GORDOGAN#29-30

BROJ 29-30 (73-74) • zima-jesen 2014. • godište XII (XXXI)

SPECTATOR

8 **Nenad Ivić:** *Rektor Ubu*

POEZIJA

10 (prir. Nenad Ivić)
Aulo Persije Flak (Aulus Persius Flaccus, prepjev Sinan Gudžević)

MIROSLAV KRLEŽA

(prir. Branko Matan)
14 **Ladislav Tadić:** *Opipljivi deficiti* (uvod u anketu, prir. Ladislav Tadić)
15 *Anketa* – Zašto se ne objavljuju neobjavljene stvari iz ostavštine, što je sa Sabranim djelima?
17 **Velimir Visković:** *Tržišni Krleža*
19 **Zoran Kravar:** *Novo izdanje volio bih vidjeti kompletirano*

21 **Bora Ćosić:** *Izlet u Beograd*
Strip-ilustracije Nikole Krnjaića

53 **Branko Matan:** *Krleža o Richtmannu*
56 **Božo Kovačević:** *Zvonimir Richtmann — enciklopedijska natuknica*
58 **Miroslav Krleža:** *Ad:* Z. Richtmann 1940. oktobra i *"Sa stanovišta* Pečata *Richtmann je čovjek ..."* – dva neobjavljena rukopisa iz ostavštine
67 **Branko Matan:** *Napomena uz Krležino pismo Miji Mirkoviću*
69 **Miroslav Krleža:** neobjavljeno pismo Miji Mirkoviću iz 1934.

ČEŠKA IZABRANA DJELA MIROSLAVA KRLEŽE
70 **Ladislav Tadić:** *Krleža u Pragu*
70 **Dušan Karpatský:** *Krleža ili o vjernosti* (istup na predstavljanju)
72 **Dušan Karpatský:** *Sedam knjiga Miroslava Krleže na češkome*
74 **Dušan Karpatský:** *Smrt mojeg najboljeg prijatelja* (Jiří Fiedler, nekrolog)

POVIJEST U STIHOVIMA (3)

77 **Stjepan Ćosić:** *Poezija dubrovačkih Srba katolika*
83 Izbor političkih stihova i poetskih zapisa: Medo Pucić, Matija Ban, Ljudevit Vuličević, Uroš Trojanović i drugi
99 Protupjesme: Antun Liepopilli, August Harambašić i drugi

DINKO ŠTAMBAK

(prir. Nikola Štambak i Branko Matan)
106 *O književnoj ostavštini Dinka Štambaka*
107 **Nikola Štambak:** *Radije crknuti u Parizu nego ministrovati na Balkanu!* – Dinko Štambak u Parizu 1945-1949, prilozi za biografiju
126 **Dinko Štambak:** *Portrait* – iz dnevnika, neobjavljeni zapis iz 1935.

SJEĆANJA NA ŠTAMBAKA
129 **Zdenko Blažević:** *Smrt pod slikom mediteranskog sunca*
133 **Željko Vukmirica:** *Coup de théâtre*
136 **Mislav Hudoletnjak:** *Sinovče, ispljuni to iz sebe!*
140 **Dino Milinović:** *S Dinkom u "Akademiji"*

IZBOR IZ KORESPONDENCIJE
143 Prepiska Dinko Štambak – Milan Selaković: *Otkada nestade Tina, u našoj zemlji manje je svjetla*
159 Dinko Štambak: Pisma Marijanu Matkoviću – *Svi smo znali da Josipu Horvatu pero ne spava*
162 Prepiska Dinko Štambak – Branko Matan: *Tko u malo gleda, malo vrijedi*
175 Iz pisama upućenih Dinku Štambaku: *Pišem polako da mi se čitalac ne bi zamarao čitajući*
(pisma Ivana Krole, Ljube Babića, Dragutina Tadijanovića, Grge Gamulina, Otona Glihe, Milana Preloga, Oskara Hermana, Ranka Marinkovića, Vlade Gotovca, Rudija Supeka, Miroslava Vaupotića, Josipa Tabaka, Blage Aviani-Tabak, Danila Kiša i Ive Sanadera)

Mladi bračni par, Zvonko i Terka Richtmann. Snimljeno na Josipovcu broj 11, kavu piju iz džezve koja je imala stalak ispod kojeg se nalazila špiritijera, te se tako kava nije donosila iz kuhinje nego se pripremala neposredno u sobi. Osobni arhiv: Terka Gojmerac (vidi str. 53)

ISTRAŽIVANJA 198 **Milovan Buchberger:** *Kapetan Primorac i njegova jedrilica* City of Ragusa – *pustolovina na Atlantiku 1870-1871.*

PROZA 214 **Curzio Malaparte:** *Febo, metafizički pas* i *Pas poput mene* (izabrao i preveo Nenad Ivić)

IZRAEL – PALESTINA: GAZA, 2014 (prir. Branko Matan)
222 **Gidi Weitz** i **Zeev Sternhell:** *Znaci fašizma u Izraelu dosegnuli su vrhunac tijekom operacije Gaza*
224 **Zeev Sternhell:** *Sljepilo za drugoga*
226 **Tom Segev:** *Samorazarajuće razdoblje Izraela*
228 **Tom Segev:** *Cionizam će nestati*

KRONIKA 230 **Zlatko Uzelac:** *Muzička akademija Milana Šosteriča zavrijedila je dobrodošlicu*
238 **Thomas Irmer:** *Prepoznaju se tri Mađara – kazalište u Budimpešti*

IN MEMORIAM:
240 **Mario Rebac:** *Prijatelju Nenadu Peternacu – riječ oproštaja*
242 **Lino Veljak:** *"I grb i zvijezda!" – sjećanja na Nenada Peternaca*

RECENZIJE 247 **Nenad Ivić** u povodu dviju knjiga Jean-Luca Nancyja
250 **Ladislav Tadić** o Nikolaju Terleckom (*Curriculum vitae*)
253 **Vesna Cvitaš** o Antoineu Compagnonu (*Jedno ljeto s Montaigneom*)
254 **Vedran Šmitran** o Ivanu Lovrenoviću (*Nestali u stoljeću*)
257 **Božo Kovačević** o Shkëlzenu Maliqiju (u povodu knjige *Kosovo i raspad Jugoslavije*)

PRENESENA RECENZIJA:
269 **Max Byrd** o Jeanu Echenozu, u povodu američkoga izdanja romana *1914*.
270 PRILOG: Jean Echenoz: *1914*, prijevod poglavlja iz knjige

IZ UREDNIŠTVA 272

Promjene u uredništvu

Na sastanku uredništva održanome 16. lipnja 2014. u članstvo je kooptiran Božo Kovačević.

Od ovoga broja Boris Beck više nije član uredništva.

Errata corrige!

U prošlom broju je na lijevoj klapni korica, u bilješci o ilustraciji na naslovnoj stranici, pogrešno kao redatelj filma *Staljingradski liječnik* naveden Géza von Bolváry. Trebalo je stajati Géza von Radványi.

U tekstu Nenada Polimca *Kako su se Nijemci suočavali sa svojom nacističkom prošlošću* došlo je do neugodne pogreške u grafičkoj pripremi teksta. Zbog dodavanja redaka u završnoj korekturi na stranicama 77 i 78 međunaslovi su se pomakli te su, sasvim neprikladno, tiskani pri dnu stranica.

U prepjevima Darka Suvina došlo je do zabune uz pjesme Julesa Laforguea, bilješka koja je trebala biti uz pjesmu *Fauna i flora Lune*, str. 88, stavljena je uz prethodnu njegovu pjesmu *Tužaljka-litanija mog presvetog srca*, str. 87.

U Suvinovim *Memoarima jednog skojevca* na str. 112, u desnome stupcu, na dnu četvrtoga odlomka stoji “morali”, umjesto točnoga “morale”.

Na str. 129, desni stupac, peti redak prije dna stupca, pogrešno piše “Brokmeyer”, umjesto “Broekmeyer”.

Ispričavamo se čitateljima na ovim propustima.

Biblioteka Gordogan

Mala edicija

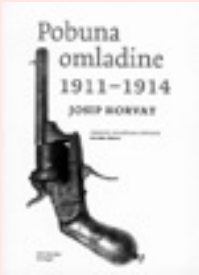

Josip Horvat: *Pobuna omladine 1911-1914*

Cijena 100 kn (rasprodano)
Objavljeno sredinom listopada 2006.
U suizdavaštvu sa Srpskim kulturnim društvom *Prosvjeta*.

Nenad Ivić: *Napulj i druga imaginarna mjesta*

Cijena 120 kn
Objavljeno sredinom srpnja 2009.

Nenad Ivić: *Augurium. Gustav Mahler: pustolovina neodgovornog nosača*

Cijena 80 kn / 20 KM
Objavljeno početkom listopada 2012.
U suizdavaštvu sa Zborom franjevačkih bogoslova *Jukić*, Biblioteka *Jukić*, Sarajevo

Nenad Ivić: *Grč Sirene; Stihovi u* Gordoganu *2003-2013*

Cijena 80 kn
Objavljeno potkraj srpnja 2014.

Velika edicija

Stanko Lasić: *Pogledi i istraživanja, sv 1-2*

Svezak 1: *Članci, razgovori, pisma*
Svezak 2: Branko Matan-Stanko Lasić: *Bibliografija Stanka Lasića*

Cijena 130 kn po svesku
Objavljeno sredinom rujna 2004.

Odjeci na časopis i knjige

Nenad Rizvanović: *Josip Horvat; Tvrđava žurnalističkog liberalizma; Što nam o novinaru i povjesničaru otkrivaju jedna nedavno objavljena knjiga i jedna u pripremi*, *Jutarnji list*, 17/2014, br. 5656, 26. 4. 2014, str. 64. (tekst o Josipu Horvatu, *Gordogan* se spominje na više mjesta, uz ostalo citati iz pisama Živku Vekariću i članka Nikole Batušića, osim toga:)

Možemo samo nagađati zašto o Horvatovu opusu nema znanstvenih istraživanja, simpozija ili zbornika. Najviše interesa za Horvata u posljednje vrijeme pokazao je časopis *Gordogan*: glavni urednik tog časopisa Branko Matan objavio je u svom časopisu vrlo vrijednu *Malu bibliografiju Josipa Horvata* i znalački priredio knjigu *Pobuna omladine 1911-1914* (Gordogan i Prosvjeta 2006). Iz iste je gordoganovske kabanice nedavno izašla i knjiga Borisa Bečka *Politički portreti Josipa Horvata*.

Tomislav Čadež: *Matan: Banac je propao u politici, a za povratak historiografiji nedostajalo mu je erosa; Što je napisano u najuzbudljivijoj polemici na hrvatskoj intelektualnoj sceni posljednjih godina*, *Jutarnji list*, 17/2014, br. 5669, 10. 5. 2014, str. 34-36. (opširni citati iz Matanova *Odgovora Bancu* popraćeni Čadežovim komentarima, dijelom neupućenima, dijelom tendencioznima i izrugivačkima)

(an): *Od rimske lijenosti do nacističke prošlosti; Izašao je novi broj kulturnog magazina Gordogan*, *Kulturpunkt*, portal, 21. 5. 2014. (obavijest o izlasku časopisa)
URL: http://www.kulturpunkt.hr/content/od-rimske-lijenosti-do-nacisticke-proslosti

(an): *Marulić*, članak u hrvatskoj *Wikipediji*, pristupljeno 31. 5. 2014. (fragmentarno, kratki spomen u uvodnome dijelu teksta)

Marulić je hrvatska književna revija. [...] Književnik Ante Stamać jednom je prigodom časopis *Marulić* s obzirom na njegovu poziciju među hrvatskim časopisima za književnost i kulturu prispodobio "desnom razbojniku", dok bi „lijevi razbojnik" bio *Gordogan*, a u sredini bila bi *Republika*. U svakom slučaju – taj „dobri razbojnik" dao je vrijednih prinosa hrvatskoj pisanoj riječi [...].

Dopustite da Vas podsjetim

Pismo uredništvu – reakcija na članak Vesne Cvitaš Kafkin gospodar Petrograda*, br. 27-28.*

Milivoj Telećan

Časopis *Gordogan*
Za Vesnu Cvitaš

Poštovana urednice,

Vaš članak u zadnjem broju *Gordogana* (27-28), *Kafkin gospodar Petrograda*, nekovrsnu komparativnu analizu Kafkine pripovijetke *Osuda*, pročitao sam s velikim zanimanjem zato što ste u njemu nastojali izvući na vidjelo zatomljenu dimenziju piščeve ličnosti, te stanovite karakteristike njegova vremena uopće, i to potkrijepili filološkim i inim argumentima. Napomenuli ste da je ta pripovijetka objavljena i na hrvatskom (u prijevodu Zlatka Gorjana, 1977.) i pritom prosudili da je posrijedi "poprilično (...) drugačiji tekst od originala. Neki dijelovi teksta upadljivo nedostaju, a neki su jednostavno prevedeni pogrešno." Ali, tim prevodilačkim nedjelima našli ste intrigantnu protutežu ustvrdivši: "No Gorjanov prijevod ima i uspješnu stranu: savršeno dobro potiskuje (izbacuje) upravo one elemente koje potiskuje i glavni lik Georg. Podređuje se kategorijama i hijerarhiji kamuflirajući homoerotske motive gotovo do potpune nevidljivosti." Prava je šteta što te teze niste ilustrirali širim tekstovnim usporedbama, jerbo bi se one, vjerojatno, dobro uklopile u Vaš članak. Bilo bi, naime, zanimljivo pratiti kako se u samome Gorjanu vodila borba između *superega* i *ida*, i istražiti je li kraćenju prijevoda kumovao i netko drugi osim njega. Predlažem Vam da to učinite u jednom od idućih brojeva *Gordogana*.

U svoju ste argumentaciju oko Kafkine priče uveli i jednu od poznatijih pripovijesti Jorgea Luisa Borgesa, navodeći joj naslov na španjolskom: *Funes el memorioso*. Dva citata i jednu parafrazu preveli ste iz američkog izdanja koje je u *Literaturi* navedeno kao: Jorge Luis Borges, *Collected Fictions*, Penguin Books, New York, 1998. Naslov priče: *Funes, His Memory*.

Dopustite da Vas podsjetim kako je ta priča prevedena na hrvatski u II. svesku Borgesovih *Sabranih djela 1923-1982* (Zagreb : Grafički zavod Hrvatske, 1985) pod naslovom *Funes pamtilac*. Zato me i začudilo što Borgesov tekst prenosite iz engleske (zamjenske) verzije, tim više što u svome članku razglabate o leksičkim finesama i višeznačnostima. Uzgred budi rečeno, Borges – vrstan znalac engleštine i lucidan predavač i komentator (između ostalih) engleske i američke književnosti – povremeno je surađivao s prevodiocima svojih djela na engleski. Tako, ako je englesku verziju njegova teksta potpisao, uzmimo, Norman Thomas di Giovanni, možete biti gotovo sigurni da je taj rad, prije imprimatura, dobio piščev blagoslov. O metodi te suradnje dotični prevodilac govori u publikaciji *Borges on Writing* (1973) koja mi nije dostupna. Nedavno mi je dospio u ruke španjolski prijevod te knjižice: Jorge Luis Borges, *El aprendizaje del escritor*. Buenos Aires : Sudamericana, 2014. Preveo J.E. Ezquerra. Ono što nisam uspio pročitati na engleskom, pronašao sam na str. 120-121.

Ali, prijevodi na engleski, oni sjajni i oni manje sjajni, ponajprije su namijenjeni anglofonoj publici i ne smiju – ne bi smjeli – poslužiti kao polazište trećem jeziku. Zamjenske, mahom engleske ili francuske verzije, prešutno se toleriraju kad su posrijedi arapski, armenski ili kineski pisci, za koje neka sredina nema kvalificiranih prevodilaca, pa bi njihov opus, tobože ili doista, ostao zavazda nedostupan. Borgesa je izlišno uključivati u tu skupinu.

Vratimo se ipak našim ovcama, štono reče Panurge.

Svoj ste članak poentirali citatom koji je provučen kroz anglosasko sito: "Indirektni govor je udaljen i slab, (...) znam da žrtvujem učinkovitost svoje priče. Samo želim da moji čitatelji u svojoj mašti čuju razlomljene *staccato* periode koje su me zadivile te noći. (Borges, str. 134)"

U spomenutom izdanju GZH-a taj ulomak, preveden sa španjolskog izvornika, glasi: "Neupravni govor nesuvisao je i neupečatljiv; ja znam da tako svoju pripovijest lišavam neposrednosti. Neka moji čitatelji zamisle isprekidane rečenice što su me obasule te noći."

Sve ako je Vaše rješenje proizašlo iz blagoslovom provođene engleske verzije, ovo drugo svakako je bliže izvornom oltaru. Zato Vam i upućujem ove retke.

Srdačan pozdrav
Milivoj Telećan

Tosca 914

U lipnju 2014. teatarska grupa DB INDOŠ / Kuća Ekstremnog muzičkog kazališta prikazala je predstavu Tosca 914 *o slučaju atentatora Jakoba Schäffera — to je već treća predstava potaknuta knjigom Josipa Horvata* Pobuna omladine 1911-1914 *te tematima posvećenima Horvatu i nacionalističkoj omladini objavljenima u svescima 6, 7-9. i 10 — godine 2010. prikazan je* Cefas *o atentatu Luke Jukića, a 2013.* Američki atentator *o Stjepanu Dojčiću — autori trilogije su Damir Bartol Indoš i Tanja Vrvilo, objavljujemo materijal koji su pripremili uz* Toscu 914

DB Indoš - Kuća ekstremnog muzičkog kazališta
Tosca 914

Autori: Damir Bartol Indoš & Tanja Vrvilo

Koprodukcija: Perforacije Festival, Teatar &td

Protu-operu o slučaju Schäffer izvode funkcionari Šahtofona - Damir Bartol Indoš i Tanja Vrvilo, Dina Puhovski - mezzosopran, Helge Hinteregger - grlena glazba, Damir Prica Kafka - preparirani klavir, Miro Manojlović - vibrafon, Hrvoje Nikšić Nikša - zvučne mikrofonije.

Tosca 914 je protu-opera tehnologije moći čiji protagonisti stvaraju bespovratnu situaciju koja se opire tehnikama nužnosti integriranja individua u društvo, nužnosti koja se naziva policija - "Cilj je policije istodobno jačati živote građana i moć države". Žudnja pobunjenih protagonista *Tosce 914* je stvarati situacije stalnog slabljenja života i moći države, njezine nužnosti. Ovaj treći dio dokumentarističke trilogije *Svaka revolucija je bacanje kocke* DB Indoša i Tanje Vrvilo, preuzima slučaj neuspješnog atentata Jakoba Schäffera na bana Skerlecza koji se dogodio 25. 5. 1914. nakon prvog čina opere *Tosca*, u auli i vestibulu HNK-a u Zagrebu, kada je nadvojvoda Leopold Salvator u banovoj pratnji prisustvovao samo prvom činu najbolje operne izvedbe sezone s protagonistima Mirom Korošec i Markom Vuškovićem. Mjesec dana prije Sarajevskog atentata i početka Prvoga svjetskog rata pisao je *Pokret*: "Bez ikakve individualne krivnje imao je ban da bude napadnut možda kao predstavnik državnog stanja naše zemlje. Današnje državnopravno stanje naše domovine ima svoje uzroke, koji se ne daju pogađati revolverom." Trilogija je nadahnuta posljednjim rukopisom Josipa Horvata iz 1968. o isprepletenim sudbinama četvorice zagrebačkih atentatora 1911-1914. ("četvorice humanih atentatora u Kroaciji" kao "nultoj generaciji terorista") te povijesti hrvatske pobunjene omladine u doba Austro-Ugarske Monarhije: Luke Jukića (atentatora na bana Cuvaja) i Stjepana Dojčića (atentatora na komesara Skerlecza) koji su svoje neuspjele atentate izveli te Stjepana Planinšaka i Jakoba Schäffera, za koje postoji sumnja jesu li uopće bili atentatori. Naš rad nastoji promisliti materijalističku povijest medijskog djelovanja u kazalištu i koncept izvedbene umjetnosti izvan kazališnih načina proizvodnje kao odnos između teatralnosti kao gole egzistencije i teatralnosti kao medija.

Premijera i repriza u okviru festivala Perforacije:
29. 6. 2014. - Teatar &td - 21:00 h
30. 6. 2014. - Teatar &td - 22:00 h

Uz potporu Gradskog ureda za kulturu, obrazovanje i sport - Grad Zagreb i Ministarstva kulture RH.

Tosca 914 u Teatru &td, premijera 29. lipnja 2014.

Trilogija *Svaka revolucija je bacanje kocke*

Projekt Cefas

Zvučna karta Cefas mogla bi početno predstavljati simbol otpora pobunjenih đaka Carstvu dvoglavog orla, u Zagrebu 1912. Izabrali smo jednu nepovratnu situaciju "prolaska nekoliko ljudi kroz vrlo kratku jedinicu vremena" za otvorenu scenu naše priče - neuspješni atentat na bana Cuvaja u doba Austro-Ugarske monarhije, u kojem su, potaknuti uspjehom đačkih štrajkova, idejno i praktično sudjelovali mladi *Valaši* - skupina ondašnje napredne omladine, srednjoškolaca i mladih književnika, kao i tragične žrtve, sudski proces i zatvorske kazne koje su uslijedile. Predstavit ćemo taj đački literarno-revolucionarni ispad, koji smo imenovali Cefas po ranijem literarno-revolucionarnom kružoku njihova uzora Janka Polića Kamova, kao mogući simbol prve pobune mnoštva protiv *Imperija*, u kojem su glave Sudbenog stola i *Cefasa* okrenute jedna prema drugoj. "Danom 8. lipnja 1912. Hrvatska je stupila u Evropu", zapisao je devetnaestogodišnji August Cesarec nakon atentata, očekujući vlastito hapšenje. Ozvučeni prostor scene zatvara željezni tlocrt Cesarčeve zatvorske skice u kraljevskoj kaznioni u Mitrovici, a neozvučeni prostor otvara tajnu đačku republiku na teritoriju ljetnikovca s vinogradom u Stenjevcu - Stenjevačku republiku. Slijedeći misao Louisa Augustea Blanquia o dvojništvu ljudi i ponavljanju događaja iz njegovog posljednjeg zatvorskog teksta, povezat ćemo neke okovane sudbine u zvučnoj karti našeg *Cefasa*.

Autori: Damir Bartol Indoš i Tanja Vrvilo
Su-govornik: Vilim Matula
Akteri: Vilim Matula, D. B. Indoš, Tanja Vrvilo Nikolina Majdak, Adriana Josipović, Kate Marušić
Kompozitori i klaviri: Damir Prica Kafka, Miro Manojlović

Izvori:

Josip Horvat: *Pobuna omladine 1911-1914* (priredio Branko Matan, edicija Gordogan), Ostavština Augusta Cesarca - zatvorska pisma 1912-1913, Optužnica kraljevskog državnog odvjetništva u Zagrebu, Janko Polić Kamov: *Klin se klinom zabija*, Vladimir Čerina: *U gradu cinika*, Miroslav Krleža: *Atentati*, Michael Hardt i Antonio Negri: *Imperij*, Ivan Chtcheglov: *Formular za novi urbanizam*, Guy Debord: *O prolasku nekoliko osoba kroz prilično kratku jedinicu vremena*, Louis Auguste Blanqui: *Vječnost kroz zvijezde*, novine *Pokret* 1912, omladinski list *Val*, Zora Ruklić: *Iz dnevnika jedne djevojčice*, Kraftwerk: *Minimum Maximum*

Damir Bartol Indoš u *Tosci 914*

Američki atentator

Kazališna predstava *Američki atentator* multimedijalnog je karaktera i uključuje umjetničke prakse koje proizlaze iz suvremeno dramskog, performerskog, likovnog, vizualnog i muzičkog izvedbenog modusa. Predstava je informirana dokumentiranim arhivskim činjenicama i knjigom Josipa Horvata *Pobuna omladine*, u izdanju *Gordogana*, priredio Branko Matan, i uspostavlja kontinuitet rada *Grupe Kugla* na temi četvorice atentatora iz povijesnoga perioda austrougarske Hrvatske godina 1912-13 u Zagrebu. Predstava o prvom atentatoru, Luki Jukiću pod naslovom *Cefas* bila je izvođena u sezoni 2010/11 u Teatru &td, a za sezonu 2012/13 pripremamo predstavu o drugom atentatoru Stjepanu Dojčiću pod naslovom *Američki atentator*. Nadalje se inspiriramo poezijom i prozom publiciste i pjesnika Vladimira Čerine kojom smo se bavili u predstavama *Cefas* i recentnoj produkciji "Vodni rat". Ideja kontinuiteta također je prisutna u razvoju šahtofonije — zvučne kulise koja se stvara u mobilnim opružnim instrumentima- Šahtofonima. Šahtofoni su započeli postojati kroz pra-model opružnog bravarskog sudbenog stola u *Cefasu*, potom kao figure Sjevera i Juga u ratnoj igri *Kriegspiel*, kao zvučne cisterne u aktualnoj predstavi *Vodni rat*, a u našoj novo zamišljenoj predstavi *Američki atentator* postajat će u modusu orgonskih akumulatora Wilhelma Reicha. Moglo bi se reći da će ova predstava raditi sa materijalom na način ekstremnog muzičkog kazališta, kazališta u kojem nizovi zvukova zabilježeni grafičkom partiturom oblikuju muzičku kulisu *Američkog atentatora*.

Koncept: Damir Bartol, Tanja Vrvilo
Audio-video: Ivan Marušić
Filmski materijali: Ana Hušman
Izvode: Vilim Matula, Mislav Čavajda, Damir Bartol Indoš, Tanja Vrvilo
Stručni savjetnik: Branko Matan

Izvori :

Josip Horvat: *Pobuna omladine 1911-1914*, Straub-Hulliet: *Klasni odnosi*, Stjepan Radić: *Moja borba i moja brošura protiv atentata i protiv revolucije*, Stjepan Dojčić: *Tko je lopov*, Ivan Čizmić: *O atentatu S. Dojčića na bana komesara Skerlecza*, *Historijski zbornik*

Rektor Ubu

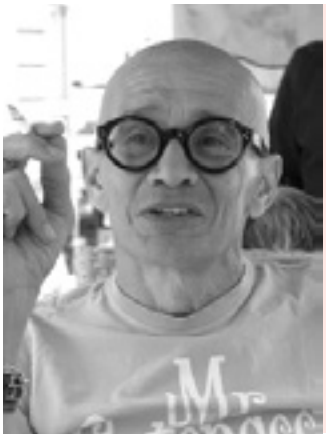

Dojučerašnji dekan Filozofskoga fakulteta priredio samome sebi rektorsku inauguraciju u kojoj se vidi više nego se htjelo

Nenad Ivić

Prošlog sam utorka, u blago, mlačno oktobarsko rano popodne, polako, od svog fakulteta hodao prema centru. Obično projurim biciklom. Bio sam u društvu prijatelja, mladog filozofa, koji živi u jednom drugom gradu. Pričali smo o književnosti, živo, zanimljivo. Prošavši prugu, uputili smo se Runjaninovom ulicom, prema Mažuranićevu trgu. S jedne strane, još svježe krošnje Botaničkog vrta blistale su od odsjaja crnih automobila ministarstva kulture. Stigosmo do kazališta: zastavši kod zdenca, ugledao sam crnu zastavu na kazalištu i mnoštvo crnih ljudi na terasi. Činilo se da veselo razgovaraju. Čudna komemoracija, pomislih usput. Crna se kita na terasi, poput tegle prepune crnog cvijeća, dobro slagala s crnim portalom nove Muzičke akademije i nizom crnih automobila u nizu parkiranih pred glavnim ulazom. Zamakli smo u Teslinu, razgovarajući. Crni sjajni automobili u Runjaninovoj, crni portal Akademije, zastava, ljudi i automobili kod kazališta, na obzoru pogleda, u to su mlačno i prozirno popodne nadijevali našem razgovoru, gradu i suncu koje ga je obasjavalo, nešto poput crnog flora: moj prijatelj i ja kao da smo se, neopazice, na nježnom, oktobarskom suncu obreli u pogrebnoj povorci ožalošćenih stvari.

Iako je upravo u to doba umrlo nekoliko istaknutih kazališnih umjetnika, nije se radilo o komemoraciji. Zastava je stajala za jednog od njih, ali se zbog njega crni ljudi nisu tiskali na terasi. Radilo se o ustoličenju, o inauguraciji novog rektora Zagrebačkog sveučilišta, događaju odavno najavljenom, kasnije sam se sjetio, o čijoj se prikladnosti žustro raspravljalo. Sjetio sam se i da je, kad sam ranije tog jutra projurio na biciklu prema mom fakultetu, grupa ljudi, opet odjevenih u crno, postavljala crveni tepih u razjapljena usta kazališta. Crveni jezik, prepuna tegla crnog cvijeća, pod crnom zastavom koja je lijeno lepršala, slavili su novog rektora. *Populus croaticus gaudet: habemus rectorem!* A samo je jednog rektora sramotnog zbog šutnje zamijenio drugi, sramotan zbog onog što govori.

Tek sam nekoliko dana kasnije, kad je, kao što to u nas uobičajeno biva, inauguracija postala kontroverzna, vidio slike iz utrobe kazališnih vrata. Na jednoj, ispred lažnog Bukovčeva zastora, neka vrsta kora: grupa sjedećih žena i muškaraca, odjevenih u crne haljine. Ispred njih, sasvim na prosceniju, jedan pozlaćeni stol i jedna crvena stolica, među njima lik u sličnoj ili istoj crnoj haljini grimizom obrubljenih rukava, s lancem oko vrata na kojemu se, vjerojatno zbog perspektive i kontrasta crnila i puti, isticala četvrtasta glava, prava *testa quadrata*. Taj je *roi de pacotille* držao golemo žezlo koje je, u njegovim rukama, djelovalo poput križanca biskupskog štapa i omanjeg gornjogradskog kandelabra. Nasmiješeni crni zbor u pozadini, taj glavati lik koji je sličio na lutke iz predstava grupe *Coccolemocco*, taj biskupski štap preobraćen u kandelabar svjetlosti znanja, djelovali su poput neke groteskne krunidbe. Nije to bilo ni nešto neprilično današnjim ekonomskim prilikama (što podrazumijeva da, ako bi se popravile, tako nešto postaje legitimno), ni palanačka svečanost, kako kažu kritičari. Bila je to čista patafizika, i ja sam, zapravo, na toj slici vidio uprizorenje Jarryjeva *Kralja Ubua*. Predsjednik republike, gradonačelnik, dio ministarskog savjeta, diplomati i mnoštvo uzvanika mogli su, ako je suditi prema slici, uživati u najboljem *Kralju Ubuu* koji se može vidjeti, briljantno osuvremenjenom i pregnantnom značenjima, što doista govori nešto današnjem čovjeku o današnjoj našoj zbilji, da posudim formule kojima kazališni kritičari i kritičarke hvale predstave svojih omiljenih režisera, Frljića i Buljana. Otuda, nedvojbeno i vidljivo veselje i ushit, koji sam zapazio na terasi prolazeći ispod. Gospođa ministar kulture odista je dobro izabrala novog intendanta: iako sam imao, i još uvijek imam sumnje u ono što je nazvala filozofskim teatrom, one su se potpuno raspršile, iščezle pred tom slikom: prva predstava nove uprave, čak i skromna inauguracija jednog rektora pod njihovim okriljem, tek iznajmljena dvorana, postala je svečanost kazališta. Nikako se ne radi o palanačkoj svečanosti: u palankama nije moguć tako veličanstven, jedinstven i neponovljiv *Rektor Ubu*. Ova predstava, da citiram visoko ministarsko mjesto, doista pozicionira naše kazalište na karti svijeta. Još više, pozicionira svijet u našem kazalištu, za što možda ministar nije odgovoran ali mu se po običaju prisvajanja tuđih, taj uspjeh može pripisati.

... ispred lažnog Bukovčeva zastora, neka vrsta kora: grupa sjedećih žena i muškaraca, odjevenih u crne haljine ... Ova predstava doista pozicionira naše kazalište na karti svijeta. Još više, pozicionira svijet u našem kazalištu – inauguracija rektora Damira Borasa, Hrvatsko narodno kazalište, 14. listopada 2014.

Snimio: Davor Puklavec

"Merdre, merdre, merdre!" kaže Ubu nakon večere. Dodaje: "Zaboravili smo neophodnu ceremoniju"; organizira, protiv vlastite volje, vlastito postavljenje za narod, gladnu profesorsku i studentsku populaciju, koja željno očekuje ulazak na listu od 500 najboljih sveučilišta. I odjednom je crni flor žalovanja stvari dobio privremen i tanak smisao, vunast i lelujav poput oblaka tog nježnog oktobarskog dana. Obavijao je on fakultet s kojeg sam krenuo, ponižen poluistinama, izbezumljen autoglorifikacijom, poživinčen klijentelizmom i nepotizmom za rektorove dugogodišnje vlasti, ministarstvo kulture što vonja karminama iz novele Slavka Kolara, zgradu nove Muzičke akademije čiji se provincijalni simbolizam takmi s vulgarnošću simboliziranih značenja, kazalište i političku i znanstvenu elitu stiještenu na njegovoj terasi. Obavijao je vulgarnost i provincijalnost sudbina, bezumnu vlast i izbezumljene podanike, koristoljubivo odustajanje od poštenja, istine i ljepote zlobnim crnim rubom, postavljao granicu između svijeta prikaza i razgovora o književnosti koji sam vodio.

"Kad se, u šutnji i gnjusnom poniženju, čuje samo zveket lanaca robova i glas potkazivača, kad sve drhti pred tiraninom i kad je jednako opasno zaslužiti njegovu milost kao i pasti u njegovu nemilost, pojavljuje se povjesničar sa zadaćom da osveti narode. I uzalud Neron uspijeva, Tacit je već rođen u Carstvu, raste on nepoznat kraj Germanikova pepela, a čestita je već Providnost nepoznatom djetetu predala slavu gospodara svijeta", piše Chateaubriand u *Mercure de France* 7. srpnja 1807. godine. Chateaubriandovi su suvremenici, jednako kao i Napoleon o kojem ove riječi govore, bili prožeti klasičnom kulturom, nisu se mogli prevariti u razabiranju njihova značenja. Lijepe i dirljive, u naše pak doba, dozivaju one druga vremena i običaje, zvuče nesuvremenima. Ne samo zato što ih većina ljudi koji se danas smatraju intelektualcima ne mogu dešifrirati, već i stoga što, u našem raščaranom svijetu, više nema tirana osim lokalnih i povjesničara osim nacionalnih, što više nema djece kojima može biti obećana slava svijeta. Nesuvremene su i pripadaju drugom svijetu stoga što više nema poziva na promjenu kojima se može vjerovati. Chateaubriand je imao budućnost. A *Kralj Ubu*, tiranija političke elite kristalizirana u njegovoj tiraniji, ponižavanje interiorizirano od strane podanika kao sretno stanje, kao prilika za uključivanje u elitu, nema budućnosti. Crni sjaj automobila, portala i ljudi, taj zlobni crni flor ožalošćenih stvari, komemorirao je, na blagom oktobarskom suncu, smrt budućnosti.

Svaki dan idem na fakultet istim putem. Moj se prijatelj filozof vratio u svoj grad i ne razgovaram putem o književnosti. Vrijeme odmiče, zrak se hladi, blage topline više nema kao ni crnog cvijeća na terasi kazališta. Ali trag me zlobnog crnog flora ožalošćenih stvari možda štiti od izbezumljenja i poživinčenja u vječitoj sadašnjosti. Možda se ipak, jednog dana, Chateaubriandova nesuvremenost pokaže ničeanskom, i jedan Tacit ...

Zagreb, 18. listopada 2014.

Aulo Persije Flak

Četvrta satira

S LATINSKOGA PREVEO I BILJEŠKU SASTAVIO Sinan Gužević

Državne poslove vodiš (to smatraj da učitelj bradat,
Onaj što kobno ga piće kukùtino odnosi, kaže).
Čime se uznosiš, reci, o mezimče slavnog Perikla?
Jasno, bistrina je tebe golobradog zapala jošte,
S njome iskustvo, dabogme; pa vješt si u riječi i šutnji. 5
Zato, kad svjetina pusta u napadu žuči proključa,
Duh te povuče te kreneš da stišaš uzavrelu rulju
Vlastite visosti rukom; da onda 'o kviriti' kažeš,
'Ovo je nepravo (smatraš), to loše, a ono je bolje'.
Vješt si, dabogme, na oba lelujave tezulje tasa 10
Prave da tegove dodaš i tačnu težinu očitaš,
Ì kad jezičak u krivo il s neravne podloge klone,
Isto si moćan da cȋnō uz osudu pribiješ *theta*.
Što se ne okaniš, onda, kad uludo lijep si i gizdav,
Prerano repom da mašeš pred udvornim pukom i vrtiš ? 15
Bolje da namjesto toga antìkiru ispijaš čistu.
Najviše dobro je zá te na plitici masnoj da stalno
Živiš, te kožicu svoju neprékidnim njeguješ suncem.
Čekaj, ni ona ti baba govorila drukčije ne bi.
Idi, šepuri se: 'sin sam Dinòmahin, koža mi bijela'. 20
Neka si, ni Baukída u dronjcima gore ne vonja,
Onda kad blunastom slugi o bosiljku svojemu baja.

Nek ne pokušava niko u sebe da spusti se, niko,
Nego nek gleda u torbu na leđima onog pred sobom!
Pitaš li: "Znaš li imetak Vetídijev?" "kojeg i kakvog?" 25
"Bogat, oranice kurske ni jastrijeb mu letom ne mjeri".
Takav je, kažeš, a on – i bozima mrzak i svome
Duhu čuvaru – kad jaram u rupčasti okači hramčić,
Pa si bojažljivo talog ostruguje sȁ dna krčága,
"Ù slast" promumlja te crnog sa korubom glavicu luka 30
Žvakne sa solju, pa onda, dok sluge se bave o kaši,
Krene da rascvali kvasac usmrdjele kvasine srče.

Ako li nauljiš kožu i legneš da bocka je sunce,
Odmah kraj tebe je stranac, da mune te laktom i žacne:
'Ah, običajnost: da ud očerupan i tajnost bedára, 35
Gnjila da narodu sad se pokazuje glavica svaka!
Dok po obraščiću češljaš mirišljavu kosmatost svoju,
Zašto ti ostrižen žižak sa trbušne stidnosti strši?
Čak da petorica plijeve hrvača po šipražju tome,
Kliještima krivim da trijebe po guzici vreloj od vode, 40
Opet nijednim se plugom zauzdao ne bi taj korov!"

Rànīmo nekog pa potom pred strijele nudimo noge.
Takav je život, to znamo; a ispod rebara skrivénu
Ranu imadeš, e nju ti prepokriva pojas od zlata.
Eto, pa brbljaj i živce do mile ti volje obmanjuj. 45
"Susjedi drže me časnim, a zar da ne vjèrujem njima?"
Kvarnjače, kako preblijediš kad oko ti ode na zlato,
Nema šta činio ne bi kad kita te samo povuče,
Potom bi, sračunat posve, s modricom mnogom od rupe,
Narodu, kakav si već, nezajažljivo pružio uho. 50
Ono što nisi odbaci, nek nadničar s nadnice živi.
Stanuj u sebi, pa znat ćeš da tvoje je pokućstvo krnje.

Uz četvrtu Persijevu satiru

Pedeset i dva heksametra čine ovu najkraću od šest Persijevih satira, ali njena filološka zahtjevnost nije manja od ostalih. O toj pjesmi je ispisano mnogo radova, te se nijedan njezin današnji čitalac, prevodilac ili tumač, barem u pogledu literature, ne može požaliti da je sam na svijetu. Ali su interpretativna i prevodilačka mimoilaženja i brojna i tako različita da predstavljaju jako zanimljiv problem. O njima ovdje podrobnije neće biti riječi, ali u knjizi s prevedenim satirama i komentarima uz njih, kad jednom iziđe, hoće.

Jedna od stvari u kojoj nema neslaganja je pitanje pjesnikova motiva za ovu satiru. Ovaj je sadržan u zahtjevu grčke predsokratovske misli γνῶθι σεαυτόν (spoznaj sebe), gnomi koja se pripisuje Hilonu (živio sredinom 6. stoljeća prije naše ere), a bila je i uklesana na jedan stup Apolonova hrama u Delfima. Misaono polazište Persijevo je, međutim, jedno mjesto iz Platonova dijaloga *Alkibijad I*: Sokrat propituje mladog Alkibijada o razlozima za njegovu namjeru da se posveti bavljenju politikom (stihovi 1-3). Pitanje koje bradati učitelj postavlja mladiću je da li smatra da su mu prirodna nadarenost i iskustvo dovoljna osnova za političko razlučivanje, za rješavanje pitanja pravde i nepravde, dobra i zla (4-13). Umišljenost i samouvjerenost koje čovjeka rukovode u nastojanju da može voditi državne poslove vuče bolesno ambiciozna mladića u sumanute aspekte oportunizma, od čega mu je bolje čak i da ispija otrovnu čemeriku iz Antikire (14-16). Po pitanju najvišeg smisla i svrhe čovjekova djelanja takav se Alkibijad kod Persija ne razlikuje od bilo koje dokone babe (17-22). Potom Persije kao da nestaje sa scene, da bi gnomički uzviknuo kako nema tog čovjeka koji se u takvoj opsjednutosti može suočiti sa sviješću o vlastitoj nesavršenosti. Ne samo to, no svaki od takovih upravlja pogled i upire prstom na druge ljude s ciljem da ih ponizi i iskoristi njihove slabosti (23-24). Slijedi spominjanje primjera Vetidija, bogatog zemljoradnika koji je otjelotvorenje bolesne škrtosti. On pjesniku služi da prokaže pošast depilacije, običaja prema kojem su Rimljani imali ambivalentan stav: čovjek koji se, depiliran 'umiješa u svijet' pa namazavši tijelo uljem legne da se sunča, biva žigosan kao razvratan pohotljivac (25-41). Tako je uređen svijet, tako život: čovjek zadaje rane i prima ih, rado pokazuje na drugoga, a zatvara oči pred svojim slabostima, te se zadovoljava time da pred drugima ostavlja utisak svoje važnosti(42-47). Sve je to potiskivanje svoje pohlepe i pohote besmisleno, a žudnja da se od drugih čuju pohvale samo je puko samozavaravanje; jedino se poniranjem u sebe može stvoriti vjerodostojna slika vlastitoga bića, a glavna je stvar u tome doći do svijesti o vlastitoj nesavršenosti (48-52).

Ovakva parafraza naše satire je, da kažemo, najraširenija, ali ima više pokušaja da se njena scensko jedinstvo sagleda drukčije. Tako, na primjer, većina tumača smatra da je dio pjesme od 23. do 52. stiha nastavak, pa tako i izvorni dio uvodne scene, ali se, u pogledu strukture toga dijela, tumači dijele u barem tri grupe: u prvu idu oni koji smatraju da cio taj dio ima monološku strukturu, u drugu oni koji smatraju da je ta struktura dijaloška, a u treću dolaze oni koji vjeruju da je se iza 'platonske fasade' skriva jako aktualan dijalog između Nerona (Alkibijad) i učitelja Seneke. Detaljno je ova mišljenja, kao i argumente protiv njih, iznio Walter Kießel u knjizi koja zaslužuje najviše poštovanje: Aules Persius Flaccus, *Satiren*, Heidelberg 1990.

Zanimljivo tumačenje je ponudio Widu-Wolfgang Ehlers u radu *Zur Rezitation der Satiren des Persius*. Rješavajući najveći problem čitalaca i tumača, raspodjelu govora u satiri, on tvrdi da u cijeloj pjesmi nema nikakva uporišta za tezu o više likova, već da je jedini lik onaj zamišljenoga Sokrata u Rimu. Ehlersovo je uvjerenje da bi unošenje više likova razbilo jedinstvo satire. Umjesto likova on predlaže govorne *uloge* ili govorne *razine*, i navodi ih 7, označavajući ih od A do G: A je pjesnik, B je pjesnik u ulozi Sokrata, C u ulozi Alkibijada, D i E su dijaloški partneri u stiho-

vima 25-32, F je Vetidijevo 'u slast' u okviru govora uloge E, te najzad G je nezaustavljivi nadrikritičar (25-41). Njegovo je tumačenje dodatno zasnovano na tvrdnji da rimski slušalac, zahvaljujući iskustvu u slušanju recitatora, nije mogao imati teškoća u praćenju teksta. Recitatori su pak bili veliki umjetnici u promjeni glasa, jer su umijeće izgrađivali velikim vježbanjem igranja raznih uloga osvajajući važne elemente glasovne distinkcije.

Valja reći da neka mjesta i dalje ostaju nejasna. Tako, na primjer, vaga koja se spominje u stihovima 10-13 , nije jasno kakva je, to jest u kakvu to krivost (*inter curva*) zađe jezičak. Na sreću, ima i mjesta koja na prvi pogled djeluju nerazjašnjivo, a daju se lako objasniti, kao 'crno *theta*', u 13. stihu, koje se odnosi na grčko slovo kojim se prestupnik osuđivao na smrt: θ je početno slovo od θάνατος. Ono se stavljalo na grobne ploče i na spiskove poginulih vojnika. Ovdje se aludira da političar može nekoga poslati u smrt, naprosto mu pribivši zlokobno slovo θ uz ime. Što se Alkibijad razmeće imenom svoje majke Dinomahe, nije samo zato da bi se i u latinskoj satiri podvuklo kako je on rano ostao bez oca, već i zato da ga se tankoćutno prokaže kao 'mamina sina', te da se sugerira kako on teško može biti u stanju da samostalno donosi teške političke odluke. A njegovo hvalisanje ljepotom pri čemu je sam svodi na ten svoje kože (*sum candidus*) pjesniku služi da ga posve diskvalificira. Ime Baukida, u stihu 21. ne označava nikakvu određenu osobu, već je *nomen fictus inopis anus*, jer je to grčko ime u latinskom govornom prostoru često bilo davano robinjama i oslobođenicama.

Ono što je nekada bilo lako razumljivo, danas nije, te nije pretjerano reći da za današnjeg čitaoca svaki stih Persijev zahtijeva komentar. Da se u Rimu čemerikin sok, inače vrlo jak purgativ (stih 16) nazivao 'antikira' (*anticyra*) po imenu grada u kojem je pripravljan, Antikira (a ovih je bilo tri na broju, u Lokridi, u Fokidi i na Eubeji) danas bi se moglo objasniti našim primjerom za upotrebu naziva "Radenska" za svaku gaziranu vodu. "Oranice kurske" (stih 26) su posjedi Vetidijevi kraj sabinskog grada Kura (*Cures*). Vetidije je, zbog svojih poroka mrzak i bozima (*dis iratis*) i svome duhu (*genio sinistro*), onome koji označava "svakom čovjeku dodijeljeno božansko biće, koje ga je stvorilo, koje ga u životu održava i s njime umire" (Kießling-Heinze) , pa takav i ne može činiti drugo do ono što bozi nenavide: čak i za rituala Kompitalija, u drvenom hramu na raskršću puteva, jer udari jedan gvozd u drveni zid e da o njega okači jaram svojih volova (vjerovatno kao zavjetni dar) pa daje oduška svojoj oblapornosti i škrtosti (iz tona stihova se nameće zaključak da će on i taj jaram i taj čavao ipak odnijeti sa sobom!). 'Ostrižen žižak' (38) je ime za muški ud, a 'guzica vrela od vode' sadrži činjenicu da se za njenu depilaciju znalo politi je toplom vodom, radi kakva-takva olakšavanja bolova pri uklanjanju dlaka kliještima. Sva ta hiperbolizacija Persiju služi da naglasi kako je pohlepa za depilacijom kod ljudi koji ne pripadaju onom sloju koji je obavlja iz svoje kulture, tj. iz higijenskih uvjerenja, bila najpouzdaniji put u srozavanje i gubljenje ugleda.

KRLEŽA

TEMAT PRIREDIO: **Branko Matan**

Krležin portret koji je snimila Antonija Kulčar (vlasnica glasovitoga zagrebačkog foto-studija Tonka) – preuzeto iz časopisa *Savremenik*, 24/1931, br. 12-13, lipanj-srpanj 1931.

Ladislav Tadić

Opipljivi deficiti

Kada je posrijedi rukopisna ostavština Miroslava Krleže, stvari stoje još nepovoljnije nego u slučaju novih sabranih djela

Prije četiri godine, jednoga ljetnog poslijepodneva krenuo sam, zajedno s urednikom *Gordogana* Brankom Matanom, na Krležin gvozd. Došavši u podnožje memorijalnoga prostora Bele i Miroslava Krleže, odlučili smo se za najkraću stazu koja se uspinje iz Dubravkina puta, dosta strmu, slabo pošljunčanu, isprekidanu nejednakim stepenastim prečacima i prilično neugodnu za svladavanje usred toploga ljetnog dana, kad ptice u sjeni gustih krošanja tuškanačkih stabala utihnu i kad je slučajan susret s kojim šetačem ili sportski nastrojenim penjačem prije iznenadan nego predvidiv. Na Gvozd smo krenuli s namjerom da urednik fotografira jedan od prvih brojeva časopisa koji se, prema obavijesti dobivenoj od prethodnih posjetilaca, nalazio na Krležinu pisaćem stolu. Načinjena bi snimka kasnije poslužila kao fotomaterijal dobrodošao u grafičkom opremanju jednoga od časopisnih svezaka, ali i kao vizualno osvjedočenje Krležina povoljna stava prema – u to doba, potkraj sedamdesetih – novopokrenutom *Gordoganu*.

Uspon smo nekako svladali i našli se pred kućom s brojem 23, a tada nam se dogodilo sljedeće. Premda smo očekivali da će se teška, masivna vrata haustora otvoriti ubrzo nakon zvučnoga signala što smo ga odaslali prema gore, to se nije dogodilo, pa smo ostali čekati neko vrijeme, možda minutu ili nešto dulje, ali dovoljno dugo da mi je scena neizvjesna očekivanja zasličila na uvodni prizor iz *Povratka Filipa Latinovicza*, s jedinom razlikom što nas nitko s druge strane nije opomenuo "kamo spadamo". Istom nakon drugoga pokušaja, nekoliko trenutaka kasnije, popustio je otpor električne brave pod komandom odozgo te smo napokon ušli u haustor i popeli se u prvi kat, gdje nas je, na ulazu u stan, dočekao Krležin lik u velikom zrcalu. Tada smo, kupivši karte i dobivši od ljubazne zaposlenice upute o kretanju, ušli u memorijalni prostor, nekoliko se trenutaka zagledavali u gdjekoji detalj interijera (koji nam je otprije bio poznat), a zatim smo krenuli prema fokusu našega interesa, tražeći pogledom očekivani svezak *Gordogana* na piščevu radnom stolu. Ondje ga pak nismo našli, nego na suprotnoj strani, na omanjoj hrpi knjiga i časopisa složenih na Belinu klaviru.

U času, međutim, kad je Matan izvadio iz torbe fotoaparat da bi snimio traženi primjerak časopisa, pojavila se jedna od zaposlenica gotovo trenutno, nakon što je uz pomoć videonadzora otkrila posjetiteljevu namjeru. Slijedili su upozorenje o zabrani fotografiranja i objašnjenje da nijedan oblik snimanja unutar prostora nije dopušten bez odobrenja Muzeja grada Zagreba. Za njima je pristiglo upozorenje o zabrani doticanja knjiga iz piščeve kućne biblioteke, ali nam je u slučaju jednoga sveska to ipak bilo dopušteno, valjda kao znak dobre volje ili kao ustupak zbog prethodne zabrane.

Dojmove nakon povratka s Gvozda mogao bih svesti na osjećaj obuhvatnijega besmisla kakav se obično pojavljuje u časovima kad uzaludno tragamo za odgovorima na pitanja o nepotrebnoj dominaciji sistemske sfere nad pojedinačnim interesima, bezazlenima i potaknutima spoznajnim ili sličnim razlozima. Ipak, nelagodu ponesenu s Gvozda nije uspijevala umanjiti ni činjenica da muzejski eksponati trebaju biti zaštićeni, ali ju je produljila i donekle pojačala obavijest dobivena u Krležinu stanu, ona, naime, da bi za fotografiranje trebalo zatražiti dopuštenje u pisanoj formi. Situacija u kojoj bih se bio našao da sam to sâm poželio učiniti bila mi je, doduše, zamisliva, ali krajnje neprivlačna zbog napora što bi ga valjalo uložiti u ispunjavanje zahtjeva kulturne administracije, muzejske ili gradske, pa se u takav pothvat, neugodan kao i svako svladavanje ulančane birokratske hobotnice, radije ne bih upustio. Svladavanje, međutim, strme staze s početka priče doimlje se kao ugodna šetnja, čak i usred toploga srpanjskog dana, u usporedbi s gomilom nepotrebnih odredaba, osmišljenih da bi u podanika stvorile osjećaj svrsishodne podređenosti.

Teške misli — — —

Miroslav Krleža – anketa

Zašto se ne objavljuju neobjavljene stvari iz ostavštine, što je sa Sabranim djelima?

Anketu priredio: **Ladislav Tadić**

U *Bilješci & najavi* iz pretprošloga sveska *Gordogana* (9/2011, br. 23-26, str. 7) najavljena je anketa posvećena novim sabranim djelima Miroslava Krleže i rukopisima iz piščeve ostavštine za sljedeći svezak (10-11/2012-2013, br. 27-28), ali se započinje istom u ovom broju. Tadašnji razlozi izostanka priloga jednaki su sadašnjima (neodgovaranje ljudi pozvanih na sudjelovanje), pa se anketa pojavljuje u obliku i u opsegu koji ne odgovaraju prvotnoj koncepciji ni izvornoj zamisli. Stoga je ovo prvi dio, koji će, nadajmo se, dobiti nastavak u sljedećem svesku. U njemu bi, uz ostalo, trebali naći mjesto odgovori na upite poslane akademiku Anti Stamaću, tajniku Razreda za književnost HAZU, koji su inače bili predviđeni za ovaj broj, ali do predaje materijala u tisak nisu pristigli, pa ih očekujemo u dogledno vrijeme.

MIROSLAV KRLEŽA
autor »Glembajevih« prema »foto Mosinger«

— — — *I velikog literarnog revolucijonera more teške brige: oživljavanje patricijske prošlosti Zagreba.*

Karikatura Sergeja Mironovića u povodu praizvedbe *Gospode Glembajevih* 14. veljače 1929. Objavljeno u humorističkom tjedniku *Koprive*, 23. veljače 1929.

Sergej (Sergije) Mironović (Mironovič Golovčenko) došao je u Zagreb početkom dvadesetih godina kao politički emigrant iz Rusije. Veoma brzo postao je onodobna "medijska zvijezda", zahvaljujući svojim izvanrednim karikaturama. Zajedno sa Slavkom Vörösom i Andrijom Maurovićem bio u međuratnom razdoblju "duša" *Kopriva*. Umro mlad, dva tjedna prije 39. rođendana. Danas uglavnom zaboravljen.

* * *

Nepovoljna osvjedočenja s Krležina gvozda spomenuo sam kao usputnu temu, za koju mi se učinilo da bi mogla dobro poslužiti kao sinegdoha statusa što ga danas u našoj kulturnoj sferi ima opus Miroslava Krleže. Od kasnih devedesetih, naime, kad se pisac iz faze društvene nepoželjnosti (za koju su se lako pronalazile ideološke i povijesnofilozofske isprike) počeo vraćati na naše knjižarsko tržište, njegove su knjige, objavljivane pojedinačno, povremeno i uglavnom prigodno, najavljivale postupnu normalizaciju društvene i kulturne pozicije konsenzualno najvećega hrvatskog pisca, ali nisu davale naslutiti ozbiljan i sistematičan rad na njegovu ukupnom opusu.

Ipak, povoljan signal, suprotan očekivanjima, stigao je 2000, kad se u zajedničkom izdavačkom pothvatu Naklade Ljevak, Matice hrvatske i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pojavilo prvo kolo *Djelâ Miroslava Krleže* započeto romanima, uz najavu Velimira Viskovića, glavnoga urednika *Djelâ*, koja je pobuđivala nadu da ćemo napokon, nakon tzv. sarajevskoga izdanja, dobiti nova sabrana djela po koječemu bolja od prethodnih. To se dalo naslutiti iz urednikova predgovora ukupnim *Djelima*, smještena u prvi svezak ispred romana *Vražji otok*: "Djela Miroslava Krleže urednički su zamišljena tako da u nizu samostalnih, numeriranih svezaka obuhvate cjelinu objavljenih, dostupnih Krležinih tekstova, te onaj dio građe iz ostavštine koji bi u međuvremenu mogao postati dostupan a može biti priređen kao definitivno, cjelovito djelo ili dio prethodno započetoga ciklusa." Osim detaljnim predgovorom, prvi je svezak opremljen opsežnim i dobro obaviještenim životopisom Miroslava Krleže, svim su svescima dodane uredničke bilješke s podrobnim obavijestima o znatnijim varijantnim razlikama među mnogim izdanjima Krležinih djela, a za njima slijedi bibliografija domaćih i inozemnih izdanja danoga djela. Te su činjenice, u nas ne baš svakidašnje, također išle u prilog očekivanu maksimumu od udružena nakladničkoga pothvata i od domaće krležologije.

Ali, premda se odmah nakon pojave prvoga kola vidjelo da su nova djela u mnogočemu bolja od svojih sarajevskih inačica, zamjećivali su se povremeni zastoji ili neravnomjerni intervali izlaženja sljedećih kola, pa je početni optimizam u međuvremenu ustupao mjesto neizvjesnosti, koja se u drugoj polovici prošloga desetljeća stala povećavati, da bi se u zainteresiranih čitatelja koji su očekivali nove sveske nedugo poslije prometnula u svojevrsnu rezignaciju, dominantan osjećaj našega vremena, u kojem su dovršeni kulturni projekti prije iznimka nego pravilo.

U razdoblju od pokretanja do obustave u ediciju je stala otprilike polovica Krležina poznata opusa: g. 2000. romani (sv. 1: *Vražji otok*; sv. 2: *Tri kavaljera frajle Melanije*; sv. 3: *Povratak Filipa Latinovicza*; sv. 4: *Na rubu pameti*; sv. 5: *Banket u Blitvi I-III*; sv. 6: *Zastave I-V*), g. 2001. novelistički ciklus (sv. 7: *Hrvatski bog Mars*; sv. 8: *Novele*), glembajevski ciklus (sv. 9: *Glembajevi*, drame; sv. 10: *Glembajevi*, proza), g. 2002-3. drame (sv. 11: *Legende*; sv. 12: *Galicija & U logoru*; sv. 13: *Golgota*; sv. 14: *Vučjak*; sv. 15: *Aretej*), g. 2002. filmski scenarij (sv. 16: *Put u raj*), g. 2005. pjesnički opus (sv. 17: *Simfonije*; sv. 18: *Poezija*; sv. 19: *Balade Petrice Kerempuha*) i putopis (sv. 20: *Izlet u Rusiju 1925*).

S posljednjim sveskom objavljenim 2005. edicija je, na žalost, obustavljena, a hoće li se novi svesci pojaviti u dogledno vrijeme te se kompletirati barem u opsegu dostupnih piščevih djela, to nismo uspjeli doznati na e-adresama nijednoga od triju suizdavača, kojima su upiti u vezi s naznačenom temom upućeni još prije tri godine. Osim toga, o predvidivoj sudbini rukopisne građe čijim su dijelom trebala biti proširena nova sabrana djela također se ne zna ništa, premda je iznimno velik javni interes za njih, očitovan neposredno prije otvaranja piščeve rukopisne ostavštine potkraj 2001. i neposredno nakon toga, navješćivao stanje suprotno današnjem.

Samo, dok je u slučaju Krležinih rukopisa očekivano i razumljivo da budu objavljivani povremeno ili etapno (zbog rukopisne građe čiji je opseg obratno razmjeran broju stručnjaka koji bi se njome mogli pozabaviti, zbog nepostojanja institucionalne organizacijske mreže koja bi optimalno raspodjeljivala poslove i nadzirala njihove rezultate, zbog predvidivih potreba za grafološkim uslugama), u slučaju *Djela* ipak nije. Početkom prošloga desetljeća, naime, u doba kad su pokrenuta nova Krležina sabrana djela, nije bilo izdavača financijski sposobnijih od HAZU, Matice i Ljevaka, kojima je tada mogućnost objavljivanja ukupnoga Krleže pala u dio. S druge strane, moglo se očekivati da će njihova edicija biti dovršena i bez uloga posljednje kulturne kune, usprkos obilju isprika što ih pruža financijska kriza, jer je posrijedi projekt od opće kulturne koristi, pa se tržišna neisplativost dosadašnjih proizvoda ili pak nastavka započetoga pothvata ne doimlje kao uvjerljiv razlog obustave, ponajprije stoga što kulturni projekti i inače nisu profitabilni.

A kad je posrijedi rukopisna ostavština, stvari stoje još nepovoljnije nego u slučaju novih sabranih djela. Napori, naime, da se s rukopisnom građom nakon njezina izlaska "iz mraka" Nacionalne i sveučilišne knjižnice učini štogod od koristi za užu ili širu kulturnu zajednicu dosad nisu donijeli gotovo nikakvih plodova. Koliko mi je poznato, osim opsežna kataloga građe, gdjekojega pojedinačnog teksta ili poznatijega korpusa (kakav su, na primjer, Krležine *Marginalije*), nije objavljeno ništa, a zašto nije, ostaje otvoreno pitanje *donec aliter provideatur*. Kako bilo, u oba slučaja, barem zasad, imamo opipljive deficite.

Odgovore na pitanja u vezi sa sabranim *Djelima Miroslava Krleže* dostavio je glavni urednik Visković, a svoje viđenje *Djelâ* u pisanoj formi poslao je početkom 2012. akademik Zoran Kravar (1948-2013), pa se ova dva priloga objavljuju kao poticaji poželjnoj raspravi o aktualnom stanju i o budućoj sudbini Krležina opusa.

Tržišni Krleža

Velimir Visković, glavni urednik sabranih Djela Miroslava Krleže, govori o pokretanju edicije i o razlozima njezine obustave

PITANJA: **Ladislav Tadić**

LADISLAV TADIĆ: **Zašto je, barem privremeno, obustavljeno objavljivanje Krležina ukupnoga opusa?**

VELIMIR VISKOVIĆ: Prije negoli odgovorim na pitanje zašto je došlo do zastoja (koji sve više prerasta u prekid) u objavljivanju *Djela Miroslava Krleže*, moram izreći zahvalu Zdenku Ljevaku, vlasniku Naklade Ljevak, i Jeleni Hekman, glavnoj urednici Matice hrvatske, što je do tiskanja te edicije uopće došlo. Njih dvoje su potkraj devedesetih godina pozvali kompletnu užu redakciju enciklopedije *Krležijana* da preuzme uređivanje Krležinih djela.

Valja imati na umu da je u to vrijeme, osobito ranih devedesetih, vladao svojevrsni embargo na tiskanje Krležinih djela. Ne mogu reći da je to bila neka službena politika, ali ljudi u izdavačkim kućama očito su smatrali kako je Krleža bio kultna, karizmatska figura socijalističke kulture i kako je "prošlo njegovo vrijeme" pa je bolje ne zamjerati se političkim strukturama novoga doba. Stoga nisu izlazila njegova djela, a nezaboravna mi je scena kad je na promociji triju knjiga iz školske lektire, kojima je Školska knjiga konačno prekinula dugogodišnji embargo, tadašnji čelni čovjek uprave tog izdavača, Dragomir Mađerić, rekao kako se Krleža, unatoč činjenici da je bio komunist, ipak vjenčao u crkvi, pa o njegovu komunizmu ne treba preoštro suditi.

Političke i kulturne okolnosti vremenom su se mijenjale pa je potkraj devedesetih došlo do obnove interesa za Krležu te su gospođa Hekman i gospodin Ljevak našli interesa da uđu u tako velik projekt, a uspjeli su zainteresirati i ministra Biškupića koji je obećao adekvatnu državnu potporu izdanju.

S velikim entuzijazmom smo Jeleninu i Zdenkovu ideju prihvatili i ambiciozno pristupili projektu. Znali smo za Liberov plan izdavanja kritičkog izdanja Krležinih djela iz sedamdesetih i činilo nam se da bi ponovo trebalo oživjeti tu ideju. Zdenko Ljevak i Jelena Hekman su oko izdanja udružili tri nakladnika, odnosno institucije (HAZU, Maticu hrvatsku i Nakladu Ljevak), a u redakciju projekta oni su uključili mene kao glavnog urednika, Vlahu Bogišića kao urednika te Jasnu Bašić, Mirjanu Mataiju i Vesnu Radaković Vinchierutti kao suradnice. Kolegice su obavljale kontrolna čitanja različitih izdanja Krležinih knjiga, a potom smo Bogišić i ja preuzimali tu pripremljenu građu i na temelju njihovih istraživanja priređivali tekst za tisak i pisali uredničke napomene, koje su ponekad bile vrlo obimne, uz navođenje svih važnijih varijantnih preinaka teksta. Uskoro smo uvidjeli da ne možemo raditi klasično kritičko izdanje, jer je količina Krležinih (odn. Malinarovih) intervencija tolika da bi bilješke i komentari bili opsežniji od samoga teksta Krležinih djela. Osobito je to vidljivo u slučaju *Zastava*. Zadovoljili smo se stoga rekapitulacijom važnijih izmjena.

Međutim, nakon stanovitog vremena došlo je do konflikta između Bogišića i mene oko *Hrvatske književne enciklopedije*. Osim toga, Bogišić je zapostavio svoje obveze oko Krležinih djela, iako je inzistirao i dalje da bude potpisivan kao urednik. Naposljetku smo obojica konstatirali da je daljnja suradnja nas dvojice nemoguća.

Treba reći i da, budući da smo objavili glavna, tržišno zanimljivija Krležina djela, ni izdavači nisu bili više zainteresirani za izdavanje preostale esejistike i dijarijske proze te rukopisne ostavštine. Komercijalni je interes tu manji, a zbog budžetskih restrikcija nije se moglo računati na ozbiljniju potporu Ministarstva kulture RH.

Na svu sreću, edicija je u početku nazvana samo *Djela M. K.*, a ne *Sabrana djela* pa sam naslov nikoga ne obvezuje na kompletiranje edicije.

Naravno, osobno držim da je velika šteta ako projekt ostane nedovršen. Osobito ako ne bude priređeno za tisak nekoliko knjiga iz Krležine ostavštine s potpuno novim stvarima.

Velimir Visković

Postoji li plan nastavka objavljivanja novih svezaka? Ako postoji, bismo li ga mogli dati književnoj i kulturnoj javnosti na uvid?

Krleža je osobno odobrio izdanje Oslobođenja pa se ono ima smatrati kanonskim; smatram da se ne smiju dekomponirati knjige kako ih je sam Krleža zamislio (uz asistenciju Malinarevu, Frangešovu i Čengićevu). Stoga ni nismo radili detaljan plan svake knjige. Objavljivali smo po ciklusima-kolima. Sada je bio došao na red ciklus memoarsko-dijarijske proze, tu smo stali. Naš napor se svodio uglavnom na uspoređivanje različitih edicija i korekcije stanovitih pogrešaka koje su se potkrale u sarajevskom izdanju, te pisanje opširnih priređivačkih napomena. U nekim slučajevima donosili smo i varijante ranijih rukopisa koje smo smatrali estetski superiornijim definitivnoj Krležinoj verziji (reprintirali smo u dodatku *Izleta u Rusiju* kompletno prvo izdanje), ali sarajevsko izdanje, ponavljam, tretirali smo kao kanonsko. Autor ima pravo na definitivni pravorijek; pravo je priređivača samo da popiše različite varijante i objasni kako se došlo do određenih rješenja, a ne da mimo volje autora stvara nove knjige. Naravno, bitne novine donijele bi knjige s neobjavljenim rukopisima.

Što je od neobjavljenih rukopisa iz Krležine ostavštine (bilo ili je još) predviđeno za objavljivanje unutar *Djelā*?

U rukopisnoj ostavštini nema nekih knjiga za koje ima dosta indicija da bi morale u stanovitom stupnju dovršenosti postojati poput nedovršene šeste knjige *Zastava*. Meni je jednom, kad sam ga posjetio u njegovu uredu u Draškovićevoj, Enes Čengić čak i pokazivao Krležine rukopise koje je planirao objaviti. Uostalom i objavio je knjigu novih dnevničkih zapisa, a grafolog Željko Sabol koji je radio na pripremi te knjige rekao mi je da je kod Čengića velika količina tih rukopisa.

Ja ne vjerujem da je Čengić nešto samovlasno prisvojio: on je Krleži bio duboko odan i želio je samo upotpuniti njegova sabrana djela. Međutim, osim *Zapisa sa Tržiča*, ništa od te građe nije objavio. A ni taj dio ostavštine nakon Čengićeve smrti, koliko je meni poznato, nije priključen ostatku rukopisne građe. U tom smislu sam prije desetak godina i pisao u *Vjesniku*.

No, i mimo toga, u ostavštini ima dosta neobjavljenih pripovijedaka, eseja, nedovršene proze, pjesama... Tu je i masa dnevničkih bilježaka koja pokazuje da je Krleža ipak svoje dnevnike rekonstruirao pred objavljivanje na temelju skicoznih zapisa. Dakako i mnoštvo pisama. I cijeli korpus leksikografskih varijacija. Koliko sam čuo, trenutno Bogišić radi na kompletiranju knjige pisama. Iako je to izvan projekta *Djela*, dobro je da radi na tome.

Zoran Kravar

Novo izdanje volio bih vidjeti kompletirano

Odgovori Zorana Kravara na neka od anketnih pitanja – jedan od posljednjih Kravarovih tekstova

Pojavu prvih knjiga iz novoga izdanja Krležinih sabranih djela, što ga uređuju Velimir Visković i Vlaho Bogišić, bio sam primio sa zanimanjem i s odobravanjem, o čemu svjedoči moj prikaz objavljen u *Vijencu*.[01] Ako se dobro sjećam, imao sam samo jedan zanemariv prigovor, i to u vezi s dizajnom korica, za koji mi se činilo da ne korespondira sa suvremenom likovnom kulturom, nego da se pomalo povodi za pseudohistoricističkim divot-izdanjima kakvih je u nas devedesetih godina bilo podosta, a koja, na žalost, nisu "prava stvar", nego više izraz historicističkoga iluzionizma postsocijalističke ere: uz asistenciju knjigoveža sposobnih da umjetnim materijalima oponašaju kožu i platno prizivlje se duh građanske epohe i nekadašnjega "gospotstva", što je u tranzicijskoj Hrvatskoj, gdje općem siromaštvu pridonose i skupe knjige, svojevrstan grijeh, ne samo u estetičkom nego i u etičkom smislu.

Po likovnoj opremi nenadmašenim mi se i danas čini staro Zorino izdanje, sa svescima u papirnatom omotu raznih boja, uglavnom živih, i s dizajnom u kojem se prepoznaju odjeci apstraktnoga geometrizma šezdesetih godina, a možda i nešto od scijentističko-konstruktivističkoga optimizma kao popratnoga svjetonazora. Ali, kad počnemo listati, odmah je jasno da Zorini svesci, otisnuti na nekvalitetnu papiru i slovima nejednake jasnoće, zaostaju za onima Visković-Bogišićeva izdanja, čiji je papir čvrst i ugodne slonokosne boje, a otisak oštar i ujednačen.

* * *

Inače, kad je posrijedi Krleža, upotrebljivost sabranih djela, koliko ih god izdavač temeljito i savjesno priredio, donekle je ograničena. Krleža je, naime, više puta za života pokretao izdanja svega onoga što je u danom času ubrajao u svoj valjani opus, pri čemu je rado dorađivao i prerađivao već objavljene tekstove, pa mnogi njegovi proizvodi postoje u onoliko varijanata u koliko su "sabranih djela" uvršteni. Problem je utoliko veći što je nerijetko intervenirao i u tekstovima davno napisanima, od kojih su ga, kad bi ih stao dotjerivati, dijelile faze individualnoga razvoja, pomaci potaknuti usvajanjem novih izražajnih vještina i stjecanjem novih znanja, epohalni rezovi, svjetonazorski lomovi, smjene političkih poredaka. Događalo se stoga da, korigirajući stare tekstove, dirne ne samo u njihovo slovo, nego i u njihov duh: u izvornu, a u međuvremenu revidiranu ili odbačenu poetiku, u linkove između danoga teksta i duha prošle ili pretprošle epohe.

Iskušenjima, međutim, pred koja nas stavlja multivarijantna pojavnost pojedinih Krležinih djela izdavači njegova ukupnoga opusa moraju odolijevati. Dok je još zamislivo da bi priređivač sama *Pana*, *Hrvatskoga boga Marsa* ili *Filipa Latinovicza* mogao birati među varijantama ili reprintom rehabilitirati *Urtext*, za sabrana je djela normalno da poštuju *Ausgabe letzter Hand*, a u Krležinu slučaju to je tzv. sarajevsko izdanje (Oslobođenje & Mladost). Starije i izvorne verzije opravdano je uzeti u obzir samo ako je njihova prerada urodila novom i drukčijom književnom strukturom, za što je dobar primjer ratna drama prvobitno naslovljena *Galicija*, a u konačnoj verziji *U logoru*, koju su Visković i Bogišić priopćili u objema verzijama.

Objavljen u skladu s tim načelima, ukupni Krleža može zadovoljiti širu čitateljsku publiku, a od stručnjaka samo još rijetke privržene nekad uobičajena i popularna književnopovijesnog diskursa u kojem se pisci stiliziraju kao nadvremeni geniji, a njihova se književna riječ dekontekstualizira i uspoređuje s meteorima, zvijezdama, rijekama ili s gorskim vrhuncima. Danas, kad se povijesna uvjetovanost prihvaća kao apriorna pretpostavka kulturnopovijesnih studija, Krležine prerade starih tekstova nisu pouzdan predložak stručnoga rada. Tko se, na primjer, bavi njegovom secesijskom ili ekspresionističkom lirikom, mora zaobići nova izdanja i potražiti zbirke iz 1916-1919; tko piše o romanu *Na rubu pameti* i o njegovoj recepciji, o njegovoj sudbini u ljevičarskim književnim polemikama, mora poći od verzije objavljene u Biblioteci nezavisnih pisaca. I tako dalje.

01 Prikaz na koji se autor pozivlje objavljen je nedugo nakon izlaska prvoga kola *Djelâ Miroslava Krleže* g. 2000. i nakon polemike koju su tada u *Zarezu* poveli Dean Duda (*Millenium Edition*, 2/2000, br. 34) i Velimir Visković (*Glavni frajer u našoj krležologiji*, 2/2000, br. 35). Vidi – Zoran Kravar: *Još uvijek trebamo zadnju ruku;* Djela Miroslava Krleže I-VII, *Naklada Ljevak – Matica hrvatska – HAZU, ur. Velimir Visković i Vlaho Bogišić, Zagreb*, 2000, *Vijenac*, 8/2000, br. 175, 5. 10. 2000, str. 9. Pod autorovim naslovom *Tranzicijski Krleža*, adekvatnijim od *Vijenčeva* redakcijskoga, tekst je objavljen i u knjizi – Zoran Kravar: *Sinfonia domestica; Članci o domaćoj književnosti 1. i 2. stupnja*, Thema, Zadar 2005, str. 179-187. (LT)

Velimir Visković

Zoran Kravar, rano proljeće 2013, na jednome od plešivičkih obronaka iznad Prekrižja

* * *

Na pitanje o mogućem proširenju Krležinih sabranih djela tekstovima iz njegove ostavštine odgovorio bih negativno. Smatram da valja poštovati mjerila po kojima je pisac izdvojio ono što je od svojih proizvoda smatrao vrijednim da se uvrsti u opus. Uostalom, rekao bih, a danas je to pomalo i *consensus omnium*, da je pritom bio prilično široke ruke. Vjerujem da bi njegov kompletirani opus bio kvalitetniji bez dijela eseja i pjesama, a možda i bez gdjekoje novele, pa čak i romana. Prebacivanje, na primjer, *Frajle Melanije* iz pasive u aktivu (u sklopu izdanja Oslobođenje & Mladost) iznenadilo me je uglavnom neugodno, a svezak novela činio bi mi se boljim bez, recimo, *Smrti Rikarda Harlekinija*, s njezinim plitkim alegorizmom i neumjesnom ironijom.

Naravno, na ostavštini bi valjalo raditi i dalje, a cjeline i ulomke iz nje objavljivati u filološkim edicijama u kakvima se i inače objelodanjuju *inedita*. Poslije bi se, možda, moglo štogod prenijeti i u izdanja za širu publiku, ali izvan sabranih djela.

* * *

Koliko su me veselile pojave novih kola Viskovićeva i Bogišićeva izdanja, toliko žalim što ono još nije privedeno kraju. Imam, doduše, na svojim policama nešto svezaka Zorine serije, na koju sam, ipak, zakasnio, jer se gasila baš u doba kad sam donosio odluku da svoju sudbinu vežem uz studij književnosti, a sarajevske sveske imam gotovo sve. Ali, rado bih posjedovao ukupnoga Krležu u novom ruhu. Jer, sarajevsko izdanje, od kojega sam (ne zaustavljajući se na njemu) obično polazio u doba najintenzivnijega bavljenja piscem, niz je uistinu neprivlačnih i *user unfriendly* svezaka: s njegovim koricama, drukčije nego s onima novoga izdanja, kojima sam prigovorio ništa više nego likovno mrtvilo i gdjekoju, možda i slučajnu ideološku konotaciju, nisam se nikako uspio pomiriti, a još manje s njegovim slogom, koji je vrlo nečist i neujednačen: slova su čas blijeda, čas premasna, s naznakom prelijevanja izvan kontura. Za najdulji pak Krležin roman, *Zastave*, odabrana je varijanta helvetike, fonta slabije čitljivosti, o kojem u svakom grafičkom priručniku stoji da je podoban samo za kraće tekstove poput naslova, natpisa ili adresa na posjetnicama.

Osim toga, novo bih izdanje volio vidjeti kompletirano i stoga što u momčadi koja ga je pokrenula i radila na njemu ima ljudi koje osobno poznajem, a s nekima sam od njih i prisan, pa sam, u razdoblju kad su se svesci pojavljivali uhodanim ritmom, bio u prigodi da zagledam iza kulisa, da navraćam u prostore gdje su se odvijale pripremne radnje, da se dam obavijestiti o knjigama koje dolaze na red i o kriterijima njihova priređivanja. Prema toj izbliza doživljenoj aktivnosti od početka sam zauzeo stav zainteresirana promatrača, pomalo čak i "navijača", pa bi me utoliko više radovalo kad bi se našlo snage i sredstava da se projekt dovrši.

Bora Ćosić

Izlet u Beograd

... dok su freske iz Altamire i Lascauxa podjednako dostojanstvene kao što su bile onoga dana kada se melankoličan pogled krave prvi put odrazio u umjetničkoj svijesti čovjeka

Tako sam se i ja zaputio u Beograd, kao što je Krleža naumio da u Rusiju pođe, jednom. Samo što je on to činio prvi put, dok ja u Beogradu bivao sam kroz život dugo, možda predugo. A mimo svega, izgleda da o tamošnjem životu, osobito ovom sadašnjem, tek naslućujem ponešto, kako se i Krleži glomazna ona zemlja, ruska, u 1925-oj, nazirala u daljini.

I što je najlepše, ja u Beograd putujem radi tog istog Krleže, njemu u čast, i njegovom boravku, beogradskom, pre sto godina. Sada su tamošnji ljudi rešili se da velikog hrvatskog barda, makar i mrtvog, pozovu k sebi u goste, a sve se čini kako ga ja onde imam da predstavljam. U nekoj vrsti spiritističke seanse, baveći se po tom gradu kao medium, i kao da repliku onog od pre stotinu godina, treba da izigravam. Kada je kao mladac (1912), pošao u Serviju, naumivši da se u vojne dobrovoljce upiše, a malo da ga sumnjičavi oficiri onde nisu streljali kao špijuna!

Nema baš mnogo sveta tamo, koji poznaje svu Krležinu zaokupljenost njihovim gradom, tada, na prvom koraku: *Za naše mladenački usijane mozgove blistaše Beograd magičnom svjetlošću pijemonteškog svjetionika na otoku utopiji, u onim teškim, tmurnim noćima dugotrajnih brodoloma... Stigao sam u Beograd u punom svibanjskom sjaju, sa krijesnicama, božurima i duplom ljutom, kada je sve mirisalo na ćevapčiće, na đurđevsko cvijeće, na jorgovane, na mokru travu ... kada je sve odzvanjalo od sunčane grmljavine pastelnomodrih dunavskih pampa, sa Dunavom, sa ribama, sa jagodama, sa ovnujskim mesom, i kolijama mladog luka na bogatim beogradskim pijacama.*

Pa ih je više, među današnjim neukim mulcima, koji u Krleži vide opakog srboždera, zaboravljajući da to bi pjesnik, jedan od najbližih ovom rahlom tlu. Kada i u poznim danima ne krije svoje emocije prema toj njihovoj domaji i svemu što onde do nedavna bi: *Jugoslovenstvo je, moj gospodine, širi pojam nego što vi mislite. Često meni to negiraju, a ja sam Jugosloven, ali ne iz perspektive Aleksandra Karađorđevića. Ja sam i Srbin, i to bolji od Antonija Isakovića, a bolji sam i Hrvat od Stjepana Radića i šta vam sve to danas znači. Ništa. Ja sam i federalista. Za federaciju sam kantona...*

E, dragi moji neuki dečaci! Koji bi imali pročitati bar onaj davnašnji mali lament ovog pjesnika nad njihovom, toliko ljubljenom otadžbinom: *Srbiju, melankoličnu, nesretnu seljačku zemlju, s maglenim njenim kaljavim drumovima, kojim mršavo kljuse vuče taljige, a kiša dosadno sipa nad ovim blatom i nad ovim žalosnim svijetom ubogih naših opanaka i gavranova, tu sam Srbiju sakrio među listovima svojih knjiga, čuvajući je pomno kao što se čuvaju dragi, izblijedjeli likovi, u baršunom povezanim spomenarima.*

Jer Krleža se, mimo svega, bavio tolikim sitnicama, beogradskim, pitajući se kada će taj trg oko Kneževog spomenika i pored teatra, biti napokon nivelisan, jer veli, da se meštri tog posla i dalje pitaju na koju stranu treba odvesti kišnicu, prema Savi ili ka Dunavu. A to beše vrlo znakovit slučaj, budući ne samo taj trg, no i čitav Beograd, i cela Servija, postavljena je nekako ukošeno i često nestabilno, klateći se na ovu ili na onu stranu. Ali više od svega, za mene u Krležinih tekstova što se Beograda tiču, njegov je opis ranog kaldrmisanja glavnih ulica, one, mnogo puta preimenovane, pored dvorskih kula, pa sve ovamo, do tog našeg labilnog i nestabilnog pozorišnog trga. Jer ta podloga negdanjeg beogradskog života, koju i ja još uvek pamtim, izvedena beše *nakatranisanim, smolavim hrastovim kockama, mirisavim po jodu morske pučine, po katranu lađa u velikim lukama, kada odjekuje čekrk sidra i kada se okomito dime dimnjaci pred polazak na veliku i slavnu plovidbu.* To, ta slika nekih čudnih i posebnih stva-

Miroslav Krleža – snimio: Frano Vodopivec

ra i u meni budi emociju goleme plovidbe, kroz vrijeme i sjećanja, a miris onih crnih paralelopipeda, po kojima je koračalo moje detinjstvo, čineći od ulica onog doba dnevnu sobu našeg bivstva, to je ono što i mene, kao i Krležu, obojice rođenih Zagrepčana, čini građanima Beograda. Nego ovaj, bojim se, nešto manje ostao je Beogradom, kada je taj mirisni drveni pod grubo izvađen, da bi neravno tle singidunumsko, bilo zaliveno modernom utilitarnošću asfalta.

Krleža je, inače, u Rusiju pošao bio kao lenjinist, i kao lenjinist se i vratio otud, bar donekle. Jer je po ranoj zemlji Sovjeta trudio se da zapazi sve same dobre stvari, pozitivne, i za pohvalu. Da ljudi u Rusiji 1925, obuveni su u čvrste i nepohabane cipele, a da ko radi tamo, ne gladuje. Uz to, da Rusija vrlo mnogo čita. Pa ipak, mimo svega, proveo je onde jedan deo vremena u davnašnje gospode, ruske, posebno u jednog admirala, od nekad. U njegovom domu, još uvek ispunjenom starim nameštajem, i uz dosta pića, uz nekakav čudan svet zapadnjački, skoro kao da se po toj zemlji ništa nije dogodilo oktobra 1917. A upravo ovaj ulomak Krležina dnevnika, ruskog, igraju danas, 2012, beogradski glumci, njemu u čast, makar i mrtvom.

Ima nečeg čudnog, skoro ludog, da taj ubeđeni lenjinist, u godini 1925, bavi se među građanima Rusije, od pre, kako to beogradska predstava naglašava. Ja sam se o tome, sada, u Beogradu, kao o zanimljivoj okolnosti izrazio, a poneko, tamo, bio je skoro uvređen - kako jednog lenjinistu da se prikazuje u društvu, koje lenjinistima ne dolikuje, nikako! Odmah sam video da u ovaj čas treba da povedemo razgovor o lenjinizmu njegovom, i lenjinizmu, možda, uopšte, čak ako to Žižeka i uvredilo bi. Jer ja sam na izlet u Beograd pošao Krleže radi, a ne zbog Žižeka, makar se ispostavilo da će, mimo svega, i te kako o lenjinizmu biti tamo reč. I o nečem, sasvim suprotnom lenjinizmu, hoću reći o građanstvu. Našem, nekadašnjem, bar i skromnih razmera, i o toj pojavi skoro neshvatljivoj, u ljudskoj istoriji. Kada se u glavama, najpre evropskim, a potom i drugde, našla misao o nekoj posebnoj struci, jednoj gotovo profesiji graždanstva, čija svrha, naumi, i sva sudbina njegova, nije razjašnjena ni kroz stotine knjiga tokom dva stoleća dokle ovo traje. Odmah se mora reći kako Krleža, u godini 1925-oj slovi kao negrađanin, revolucionar, rebela, buntovnik i kritik svega po tom građanskom društvu, a svejedno, nakon plamena što ga je razgoreo u vlastitom časopisu toga imena, bacio se on na opisivanje svake i najmanje pojedinosti ovog posebnog sveta, kao da je njegov hroničar, i pomni analitik. Po građanstvu, kao klasi i kao toj nerazjašnjivoj nakupini stanovništva sveta u jednom periodu, Krleža se inače deklarativno narigao i napljuvao na mnogo mesta, kako 1916, tako i 1942, u svakom dakle segmentu svojih solilokvija, katkad neobično oštrovidno i duhovito, pokazujući kako u tom društvu bilo je mačevalaca koji nisu znali držati rapir, klavirista totalno amuzikalnih, anglomana koji nisu znali engleski, konsumenata svega i svačega, a bez ikakvog razumevanja, i to bi bilo da je bilo sve, ali nije! Jer o građanima kao pojavi, o njihovoj civilizaciji, o građanskoj epohi, građanskoj Evropi, građanskoj inteligenciji i građanskoj deci može se zaista reći brdo difamirajućih stvari, ali zašto onda, za krista krala, baviti se njihovim životom na više tisuća stranica, i to ne baš uvek ovako plakatski jednosmerno! Budući je moj dragi pjesnik u svojoj trajnoj neurozi svejedno se katkad i sam osetio kao Leone Glembay, otpadnik te iste klase, napučene takođe masom ingenioznih, genijalnih pojedinaca, makar sasvim građanskog porekla.

Još jedno veče za mog beogradskog izleta razgorelo je ovu problematiku, domjenak posvećen Krležinu enciklopedizmu. Sad je na redu bila ne samo tema Krležine erudicije, nego i zamisli njegove o tom skupljanju znanja, kako se već nekoliko vekova pre, na tlu Evrope, time svet evropski bavio. Pala mi je na um pomisao da se enciklopedizam rađao u neko vreme klasicističko, potom u prosvetitelja osamnaestog stoleća, kod ljudi pod perikama, što se kasnije, u naše doba, i kod naših ljudi, sve obavljalo u krilu gradskom, i u okolju, pre svega, te prokazane buržoaske klase. Pa sam razumeo da enciklopedizam nikako ne može biti stvar rebele, koja dalje od *Istorije SKP (b)*, nije otišla nikad. Kako onda taj lenjinist iz 1925, koju deceniju kasnije, upliće se u jedan posao pomno građanski, daleko od svake diktature proletarijata?! Jer ova se u tom poslu javlja tek onda kada, iz već gotovih tomova ljudskog znanja, treba nešto iseći škarama ili prelepiti kojekakvu nepoćudnost belim papirićima.

Sad mi se ponovo javlja onaj kritičar iz jednih beogradskih novina, nezadovoljan što se lenjinist Krleža, u predstavi Ćirilova, našao u miljeu graždanskom, kome, veruje on, Krleža ne pripada. Iako ovom na suprot, stoji još uvek netaknuta ona muzejska postavka pesnikova stana sa zagrebačkog Gvozda, jedne građanštine, makar srednjeg ukusa, a potom, postoji i mnogo važnija pregršt tekstova koji se u Krleže mogu naći, kada se neprekidno o građanskom *stališu* raspravlja, dok o svom proleterskom plemenu pesnik se često, vrlo slikovito izražava. Nije imao puno sućuti naš stari bard za vlastitu braću po Lenjinu, kada dođu da mu poprave kvar u kupaoni, jer ta bratija Miroslavu nesmiljeno bazdi po češnjaku i šljivovici, a onaj jadni kopač sa upravo beogradskog groblja, čini trublju od svojih crijeva, jednom rečju prdi. Ova posleratna epizoda, kada se Krleža bio zaputio na grob svoga prijatelja Petra Dobrovića, izazvala je te 1952, jednu nacionalističku hijenu srpsku, da se po Krleži dodatno naprdi, ne uviđajući kako pesnikova grobljanska slika ne tiče se nikakvog Srba, nego one jadne kreature, pripadajuće jednoj klasi radničkoj, naravno izmišljenoj. Budući ova klasa, to mnim oduvek, jedan je fatum iz kojeg svaki radnik jedva čeka da se iskobelja, i da se dohvati makar nekakvog mesta nadzornika u božjoj kući ljudskog rada, ako već nije tolike sreće, pa da se popne onamo, u staklenu kabinu ureda, nasađenog na prvi sprat tvornički.

Igraju tako naši sadašnji glumci jedan svet građanstva od pre devedeset godina, jer današnji gledatelji moraju se nakna-

dno educirati kako je taj svet onomad izgledao. Pa onda, kako se i sam Krleža u tom svetu ophodio, makar bio profet i zastavonoša proleterska. *Perzijski sagovi, kristali, metali, oniks, karneol, sige, školjke, perje tropskih ptica, portreti gospođa u četrunasto-blijedim prozirnim svilama, s lepezom u ruci,* bio je i ostao rekvizitarij našeg barda u stotinu varijanti, i stalni dekorum njegovih, ne samo ibsenskih uprizorenja. Nego se i pri kraju tog dugog spisateljskog veka, kroz takođe dugotrajne tomove njegovih *Zastava,* ispostavila hronika jedne suspektne klase, makar njenom dokidanju ufao se doprineti od svojih ranih buntovničkih dana.

Dogodilo se da u onoj istoj ulici, gde smo gledali uprizorenje te Krležine epizode, moskovske, sedim za ručkom u jednoj davno znanoj porodici, koja takođe, po svemu može biti samo građanska. Ovo je ionako onaj kraj Beograda oko Birčaninove, koji je pripadao nekadašnjoj gospodi srpskoj, a što se danas tamo, mimo više stranih ambasada, naselio i jedan skromniji puk, ne menja moja davnašnja sećanja, onde je građanski grad moga života bivao, i možda u pojedinim segmentima, biva i dalje. Tako napokon hodamo kroz brojne sobe, ispunjene onim istim nameštajem iz Krležine scenografije, svaki komadić ove trpezarije ili one biblioteke ima sopstveni kurikulum, kao i stanovnici tog ambijenta. Tu je ta gospa, nekadašnja djeva kakvu pamtim iz mladosti, umna učenjakinja, skoro genije matematičke nauke, u jedan mah ministarka kratkotrajne demokratske vlade, jer joj je i otac, moj davnašnji znanac, bio demokrat, jedan od osnivača te stranke - dobrih namera a promenljivih rezultata. Sedimo sada za tom trpezom, uz neka jela, takođe pomno beogradski načinjena, da i Lidija osmotri što možda i nije tačno znala, kako građanski soj ove nacije i ovog grada, nije nikakav fantazam, što ovakva malena enklava njegova, skoro enciklopedijski pokazuje.

Sada mi izgleda kako svaki stan ove vrste, birčaninovske, gde danas u sumrak, većinom pale se skromne sijalice od 25 sveća, jer je beogradski svet, ekonomski degradiran, pomorno pauperizovan, - kako svaka adresa u ovom kraju ima za mene nekakvu javku iz prošlih vremena, i nešto skoro kao model. Setio sam se da sam upravo u delu stana naših prijateljica, što im je napokon pripao, a koji bio je u posedu tadašnjih prisilnih sustanara, takođe nekad bivao u nekom drugom svojstvu, i kao gost potpuno različitih ljudi. Pa me sada kći moje prijateljice vodi onamo, preko hodnika, da osmotrim te odaje iz jednog sasvim drugog filma, u kome bio sam, a da jesam, treba mi dosta prisećanja. Pomišljam kako, živeći neprekidno u nekom gradu, sve primaš u celini i u nekoj svakodnevnoj pretrpanosti, a kada onamo dođeš na kratko i posle dugog vremena, - tek tada, iz ove guste melase, iz toga sulca postojanja, izviru kvintesencne pojedinosti i znakoviti primeri. Istom tako mogu se izdvojiti pojedinačni punktovi nečijeg životnog kretanja, reperi jednog ljudskog toka, nikada linearnog, nipošto kontinuiranog, uvek u skokovima sa jedne tačke na drugu. Tako se opet sve svodi samo na pojav sećanja, one povijesne memorije koju svaka osoba, stara kao slon, ima u svojoj šihti, hiljadugodišnjoj. Jer izlazi da sam ja u ovom gradu bio svuda, i skoro u svakoj kući, ovom ili onom zgodom, ili po različitim slučajevima, eh, u čemu je moja duga mladost prolazila, ako ne u ovom obilaženju života, skrivenog po malim ili velikim odajama njegovim, po devojačkim sobičcima i studentskim nastambama, po rođačkim stanovima i obitavalištima pesnika, po krojačkim i šusterskim radionicama, po mestima gde su živeli školski drugovi, a najviše po tim pregrađenim i podeljenim stanovima, nakrcanim međusobno nepoznatim ljudima, samo podeljenim nekim zabravljenim vratima, što je bivalo nalik zidu, berlinskom! Sada je mnogo toga razbravljeno, a po koji petosoban apartman nanovo ušiven u jedinstveno telo, - to isto tako daje znaka o mojoj temi, koja je, makar i skrivenim načinom, Krležina.

Imao je inače i ovaj pesnik ovde, u beogradskom pašaluku, jednu čvrstu kopču sa građanskom klasom, onim tankim, a ipak dragocenim slojem srbijanske raje, sofisticiranim i emancipovanim, - u duhu i liku Marka Ristića. Taj je gospodin poticao iz jedne od najmoćnijih obitelji srpskih, sastavljene od samih premijer-ministara, ambasadora i sudskih osoba, svejedno što je u sred tog uglađenog i ulaštenog salona, napokon utanačeno buržoaskog, zasadio ovaj isti gospar biljku jedne, naoko nebulozne, a tako prevratničke poetike, nadrealizma. Pa je onda dogodio se onaj od čestih paradoksa u bratstvu među pesnicima, da dve osobe, skoro sasvim suprotnih shvatanja i vlastite poetike, ustanove nekakvo nerazrušivo jedinstvo za ceo život. Otuda Krleža nabasao je na Marka prvenstveno po crti zajedničke pameti i one svesti, retke na balkanskim prostorima, gde se sasvim izuzetno vodi računa i o drugima, i o drugom izvan tog sitnog obora, još uvek preovlađujuće seoskog. Nema inače drugog objašnjenja, no da su oba ova subjekta bila okrenuta Evropi i svetu, po svom shvatanju, po svojoj izuzetnoj, i izuzetoj od ostalog iz okoline, pismenosti. A da je Krleži odmah bilo bistro kako ima posla sa jednim *gospodinom*, građaninom u svakom pogledu, to se očitovalo mnogim njegovim pomislima i izjavama. Makar u velikom petotomnom pojmovniku svih mogućih Krležinih tema i ideja, jedinica Marka Ristića ne postoji! Bilo je svejedno nekakve, skoro lirske potke u toj družbi, kod čega je MR za Krležu bio često samo *blijedi princ*, i skoro djetešce neko. Koje treba voditi za ruku kroz revolucionarno vreme, čemu se, tom vremenu i toj buntovnosti, i sam Marko, stopu po stopu, primicao. Ristićeva revolucija bila je ona, nadrealizma, i opšte ljudske kreativnosti, a to je značilo odupreti se glupavoj jednoličnosti vlastite klase, iz koje bilo je mudro zadržati samo prednosti od njene obrazovanosti, potom, od onih pojedinačnih mozgova koji su čitavom građanskom sustavu priskrbili oznaku efikasnosti i stvaralačkih moći.

Tako je građanin Marko Ristić podastro svoje papire o intelektualnim sposobnostima, a Krleža poklonio se ovom znalcu uza svoj golemi dar i jednu violenciju, što će tek ispoljiti se u više različitih varijacija. Kakav je to Markov buntovni kurikulum ispostavio se na kraju, nije lako oceniti na kratko, budući je sav

bio upravljen na rušenje sitnograđanske uskogrudosti, nalazeći u duhovnoj slobodi najviše ljudske vrednosti, a potom ipak zapinjući recimo, u lako idolopoklonstvo prema kasnijem vođi naroda, nesvestan do kraja svih njegovih, isto tako protivurečnih svojstava. Tu se Marko još jedanput našao blizak svome prijatelju, vičnom za slične turbulencije, jer tako se živelo u dvadesetom veku, a živi se, očito i dalje. Naš život, mladih ili starih intelektualnih zveri na ovom kontinentu, neprekidno varira, teško je u svakom trenutku biti na istom, biti dosledan do krajnjih krajnosti. Tako se onda i negrađani uče na nedoslednosti, na ambivalentnosti i promenljivim raspoloženjima građanstva, jer se ovo valjda odnosi na ljudsku rasu uopšte, - navedite mi jednu jedinu osobu, celovitu, izlivenu u jednom komadu, a da se kasnije taj nije pokazao kao monstrum ili kao ludak! Zato mi je drago da imam posla sa nemonstruoznim, drhtavim i nedoslednim pesnicima Krležinog i Markovog kova. A kod toga još jednom ističem osnov ove teme, jedno neobično bratstvo nekog građanskog gospodina, sveg odanog negrađanskom i buntovničkom elementu čovekovom, - i neke poluproleterske kreature genijalnih sposobnosti, koja se lako primicala statusu i položaju građanina.

Postoji još jedna važna spona koja Krležu veže sa Markom, - njegov, Ristićev rani poriv prema događajima u evropskoj literaturi oko 1920, zato što tamo, posebno u Francuskoj, mimo zamamnih dadaističkih nebuloza i nadrealističkih eskapada, samo na prvi pogled "nerazumljivih", takođe veliki je štimung levičarski: *izjavljujemo da smo pristalice svake revolucije, ma kakva ona bila.* Nema onde, međutim, poznate Bretonove neodmerenosti u mnogim pitanjima ideologije i politike, jer već i u tom kratkom tekstu, kojeg Marko citira za neuki balkanski publikum, u jednom časopisu što upravo u Krležinom Zagrebu, 1924, izlazi, tu, dakle, u Bretona, koju godinu ranije veli se, takođe u punoj skepsi - *mi ne verujemo, razume se, ni u mogućnost ma kakvog socijalnog poboljšanja, iako nadasve mrzimo konzervativizam, itd.* Pa će ovo variranje protokomunističkih, katkad totalno "trockističkih" ideja, bojiti više decenija razvoja i utihnuća nadrealističkog pokreta, sve do beogradske brošure iz 1930, *Pozicija nadrealizma*, potom i dalje. Bilo je tog nekakvog revolucionarnog vraga u Krleži sasvim stranim oblicima pesničkog izražavanja, od *dade* na ovamo, *dade*, za koju Miroslav u ruskom izletu veli da je samo blef. Skačući još jednom sebi u usta (samo kolika to usta behu!), sastavio je on deceniju kasnije ovo svoje, u Beogradu danas izloženo max-ernstovsko divot-pismo, tu ludu montažu od isekotina iz novina, od naivnih crtarija i čega sve ne - otposlanu Marku Ristiću. Jer se ne može izbeći pomisao da revolucija, skoro svaka, ima pouzdano u sebi i taj tonus dadaistički, i sasvim sigurno, onaj, nadrealizma. Pa većina njenih postupaka, ne postižući naravno odmah jedino socijalno poboljšanje, u koje Breton već na početku sumnja, istovremeno konstruiše sve same zaumne, "nerazumljive" i potpuno iracionalne činove.

Praktičnu vezu sa komunističkom organizacijom većina tih pesnika nije ostvarila, nego je, lomeći se i kršeći u sopstvenim

... kako je i Walter Benjamin, onamo, takođe u Moskvi, 1926, patio ...

dilemama, patila intimno, kako je i Walter Benjamin, onamo, takođe u Moskvi, 1926, patio. Bauljajući kroz gustu tundru svoje lirske situacije, glavrnjajući za tom nedostižnom boljševičkom vamp-devojkom, Asjom Lacis, on se dugotrajno pitao treba li da se opipljivo dohvati one crvene knjižice, ili da kao sve u njegovom životu, ostane fragmentarni ushit, krhotina jedne odluke, esejistički odlomak o takvom jednom činu, umesto njega samog. Na sasvim slične okolnosti nailazi Marko Ristić, godinu dana kasnije, u Parizu. Tamo tek zatiče gungulu među nadrealistima, svakodnevno obilazeći njihovu *Galerie Surréaliste*, i osobe u njoj. Samo što Benjamin obigrava, bezuspešno oko bolesničkog kreveta Asjinog, kamo uvek stoji i njen novi pratilac, a Marko, kao neko, ne baš prihvaćeno djetešce iz duhovne provincije evropske, neprestano meri pažnju, kakvom ga u tom krugu dočekuju. Zato što Bretonova četa isto tako muči svoju osnovnu brigu tada, *već mi je počelo bivati jasno da se u tom trenutku, za njih, francuske nadrealiste, postavljalo sudbonosno pitanje pristupanja, i uslova tog pristupanja, Komunističkoj partiji.* Makar je još stari neurotik evropskog pisanja, Jean-Jacques Rousseau, kao da nam je savremenik, dva veka prije znao sledeće: *Zbog svoje smrtne mržnje na sve, što se zove stranka, sekta, kabala, ostao sam slobodan i nezavisan. / Ja sam neprijatelj svega onog: partija, tajno društvo, i nikad nisam očekivao ništa dobro od ljudi, koji im pripadaju.*

Bivajući u tom prevratničkom klubu kao sitni, daljnji rođak, - sve je za Marka Ristića izgledalo *očajnički uzaludno. Nijedna reč*

... godina je 1929, samo korak od konstituisanja nadrealističke grupe Beograda, a onamo, u Markov stan dolazi ...

(Zmaj Jovina / Kneginje Ljubice 1 a, snimio Marjan Čakarević, 2014)

koja bi me mogla zbližiti s njima... - on, i sam već odlučan u svome opredeljenju ipak se pita... *koliko će naše stanje biti komunističkom revolucijom promenjeno, i koliko će pitanja ostati nerešeno, koliko problema nepostavljeno?* Zato što nije po sredi bila jedna smena u nekoj livnici ili među potkivačima, među kočničarima tramvaja ili rudarima, koji u revoluciju hrle da bi izgubili sopstvene, fiktivne ili ne, okove, - ovamo, za pisaćim stolovima pesnika prilike su bitno drugojačije, i s mnogo više upita. *Što me niste rodili šloserom?!*- pita se Marko Ristić u svojim trajnim dilemama, osećajući se skoro ponižavajuće: *prava-pravcata slika, pravog--pravcatog degenerika, očajnika na krajnjoj ivici jedne truleži. Lelujava slika otmenog mladića na bespuću, na besciljnosti.*

Godina je 1929, samo korak od konstituisanja nadrealističke grupe Beograda, a onamo, u Markov stan dolazi Oto Bihalji, taj isti Biha što je i mojoj mladosti (negde posle 1950), postavio mnoga pitanja, taj već prethodni saradnik Brechtovog berlinskog časopisa i budući hroničar španskog građanskog rata, ... *Bihalji kod mene. O tome da je moja dužnost da budem socijalni pisac...* Sve je na klackalici, u dilemi, Marko će i sam, svojom glavom napisati *Moralni i socijalni smisao poezije*, samo sada je reč o skupnom stavu i o jednoj kolektivnoj odluci, na koju stranu ima se sva ova silina novih pesničkih zamisli zaputiti. *Pozicija nadrealizma* (decembra 1930), ako se danas pomno čita, zato je puna opreza; u njoj istina tvrdi se *da samo jedna tačka gledišta postoji*, ali istovremeno stalo je ovim vitezovima novog jezika i do jedinačnog subjekta ljudske rase *zato što čovek, taj razlomak sveta, nesamerljiv je i nesvodiv*. Pa *zajednički smisao različitih vidova, izraza i perspektiva naše delatnosti, kao i jedinstvo naših pojedinačnosti, ne treba tražiti u nekom unapred izgrađenom, statičkom i teoriskom sistemu, ni u nekoj polaznoj, veštačkoj saglasnosti koja sve uopštava i miri... Ta koordinacija nije pomirljivo sabiranje karakteristika ili traženje jedne utapkane jednačine za svakog i ni za kog, već jedno dramatično suočavanje...* Tako se i u pomalo zamućenim formulacijama, metaforiziranim već i zarad okolnosti i nadalje postojeće šestojanuarske diktature, pokazuje dovoljno jasno opredeljenje, obuzetost *bez odmora logikom slobode*, - ali ne po svaku cenu!

Otud se dragoceni O. Bihalji Merin našao i predamnom, kada mi je bilo dvadeset godina, kada se za moju prvu knjigu kuražno borio sa zatucanim dogmaticima u izdavačkoj kući, pa pomišljam danas da je to bio prvi meni znani subjekt one iste falange evropske međuratne inteligencije, što je na svome putu posrtala, ulazila u tegobne dileme, intelektualne, moralne, povijesne. Nisam ga još poznavao u tih prvih godina posle 1945, što su i njemu nanele slične ogrebotine, nije li i on u nekoliko tada dirigovanih članaka napadao najvažnija imena evropske literature zarad njihovih "buržoaskih manira", da bi ubrzo baš njegovim zalaganjem moja generacija dobila dozvolu boravka u prostoru modernih književnih stremljenja. Zato, umesto da nam govori o pravovernosti *socijalne literature*, poučavao nas je o Baumeisteru, o Norbertu Wieneru, i o Joyceu.

Zapravo sam od detinjstva vrlo često imao u okolini ljude leve orijentacije; u dedinu slavonsku kuću dolazili su budući čimbenici poslerevolucionarne vlasti, tada samo studenti, prijatelji mojih tetaka, bila je onde i ona skromna duša iz predratne *NOve LITerature*, beogradske, socijalna pesnikinja Milka Žicina, u vreme beogradske okupacije došuljao se u nas po koji ilegalac, a kada sam odmah po ratu, u trinaestoj godini došao zajapuren da jednoj svojoj teti priznam kako će me, najmlađeg u čitavoj gimnaziji, primiti u SKOJ, smatrao sam da ću takođe učestvovati u osvajanju Zimskog dvorca. A kako je ovaj već bio osvojen na poznat, kinematografski način, i kako se mnogo toga očitovalo kasnije kao artificijelna zamena za *stvarni* obrat ka pravednosti ljudskog života, pretvarajući jedan sankilotski upad u carske dvoru u povijesni pojam, moje levičarstvo ostalo je onde, gde mu je i mesto, u detinjem i ranom mladalačkom periodu.

* * *

Dopala mi je u ruke ovih beogradskih dana tanka sveščica, izvecana već, dobio sam jednom rečju na dar od nekog ljubitelja drevni primerak Krležina *Plamena*, po čijim koricama zapravo i liže ona vatra, revolucionarna, bar artificijelna, kako ju je Ljubo Babić narisao. To je upravo onaj broj 3, godište prvo, u kojem pribili su na jarbol Liebknechta, crvenog admirala, u pesmi Krležinoj. Jer je, slično Bloku, Krleža takođe svoj revolucionarni adet često komponovao uz ditirambe biblijskih napjeva, i u duhu narodnooslobodilačke borbe hrišćanstva. A da je u tadanjoj revoluciji, oktobarskoj, i oko nje, bilo onoliko artificijelnog i "umetničarskog", to je takođe jedan od paradoksa naše skupne povijesti. Kao što je revoluciju izveo jedan omanji gospodin, nalik Leopoldu Bloomu, Joyceovom, u urednom ancugu, sa prslukom i kravatom, te ga je njegov puk, sastavljen od bosonogih mužika i umusanih matroza morao gledati kao čudo. U tom građanskom odelu, sa hlačama i kaputom "od istog", možda leži deo lenjinske karizme, budući podignuta raja rosijska, mora biti da je ovu spodobu tankoglasnog manijakalnog govornika uzimala kao stvora sa druge planete.

Šta je o tom subjektu tadašnji lenjinist Krleža izrekao kao dijagnozu, ostaje već one, 1925, zabeleženo u maniri skoro karnevalskoj, rekavši kako je ovaj bio *jedan od najvećih hipnotizera historije*. Ali to nije sve. *Po ulicama prodaje se Lenjin kao manžetni gumb i kao broš za sluškinje; on je crvena partijska zvijezda u zapučku radničke bluze, jeftina pasta za zube, reklama za strojeve metalurgijskih trestova, ime lokomotive ili novolakirani, crveni električni tramvaj. Mase vrve moskovskim ulicama prodajući sitne, bijele kaučkuk rozete s Lenjinovom slikom; pokućarci, dugobradi pustolovi u prljavim kaftanima nuđaju Lenjina na jeftinim staklenim čašama, na vazama za cvijeće, na sadrenim bareljefima, na kavenim šoljama i cigarlucima.* A mimo svega, ovaj isti pjesnik, katkad i blago ironičan spram onog što po zemlji Moskoviji gleda, u jedan mah ispevao je nečuven ditiramb toj istoj začuđujućoj krajini i svemu što je ona označavala: *Pa kad Čovječanstvo jednog dana ne bude više gnjila i razdrta rana kao što je danas, i kada Sovjetska Republika ne bude jedina lađa što plovi smjerom Kozmopolisa, nego kad tim smjerom budu plovile čitave flote naroda i klasa, sigurno je da će na drugoj obali Vladimir Iljič Lenjin, kao gigantski svjetionik, pozdravljati lađe na ulazu u luku, kao spomenik čovjeka koji se prvi iskrcao na drugoj obali.*

Ali nije on ostao na ovom voltdiznijevskom prikazu, gorostasne lutke Iljičeve, silno napuhane. Imao je naš pjesnik sličnih insulta, ne samo 1916, nego i 1927, 1948, pa čak i 1969! Gde se u njegovim maglenim solilokvijima vijore tu i tamo lenjinske zastave, za mnoge pribrane ljude već sasvim izvecane. Može li se razumeti svest jedne osobe, koja načisto je bila sa raznim neprilikama, pa i sa onom mutnom zbiljom *gulaga*, a da ipak previdi kako je ova mračna epizoda dvadesetog stoleća, protiv koje se i taj neko sam borio, delimično produkt lenjinistički! A svejedno, čak i u dubokoj starosti, eto Krleže kako skoro žižekovski histerično i dalje igra na tu sumnjivu (crvenu) cifru sa ruleta. Sigurno je zapravo, da postoje reči, rečenice i čitavi tekstovi, koje bi njihov pisac, posteriorno, želeo da ih nije napisao i da bi ih najradije pojeo. Malo je onih iz klase spisateljske, koji tako nešto nije doživeo. Jer ne može se o tamnim stranama povijesti (*uvijek jedan te isti lajtmotiv: noćne premetačine i apšenja, batine po zatvorima, politički procesi i vješala*), - misliti samo na ono "od pre", a šta će od istog materijala proizvoditi se i u cvjetnoj budućnosti lenjinizma, šta o tom?!

Mimo svega, sad se vidi da o lenjinizmu zaželeo sam, pored one houdinijevske slike, hipnotičarske, tih beogradskih dana raspravljati najpre na razini garderobe, jer se o prilično krvavim tragovima Lenjinovog *brumairea*, upravo tu, u Beogradu, natovarilo dovoljno tekstova i knjiga, a zapravo bi se u nekom pogledu na povijest trebalo katkad od toga i početi, od odela. Nije uvek svaki bundžija bio umotan u garibaldijevske krpe, već je Robespierre veoma nakolmovan i dvorski nalickan, pa se čak i u kubanskih prevratnika, što su se spustili sa one planine, našao jedan među njima, odeven kao da je došao sa venčanja. Jer turbulentni razvoj ljudske odeće ide tako krivudavim putem, pa nekakav visoki starac koji je došao na naš krležijanski domjenak, digao se da mi veli kako je on i dalje lenjinist, a odeven bio je kao i svi stari borci ljudskog roda, u sive, izvecane pelengire. S obzirom da je sav njegov i opštesvetski lenjinski poduhvat završio se tako, na odeći neraspoznatljive boje i vrlo iznošenoj, njegovih najvernijih saboraca. Nije svakome od ovdašnjih protomarksista i levičara posrećilo se kao onom redatelju pozorišnom, što je sav svoj vek proveo u vojačkim čizmama, i u raskuštranom stilu 68-e, a kada se, uz pomoć srpskog diktatora preobratio u neku vrstu gaulajtera, eto kako se preko noći obreo u anzugu Armanijevom. Svejedno, ovaj se starac tu predamnom busa u prsa da je lenjinist, čemu naravno nemam ništa protiv, nego imam tople sućuti spram takve sudbine, koja se pred nama prostire, nevina i silno siromašna. Vrzmaju se po današnjem tom krleži-

... u naslovu ove kafeterije što se tu, u istoj zgradi našeg Krležinog simposiona, zove OZNA ...

(snimio Marjan Čakarević, 2014)

janskom Beogradu stotine varijanti ljudskog usuda, a jedna od ovih je takvo skromno ustvari, a žalosno smuljano biće, koje posle svega ne zna ni što bi, ni kuda bi. Razbijen je taj njihov stroj Prve proleterske, ili kako se već zvao, pa se od svega istaložila humorna varijanta one krvi i znoja partizanskog i boljševičkog, u naslovu ove kafeterije što se tu, u istoj zgradi našeg Krležinog simposiona, zove *OZNA*.

Pita me Lidija šta ja znam o toj nekadanjoj tajnoj službi Rankovićevoj, i ko je sve od mojih poznanika u tome, moguće, učestvovao. Nedavno se u Berlinu raspravljalo o učešću, doušničkom, za rumunsku *Securitate*, velikog evropskog pesnika Oskara Pastiora, pa i nakon više sati bilo je nemoguće doneti nekakav konačni sud i presudu, ovakvu ili onakvu, nad glavom umrlog književnika. Ja sam kod toga u sebi, sve vreme mislio o raspolućenosti svakog živog stvora, pa da u bilo kome, makar i ne bio pesnik, prebivaju dva bića iz Stevensonovog romana, *Doktor Jekyll i gospodin Hyde*. A hoće li jedna od ove dve inkarnacije izaći na svetlo dana, stvar je okolnosti. *Doktor Pastior i gospodin Stein*, kako je glasilo njegovo šifrirano ime. S čijim potpisom pronađeno je da rukopis ovog špicla, onaj je isti, pesnikov. Još jednom se pri ovoj tužnoj psiholingvistici pitam ima li pravde da jedna ista reč, dakle "rukopis", pokriva tako različitu materiju: doušnički materijal, i ono što kao sukus ljudskog stvaranja leži u pismu pesničkom. Govorilo se tako na ovom žalosnom tribunalu o krimenu velikog pesničkog imena, kako se tu, u Evropi sada svaki čas nečiji pesnički grob prekopava, ne bi li se u zgrčenoj šaci tog kostura našla neka značkica *Stasia*, *Securitate*, da li i *Ozne*? Ovo ne mogu da potvrdim ni Lidiji, ni bilo kome, u ovoj zemlji slabo se na takvom prekopavanju radi, pa je li to dobro ili ne, ne znam? Poznavao sam u svojoj okolini pisce koje tukao je glas da nešto sa policijom petljaju, mislim da je skoro sigurno kako su neki, kasnije vrlo nacionalno opredeljeni pesnici radili slične stvari, nemam međutim podataka o tome, a i ne želim da ih pronalazim! Kad njih ovde to ne zanima, ne treba ni mene!

Sedi onamo unezverena mladež beogradska, pije svoju netursku kahvu iz italijanske mašinice, te da je nekakav Krcun Penezić, čija uspomena ispovrtila je naziv tog kafića, da je taj tjeskobni neurotik, kakvog sam ga zapamtio, žario i palio u ime svog odeljenja zaštite naroda - o ovom ta mladež pojma nema. A da pojma nema ovaj naraštaj ni o čemu drugom, tome takođe nekakav protivudar predstavlja pojav gospara Krleže među njima, sa svim svojim tomovima i svom svojom enciklopedističkom nakanom. Siguran sam da je upad šjor Miroslava ovamo najpre jedan prosvjed protiv neznanja i opšte uboge ignorancije današnjeg našeg sveta.

Od svega najžalosnije je odsustvo istorijskog pamćenja, povijesna amnezija. Mislim o tome na nekom mestu, tragičnom po vreme u kome smo, u ovoj kavani, postavljenoj u sred parka, pored ulice Gepratove. Tu, sa jednog od prozora one kuće preko puta, upucao je jedan zlikovac pre deset godina srpskog premijera Đinđića. Sedi današnji beogradski narod, kavanski, u ovo majsko podne, piju oni svoje pivo i blaguju po beogradski, uz roštilj i šopsku salatu, a da iznad njihovih glava prolazi i dalje tangenta onog atentata, nije ih briga ni najmanje. Jer te geometrije različitih pucnjeva po ovom gradu ima bezbroj, pa kada bi se u jedan mah obnovili svi rafali, svi pojedinačni hitci, zavojevački, oslobodilački, i oni iz čiste strasti, niko od ovog sveta današnjeg ne bi, naravno, preživeo. To je jedna fantazija, možda, trigonometrijska, koja, u Evropi, da je moguća, premrežila bi sve nebo iznad tog malenog kontinenta, pa bi umesto bilo kog prikaza, geografskog, našeg europejskog tla, ovaj nacrt ličio na neku še-

... ulice Gepratove. Tu, sa jednog od prozora one kuće preko puta, upucao je jedan zlikovac pre deset godina srpskog premijera Đinđića ...

(snimio Viktor Cerovski, 2014)

mu kibernetičku, pregled avionskih kretanja ili jedan "šnit", krojački. Jer nam je vreme premrežio ovaj šnajderaj istorije, ti balistički pravci nečijeg šicanja, više no išta drugo.

A kako u toliko slučajeva pojavljuje se ono jedinstvo mesta, kao u antičkoj drami, ona sjedinjujuća fabula koja na nepromenljivu scenu dovodi od slučaja na slučaj potpuno različite sadržaje, evo da sa ove iste stolice, u cvetnoj kavani, vidim onaj momenat sa davne fotografije, po kome Samuel Beckett, u skoro inkognito boravku, beogradskom, spušta se niz strmu kaldrmu ka budućem mestu premijerovog ubistva. To je onaj vrlo redak fotos, piščev, na kome postoji još i prevodilica njegovog *Moloy*, Kaća Samardžić. Bilo je to davne 1958 godine, kada je ova gospa, tada žena Radomira Konstantinovića, prenela taj Beckettov tekst preko gvozdene zavese, prvi put u povijesti našeg evropskog hladnog rata, da tu, iznad buduće ubilačke Gepratove, u kućerku što ga je zauzimalo izdavačko preduzeće *Kosmos*, uvede u duhovnu sferu beogradsku, istočnoevropsku, jedno prozno delo autora *Čekanja Godota*. Malo ko zna danas za ovu agilnu gospođu, pa čak se slabo pamti i njen tadašnji muž, ovaj nedavno umrli pesnik, Konstantinović, makar što bio je i najveće srpsko pero poslednjih decenija. Samo zato što je svom plemenu u lice pokazao kako ovo živi u palanci sopstvene nacionalne uskogrudosti, a da je uz to ispisao bazične knjige, beletrističke, esejske i filosofske, koga je briga! Jer se u njima nalazi i prekognicija svega onog kasnijeg, što je dovodilo i dovelo do ta dva otrovna metka u grudi srpskog premijera. Od svega onda ostaje mi da u nekoj ejzenštejnskoj montaži spojim ova dva komada celuloida, taj s Beckettom i taj pucanj Legijine bande, sa jedne iste ulice, beogradske.

A da je Đinđić ubijen u saradnji mnogih čimbenika ovdašnjih, pa najpre uz onu letargiju, kojom srpski svet prima sve oko sebe, pokazuje danas ta fascinantna predstava u *Ateljeu 212*, na jednom takođe mitskom tlu moje memorije. Tamo, u teatru mojih mrtvih glumaca i konstruktora jednog novog pozorišta, *ubuevske* vrste, ufao se jedan Srbo-hrvat, Frljić, da pokaže beogradskom svetu u lice, šta je i kakav je. Da se jedno ulično ubi-

... ovaj nedavno umrli pesnik, Konstantinović, makar što bio je i najveće srpsko pero poslednjih decenija ...

stvo koreni u svemu što Konstantinovićeva *Filosofija palanke* nagoveštava, pa potom uz sve ono što je na to nadodala sama ova fina beogradska raja, koja je nekad od samog građanstva sastojala se. A kako se ovo raspalo, rasturio se i jedan minimum pristojnosti iz te klase, u marxizmu omražene, ali čije osobine mnogo su složenije nego što dijalektički materijalizam to misli. Jer je pristojnost prva stavka koju novo vreme briše, ne samo tako što bilo koji klipan ne ustupa mesto starici u tramvaju. Nepristojno je pognuti glavu pred svakom nedoličnošću, nepristojno je glasati za lopove i zlikovce, nepristojno je mrziti i ružiti osobe, različite po rasi, nacionalnosti, spolnim sklonostima, nepristojno je biti glup, zatucan, neobrazovan i neopranih zuba, a najnepristojnije je, naravno, izvaditi revolver iz pojasa i upucati onoga koji ti se bilo zbog čega ne dopada. E, toj nepristojnosti može se donekle suprotstaviti samo nepristojna silovitost, šokantna psovačka razljućenost, neuvijena i, makar i neodmerena, pedagogija teatra Brechtove vrste. Pa se ipak pokazalo da ono nešto publike koja sa ove pretpremijere čitave srpske budućnosti izlazi pokunjena i posramljena, da Poljska naše savesti još nije propala, i da se iz rahlog humusa beogradskog tla pomalja neka nejaka, a svejedno uporna biljka.

Sve ovo čini od majske ujutnosti beogradske, onu sibirski oštru klimu moskovsku, kakva bila je za Benjamina, za Krležu. Zebe me tako oko srca u taj sunčani dan, jer mu ne vidim kraj kakav bi morao biti, uz tihi sumrak i sa svim konotacijama jednog prikaza Caspar David Friedrichovog. Nema tu onog sutona iz moga detinjstva, kada se zacrveni sve nebo iznad Zemuna, a savsko-dunavska voda ljeska se kao rastopljeno srebro. Mutno je to u nama, ne samo kao kod Krležine Beatrice, no i u tolikim dušama ljudskim, ovde. Pa moj *remake* izleta u Rusiju prolazi uz onaj tihi cvokot, što ga je Krleža, tih davnih dana osetio.

Na sreću, postoje u ovom gradu još uvek i druge dragocene enklave, najpre one skrivene energije u delu mladog naraštaja, potom još dragocenije, nevelike zalihe duhovne emancipovanosti, znanja. Tako nad ovim karnevalski narečenim kafićem, krštenim po ozloglašenoj policiji prošlosti, stoluje jedan vrli novi svet, *Kulturni centar*, koji pozvao je, i dalje živog Krležu, Beogradu u goste. A da ga ti agilni skojevci jedne nove kulture smatraju, čak i nakon mirogojskog ukopa, i nadalje živim, pružaju mu jedan oblik izražaja, skoro antikrležijanski pronađenog, nudeći mu *strip* kao mesto boravka. Ovoj formi, što moguće protivureči mnogo čemu u Krležinom ukusu, kumujem danas kao kustos koji puni one oblačiće, izašle iz usta svakog nacrtanog junaka.

Sa stripom započelo je, inače, moje beogradsko detinjstvo, kada su tu, u okolini, niz one strme stube što se ruše od Obilićevog venca prema Kosmajskoj, pa malo udesno, u jednoj crvenkastoj zgradi, konstruisane *Mikijeve novine* našeg detinjstva. Odmah potom, u proleće 1939 pojavio se *Politikin zabavnik*, rana biblija našeg čitanja. Otud sada pokušavam da i nezgrapnog pjesnika Krležu, pomalo nepokretnog u svome gihtu, uguram u ovu crtačku igru, među najlepšim za poslednjih stotinak godina. Nekim dobrim ishodom nikao je jedan crtački narod zemlje Srbije, eto velikih meštara ovog znanja, Aleksandra Zografa, Wostoka, Stanića, makar živeli oni u nevelikom Vršcu, u još manjem Pančevu. Zapanjujuća je širina njihovih zamisli, kao da je nekakav stripovski Musil, jedan mladi Joyce ovog zanata, napunio stotine kaiševa te generacije, čiji pravi roditelji su Winsor Mc Cay, Pat Sullivan, Hugo Pratt. Čega se sve ovi majstori nisu domislili, šta sve oni znaju! Tako Zograf u svoj crtački rukopis uključuje i ono, nacrtano pre njega, potom fotografije, privatne i javne, afiše, grafite i reklamne panoe, pronalazeći jednu sceneriju i nekakav dekorum upravo moje generacije, starije trideset godina. Tako sam među ovim mladim ljudima ponovo se obreo u sopstvenoj davnoj sredini, jer evo moguće lektire mojih dedova -*Vrača pogađača*, iz 1906, *Nedeljnih ilustracija* gospođe Mir Jam, koje moja nekadašnja mama u svom vremenu prelistava, tu je i nemačka vojna publikacija *Signal*, iz 1943-4, koju i ja, okupacij-

Strip Nikole Krnjaića, 2014

Nikola Krnjaić, 23. 9. 1977, Zagreb. Animator, ilustrator i prevoditelj, mag. art. Odrastao u Zagrebu i Kölnu. Diplomirao na odsjeku za animaciju na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Od sredine devedesetih bavio se animacijom, stripom, ilustracijom, grafičkim dizajnom, scenografijom i prevođenjem (njemački/engleski/hrvatski). Živi u Zagrebu.

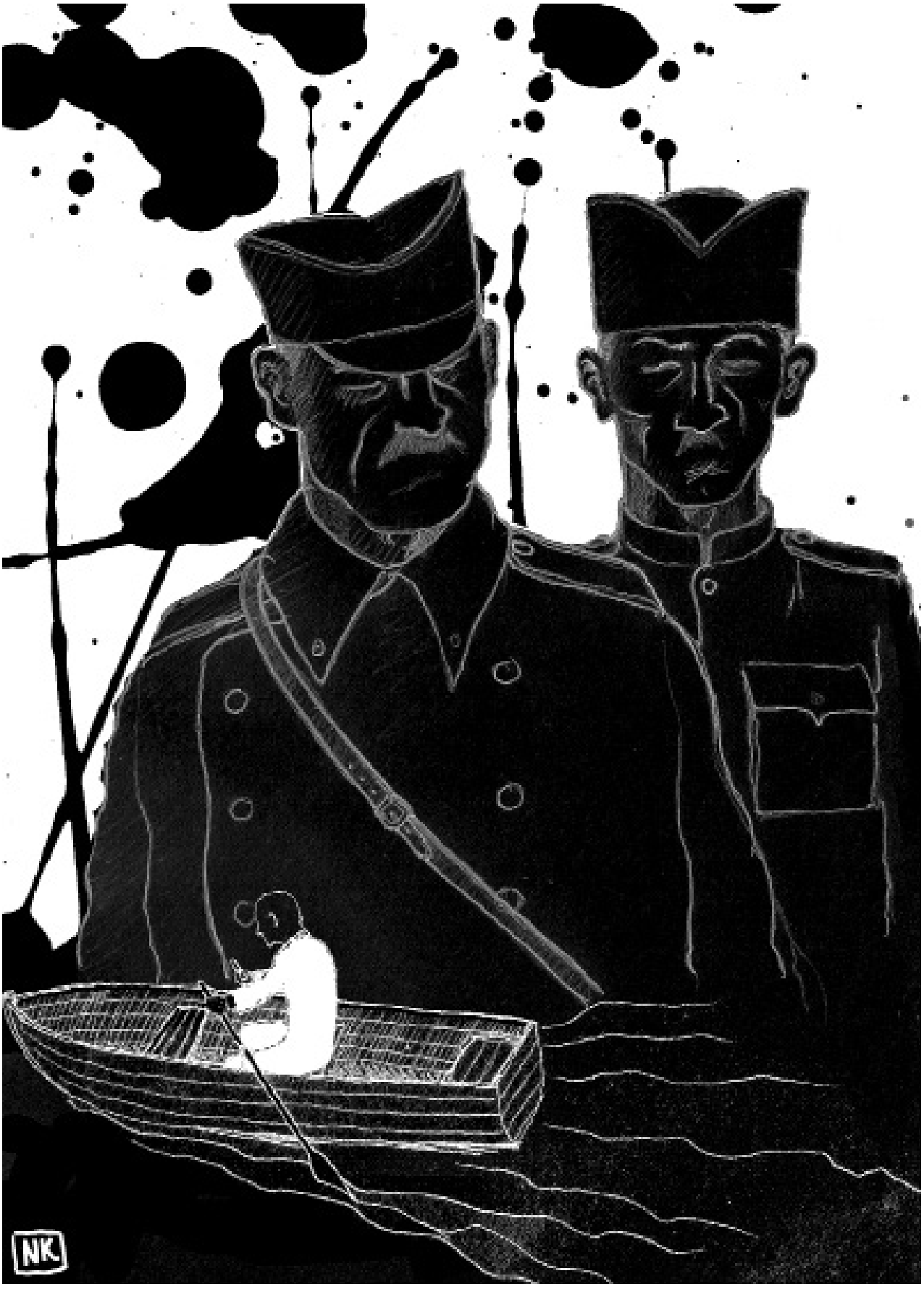
NK

sko dete, onda, čitam. Potom je po Zografovom pamćenju kolekcionirana i cela ona profana mitologija novina iz socijalizma, kojoj su nekada kumovali zaumni tipovi kao što behu Mihić i Kozomara. Sav jedan svet, ne samo naš, nego i svetov, opšti, pomalja se iz ovih kaiševa, čijem umeću dodao sam, posteriorno, to lice iz duboke sjene, Krležino. Tako se gospar Miroslav šeće kroz ovaj strip kao da je onde kod kuće, i kao da njegova ekspresionistička duša odjednom nema ništa protiv ovakvog jednog *comic*-oblika, iz sfere današnjeg vremena. A protiv toga nemaju, vidim, ni moji živi prijatelji, takođe junaci Wostok-Stanić-Steinfl-Hofbauerove stripovane pripovesti, - i Josip Vaništa i Predrag Matvejević, svaki za sebe, zadovoljan je sopstvenim učešćem u toj avanturi.

* * *

Svet nije uvek na jednom mestu, nego je uglavnom raštrkan. Pa je potrebno neprekidno sažimati ga i sastavljati, kao u dečjoj slagalici. Čak i ono što zapravo ima svoju konzistenciju, često izaziva sumnju u sopstvenu celovitost. Skoro se čini nemoguće da jedan namirisani Marcel Proust svojim životom komunicira s robusnim vremenom Bretonovim, a evo kako nedavno nalazim da je upravo on *Les Champs magnétiques* nazvao *Les Chants Magnifiques*. Svemu treba pronaći tačnu vremensku toponimiju, začuđujuće veze koje, mimo svih naših znanja, svuda postoje. *Sve stvari su upravljene svim stvarima, to znati je mudrost* - kako je Marko Ristić citirao Heraklita. Tome možda razlog je ovo moje putešestvije koje obnavlja ono Krležino, od pre.

Pošao je, ergo, mladi zagrebski poet, u godini 1925, prema matuški Rosiji, da na još sveži Iljičev grob položi svoj hrvatski buketić, a onamo se upustio u raspravu sa negdanjim boljarskim osobama carske države, jedva dosežući do nekog matroza koji našao se u času pobune na otrcanoj oklopnjači *Aurora*. Ta zemlja u kojoj, kako veli jedna osoba iz Krležine knjige, ima vjetra kao ni jedna druga na planetu, izvela je ovaj vihor, kako povijesni, tako kinematografski, a to što iza toga ostalo je kao dokument, na celuloidu i inače, slično svem drugom, sasvim je dvojbeno. Jer čoveka sjećanje vara, čak i kada je zabeleženo na foto-papiru, dok se i taj papir može sjeći škarama, naknadno, ne bi li neko, nepoćudan sa tog snimka, ispostavio se kao neusnimljen i nefotografisan. Zato i graf piščev, njegov pjesnički snimak ima se razgledati, pomno, kako se neka porodična snimka promatra naknadno, sve u čudu - tko je ona nekakva osoba između ujaka i tete, u kasnijem razgledanju sasvim nepoznata?! E, ta osoba, to je ta povijest, skrivena među opšteznanim činjenicama, koja se, zarad svoje nejasnoće i sušte nepoznatosti, onamo udenula. A da je upravo ova, katkad, tragično tmurna, nesrećna u skoro hereditarnom svom svojstvu, - zapaža i mladi putnik po Rusiji, Krleža. *Tako je moj prvi ulazak u Moskvu ispao žalostan. Kako sam nogom dodirnuo moskovsko tlo, odmah, u prvom trenutku, sa terase vindavskog kolodvora, namirisao sam žalost. Mirisalo je po snijegu, vrane su graktale sa zlatnih lukovica jedne ruske crkve, a nadaleko kao da su se pripalile prnje; zrak je bio zasićen oporim vonjem spaljena sukna ... u hotelskoj sobi ... grube ponjave na vojničkom kavaletu, pusta okrečena soba s golim zidovima, sve je to više ličilo na ludnicu nego na hotel.*

Otud ispada kako Krleža, godine 1925, nije baš dovukao odonud samo nekakav lenjinizam u kraljevinu Jugoslaviju, nego je više navukao na sebe sumnjičavost sopstvenih levičarskih sadruga, kako to obično biva. Uza sve, od zanimljivosti je ova pojava pri kraju dvadesetih godina: različiti pisci, uglavnom leve orijentacije, odlaze u svet po neko svedočanstvo o obavljenom lenjinskom preokretu, mahom idu oni neposredno u Rusiju, dok Marko Ristić, odlazi među pariske nadrealiste, skoro istim poslom. Jer ga progoni nekakva ideja istovetnosti sa golemim prelomom u evropskoj istoriji, uz onu, prevrednujuću zamisao, Nietzscheovu, koja se tiče pisanja. Pariz tako je za Marka ona Moskva, Krležina i Benjaminova, a nadrealistička galerija, kamo svaki dan odlazi, mimo ophodnje mnogobrojnih bioskopa (i cirkusa!), to je nekakav agitprop francuske avangarde, u kome raspravlja se šta i kako sa tom nečuvenom matuškom Rusijom, šta sa njenim tek umrlim vođom.

Ne, ne treba međutim, pjesnike puštati onamo, gde su namerili videti sve same dobre stvari, a na šta kasnije to izađe! Ni kad je u pitanju pitomi invertit André Gide, ni ovaj robusni agramerski poluproleter Krleža, ni onaj pretili, smušeni inteligent, Walter Benjamin. Šta je tek on, samo godinu dana posle Krleže, po Moskvi sve spazio! Kroz koju glavrnjao je s nakanama da se sa mlađanom zemljom Sovjeta intimno zbliži, a ispostavilo se da samo za svojom nejasnom prijateljicom litvanske narodnosti po onom snegu i mrazu jurca. Otkrila se još jedna pasija Benjaminova, onde, mimo te što se na Asju Lacis odnosila. Za onih dva meseca lude moskovske zime, genijalni je esejist mahom po toj lenjinskoj prestonici skupljao ovakve ili onakve dečje igračke. (*Kupio sam jedan šaljivi model šivaće mašine i jednu pokretnu lutku od papir-mašea, koja se ljulja na muzičkoj kutiji...*) Nije mu, ionako nespretnom i nesmajnom, bilo lako hodati po kliskim moskovskim pereulcima, samo da se domogne nekog muzeja igračaka ili one od mnogih butiga, gde su se, čudne li pojave, prodavale sitne igračkice od papira ili po koja narodna izrađevina od drveta, zalutala u tog staretinara. Kada se uz ovo vidi kako esejist zalazi u slastičarne prestoničke, ne znam kakvog izgleda i razine, ispada da se Benjamin u Moskvi devao jedino oko igračaka i slatkiša. (*Postoje tu torte u obliku čudesnog roga iz kojeg naviru bomboni praskavci ili praline u šarenom papiru. Slatki hljeb u obliku lire. Izgleda da je "poslastičar" iz starih dječjih slikovnica preživio još jedino u Moskvi.*) Mnogo kasnije, u šezdesetim godinama, jedna dobra duša donela je i meni iz zemlje Sovjeta maleni "tulski prjanjik", medenjak neobičnog izgleda, sa kitnjastim slovima po površini, a kako niko nije imao smelosti da ga kušajući profanizira, dočekao je on svoj kraj, mrveći se lagano u vremenu u kome socijalizam, takođe, i naš i sovjetski, razmrvio se.

Tu bi se mogla ispostaviti čitava jedna tema, psihosociološka, upotrebe kolača u socijalizmu. Jer se i mimo hereditarne nemaštine po tim zemljama, gde gde javljao ovaj poriv prema slatkom, - neka svako iz nauke Freudove, to protumači kako voli. A sve mi se čini da ovaj sovjetizovani konditoraj imao je i nekakvog osnova u ruskih duša; tamo su se još od Dostojevskog, do mojih ličnih iskustava sa emigrantskim ruskim devojčicama u beogradskom detinjstvu, ispostavljale dve osnovne prehrambene navade, ruske: sušena riba i slatko koje se, uz čaj, srče sa tanjira. Sve ovo utrpavam sada u našu krležijansku temu, jer treba tačno znati šta je hrvatski pjesnik uvardao 1925. u zemlji moskovita, pa šta od toga, naš današnji domjenak, u Beogradu, maja 2012, ima. Jer se dogodilo da tih nekoliko sasvim različitih poeta silno se zanimalo za događaje postlenjinskog vremena, pa njihova svedočanstva, makar i različita, više nam o ovoj stvari govore, no neko nazočan u toj zemlji trajno.

... do mojih ličnih iskustava sa emigrantskim ruskim devojčicama ... – Bora Ćosić, 11 godina, Bösendorfer (Zeleni venac, 1949)

Uza svu lirsku sadržinu Benjaminovog putešestvija, onaj temat slatkiša i igračaka ne da mi mira; pomislio bih da se ovaj pisac obreo u zemlji, što se nakon krvavih događaja kroz koje je prošla, može prikazati kao neka oblast puerlina, skoro detinjasta. Makar se mora imati u vidu da je veštičija kuća iz Grimmove bajke bila načinjena od medenjaka! Usput, Benjamina čudi što za sveg njegovog boravka nije uspeo utvrditi, postoji li u toj novorođenoj državi još uvek institucija dečje sobe. Sve mu se činilo da te male republike dečjeg života tamo nema, ova kao da je izbrisana iz registra stambenog prostora sovjetskih ljudi. Tim tragom išao je i čovekoljubac Gide, htevši da prigrli svakog tamošnjeg čoveka, kao nekakvo nezbrinuto dete. Pa se desilo ono najčudnije, da su ga ortodoksni levičari i otvoreni boljševici obedili, opravdano, da lošim očima vidi ovo lenjinsko čedo od države, kada je kao jasni prethodnik Orwellov opisao loš ukus u odevanju, jestivu i stanovanju, u jednoumlju i opštem konformizmu, ali su propustili da ga prokažu kao istinskog negatora te vrste života, kada je čista srca i u neviđenoj naivnosti slavio događaje u jednom moskovskom *parku kulture*. Jer je upravo ovo malo poglavlje njegovog *Povratka iz SSSR-a*, učinilo nečuveno satiričan utisak, nalik jedino scenama iz *Bouvarda i Pécucheta*, Flaubertovog. Budući su tamo Moskovljani iz poodmaklog godišta 1937, ljudske istorije, pokazani kao da otkrivaju bazične pojave gradskog i ljudskog života uopšte, parkovske šetnje, zabavne igre, međusobne razgovore, pesme i tancovanje. Davno već mislim kako su se konstruktori sovjetskog uređenja učili iz te stare satirične knjige Flauberta. Čiji junaci naumili su da izume sve što već bilo je izmišljeno, jer oni ionako, po struci behu epigoni, prepisivači iz opskurnih ureda devetnaestog veka. Na ovoj slici, skoro karnevalskoj, po kojoj sovjetski svet vrzma se kroz svoju zemlju u nekakvoj hipnozi novog života, - što se zapravo sastojao od krhotina starog, samo urnebesno izmešanog i ispreturanog, - na tome rade skupno i Gide, i Krleža, i Benjamin. Samo što ovaj poslednji dodaje vlastitu sklonost prema nekom posebnom, skoro nadrealističkom uprizorenju: *Na zidu visi reljef u drvetu: karta Evrope u pojednostavljeno shematiziranim obrisima. Pokrene li se jedna ovde specijalno instalirana ručica, zasvijetlit će jedna za drugom, hronološkim redom, u Rusiji i ostalim dijelovima Evrope, tačke na kojima je Lenjin živeo.*

Već je i nekom drugom palo na pamet, kako bi trebalo *razmisliti o infantilnim aspektima svakog misterija*, pa zato i *o dubokoj solidarnosti koja ga vezuje za parodiju. / Znamo da su se u poganskim misterijama... pojavljivale i igračke: zvrkovi, češeri, ogledalca.* Otud se može pomisliti da je jedan oblik infantilizacije sovjetskog života predstavljao novu formu misterija, prisposobljenih za svrhu ogluplјivanja stanovništva zemlje radnika i seljaka. A ovo usput išlo je na ruku parodičnom utisku mnogih elemenata sovjetskog života, kao istrgnutih iz velelepne sprdačine o Bouvardu i Pécuchetu.

Makar i nemao to na umu, Benjamin se po Moskvi vrzmao kao skupljač i kolekcionar. Pa je budući grandiozni staretinar iz epa o evropskim pasažima, trpao u svoj torbak sve same (često potpuno infantilne) sitnurije, a upravo one, katkad, grade pravu sliku sredine iz koje su istrgnute. To se odnosi i na Krležu, osobito kada hoda po četvrtima moskovskim. (*Piju u rupi čaj bradati ljudi i živo mašu rukama. Mlada plava žena je ustala, otvorila vrata i izlila lavor vode na ulicu. Tišina. U daljini se čuje voz. Jedno pseto glođe pored mene u tmini kost.*) A život, većine onih ljudi tamo, u tome se i sastoji, u tom lavoru ispljusnute vode, i u onom psetu koje se oko svoje kosti deva, a voz pišti u daljini. Tim sitnicama ispunjeni su milioni stranica ljudske pismenosti, jer one govore o čovekovoj sudbini, osobito ruskoj, više nego sve pobune kronštadtskih mornara, plotuni sa *Aurore*, i juriš na Zimski dvorac.

O tome i sam brinem brigu dok hodam po ovih nekoliko ulica sopstvene prošlosti, Knez Mihajlovom, Obilićevim vencom i onim zakrivljenim pereulkom tu, zvanim *Čika Ljubina*. Jer sam upravo po to nešto već ispucalog asfalta pogubio stotine svojih stvarčica, kao kada se iz mamine ladice, jednom, prosula gomila dugmadi. Pa onda kupim, kao i nekad, to što se našlo na podu, a koješta je i zalutalo, tamo negde, u kutu, i pod krevetom

možda. Samo, nisu u pitanju tek ovi sitni predmetići od čijeg redosleda sačinjen je nečiji dnevni raspored i sav solsticij života tog nekog stvora. Nego se onda pitam, u pauzi velikih tema zarad kojih sam se onde našao, šta sve izgubilo se u međuvremenu, i kamo je to nešto uteklo. A kako neprestano imam dojam da se na ovom putu nalazim kao u nekakvoj davnoj zemlji, i nepoznatoj, možda Rusiji čak (u kojoj nikad nisam bio), poučavam se od tih putopisaca što su onamo, jednom, zaputili se. Otud nalazim u Benjamina tog stvora koji *sada sa ženom i djetetom stanuje u jednoj sobi, iz koje su - naravno - zavjesama i pregradama napravljene tri.* Pitam se inače već dugo, kamo su iščezle te sobe od pre, koje u socijalizmu odjedanput nestaju neznano kako, pa to što je od njih ostalo, pregrađuje se toliko puta da na koncu bivaju pretvorene u stan za patuljke. Mene je istina, godine 1949, iz stana na Zelenom vencu, isterao jedan krivonogi poručnik, pa sam skupa sa svojom porodicom iz svetske revolucije strpan dva sprata niže, u sobičak gospođe koja je popravljala kišobrane, ali nije baš postojalo toliko krivonogih poručnika da sve što je prethodilo kao stambena struktura beogradskog grada, napuni se ovom rabijatnom rebelom. Kao da u samoj srži tog globalnog tumbanja ljudskom rasom najpre nestaje prostor njihovog života, njihove, ovakve ili onakve nastambe, potom na udar dolazi nešto mnogo skupocenije, njihov privatni život.

Pitala me je jedna sasvim aktuelna mlada devojka, studentkinja u Berlinu, šta se dogodilo sa današnjom porodicom, njenom poviješću, pa sam joj morao reći da je ova iščezla, kako u nas na Balkanu, tako i po svuda u Evropi. Sve misleći usput kako je tom nestanku kumovalo i to da su iščezli nekadašnji stanovi, porodični. Familije u klasičnom obliku više nema, nego se njen trag održao kao u nekoj muzejskoj formi, za retkih obiteljskih sastanaka, pri nečijem rođendanu ili ukopu. Zbog toga svaki ovaj susret izgleda kao nešto veštačko i tek kao model, maketa, nečeg od pre. Samo što zarad tog događaja, očitog svuda, ne treba mnogo žaliti. Porodica, sa svim njenim konotacijama, trajna je mora ove klase i tog perioda o kome raspravljamo, građanskog. Onaj isti nepomirljivi duh André Gidea, izrekao je bogohulnu antigrađansku repliku, *Porodice, ja vas mrzim!; porodica je crvotočna, mračna građevina u čijim su se ćoškovima ustoličili najšugaviji instinkti*, pisao je u *Jednosmernoj ulici* Benjamin, pa je u isto vreme to potvrđivao i ceo koncept nadrealističkog pokreta, onde, u Francuskoj, i tu, oko ulice Knez Mihajlove, beogradske. Sva ona neurastenija koja prati mutnu sudbinu buržoaske sredine, svi oni košmari, lični i društveni, iz kojih, kao dijagnoza, nikla je nauka psihoanalize, koreni se u toj nejasnoj skupini, sadenutoj oko porodičnog stola, u jednom muzejskom ritualu.

Da mi nije nedostajala precizna naučna obrazovanost, pisao je Marko Ristić, *bio bih napisao knjigu o porodici. Voleo bih, pored ostalog, da pokažem kako se zakon ponavljanja, sličnosti, porodičnih crta, ispoljava baš u onome što je najbednije, najturobnije za posmatrača, najljigavije, najodvratnije. Voleo bih, pored ostalog, da ispitam, kada se ne bih gadio, svu onu pozadinu moralne truleži i intelektualne zatupelosti, koju pretpostavlja i podrazumeva i prokazuje ma i najmanja porodična "sednica", u kužnoj atmosferi poluturskih salona, u malograđanskom smradu konvencija i hipokrizije, skatoloških viceva i brige oko prokreativnih masturbacija kojima se zamenjuje ljubav!*

A kako zapitkivanje one djeve, berlinske, nastavilo se - otkud se ovako nešto kao rasap, uopšte dogodio i zašto, - pomislio sam da je oblik naše građanske familije nestao takođe, kada je nestalo podnevnog obeda, ručka. Tome nije skrivio samo vojni komunizam, za kojeg dugotrajan dnevni posao uklonio je sa scene porodični život, ovo je tim pre potvrdio današnji raspored radnog vremena, u kapitalizmu. Naravno da nije sve bilo ni u nervozi moga djeda, koji je očekivao toplu juhu tačno u dvanaest sati u podne, ali činovničko žvakanje u konjskom stojećem stavu, pri nekom *imbis*-kiosku, čini mi se ipak kao nekakvo teško srozavanje. Možda su instituciju podnevnog obeda načeli svojeglavi Englezi, kada su uveli svoj ručak u predvečerje, a tokom dana izveli njegov *lunch*-pastiš palijativnog utoljavanja podnevne gladi. Mnogo je gore raširilo ovu nezdravu anarhiju u ishrani, nomadstvo savremenog gradskog flanera. Koji šparta po velikim metropolama svetskim, natovaren idiotskim ruksakom, čime udara sve oko sebe u metrou, a taj tovar sadrži pored ostalog neko smeće od sendviča i bocu smrdljive, uvek mlake vode.

Eto, čemu nas je dovelo kopanje po prošlosti ove ulice, Knez Mihajlove, kojom, pre mnogo decenija, živelo se prilično različito. Na svaki način jede se danas neuporedivo lošije nego za dedinim stolom, a tome nije uvek razlog, samo prilično raširenо siromaštvo. Pa kada me berlinska devojka pita šta radi naša današnja mater, negde u Beogradu, ne umem joj odgovoriti. Sve plašeći se da ova, ako već ne rinta negde za pultom prodavnice ili u kojem uredu, ne radi ništa! Kao što tolike druge žene, mladi ili stariji ljudi po ovom gradu, ne rade ništa, glavrnjajući od kafića do kafića, zure u neke izloge, tupe mozak čitajući musavu štampu, a kod toga, silan zamor osećaju u nogama i u duši. Sudaram se sa ovim publikumom po današnjem, Krležinom Beogradu, kako i on sudarao se sa svojim Rusima pre skoro jednog veka, sve pitajući se zašto ti ljudi žive tako kako žive, i ima li u ljudskoj svesti tih nebrojenih pojedinaca ikakve ideje da se iz postojećih okolnosti izvuku. Pa za trenutak zaželim da i sam odande, iz njihovog sveta umaknem, tako što se spuštam u maleni podrum one antikvarnice iz ulice Jakšićeve, kamo inače svraćam kad god me tu ima.

Veli Krleža, u godini 1925, da Rusija čita. Verujem da je tako bilo, pa je tako čak i danas, u doba Putinovih primitivnih tajkuna. Da u toj zemlji još uvek postoji onaj mnogoljudni soj samozatajnih pojedinaca koji štiju u metrou, po tramvajima i vozovima, svuda i na svakom mestu, kao što se to čini u Francuskoj ili Kini. Ovog nema u Beogradu. Valjda zato što je koncentracija tog mog beogradskog publikuma okrenula se na drugu stranu, pa ljudi zure kroz neoprana stakla, tramvajska, čak ako onamo

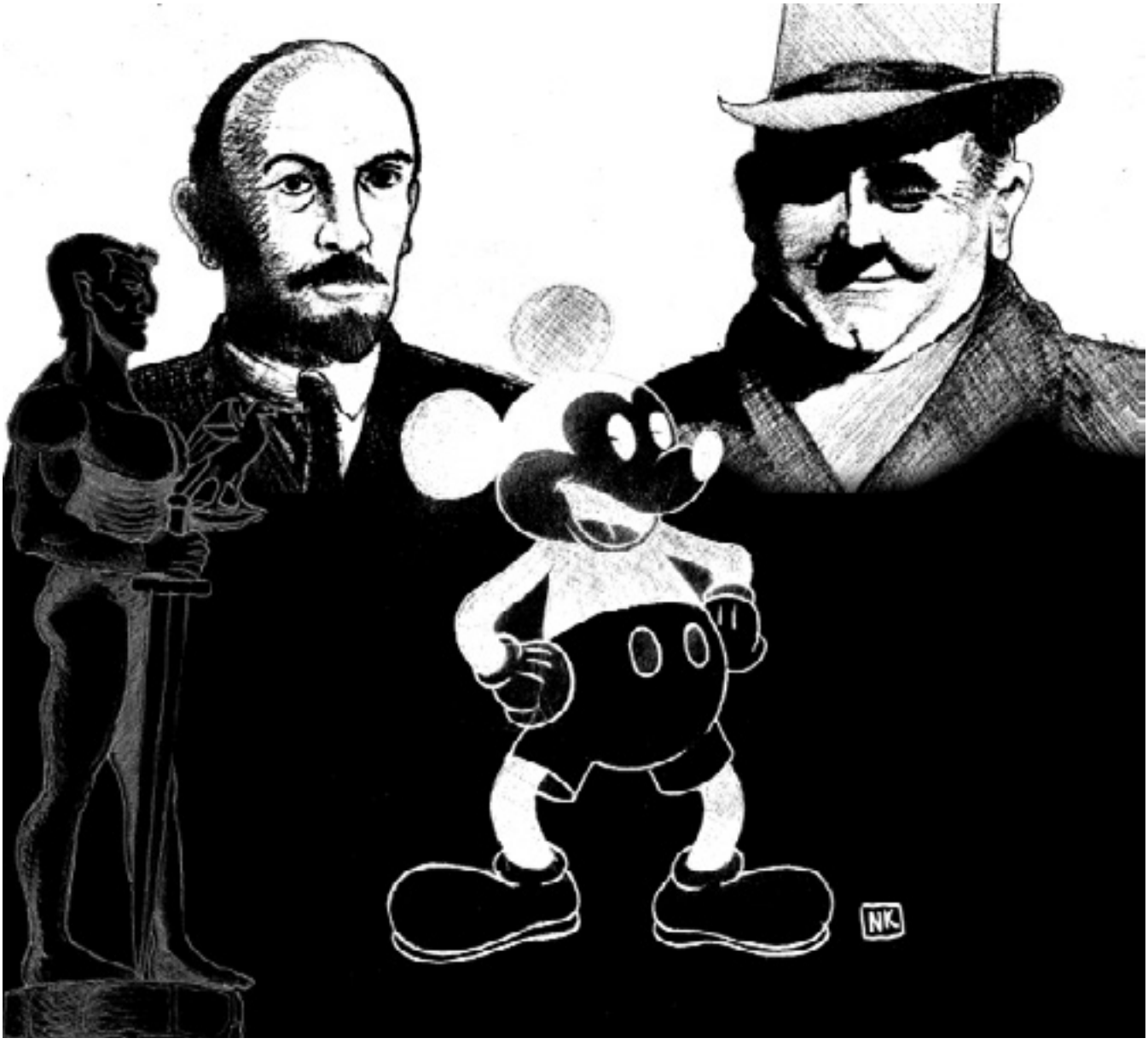

ne vidi ništa. A za minimum čitalačke navade potrebno je ono, makar i trenutno ocepljenje od sive okoline svakodnevnog. Zbog toga ovaj tihi lagum starih knjiga iz antikvarijata u Jakšićevoj, u koji se spuštam, ima smisao Ali-Babine pećine naše, jedva sačuvane pismenosti.

Ovo je ulica inače prilično sumorna, nalik uskoj klisuri, a svejedno, još u detinjstvu osećao sam da u njoj postoji i neka skrivena dobit, upravo od te tišine, danas takođe uništene kafićima, a tada, međutim, bio je onamo, preko puta sadašnjeg podrumčeta punog prašnjavih knjiga, jedan bioskop. No šta jedan bioskop može učiniti i za sasvim pustu ulicu, preobražujući svu njenu ustajalu moru, u stanju je da posvedoči samo dječarac od sedam ili osam godina, koji tamo napokon ugledalo je čarobnu Heddy Lamar, koja se kupa gola u nekom jezeru. Tako se borim sa onim što oko sebe nalazim, sve misleći da u podzemlju ove zemlje i toga grada, postoji još nešto, od pre. Kao što je i veliki skupljač Benjamin imao u glavi još koješta, mimo svoje puerilne sklonosti prema igračkama i krempitama, moskovskim. Budući u igračkama iz moje dečje sobe i iz klasične studije Cailloisa, sadrži se onaj minimalizam ljudskog života, i prvotni znak privatnosti malog čoveka. Te je tako Hitler, pooštravajući strogost prema sopstvenoj naciji, u jedan mah zabranio da se, inače najlepše igračke sveta, nirnberške, proizvode. Mi skupljamo. Tovarimo po svojim životima, ne samo ono što nam u svakodnevnoj potrebi nedostaje, nego i to što se moguće, ovom životu i njegovoj tupoj utilitarnosti, suprotstavlja. Čineći onu nadgradnju među stvarima i njihov tihi, dekadentni aristokratizam.

Nije onda čudo što, baveći se ovim mislima, u tom mom *izletu u Rusiju*, drugujem sa dvoje kolekcionara, danas najvrednijih u Beogradu. Kolekcionirati, poređati ono što u gunguli svet-

ske nepoređanosti rasuto je po svuda, uvek predstavlja jednu mendeljejevsku zamisao da svet mogao bi, i u svoj svojoj ispreturanosti, biti doveden u kakav takav red. Kako samo to može izazvati složene zamisli u zemljama poput one ruske, i ove ovde, naše, nakon što ih je val povijesti razbacao na sve strane! Pa boraveći onde, našli su se ljudi kao na žalu, posle brodoloma, i kao na golemom jednom smetlištu, pošto je uragan prošao. Tako ovo dvoje prijatelja ređaju domaće slikarije i druge predmete od umjetnosti, kako su to činili i ruski trgovci pre stotinu godina, makar između bogatih Ščukin/Morozova i naših Trajkovića bilo nekih razlika u mogućnostima. Svejedno, taj atol njihov na strmoglavom vrhu jedne beogradske kuće, kao da čini duhovno lečilište i jednu banju mentalnog oporavka. Onde sam ponovo našao svoje slikarske prijatelje, nažalost neke i mrtve. Jer jedna galerija, postav jedne kolekcije, sabire za mene ne samo ove predmete, sačuvane od zaborava, nego i sve one epizode iz mnogobrojnih godina, za kojih sedeo sam po tolikim ateljeima, uz nečiju ruku koja je predamnom izvodila neki crtež ili razmahivala po golemom platnu, u neki davni čas. Skupljači će nas možda spasti. Jer oni svojim naumom čine protivtežu svakom raskućivanju i svim golemim razbacivanjima koje vidim oko sebe. Gde se ne rauba samo materijalni postav ljudske imovine, nego i njihovo vreme, njihov sušti život. U takve raspikuće brojim i navodno uspešne subjekte, goleme poslovne tipove, pa njihov obogaćujući zamah. Zato što upravo ta vrsta gomilanja profita, neodmerenog bogatstva i prostačke raskoši, razgrađuje pristojnu ljudsku sudbinu, čak i njih samih. Jer sav taj sjaj i ta metalizirana obrazina njihovog imperija, potom ona karnevalska nakinđurenost njihovih žena, uzduh ovog efemerijuma od trajanja, uz zvučnu kulisu budalastih melodija, to su bombe i rakete koje padaju po ovom gradu i toj zemlji, od nekad.

U onom što postoji kao tmuša zbilje, sveopšti ropotarij u koji ulazi svaka božja pojedinost, zamisliva ili nezamisliva, smatram da stoje nekakve markacije, egzemplarni slučajevi, postignuti ma kojim oblikom "nadgradnje", poezijom, slikarstvom itd.; tako držim u svesti one molere iz stana "sprat niže", u *Zločinu i kazni*, ona dva kartaša sa slike Cézanna, mljekaricu sa Vermeerova platna, skitnice pod drvetom koje čekaju Godota, sve takve stvari, neizbrisive za našu današnju aktuelnu svest. To su oni prizori koji oprizoruju više no što sami jesu, budući utanačeni su nepoznatim umećem sublimacije. Pa se u njihovu, vrlo promenljivu entelehiju, ukrcava što šta iz svakodnevnog događanja, kad god samoj zbilji ponestane uverljivog tla, u nedoumici gde da se nešto, sušto trivijalno, smesti. Jer svakako postoji možda tek stotinak stvarnih situacija, fiksiranih nekom artificijelnom šemom, ostalo su čisti pastiši, nedovršene, nedorečene prilike, sama torza, krhotine, šut života. Njihov broj, još uvek nepopunjen, potrebno je da dalje raste, nešto će već, od tog postojećeg, u sledećim naraštajima biti ispušteno. Mislim o tome dok, kao hiljadama puta za ovih osamdeset godina, sedam za jednu trpezu, neizbrisivu scenu svakodnevlja.

Da *društvenost biva nepostojana bez jela*, veli Benjamin, iz kojeg večito nešto pabirčim, budući i on bio je majstor te veštine, pabirčenja. To je onaj *ručak*, ispušten iz današnjeg porodičnog života, a kome se, kad god mi je moguće, vraćam. Pa onda osmatrajući ovo ili ono iz prošlosti, moje, kao i ovog grada, razumem kako tu sakupljenost vrlo tačno označava onaj, manji ili veći skup ljudi oko nekog stola, jer *gošćenje niveliše i povezuje.* To takođe, ako već sedimo u nekadašnjem Klubu književnika iz ulice Francuske, nastavlja onaj temat imperija, bogataškog, kakav se svuda u svetu danas konstruiše. Ispada, između ostalog, da porodični ručak po velikim gradovima danas, u mnogo ređim prilikama, zamenjuje gozba, često neumerena, "poslovnih ljudi". Bilo je toga već i u socijalizmu, one oklapine, najčešće na račun "države", makar ova zapravo bila skromna zemlja radnika i seljaka.

Ovo inače, više nije samo klubsko mesto različito nastrojenih književnih pera, od kojih devet desetina proteklih decenija stajala je iza rogobatne ideologije jednog diktatora. To je samim tim okolnost koja me, uz malu strepnju, prvi put posle dvadeset godina, vodi u ovo raskošno podzemlje. Ipak, povijest je sve promenila, pa ako ima već i dovoljno sablasti tamo, od umrlih ili makar samo odsutnih saradnika nekadašnjeg režima, stoluje onamo jedan drugi publikum, onih ljudi, kratko potšišanih, u crnim odelima. U Berlinu navikao sam da takve individue vidim na poslu čuvara skupocenih draguljarnica ili parfimerija, drugde, međutim, to je uniforma tajkunskog naroda nove kraljevine novca. Začuđujuće je kako koren ove pojave seže u vreme čak i Krležinog ruskog izleta iz 1925, tako ona pomama za *denjgima* u današnje Putinove carevine nagoveštena je već i tada, njegovim pronicanjem u čudan soj ljudi koji se u onaj mah koristio doktrinom Nove Ekonomske Politike. Pa i sami znamo da još uvek imamo u svesti značenje tadašnjih NEPmana. Onih, zapravo protuva, iljfipetrovskih manipulanata, prikrivenih ili ne varalica, koji jedan, dobar ili loš - što je svejedno - privredni pokus, koriste za vlastitu dobit. Od tih kreatura dobila je pouku i današnja domaja Krležina rođenja, regrutujući one, preko noći ispostavljene milijardere, a koji su samo pre neku deceniju radili na benzinskoj pumpi, bili čuvari na groblju ili u najbolju ruku poslovali kao zubarski tehničari. Samo što i za one, rođene u lenjinsko doba diktature proletarijata, vredi kao i za ostale sa zemaljske kugle, decu kapitalizma: *U Antici i u Feudumu*, veli Krleža već u svom davnom putopisu, *gospodari bijahu paraziti, koji vladajući nad beskrajnim kvantumima robova i kontinenata, uživahu u svojoj renti, trošeći najveći dio viška svojih prihoda na svoje vlastite udobnosti i užitke, dok današnji kapitalista troši jedan relativno vrlo malen dio svojih profita na svoju ličnu korist, a drugi, mnogo znatniji baca u poslove i pothvate, koji tako rastu monstruozno.*

Ova analiza zatrašujuće je aktuelna, ne samo po sunovratnom zamahu svakog bogaćenja, nego i po manjku ličnog ljudskog vremena koje, kako smo već videli, pomorno nedostaje i najmoćnijima. Mogu se neke gerle, i kojekakva razmažena de-

čurlija iz obitelji ruske, kao i svake druge familije bogataškog imperija, premetati u svojoj raskošnoj besposlici, ali glavni bosovi te savremene finansijske gigantomahije zapravo, kao ljudska bića ne egzistiraju, nemaju vremena da postoje. Onda možda dolaze na svoje lagodni, ležerni besposličari po današnjim beogradskim kafićima, makar i praznih džepova; imaju oni nad sobom blago nebo beogradsko, duhovitost u ćeretanju, i kasniji topli obrok kod neke tetke na Čuburi.

* * *

Imam još jednu mogućnost ovde, u tom drevnom gradu Beogradu, da skupim neke preživele ljude svoje prošlosti, onu malenu vojsku, raštrkanu, umornu, u ranama od vremena i svega. Tako sedi nekolicina pesnika i pisaca u hladu jedne kavane opštine Stari grad, zapravo bistroa, u uličici, udenutoj između druge dve, tako da čini pravi zakutak života, i gnezdo nečeg budućeg, možda. Ne smeta što za susednim stolom posadio se vremešni starac, koji na duši ima mnogo toga, jer bio je nekad general i heroj ovog naroda, samo što je to generalstvo i heroizam trošio na ružnim mestima ljudskih stradanja, bivajući jednom rečju visoki policaj, moguće krvnik, ko zna. Ali ovamo, za ovim pesničkim stolom, duvaju drugi vetri i provetravanje opšte, magle u kojoj ljudi beogradski danas žive. Tu se kuje nekakvo novo bratstvo čovekove rase, gde se u miru i sa puno staloženosti raspravlja kamo ta malena barka ljudskog duha plovi. To je ta skromna posada, koju onamo računam u svoju kolekciju, i u sopstveni izbor iz glomazne mase što onde iznosi oko dva miliona duša. Pa potom odlazim u još veću dubinu vremensku, kao da se spuštam u *rimski bunar*, kalemegdanski, kada u teskobnom jednom stanu Novog Beograda susrećem četvoricu svojih školskih drugova iz mitske Prve muške, beogradske, u ulici Dušanovoj. To je ono učilište koje vuče korene od prvog liceja beogradskog s početka devetnaestog veka, pod upravom Dositejevom. Ova Velika škola iz Karađorđevog vremena, koja još uvek stoji onde na Jovanovoj pijaci kao nekakav muzej srpske slovesnosti, imala je svoj turbulentni put, sve do te, i danas respektabilne gimnazije stila art deco, pored malene crkvice - sadeći u vlastite klupe sve najvažnije duhove onog naroda, da u godinama posle 1945 regrutuje i nas, tadašnje dobrovoljce jednog rata za kakvu takvu pismenost, i pošto su topovi velikog rata utihli bili. Sada smo za ovim stolom nas nekolicina preživelih iz naše otadžbinske vojne, domaturske, pet starih ljudi, novinara, pisaca i učenjaka, a šta mi jedni drugima nakon svega imamo reći, to je takođe pitanje. Nema se šta kazati posteriorno i gotovo post mortem, jer je onaj život kojeg imali smo, pouzdano pokopan, pa to što smo ovoj komemoraciji još nazočni, jedini je efekt. Onda me i to naše blagovanje u jednu takođe blagu beogradsku večer podseća na dramolet u kome mladi Krleža, kao lenjinist, sedi tamo, u posleoktobarskoj Moskvi, a sve oko njega odiše i na drugo, a ne na lenjinizam samo. Jesmo li mi, nas nekoliko za ovim stolom ikada bili lenjinisti? Ova dva novinara (Štajner, Tajtelbaum), svakako su na svojim počecima imali taj poticaj sa Istoka, pa kada bi se njihova prvotna štiva ispovrtila na svetlo dana, što šta bi se onamo moglo naći. Taj jedan, iz porodice pesnika i slikara, dakle Tartalja, bavio se naukom, književnom, i tu je možda bilo manje ševrdanja, osobito u onog Josifa Bergera, na kraju stola, koji se bavio čovekovom psihom i naukom Freudovim. Ja sam već donekle ispovedio svoj rani lenjinizam, u dobi kada mi je bilo sedamnaest godina i kada sam prvo svoje objavljeno stihotvorenije posvetio golemom platnu sa Marxovim likom, prostrtim preko čitave fasade maestozne palate *Albanija*. Nekakav je vetrić pirnuo u godini 1949, pa se činilo da učitelj proletarijata sa svog mreškavog platna smejulji se, dopuštajući da se grandiozan jedan rasap između zemlje moskovske i ovog našeg zakutka dogodi, takoreći tu, na Terazijama. Na toj istoj nizbrdici, s mnogo otrežnjenja, koju godinu kasnije ispisao sam ja svoj futuristički dubiozum, strofu koju sam, takođe u čuđenju pronašao nedavno:

Ja sam sklopio brak
s crvenom radničkom klasom,
mada me je možda izmislio Brak,
makar me je možda stvorio Pikaso..

Nisam baš bio načisto, onda, da time učestvujem u trajnim dilemama mojih književnih prijatelja, starijih za jednu generaciju. Šta je u ovom imao da obavi Miroslav Krleža na svom krivudavom putu, treba tačno da se utvrdi. Makar bilo i nekakvog čuda u tome, da se starom bardu sudi danas na tribunalu povijesti ovde, u Beogradu, a ne tamo, iza zagrebske grabe, za grabom, kako je sam govorio, - no možda i ne. Jer je Krleža, kome danas držimo ovde slovo, ceo jedan vek imao Beograd u oku, a donekle i u ruci. Pa će svaki čistunac u poslovima jezikoslovnim, kada pogleda taj moj primerak *Plamena*, ustanoviti ne samo da je njegov glavni urednik pisao beogradskom ekavicom, nego da je tim pismom ujednačeno bilo svako slovo u ovoj svesci, čak i Cesarčevo. Pa kad se i sam vratio svom jekaviziranom slogu, Krleža sedi tu, u hotelskom sobičku *Royala*, svih onih dramatskih meseci godine 1934, u doba časopisa *Danas*, potom još jedanput, skoro cele godine 1950, u apartmanu *Majesticovom*. Da sam se ovih dana nadao kako sa Lidijom boravim upravo u njegovom mažestičkom gnezdu, to je možda moja lična shizofrenija, ali šta mari! Miroslav je Krleža bio tu i tamo Beograđanin, ali i svako od nas na mnogo mesta biva "tu i tamo", tako teku stvari. Nije li i ona citadela njegova života, nakon Duge ulice, Kraljice Marije, Radišine, taj uzdignuti iznad mnogo čega Gvozd, nije li i to za Krležu ipak bilo mesto u kome *tu i tamo* boravi! Jer provodeći najdužu svoju životnu šihtu onde, bilo je vremena kao da i nije onde, pa kad je neko prokazan, oblaćen, a katkad i pod stalnom pretnjom smrću, onda ga na tom mestu skoro da i nema!

Sada govorim o godini 1940, i o vremenu *Pečata*, što je mislim, zapečatio s Krležinim lenjinizmom. Makar se ponovo pitam, da li je on do kraja jasno razumeo kako doktrina *Gulaga*, s

... godina je 1934, Krleža je ovde, u Beogradu, na onom uglu između dveju ulica ispod Studentskog parka, uređuje, kako se na platnu Dobrovića vidi, svoj *Danas* ...

Petar Dobrović: *Danas, 1934*, s lijeva – Petar Dobrović, Veselin Masleša, Milan Bogdanović, Vaso Srzentić, Marko Ristić i Miroslav Krleža

kojom je odlučno raskrstio, nije samo krvavi posal Staljinov, nego i onaj, Lenjina? Na svaki način, *Izlet u Rusiju* završava se na stranicama tog prokazanog časopisa, a s ovim i ideološka ljubavna afera između Miroslava i Broza Josipa. Kojeg Krleža upoznao je prilično rano, mislim 1920, kao mladog bravara, zainteresovanog njegovim tekstovima iz *Plamena*, prišao mu je ovaj otresiti junoša, već odmah boljševik, ubeđen u stvar lenjinizma još u vreme dok je u Rusiji boravio, - a da li je i Krleža sasvim prišao njemu, onako kako se kasnije činilo, pitanje je. U doba dok traje njegov izlet u Rusiju, Broz rinta negde, u brodogradilištu Kraljevice, ili u šloseraju Smederevske Palanke, da ubrzo, očitujući se pred zagrebačkim sudbenim stolom kao ubeđeni boljševik, odlazi na petogodišnje tamnovanje. Krleža već ranije bio je upleten u Brozove porodične probleme, jer je u jedan mah pomogao da se Titova supruga Pelagija kontrabandira u Rusiju, ali prava obiteljska drama Broz-Krležina zapodeva se nakon što budući vođa jugoslovenskih komunista biva pušten iz mariborske kaznione.

Godina je 1934, Krleža je ovde, u Beogradu, na onom uglu dveju ulica ispod Studentskog parka, uređuje, kako se na platnu Dobrovića vidi, svoj *Danas*. To se događa pošto se očito utvrdio Krležin povratak iz SSSR, kako se, na način kasnijeg naslova u Gidea, takođe i u našeg pjesnika mogla ova knjiga nasloviti. U tih sedam-osam godina, povratnik iz Moskovije bacio se na svoj opis građanske klase južnoslovenske, pri čemu, manje me sada interesuje prikaz glembajskih antikviteta i opšte rekvizite ovog teatra jedne klase, a najpre pada mi na pamet jedan presumptivni, prekognicijski roman egzistencijalizma, o povratku Filipa Latinovicza u rodnu Horvacku. Bio je taj njegov junak suptilni dekadent, slikar i melanholik po Evropi, stranstvujući tamo zarad svog malerskog umeća, a odande, tom Evropom razočaran, vratio se na obiteljski Grič da vidi šta će i kako će. Tu je, smatram, Krleža opisao takođe, u jednom obliku nesvesnog, svoj povratak iz Rusije, budući u oba slučaja temat se svodi na razočarenje i deziluziju. Ispretumbao se pjesnikov život tih godina, jer ga je na povratku iz lenjinske republike budućnosti dočekalo pitanje da li baš tamo, iza sedam brda jedne očekivane bajke, kuje se ta budućnost ili ne. Uzavrelo je po kraljevini pod Aleksandrovom diktaturom ne samo tako što se jedan osvešćeni književnik imao boriti kontra silama mraka, klerikalizma i jadne provincijalne zatucanosti, nego i na suprot vlastitim saborcima u tom svom ličnom *enobeu*, - kojima nije bilo do toga da zemlju Sovjeta bilo kako i bilo ko dovodi u pitanje.

Tako je već napisan *Predgovor podravskim motivima*, u kome Krleža raščistio je sa jalovim, jeftinim i profanim socijalnim angažmanom umetnosti: *Racionalne rezolucije i direktive uvijek i bezuslovno potrebne kod bilo kakvog političkog ili tehničko konstruktivnog ili znanstvenog napora, koji treba da se svrši organizirano i po planu, savršeno su suvišne kod estetskog doživljavanja, koje je neprozirno i tamno kao noćno more i fosforescira u ljudskom oku samo kad*

noći nisu zvjezdane, a ne kada mi to subjektivno hoćemo. S pravilom u ruci konstruisati vedrinu ili pomaknuti godišnje doba nemoguće je isto tako, kao što nije moguće crkvenim propisom naslikati dobru sliku. / Tko nema glasa ni sluha, taj ne može da pjeva, pa pjevao on i Marseljezu.

Hegelov *komunizam* koji je tačno zapazio Marx, trudeći se da jedino da ovog idealistu "osovi na noge", te da ga možda i u svoju stranku naknadno učlani, posebno je vidan u onom stavu iz *Fenomenologije duha*, gde se tvrdi da *ne samo što individuum ima u opštoj supstanciji tu formu postojanja svoga delanja uopšte, već on u njoj ima isto tako svoju sadržinu; ono što on čini, to pretstavlja opštu spretnost i moral sviju. Ta sadržina, ukoliko se potpuno upojedinjuje, jeste u svojoj stvarnosti upletena u delanje sviju. Rad individuuma za svoje potrebe predstavlja isto tako zadovoljenje potreba ostalih pojedinaca kao i zadovoljenje njegovih vlastitih potreba, i zadovoljenje svojih potreba individuum postiže jedino radom ostalih pojedinaca. Kao što pojedinac u svome pojedinačnom radu već nesvesno izvršuje neki opšti rad ... Ovo jedinstvo između bića za drugo biće ... i bića za sebe, ta opšta supstancija govori svoj opšti jezik u običajima i zakonima jednog naroda.*

Svu silu asocijacija izaziva ovaj stav, pa krije u sebi čak jednu posebnost našeg domaćeg "komunizma", koji je uspeo da, nakon mnogih natezanja oko "individualnog talenta" i opštih zahteva zajednice, zabasa upravo u ono što se moglo pročitati i u Hegela, te nakane da se progovori opštim jezikom običaja i zakona jednog naroda. A to je u poslednje dve decenije izašlo u nas na laku zamenu petokrake zvezde za kraljevski grb, i u ono krvavo preoblačenje mnogih Titovih bojovnika, od zakletih internacionalista u otvorene zastupnike običaja i zakona jednog jedinog naroda. Svejedno, ostajući još malo pri Hegelu, iskopavam onde tu istu temu subjektivnog samoostvarivanja, što ga on, malo romantično naziva zakonom srca. U onoj tmuši ljudskog života, ovde na trgu, kao i svugde drugde, pred nama je ta stvarnost: *jedan zakon koji ugnjetava pojedinačni individualitet, jedan nasilnički poredak sveta koji protivureči zakonu srca, i s druge strane, čovečanstvo koje pati pod tim poretkom, koje ne postupa po zakonu srca, već je potčinjeno nekoj tuđoj nužnosti...*

Pa kao da sedi među našim ljudima u onoj redakciji iz ulice Zmaja od Noćaja, ne da se stari profešur: *Stoga taj individualitet ne predstavlja više lakomislenost prethodnoga oblika koji je želeo jedino pojedinačno zadovoljstvo, već predstavlja onu ozbiljnost jedne uzvišene svrhe koja traži svoje zadovoljstvo u prikazivanju svoga izvanrednog vlastitog suštastva i u proizvođenju blagodeti čovečanstva. Ono što taj individualitet ostvaruje jeste takođe zakon, i stoga njegovo zadovoljstvo predstavlja u isto vreme opšte zadovoljstvo sviju srdaca...*

Te (1934), tu je, dakle, ovaj *Danas* i svi oni, Krleži najbliži istomišljenici, da najpre sa Markom Ristićem utanači se epohalni jugoslovenski *sukob na ljevici*. Skoro je sigurno da je ovaj istinski započeo ovde, u ulici Zmaja od Noćaja10, u gradu Beogradu, pa je u tome još jedan povod naše današnje stripovske operacije *Krleža*. Tu, u tih pet brojeva, koliko je revija izlazila do svoje policijske zabrane, utvrđen je Krležin otklon od lenjinističke zatucanosti, uz mali odred njegovih prijatelja nasuprot monolitne mase komunisticirane jugoslovenske omladine i njenih ultralevičarskih učitelja. Samo što Krleža onde, na uglu ulice kralja Petra, nije tek odjedanput zastupao ko zna kakvu reakcionarnu zastavu, no samo pravo slobodnog književnika da misli svojom glavom i da sopstvenim perom piše! A kod toga, taj isti, ovde danas nanovo dovedeni pesnik, bivajući takođe u vlastitim dilemama, lišen bilo kakve unutrašnje svoje monolitnosti. Zato mi se čini da iz prekretničke Lasićeve analize tog *sukoba* (1970), izlazi ona najvažnija rečenica: *Socijalna se literatura oslanja na Krležu i na njegovu teoriju literature, ali ne vidi da je Krležina koncepcija literature bogata i plodna upravo zato jer je kontradiktorna, jer Krleža konstantno (od početaka svoje književne delatnosti do danas), želi u jednom živom jedinstvu spojiti nespojivo - umjetnost i revoluciju- pokušavajući spasiti i jednu i drugu*. Pa onda, uza svu svoju rezerviranost spram ekstremno modernim kretanjima tih vremena ("dada je blef"), naš se pjesnik, već pri Hegedušićevim crtežima opredeljuje za zaumnu, iracionalnu stranu stvaranja (*...a ne treba smetnuti s uma da je natpolovična većina evropskih genija bila nastrana i luckasta, a znanost nas po najsvjetlijim primjerima uči da su mnogi evropski umjetnički mozgovi bili opterećeni ludilom...*) Kao da odjednom Krleža zastupa, ne baš svoje lijeve prijatelje, nego upravo one, Marka Ristića: *To nakazno truplo estetske laži, toga manequina lartpourlartističke ljepote silovao je dadaizam još u strijeljačkom jarku, a nadrealizam opalio je po tom akademskom fantomu nekoliko dobro pogođenih metaka iz parabeluma.*

Nemoguće je sada zaputiti se kroz onu šumu tekstova, s jedne i druge granice ove barikade, makar i obe bile na levoj strani. Tone su mastila i štamparske boje potrošene da bi se razmrsilo tko je među njima trockist, tko dekadent, tko pravovjerni sankilot, ko izdajnik proletarijata. Pa je mnogo uputnije obratiti pažnju na onih nekoliko sudbonosnih sastanaka Krležinih sa *Titom*, kako su ga onda već svi iz boljševičkog podzemlja zvali. Jer je uvek, mimo raspravljanja sitnih zadjevica, zogovićevskih, đilasovskih itd, oko *Pečata*, za i protiv *Pečata*, i tome slično, bilo ono najvažnije: šta ćemo i kako ćemo nakon moskovskih procesa, posebno, imade tamo i naših grobova, nepoznatih humki naših ljudi, takođe smaknutih onde bez sućuti i naravno bez krivice! U Tita ova pitanja nisu naišla na veliko razumevanje, jer budući ratni komandant razmišlja sasvim praktično: ko živ, ko mrtav, biće mnogo važnije očuvati idejnu, ideološku, partijsku monolitnost pred ono što će nastupiti. Ali ni Krleža, naravno, po crti svog nepomirljivog smisla za pravednost, i mimo osobne kolebljivosti i one hereditarne nervoze, koja u svakog pesnika spi, ovu Titovu tvrdokornost ne prihvata, tek tada sukob na ljevici je razgoren do kraja i sa dva najvažnija hrvača; ne bori se Krleža na tom ringu sa Zogovićem, sa A.B.C.om, sa Milovanom Đilasom, no neposredno sa Josipom Brozom.

Kako će se taj skrhani brak rekonstruisati u posleranoj dobi, to znamo, pa ipak, sada je na redu da se veli: da nije bilo eksplozivnog *sukoba na ljevici*, te predskazujuće Krležine analize o neprihvatljivoj strani lenjinističkog staljinizma (bilo u tumačenju Jermilova ili Zogović Radovana), ne bi bilo ni godine 1948! Jer je Broz, uz svoje, kasnije ozloglašeno *Spitzname* Tito, imao i znatne mudrosti, da jedno dovede u vezu sa drugim. Svakako da je rastur svete porodice komunizma, u junu 1948 bio uslovljen i spasavanjem vlastitih ćuba jugoslovenskih glavešina, ipak je ona pozitivna nervoza, začeta smrću Cvijića, Filipovića i ostalih, onde u Moskoviji, lagano podizala svoj kvasac do otvorenog kućnog skandala, kada nam je otac otkrio se kao zlodej i ubica. A kako ni jedno saznanje te vrste ne dolazi nekažnjeno, ispostavlja se da, svejedno, ostaje u našim genima po koja crta, roditeljska; Broz je ipak, u svom *Meinkampfu* protiv Staljina, u jednom skromnijem obliku, praktikovao njegov vlastiti model *Gulaga*.

Da li je iko pomno, sa olovkom u ruci na način Matićev, čitao *Zapise sa Tržiča*, Krležin brevijar deziluzija? Koje nisu samo ono što je beležio pri rubu sopstvenog života, 1976-7, nego i mnogo ranije, već od kraja šezdesetih. Tu, na tom čarobnom bregu njegova tihog umiranja, stari bard sumira svoje sumnje, sva svoja luda verovanja u novi Betlehem, komunizma. *Od Kronštadta – dalje, razbistrilo se sve kao grom*, veli on. Od onog sramnog streljanja revolucionarnih mornara, jedne od teških mrlja Iljičevih. A to bilo je jako davno, na početku vrlog novog sveta sovjetskog, samo što je trebalo da prođe ceo život, pa da onamo, u sjeni Vidmarionoviča, kako je zvao svog domaćina Josipa Vidmara, istom godine 1976, zabeleži Krleža taj vlastiti nalaz. Zato onda može da definiše i sve drugo, mnogo čitkije: *Što je meni bio socijalizam tada i tamo?... literatura, prije svega, i samo ona! | Socijalizam nema nikakve veze ni sa pravednošću, ni sa moralom... nego gvozdeni društveni zakon... Ima nitkova na ovom svijetu, bez obzira na socijalni program...* Pukla je u toj staroj glavi formula o jedinstvenoj, super-pravednoj, idealnoj soluciji, čak se i o omraženom knezu-regentu Pavlu izrazio s mnogo više sućuti:

Ne znam ni danas zašto je politika princa Pavla svima bila toliko odiozna, slijeva ili zdesna?... Bio sam nekompromisno za prinčevu politiku... Svet je očito jedan, ma kako polarizovan i veštački razgraničen: *Glupo je, a to se čini, govoriti o idejnoj ili reakcionarnoj zaostalosti Jednog Svijeta, kad su ta Dva Svijeta korelati, jedan uslovljen drugim, jedan izobličen uslijed izobličenja drugog i kada nijedan od tih svjetova ne postoji po sebi i o sebi... Pred našim očima ruše se sve marksističke teze, jedna za drugom. Samo ekonomskim zakonima ne da se otkriti tajna svijeta i života, a pogotovo ne u moskovskoj praksi, gdje nema krastavaca ni ruske salate, ni praška za zube, ni sapuna! "Razvoj" nije posljedica istorijske nužde! Teorija klasne svijesti je isto bila fikcija!... Izgubili smo se na dugom putu marksizma.*

Napokon: *Bili smo okrenuti lijevo, ali i nismo.*

Krležin obračuna sa ljevicom, onom najlevljom i najtupljom, započeo je vrlo rano u posleratnom periodu, koji mu, inače, katkad prišiva se kao ulizički i supertitoistički. A svejedno, došla je ona 1952, i njegov ljubljanski referat, udar u oko socijalističkom realizmu, vladajućem, i mimo raskida sa Josifom Visarionovičem, četiri godine kasnije. Odatle je, sa njemu svojstvenom jezgrovitošću i onom retkom snagom formulacija, odjeknulo to po našim, i dalje zogovićevskim zaseocima: *U pisanim poetskim stvarima ima stvarnih opisa koji ne djeluju samo zato jer su stvarni i istiniti, nego i zato jer su toliko sugestivni, jer su moralne dubljine i perspektivni odnosi opisanih motiva tako komponirani, te djeluju svojom magijom, svojom dinamičnom živošću i svojim ritmom zbivanja mnogo intenzivnije od životnog podatka koji ih je rodio.* Potom, u jednoj klimi udarničkih ditiramba pri obnovi zemlje, te u proleterskoj cirkuskoj areni kojom se razdragani plebs ruga tupavim, makar i grandioznim slonovima Zapada, prvo pero tekućeg socijalizma, sa govornice kongresa spisatelja zastupa, sasvim neočekivano, dekadentno pismo ozloglašenog larpurlartizma. *L'art pour l'art bio je revolucionarna negacija religiozne dresure, dokazujući svojim platnima da se bez boga mogu slikati sasvim prijatne slike... u umjetnosti djeluju magneti formi često puta mnogo intenzivnije od onih snaga koje su socijalno-ekonomske prirode*. Da je time udarena tačka golom socijalnom angažmanu u umetničkom stvaranju, gospodin je Miroslav pokazao već trideset godina ranije, u *Predgovoru podravskim motivima*, samo je nesravnjeno lakše to bilo govoriti iz pozicije levičarskog buntovnika usred Aleksandrove diktature, mnogo klizavije bilo je ovo reći tu, pred licem pobedničke radeničke klase. *Tko nema glasa ni sluha, taj ne može da pjeva, pa pjevao on i Marseljezu*, kaže Krleža godine 1933, ali kako sad izaći na kraj sa tim sankilotima, koji u godini 1952, urlaju taj napjev, makar im je golemi slon prirode stao na uho! Skoro humorno deluje nalaz da se dobar deo ove kongresne govorancije sveo na rehabilitaciju jedne discipline slikarske, njegove mrtve prirode. Tako se ovaj proterski profet proba zauzeti za onu apolitičnu trpezu po kojoj rasute su krepane ribe, zelje, naranče i karanfili, ne bi li izborio pravo ovim mrtvim deputatima prirodinim, ravnopravni status među verskim i ostalim bojovnicima, slikanim kroz vekove, a pre svega idući uz nos onom smeću od slikarija koje, bez dara i mere iznose na golo videlo livce, orače ili soldate pod gas-maskama. Makar u tome bilo golemog previda. Jer je već Picasso utvrdio da Cézanne nije slikao jabuke, no nekakve sopstvene kružnice, izvedene vlastitim kolorističkim i oblikovnim temperamentom. Tako se MK u svom pronatirmortskom solilokviju borio zapravo za pravo motiva, a ne forme. Ispostavlja se međutim, da motiv ustvari ne pripada ni slikarstvu ni slici kao gotovom produktu slikarevog pogleda na svet, motiv ulazi u okular prosuditelja, ideologa, gole publike. To što slici preostaje kao slika, njen je oblik. Tu se Krleža, kao i mnogo puta, našao u stupici, pa je za vlastiti ukus, što ga je imao u rasponu *od helenskih i rimskih mozaika do Bonnarda*, smetnuo s uma da tako zastupa isti ovaj genre, koji je bio ne samo Cézanneov, nego i Braqueov, Matisseov, Picassov. Svejedno, iskopana je indijanska ratna sekira koja pala je po vratu gerasimovštine,

NK

makar na tako neuglednoj četvorini jednog astala sa uzbranim kruškama i grožđem.

Da je po sredi bilo pitanje forme, pokazalo se već na slučaju Daumierovom. Čiji politički angažman bio je nesumnjiv, ali istovremeno njegovi karikaturalni prikazi ugnjetača i nasilnika nisu bili plošne slike, većinom bivajući zamućeni svojom osobenom tinkturom koja je tog slikara i činila onim što bio je. A shodno ovom *Marx svog kongenijalnog suvremenika nije primećivao.* Tu ni meštar Miroslav ne prašta velikom klasiku: *Marx, i sam konvencionalno "dijete svoga vremena", smatrao je Daumierovu grafiku banalnom, anonimnom pojavom*", a zapravo i velikom učitelju potez ovog slikara, oblik njegove poetike, ostao je nejasan i stran. Udarajući packu proleterskom profetu Krleža je i nesvesno sam razdvojio profanu formulu "sadržaja" od prave sadržine slikarskog dela, što svojim volumenom stoji u velikoj udaljenosti od sopstvenog, zbiljskog povoda.

Korak dalje u ovoj herezi Krležina je advokatura u sporu koji traje već od Baudelairea, - u prilog opštoj dekadansi, evropskoj. *Da je zamisao "umjetnosti radi umjetnosti" bezidejna, tu su parolu izbacili apologeti reakcionarne građanske umjetnosti zato, jer larpurlartisti u svojim mrtvim prirodama nisu njegovali kult crkvenog misterija ili državotvornog patosa, kod osvajanja kolonijalnih zemalja.* Ništa mu ne vredi sad ovaj napad na kolonijalne osvajače, jer i dalje nije stvar u tematu; kada bi se cepidlačilo, ispostavio bi se u svem natirmortstvu takođe jedan udeo nadmene feudalno-građanske gospoštine koja sustavno, kroz decenije ide u lov, a njen ulov upravo je ono što položeno je na mnoge stolove mrtve prirode. U nesvesnom, meštra Miroslava, tinja onaj plamičak koji, mimo njegovih bonnardovskim sklonosti, hoće da se pozabavi *čitavim kozmosom detalja,* svim onim dragocenim nevažnostima života, koji ima pravo i na svoju ležernost, i na svoj solipsizam i na svoju dekadentnu apolitičnost. *L'art pour l'art bio je revolucionarna negacija,* veli ovaj lenjinist. *Sve teorije o "izopačenoj umjetnosti", klerikalnog su i socijalnodemokratskog podrijetla.* I naravno onog, nacističkog. Tu sada već imamo u vidu gebelsovski postav celokupnog modernog slikarstva, makar većinu tamo prokazanih umjetnina MK nikada u duši takođe nije mogao da prihvati. Ali raskol je mnogo dublji i seže mnogo dalje. Izgleda da su u referatu na Plenumu pisaca iz 1954, potkopani sami temelji vladajuće ideologije, njihov filosofstvujušči osnov. *Umjetnost je već davno, još na početku, pronašla žive i uvjerljive slike ljudskog govora i tako pretekla razumne spoznaje... Ritam i fantazija. Naučni principi trajno zbunjuju umjetnost, ali u biti ona se kreće ispred znanosti po zakonu fantazije, riječi nejasne i podudarne sa zakonom ritma, tim osnovnim objavljenjem naravi kao takve.* Ako pjesnički opisi, ritam njihove fantazije, njegova magija deluje mnogo intenzivnije od životnog podatka koji je rodio, šta tada ostaje od teze da duhovna sfera ne produkuje materijalni svet nego obratno, da materija, jednom rečju izvor je svega što se u duh računa. Sada to očito važi možda jedino u zamršenim dogovorima partijskih vođa, makar ne baš sklonih filosofskim spekulacijama, (kada se muče da protumače španska sela lenjinskih teza o empiriokriticizmu), - ali tu, na planši žive kreativnosti, Miroslav je Krleža luterski zakucao svoj proglas na vrata naše crkve: umetnost ne samo što nije podređena tlu sa kojeg niče, nego ga, što je i prirodno, može jedino unaprediti i u svakom pogledu prevazići. U toj, najmudrijoj našoj glavi, ipak se odigravao jedan unutarpartijski rat, ovaj čova, što je malo s visoka gledao na Bretonovo bratstvo, stavljajući sve na kartu racionalnog poimanja sveta, evo kako sam u sebi čini grandiozna obrt: umjetnost *se kreće ispred znanosti po zakonu fantazije, riječi nejasne i podudarne sa zakonom ritma, tim osnovnim objavljenjem naravi kao takve... danas je čitav niz prošlostoljetnih formula naivan, kao što će, bojim se, za sto-dvjesta godina postati naivne i bezbrojne hipoteze iz naše suvremene periode, dok su freske iz Altamire i Lascauxa podjednako dostojanstvene kao što su bile onoga dana kada se melankoličan pogled krave prvi put odrazio u umjetničkoj svijesti čovjeka... Pamet ljudska uzvisila se nad slijepom tromošću materije do veoma visokog stepena...* Najpre, ta krava, altamirska, daleko je od svake plošne ilustracije sa nekog kolhoznog polja, nego je nesravnjeno bliža bilo kojoj kravi Chagallovoj, a potom, ta pamet ljudska ima se sada uzeti sa svim svojim proturečnostima, gde se iracionalna nit neminovno umeće u racionalno uže čovekovih ganglija, kao što se crvena niz nazire u štriku sa admiralske lađe. "Naučno" tako dobija svoju opravdanu rezervu, a samim tim i ona rogobatna sklepotina o "naučnom socijalizmu". Ne znam da li je taj, koji je skovao ovu floskulu znao šta je počinio, socijalizam bez ovog dodatka, dakle je "nenaučan", kao što su sličnu omašku učinili kasniji evrokomunisti, autori formule o "socijalizmu sa ljudskim likom". Ali *naučno* u Krleže, najpre je poljuljano u svojoj samodopadnoj racionalnosti, Martin Luther, sa kongresne govornice književnika, odjedanput zagovornik je zaumnog, neodgonetljivog na prvi pogled, iracionalnog. *Više od trideset milijardi slika prosijava moždano platno pojedinaca, za ona dva-tri trenutka ovozemaljskog trajanja jednog mozga. Jasno je, sa stanovišta medicinske psihologije, da se te projekcije, po sebi, kao izvor senzacija, i po načinu kako ih pojedini mozak prima, bitno razlikuju i da nisu podudarne ni u jednom individualnom slučaju.* Raskid je to, ne samo sa prijamoljinjejnim kremaljskim shvatanjem da svi mislimo isto, nego potvrda da u samom laboratoriju mišljenja kuva se neprekidno ona veštičija čorba, kakve bilo je u najpre glavi, recimo Boschovoj, nego je ima i u Becketta, Joycea i Eliota. Pa potom u Bretona, Maxa Ernsta i Marka Ristića. Džaba se onda gospar Miroslav odriče Picassa ili Murtića. Muče ona krava, altamirska i kroz gusto, nerazmrsivo tkivo Pollockovo, i kroz mrmlanje te dve spodobe u smetljarskim kantama *Kraja partije*. To sam i sam najbolje osetio. Sloboda, jednakost, bratstvo za moju književnu generaciju, bila je proglašena!

Ima još dosta toga, poučnog, iz ovog poslednjeg libra Krležinog, u sarajevskom divot-izdanju. Mnogo onog što se odnosi na aktuelni sraz (1948, pa dalje), sa aždajom Kominforma, - sraz, kome Krleža, i dalje smatram, nesumnjivo glavni je inspirator. U tim tekstovima, mahom novinskim, trudi se njegov poznato

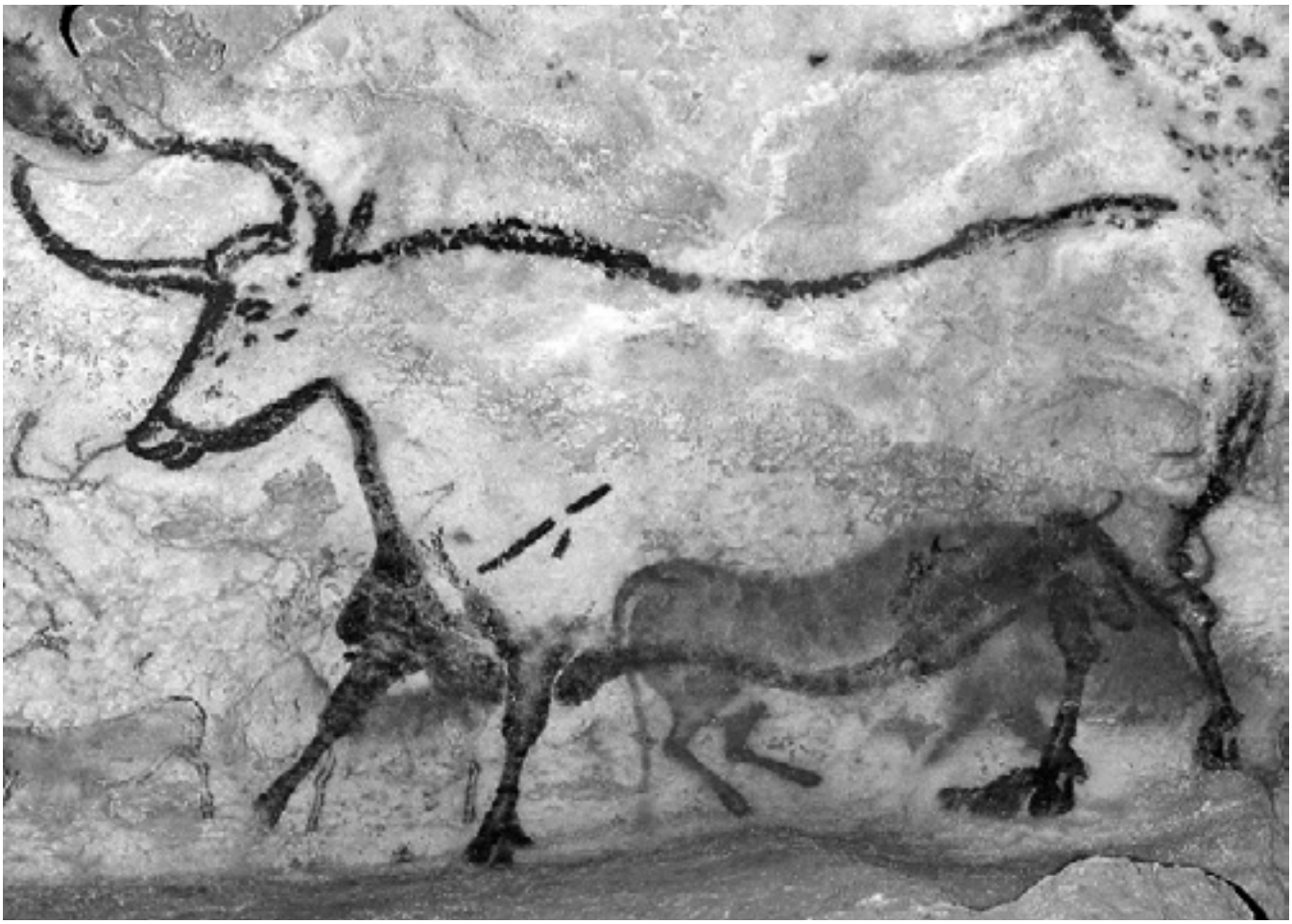

... dok su freske iz Altamire i Lascauxa podjednako dostojanstvene kao što su bile onoga dana kada se melankoličan pogled krave prvi put odrazio u umjetničkoj svijesti čovjeka ...

neukrotivi temperament da dokaže kako ne samo što mi onde, na dnu Evrope nismo trogloditi, nego smo toj Evropi, čitavim nizom imena i znamenitih ljudskih sudbina bili dragoceni saradnici. Pamtim da sam još u mladosti čitao tekst koji protestuje što nas *tjeraju u Aziju*, s mnoštvom dokaza kako je naša raja uvek bila evropska. Danas vidim u čemu bio je previd našeg starog barda. U tome što i naš evropeizam potekao je iz azijanizma, kako je utvrdio Gustav René Hocke. Pa bismo zato i mogli mirno da se u Aziju vratimo, jer odande i potičemo. A odande potiču i ovi, što nas onamo gone, - sav današnji svet Evrope. Bar onaj njegov dublji koren, i stariji. Dok se aticizam Grčke još nije ni najavio. *Aticistički, to u antičkoj retorici znači: jedro, koncentrisano, odmereno, umjetnički, bitno. Azijanski, to upućuje na krajnju protivštinu, na prekomjernost, mnogoznačnost, izvještačeno, započinjanje nebitnim te lukavo, rječito zaobilaženje jezgre, subjektivno, perspektivistički svjesno "prijetvorno" prikazivanje. Aticistički je stil Eduard Norden nazvao konzervativnim, azijanski pak modernim... Za najstarije mu uzore slove Georgija iz Leontina, Empedoklo, pogotovo pak "tamni" Heraklit, "praotac nadrealizma" (Breton), svojim zagonetnim antitezama, metaforama i igrama riječi.* Da li smo se u godinama posle 1950 našli pred Azijom ili ne, ali azijansko, kako Hocke navodi, nadrealno, iracionalno, skoro nadrealističko, omogućilo je, mimo svih prepreka, beogradsko *U očekivanju Godota*, izložbu Henry Moorea u paviljonu Cvijete Zuzorić, *Daj nam danas* Radeta Konstantinovića.

Tu se opošljava *operacija Lenjin*, kao i ovaj lenjinistički putopis Krležin, po Rusiji. Budući je lik i djelo Vladimira Iljiča, ovde, u Beogradu, u međuvremenu magistralno razvrgnuto esejistikom Nikole Miloševića, jednog, inače žalosnog neurotika, komunističkog konvertita, briljantnog mislioca, na kraju religiozno zatucanog vlastitim nacionom. Na ukopu vođe Oktobra radilo je i vreme, danas, po ovom gradu gde se devam, mnogo opipljivija je još uvek *operacija Tito*, čemu, tih dana priključuje se i njegov inspirativni saradnik, Krleža. A čije beogradske tragove nazirem u blizini svoje prošlosti, već dugo. Od onda kada sam iz pesnikovih dnevnika ustanovio kako njegov znanac, arhitekt Branko Popović stanovao je u neposrednom susedstvu moje okupacijske domaje, tu, na Zelenom vencu, mojoj Itaki beogradskoj, gde još u ono doba behu *placevi cincarski jezivo skupi*. Sanja tako Krleža svoje okupacijske sne, često tovareći u njih vlastite singidunumske emocije, pa jedna od tih epizoda eto kako se zakačila i za čun moga detinjstva, ovde, kraj smešnih, japanskih tornjeva obližnje tržnice. Šta je sve u pesnikovoj svesti ostalo od tog

malenog skvera moga detinjstva, da ga, tada, u okupacijskim noćima 1942-3, priziva u snoviđenja, tamo gde je jedan *agent "Eggu" paste za cipele, jedan od Bela Kunovih pečujskih emigranata imao dućan,* gde *jedno vrijeme iza tezge spavao je Petar* (Dobrović, čiji grob nakon rata onamo, pod Zvezdarom je tražio)! Sanja nadalje u okolju mojeg Zelenog venca Krleža još kojekakve fantastične kombinacije, da ovaj arhitekt Popović kao da gradi mošeju na zagrebačkom Gornjem gradu, pa da se onde pojavljuje pokojna kraljica Natalija, kao da i sam zna, kako mudrost sna dovlači sada tu davnašnju staricu, možda samo zato jer njena ulica već u ono doba počinjala je upravo ovde, na pijaci zelenovenačkoj. Sve to, ma kako ludo izgledalo, takvo i nije, jer mi smo ipak ljudi iz istog vremena, makar malo rastegnutog i rastegljivog, što se današnjem nekom čitaocu može učiniti čudno. A od Krleže, onda još živog, moram reći, naučio sam da se sećam, pa čak i da sanjam na onaj njegov konstruktivistički način, kada je mnogo toga, snevanog, kao i doživljenog, kasnije stilizovao, dodajući što šta i nedogođeno. Jesu li sve ono takođe bili sni ili nesni, ne mogu jasno da razaberem, ali da moje današnje štivo donekle teče u stilu Krležinih dnevnika iz godine 1942-43, sasvim mi je bistro. Naša su sećanja apokrifna, i ne uvek potpuno originalna, no uzimaju oblik već postojećeg teksta i tuđe memorabilije. Isto tako je sigurno da postoji duboki rez između sveg života, koji trošio sam ovde pedeset pet godina, i mog sadašnjeg pisma, - i to ne samo zato što u ovaj čas pripadam nekom području, različitom, od ovdašnjeg. Nego zato što sam ja svoje drugojaštvo imao i dok sam stanovao tu, u ulici Knez Mihajlovoj, na broju 18, i kao što svako ljudsko biće ima svoje apatridstvo, usađeno u onu jedinačnost, kakvim je kao čovek ustrojeno. Po to, potvrdu da tako jeste, doputovao sam ovamo, a krležijanska zabava i festival posvećen tom pjesniku, kao da je bila dobrodošla izlika.

Sada vidim da i mojim bavljenjem *lenjinizmom*, kao i njegovim, Krležinim, takođe sam dubio svoj problem - smisao jedinke naspram sveg ostalog što toj jedinki stvara dekorum života. Sve mi je išlo na ruku, i rasprava o borbi poezije za sopstveno, često duboko kontraživotno pravo da ima vlastiti identitet, i ti junaci one dragocene prošlosti, koji su ispunili vlastiti vek, bivajući prevratnici i odlučne jedinke na prevrednovanju čovekovog bivstva, sloveći kao futuristi, dadaisti ili nadrealisti, kao liberalni mislioci, profeti budućnosti i neka sasvim oslobođena od predrasuda ljudska bića. Idući za njima, za onim što ostavili su današnjem vremenu, sve više sam se uveravao da i to za čim sam tragao, stoji u nekom kondenzovanom stanju, tu predamnom, meni na dohvat. Makar bio načisto da prošlost jedna je alegorija, budući njena stvarna entelehija nepostojeća je, koliko i budućnost. (*Židovima,* kaže Benjamin, poučen od Sholema, *bilo je zabranjeno da istražuju budućnost.)* Pa zato u svakom momentu ovih sadašnjih prilika, sve ono od pre, a pogotovo ono što sledi, čini mi se sadržano je jedino u ovom današnjem trenutku. Zbog mnogo čega, teško mi je da poverujem da sam u ovom gradu, pre nekih šezdeset godina, učio se na Aristotelu kako smo

svi društvene životinje, a potom, na Heideggeru - kako biti čovek, znači biti u svetu, *in der Welt sein.* I kako *čovek bez zajednice nije čovek.* Ali taj svet, u kome bi čovek tim bivstvom u njemu trebalo da bude, silno se zaljuljao, pa sam shvatio da ljudsko biće nema u čemu biti. Te, siguran sam, da, mimo svih naših učitelja i njihovih saveta, smatram da ljudski stvor treba najpre biti u sebi. Tako sada nastavljam tamo gde sam stao malo pre, pri memoaru o nekoj protekloj istoriji, kao nepostojećoj, osim u ovom pismu, u jeziku. Zbog toga mogu mirno da teram dalje sa ovim romanom, u kome pesnik Krleža bio je jednom po zemlji Rusiji, i kako se iz te nebulozne krajine vratio. A budući, uza sav svoj dar, književni, nije imao mnogo smisla za diskurs filosofski, svidelo mi se da u poslednjem činu te drame nastupa onaj drugi povratnik iz Rusije, stvarni filosof, Benjamin. Kao kada u pauzi između dve poslednje slike, pozorišne, glavni glumac ugane nogu u bifeu, pa ga mora zameniti jedan drugi, njemu vrlo malo sličan. Osim što u ove dve moje figure postoji jedna tanka veza, budući obojica behu neurotici. Što u vremenu koje im je pripadalo nije nikakvo čudo; živeti u dobrom delu jednog veka, kakav bio je dvadeseti, a baviti se zanatom pisanja i mišljenja, pa pri tome ne biti dobrano lud, beše nemoguće.

Eto sada, kako u ovom okrleženom Beogradu, leta 2012, skoro da vidim kako se onde, iza ugla Gradske kavane, klatari taj smušeni, raščupani literat jednog budućeg veka, košulja mu je neuredna kao i kod svih gojaznih ljudi, a da se sudara sa našom današnjom publikom na Trgu republike, nije čudo, jer je pod očalama visoke dioptrije. Šta dakle donosi nam u ovaj čas Walter Benjamin sa svog tadašnjeg puta po Moskoviji, godine 1926? Skoro je neverovatno da u ono vreme ima za sobom već mnoge

sudbonosne filosofske tekstove, (ako ne baš *Povijesno-filosofijske teze* i *Teološko-politički fragment*, oko čijeg datiranja spore se znalci, ali tu je svakako već *Jednosmerna ulica* i *Porijeklo žalobne igre*), - a da ipak, u putopisu iz Moskve, zarad koje i povodom koje mogao je te prvotne teze ispisati, sve same su lamentacije oko fatalne Asje Lacis, i onih glupih igračaka, dečjih. Pa se baš u raspravi o baroknoj igri pojavila njegova formula jednog *kosmosa profanog*, što se u današnjeg filosofa Agambena razvilo do dalekosežnih zaključaka - kako ono što bilo je sakralno, vraća se profanom - čoveku na upotrebu. A upravo to, Benjamin je (kao i Krleža) imao pred sobom u tadanjoj Moskvi: idolatriju, zarad lenjinizma sadevenu na sajamske suvenire, slike Iljičeve po šalicama i vratnim maramama, po jeftinim kipovima u prodavnicama sira i mesa, i na dečjim balonima, koji, kako znamo, lako prskaju. Poredak profanog, za Benjamina bio je zasnovan na ideji sreće. Do ove bilo je daleko u Sovjeta iz 1926, bez obzira na profanaciju lenjinskog kulta do oblika šalica s njegovim likom. Jer i profano se može dalje profanirati, do maksimuma. Pa za filosofa kosmos profanog značio je osloboditi se ne samo sakralnog, koje stezalo je omču oko vrata pučanstvu u prošlosti, nego i onog, aktuelnog, u prvoj zemlji pobedonosnog socijalizma. Odakle, iz lenjinizirane Rusije doprlo je to, kasnije, i do nas, u Titovu Jugovinu.

Bilo je svuda po vaspostavljenoj sovjetskoj zemlji mnogo artificijelnog pri novim ritualima tamošnjim, pa je i institucija "crvenog kutića", - neke vrste komunističkog oltara, postavljenog po mnogim školama i nadleštvima te zemlje, opskrbljenog crvenim zastavama, bistama vođa revolucije itd, - imala dvostruki utisak: jedne današnje konceptualne instalacije, ali i naravno, one tačke, tipično sakralne, crkvene. U nas, Titovih Jugoslovena, ispostavljen je čitav niz sličnih, posvećenih mesta, ova su se mahom odnosila na neku spomen-ćeliju, gde je tamnovao pojedini revolucionar u doba mračne prošlosti, bednih čatrlja odakle je ponikao nekakav šuster, kasnije proizveden u narodnog heroja, što sve skupa bila je, naravno, praksa, baštinjena iz ranijih vremena, postavljanja spomen ploča na rodnom domu pesnika ili naučnika. Nije lako od toga bilo pobeći ni pred grobnim kamenovima komunističkih državnika; moja levičarska supruga odvela me je tek nedavno, prvi put u *Kuću cveća*, tamo na onom brdu gde leži Josip Broz; uverio sam se da je onde, mimo svedenosti ugođaja, ispostavljeno nešto kao kapela.

Jedan autor, Leland de la Durantaye, promišlja terminologiju ove sfere, smatrajući da prevođenje Benjaminovog fragmenta pliva između reči "religiozno" i "sveto". Pa ako u *Kući cveća* ne oseća se baš neka otvorena svetost toga prostora, ali malčice religioznog onde sigurno ima. U svakom slučaju, to mesto, otvoreno svima, osim kada glupim rasporedom muzej u sred dana ne radi, - nije "sveto" već zato što sveto, prema pomenutom autoru razdvajalo je one *koji su smeli ući u hram (posvećenih), i onih koji nisu (profanih)*. To valjda objašnjava smisao "sreće" za Benjamina, u vremenu koje ovaj filosof priželjkuje, kada će "ući u hram" moći svi, a ne samo neki. Praksa društvene segregacije pri "ulaženju u hram", ovakav ili onakav, bila je silno razvijena u socijalizmu; dobiti pozivnicu za neku svečanu akademiju ili sličan ritualni skup, izgledalo je za običnu, profanu masu, skoro nemoguće, beše vrlo daleko do sreće, za one koji su, stojeći pred Domom armije, tamo na početku Francuske ulice, ili naspram neke slične institucije, mogli samo da, gvireći u istoriju, posmatraju njene učesnike, što su tu istoriju uzurpirali. I koji za ovo imali su, crno na belo, potvrdu, ispisanu zlatotiskom one pozivnice. (Postojali su, kako znamo, i mnogi drugi primeri sakralizacije najprofanijih, svakodnevnih predmeta, čak delova javnih prostora, saobraćajnih sredstava, klupa u parkovima; sve ovo bilo je izričitim natpisima zabranjeno za upotrebu jevrejskom narodu u vreme hitlerizma. A možda u tome bila je u pitanju neka moderna varijanta totemizma, one komplikovane regulative kojom su, kako izgleda, ljudi *divlje misli* promovirali sopstvenu verziju svetog i profanog?)

Odbaciti teokraciju, kao što je Benjamin to učinio u onom fragmentu, kaže de la Durantaye, *znači odbaciti ideju poretka svetog izvan ovog svijeta i usredotočiti se na cjelovito prebivanje u ovom, prolaznom svijetu u kojem stvari prolaze i nestaju, svijetu bez transcendentnih razlika i apsolutnih povlastica.* To odmah podseća na okolnosti, neposredno po uspostavljanju novog jugoslovenskog poretka nakon 1945; moja generacija teško će zaboraviti postojanje zatvorenih prodavnica, sa zamućenim staklima izloga, punih robe - samo za posvećene. Možda poznata Uccellova serija od šest slika iz Urbina, o profanaciji hostije, govori istovremeno o kršenju religiozne dogme, - da svetom materijom pričešća zabranjeno je trgovati, - a zatim, o postojanju nekih skrivenih, konspi-

rativnih prodavnica, utanačenih za ovu svrhu. Taj je nesrećni Uccellov prodavac, obučen nekim čudom u komunistički obojenu, crvenu odeću, završio na lomači, a kad se bolje razmisli, ono čime je on tržio, bio je, makar u malim dimenzijama, samo kruh svagdanji.

U nas, u socijalizmu (ali i drugde u savremenom svetu), *život je postao svetim samo preko niza obreda, nakana kojih je bila odvajanje od njegova profanog konteksta*, kaže Giorgio Agamben, kao da promišlja naše okolnosti. Mislim da čitava institucija prvomajske parade sazdana je, osim na *društvu spektakla*, i na odvajanju svakodnevne profane zbije od obrednog trenutka koji životu pridaje oznaku svetog. To sam i sam iskusio, kada u svojoj puerilnoj radoznalosti dečka od petnaest godina želeo sam domoći se ulaznice za ograđeni prostor određenih ulica, kojima će parada proći. Kako je moj rođak oficir nekako uspeo da mi nabavi taj dragoceni papirić, sav sam goreo od želje da vidim, tu, na početku Kolarčeve, prolaz velike tube kalodonta, izrađene od kartona, i drugih sličnih predmeta, kao načinjenih od nekog ludog maniriste, ali moj školski sekretar teško se ovom usprotivio, tvrdeći da tamo, na protežiranoj ulici nije mi mesto! Tek sada vidim da sam ovom iskamčenom propusnicom poremetio ustvari svetost velikog praznika trudbenika celog sveta, kao i tog komadića trotoara, onde, ispred palate *Albanija.*

Koliko zaborava, ljuvenog, imao je onih moskovskih dana u sebi mudri autor *Jednosmerne ulice*, kada, kao što se u današnjim roto-romanima praktikuje, opisuje svoje prevrtanje u krevetu, gotovo bespolno, s tom zaluđenom ljevičarkom! Jer ako dvoje zrelih ljudi, navodno međusobno zaljubljenih, satima ljubaka se na nekom ruskom kanabetu, a da ne razodenu se bar koliko bi to bilo potrebno, sve se kao u praksi dvanaestogodišnjaka, kakvi smo svi u Evropi, nekada bili, svodilo na *petting*. To onda ispada slikovita oznaka Benjaminovog odnosa prema čitavoj komparseriji rusko-komunističke stvarnosti, kojoj je išao u goste; s tom, njemu vrlo dragom gospodičnom Revolucijom on je tože na razini pettinga ostao. Tako se čini da ovaj razbarušeni smetenjak provukao se kroz moskovsku zimu njegova nezadovoljstva, 1926, zamajajući se sa onom, takođe pomerenom djevojkom, krijući u sebi, kao pod jezikom, ono što je već namislio, - i o toj Moskvi u kojoj beše, i o revoluciji, što je onde osmotrio po skliskom ledu, u minusu od 20 gradi, i niže.

* * *

Šta mi onda, u današnji dan trajne prošlosti, donosi iz svoje lenjinističke Rusije Krleža, prerušen u Benjamina? Pa ako on sam nije iskazao sve što je onde shvatio, njegova teatarska alternacija baca pred nas pregršt najdragocenijih uvida, u fragmentima i krhotinama koje savremeni mislioci skupljaju u svoj fertun kao zlatne jabuke. Preokrećući, unapređujući, razvijajući, definišući, romansirajući, sve idući za Benjaminom, pa tvrdeći, recimo, da ljudsko biće na ovom svetu nema zadatka, nema ničeg zadanog. Tu padaju svi programi, statuti, manifesti, čak i onaj najčuveniji, Marx-Engelsov. Čime dovode se u pitanje ne samo sve rezolucije, zaključci i "smjernice", no i sve dugoročne zamisli, sve petoletke, nikada izvedive i izvedene do kraja. Jer da čovek ima pravo na *nedjelatno*, shodno tome pravo na život kao i na smrt. Ovo se ne odnosi na naše džabalebaroše i kafanske klupodere, koji vrebaju ručak kod tetke na Čuburi, nego na slobodnu misaonu praksu, bez striktne satnice i bez presije, Montaigneovu, i onu, Radeta Konstantinovića. Kako se moj mrtvi prijatelj osmehnuo svojim imenom ovima što su mu bili kumovi, budući *rad* (osobito onaj ropski, udarnički i stahanovski) odjednom više nije obavezna parola sa crvene zastave Komune! *Mišljenju nije svojstveno samo kretanje, nego i mirovanje misli*, pisao je Benjamin. Zato što samo iz svesne nedjelatnosti, protivne nečijem diktatu, može proizaći pravi rad svesti, bez oklevanja, *nemamo vremena za oklevanje*! Jer zapravo nema čekanja cvetne budućnosti, ona je tu, na ovom prostoru oko Kneževog spomenika, samo se priberimo, dragi moji nekadašnji sugrađani, urazumimo se, shvatimo, ali ako je moguće, na miru!

Kao što iz krnjutka jedne rečenice, Platonove, izniklo je grandiozno učenje *Sein und Zeit*, tako nekako, iz jedne sintagme Benjaminove, postala je opsežna analiza Giorgia Agambena, o izvanrednom stanju. A Benjamin je zapravo rekao samo ovo: *Tradicija potlačenih uči nas da je "iznimno stanje" u kome živimo, pravilo.* Iz tog gorkog nalaza italijanski filosof potrudio se da naniže sve dostupne dokaze da je to tako, držeći se zapravo osnovnog pojma izvanrednog stanja, koje pravnu regulativu *niti izvršava, niti krši, nego neizvršava. / Izvanredno stanje nije diktatura, nego prostor u kojem nema prava*, pa *pravo pokušava u sebe uključiti vlastitu odsutnost...* Sva sila asocijacija na onaj prethodni život ovde, na uglu Knez Mihajlove, i malo dalje, navire iz tih opaski, važećih i u nas. Kada se, recimo, odnose na momente krize, a ova, u nekoj formi burleske, posebno se očituje pri smrti vladara. Ko od mojih savremenika nije upamtio onu noć, pošto je umro Tito? Kada je saobraćaj po Terazijama bio spontano ukinut bez i jedne policijske patrole, a tim širokim asfaltom novinari *Politike* prodavali su sopstveno, tek urađeno izdanje, jer su u taj čas kolporteri pili u nekoj kavani, veseli ili ojađeni. Sve je bilo kao i inače u noćnom Beogradu, ljudi su bez neke posebne vreve hodali levo desno, a ipak nije! - ostvarujući to posebno stanje, koje se teško može opisati.

Samo jedan korak od ovog, stoji kolosalna količina različitih praznovanja, u socijalizmu. Pa makar Agamben navodi kako je *Karl Meuli anomijske svetkovine genijalnom intuicijom doveo u vezu sa stanjem suspenzije zakona*, ipak se podsećam kako sam pre nekih četrdeset godina "*Psihologijom praznika*" obratio pažnju na isto, da recimo za prvomajskih dana (a ovi su u nas trajali beskonačno), biva ukinuto sve, snabdevanje, saobraćaj, sam život, kao čista suprotnost ludom blagdanu. Nisam, izgleda, za badava onda, u ranoj mladosti, inspicirao taj marševski korak

Titovih vojnika sa zabranjenog mesta, predviđenog samo za posvećene! Da je taj tekst izašao kao čisti sakrilegij u jednom nedeljniku uoči samog Prvog maja, a mimo ovog, ni jedan komesar nije digao prst tim povodom, pravo je čudo. Reditelj Makavejev bio je lošije sreće, pa ga je zarad vanrednog dokumentarca *Praznik*, filma na istu temu, gonio cenzor kao đavo s budžom. Samo zato što je u ono isto doba, kad je Agamben bio još dječarac, pokazao rasulo normalnih prilika pred feštu: radnike koji spavaju na gomili zastava, pre no što će ih okačiti po banderama, sulude učesnike parade, koji, da ne bi zakasnili u paradni stroj, trče po sred ulice, a ordenje im se trese na grudima.

Ovaj današnji filosof tačno razume rituale u našim "demokratijama" (socijalističkim ili ne), kao činove duboko religijske, sećajući se koliko ovo sjedinjenje svetog i profanog u domenu spektakla, seže u prošlost. Pa se čak svako patetično i dramatsko crkveno prikazanje dodiruje s nekom igrarijom: *Većina nama znanih igara proizlazi iz drevnih sakralnih ceremonija, rituala i vračarskih praksi koje su nekoć pripadale području religije u širem smislu.* Tako igra loptom *reproducira borbu bogova za posjedovanje Sunca*, čemu Leland de la Durantaye nadodaje *predmete kao što su zvrk i šahovnica koji su isprva bili "instrumenti gatanja"*. Meni, međutim, dovoljno je to što vidim kod svakog nastupa Pape, zar njegova čudačka tiara, načinjena kao od kartona, ne liči silno na dadaističku kapu Huga Balla, kojom nastupao je u kabareu *Voltaire?!* Možda ona pomama, Benjaminova, za igračkama, u gradu Moskvi, 1926, znači ovo: treba oteti rekvizite igre iz konteksta patetične sakralnostii nove Rusije, pa ih vratiti na upotrebu evropskom ljudstvu u nekoj vrsti *iluminacije profanog.*

Od tog vremena prošlo je više decenija, turbulentnih i naoko prekretničkih, a ovaj svet, recimo beogradski, ostao je na istom, i možda još i pospešujući rani nalaz Benjaminov; naš život, evropski, u ovom periodu, život je u permanentnim izvanrednim prilikama. Mislim inače, da je u nas, opterećenih svojom soldatskom, junačkom itd. tradicijom, kod te teme ispravnije govoriti kao o "opsadnom stanju". Naš svet je opsednut, onako kako bili su građani Troje, i toliki drugi, opkoljeni najezdom, - čak i sada, kada nam niko ne zvecka oružjem nad glavom, ali to nam nije ni potrebno! Sami smo mi sebe opseli, kako se ovom rečju lepo od militarnog jezika prelazi na onaj, psihopatološki. Dovoljno je uputiti na svakodnevne životne scene, i to ne samo u nas, u Beogradu, ovo bi moglo biti i u Zagrebu, možda i u Berlinu. Kada u najtrivijalnijoj radnji potrage za stanom, čovek luta od kuće do kuće, a to što će tamo, u tuđim životima naći, prevazilazi svaku zamisao filosofa. Ne samo što u većini tih prostora, po tim manjim ili većim odajama, sve je u neopisivom neredu, nego se kroz te, često mutne, polumračne koridore i od ugla do ugla soba provlači jedna monolitna masa zbrkanih, neurednih, čudno odevenih i vrlo često pogruženih individua, a ove, bojim se, da, makar i ne bivajući u većini, oličavaju jedno stanje, zapravo takođe izvan svake pravne regulative. Što, kako je utvrđeno, i karakterizira pojam "izvanrednog stanja", prilika koje nisu isključile zakonitost, ali svojom doktrinarnom anomijom, na zakone se ne osvrću. Upravo onako kako mnogi voze se tramvajem bez karte, pa prolaze pored konduktera praveći se ludi. Jer ni ovi kojekakvi nuditelji stana na izdavanje nisu obezakonjeni, imaju i oni svoj građanski status, svoj dovod vode i elektrike, svoje socijalno osiguranje, a na šta svi ipak, liče! Zbog toga nisu uvek potrebne dramatične okolnosti, kakvih po beogradskim ulicama bilo je pre dvadesetak godina, kada su obezumljeni građani lutali gradom sa praznom vrećicom u nadi da će u njih negde uspeti nešto da stave. Ono najgore je, recimo, prošlo, ali velim, samo pročitajte oglas da se izdaje neka soba, otiđite tamo, da se uverite koliko profetskog bilo je u maloj opaski jednog filosofa, pre skoro osamdeset godina. Zaista bi se moglo pomisliti kako po najintimnijim prostorima ljudskog života, u uslovima minijaturnog opsadnog stanja, ljudski svet ograđen je od onog stvarnog, izvan. Pa kao u prilikama zbega, nekome dođe da isposluje kakvu skromnu zabavu, tu takođe odigrava se nekakva svečanost siromaštva, toliko onde zatiče se kostimiranih osoba, kao iz nekog komada Beckettovog.

Gorki su dalji nalazi današnjih filosofa, koji se tiču logorske strukture života u savremenim evropskim gradovima. Jer ovi, ako se gleda s primesom pesimizma, doista okupljaju ljudsku masu na način, sličan sabiru po Auschwitzu ili Bergen Belsenu. Samo što u ovoj globalnoj kritici načina našeg savremenog opstanka, mislim da nije dovoljno zadržati se na primerima očitih podudarnosti sa boravkom u varšavskom Getu. Naša je okolina ionako puna "logorskih alegorija", sve većim prisustvom izbeglica, dođoša i golih očajnika, te jadne pauperizovane rulje nekadašnjih pristojnih građana koji se, makar bili i "stari Beograđani", u potrazi za ko zna čim, zavlače do pojasa u ulične kontejnere. Ako ćemo već konstruisati mračne i pesimističke prikaze ljudske sudbine, moramo se setiti posrednijih i uvijenijih njenih primera. Nije potrebno biti baš izbeglica iz Krajine, na koje ti isti stari Beograđani gledaju s prezirom, mršteći se na njihovu odeću i akcente u jeziku kojim govore. Dovoljno je, već dobrih vek i po, biti podstanar u nekom od gradova evropskih, stanovnik tuđe sobe, koji spava u tuđem krevetu, tupo gleda u tuđi orman, i u tuđe fotografije po zidovima. Ovo se proteže sve do stanovnika studentskih domova, već samih po sebi, organizovanih prilično logoraški, a kao vrhunac dolaze i "ilegalci" koji se i kod onih primarnih nesrećnika pokušavaju ukrcati na po koju, još logorskiju noć. Da stvar bude gora, psihologija dođoša i uljeza, - dakle onih što ne žive na nekom pristojno određenom mestu, nego se onamo ubacuju na način podstanara života, - proširuje se po mom mišljenju na obim porodice; potreban je jedan Lévi-Strauss da utvrdi kako pojava zeta ili snaje, čak i u nekoj, do nedavna "građanskoj" obitelji, često ide uz golemo podozrenje i sumnje.

U toj sveopštoj karnevalizaciji istorije, skoro da se zaturilo osnovno zrno Benjaminove zamisli: *Tada će nam zadaća biti dozivanje ISTINSKOG izvanrednog stanja, i tada će se popraviti naša po-*

zicija u borbi protiv fašizma. Ovo, makar pravog fašizma više i ne bilo, opominje na bunt, moguć i u najsurovijim uslovima. Jer, kako čitava ova precizno uspostavljena regulativa savremenog evropskog gradskog života ustanovljeno je da ima u sebi manje "gradskog", više onog, vrlo poznatog i ozloglašenog, "logoraškog", moguće je takođe da jednom ljudima dozlogrdi: pamtimo tolike primere logoraških proboja, ma kako najčešće bezuspešnih. Pjesnik je naš, Miroslav Krleža, imao inače, još rane 1925 (one godine, moskovske), o toj neprirodnoj, pa često neizdrživoj nakupini ljudstva svoje mračne uvide: *Za velegrad, do dana današnjeg nije još otkriven pravi razlog. Zašto moraju milijuni gladnih i bolesnih i duboko nezadovoljnih robova da žive na jednom mjestu? Milijuni ljudi skupili su se danas u velegradu kao otrovne ose na strvini i tako se roje na gnojnim ranama i bodu svojim žalcima u luđačkoj anarhiji. Velegrad je nešto, čega u jednoj pristojnoj civilizaciji sigurno biti neće*.

Ovo ne vide ni današnji upravljači toga grada, u čijem centru Knez Mihajlova ulica leži kao okovani Prometej, ali to ne razumeju ni upravljači mnogo manje nesrećnih evropskih društava. Jer kod Benjamina ne govori se samo o "istinskom" opsadnom stanju, no i o još nečem, o "čistoj" sili, koja se onde može javiti, čime se tada takođe otvora put ka životu izvan prava. To se svakako sme računati u neku "revoluciju", makar ova ideja dolazila od jednog trajnog vanpartijca. Loša posledica njena je što iz nje mogli su izvlačiti pouke ne samo današnji branitelji ljudskih sloboda, no i drugi, sasvim različiti subjekti, sa opasnim rušilačkim, talibanskim zamislima.

* * *

Mora se onda uzeti u račun i ta reč "čisto", osobito kada se ova dovodi u vezu sa silom. Imao je uostalom, mimo onog pettinga sa Asjom Lacis, u zemlji Sovjeta upoznati se Benjamin i sa silom, a o čistoći, šta reći po zemlji koja onečistiće uskoro samu sebe, pobivši dvadeset miliona vlastitih žitelja! Zanimljivo je zato pronaći to njegovo pismo Ernstu Schoenu iz rane 1919 godine: *Pogrešno je pretpostavljati neku čistoću koja se negdje sastoji od sebe same i koju treba očuvati... Čistoća nekog bića nikad nije neuvjetovana i apsolutna, uvijek je podređena nekom uvjetu.* Ovome dodajmo jednu njegovu opasku iz 1931, *... u porijeklu stvorenja ne stoji čistoća (Reinheit), nego čišćenje (Reinigung).* Kako sablasno nad ovom etimologijom lebdi ruska reč *čistka!* Znači li to da nam život mora proći u smeću i nečistoti, koju Rusi zovu *grjaz?* Da li se jakobinski prevrat može obaviti malim potezima, po zamislima jednog drevnog rabina, ili sve mora potonuti u krv i prljavštinu povijesnu? I Ernst Bloch, savremenik Benjaminov, govorio je o "malim pomacima", umesto o preturanju svih predmeta po kući - da bi se izvela ljudska revolucija. Evo gde i stari Krleža, na kraju puta (1968, 1969) veli kako *veoma često upotrebljavao sam pojam "revolucija" isuviše pojednostavljujući smisao te riječi. Banalna slika: neka vrsta provale vulkana ili velikog katastrofalnog požara... Revolucija je vatra, a kada je kuća planula, treba vatru pogasiti, i tako od revolucionara postaju po pravilu vatrogasci.*

* * *

Tu sad dolazi ono mesto, rezervisano za Lévi-Straussa, da ispita strukturu uljeza, ne samo u teskobnom životu po studentskim domovima, nego i u miljeu porodice, "zet je tuđa kost", govorila je moja baka, i ovde obznanjuje se kako naše dične obitelji, čak i vrlo građanske, kriju u sebi koren prakse izopštavanja, tog pogleda popreko na svakog dođoša, izbeglicu, apatrida i egzilanta.

Od koječega, fragmentarnog, preuzetog od Benjamina, Agamben izveo je kao sopstvenu temu, izopštenost pojedinca, ovog što iz logorskog boravka evropskog čoveka, proizlazi. To je onaj *homo sacer*, čemu italijanski filosof posvetio je čitavu knjigu, subjekt svetačkog oreola, a nad kojim, istovremeno, nema nikakve zaštite, pa ga svako može ubiti. Nije bila samo po sredi zabrana profanima, dakle vanpartijcima, da uđu onamo gde jedino članovi svete stranke smeju ući. Kako tek komunistički kosmos naše nedavne prošlosti operisao je ovom distinkcijom, suprotstavljajući vlastitom saborcu, oođedanput prokazanom, moćnu protivtežu organizacije! Eto još jedne moje puerilne more, kada sam u 15-oj godini bio šupiran iz svoje, još uvek ilegalne skojevske ćelije! Ovde dolazi takođe jedna začudna okolnost iz ranih godina posle rata, 1945-6. U zemlji pobedonosne revolucije, komunističke udruge, pa čak i ona nižerazredna, omladinska, zvana SKOJ, ostaje, ne zna se zašto, u konspiraciji! Pa su naši sastanci, izvođeni posle gimnazijskih časova u takvom tajanstvu, da je, na slučajni upad čistačice, oprezni sekretar glumio da nam drži dodatnu poduku iz aritmetike. Otud sam u času izbacivanja, na koje sam bio osuđen, doživeo nekakvu paradoksalnu situaciju, te izletevši *van* iz posvećenog serkla, bio primljen *u* daleko povoljniju širinu slobodnog života.

Ne znam da li je neko primetio izdajništvo termina "ćelija", pojam, zapravo pozajmljen iz biologije, koji se obično koristi za onaj zatvorski budžak gde trule sužnji, - u partijskom žargonu, to je međutim označava usku grupicu izabranih, nekada samo komunističkih omladinaca, katkad opasnih buntovnika, katkad terorista, tipa zaverenika iz *Nečistih sila*. Ovom rečju taj konspirativni narod okarakterisao je sopstvenu sudbinu, osoba koje su se dobrovoljno izdvojile, a zapravo pritvorile i prognale od ostatka sveta. Pa makar ovaj pojam označavao primarni nukleus svakog života, evo kako, preobražen, opisuje tešku sektašku, tačnije rečeno autističnu praksu svake partije.

Sakralizacija pojedinaca, koja mu može doći glave (jer se njegova "uzvišenost", dodirivala sa prokletstvom i izopštenošću), staro je rimsko pravilo. Ne računam baš na veliku akribičnost doskorašnjih komunističkih praktičara, pa ipak, kao da su

glavari svake KP, naše, ruske ili bilo koje, išli tragom antičkih sudija. Nisu li najviši partijski rukovodioci, u Moskvi, Pragu ili Beogradu, bili iščupani iz svojih crvenih fotelja, da bi dobili metak u potiljak kada je to Partiji bilo potrebno? Bio to Zinovjev, Slanski ili Andrija Hebrang, svako od njih preko noći postajao je *homo sacer*, te da ga se likvidira, bila je najjednostavnija stvar.

Ovaj isti isti "sveti čovek" supstitut je za mnoga metaforijska obeležja u totalitarnim režimima, koji označavaju svoje otpadnike zverima i životinjama. Njima je bilo vrlo lako pridodati, u svoj svojoj grubosti, spolne invertite, Rome ili Židove. U današnjim uslovima, kada u prilikama potpuno zverskim, *životinjskim*, nesrećnici sa Guantanama ili oni nedavni logoraši iz srpskih i hrvatskih kampova za zarobljenike, opetuju praksu Auschwitza, - mnogo rasprostranjenija je populacija *svetih ljudi* u "civilizovanim" državama Evrope, onaj golemi narod ilegalnih imigranata, za koje francuska je lozinka "ljudi bez papira". Jer je najuobičajeniji način opresije prema nepoćudnim i nemilim sugrađanima, da im se ne prizna taj papir, dokaz o državljanstvu. Samo, ako se veli da ovo uvek pogađa ljude, nerođene u zemlji gde su se našli, dok oni drugi imaju poseban tretman, - nije ni to baš neko pravilo! I ja sam bio nekad davno, rođen u zemlji Hrvatskoj, pa sam ipak proveo čitavu jednu ratnu zimu (1992-1993), u zaptu vlastite rovinjske kuće, u poziciji takođe *homo sacer*, pa sam jedva jednom stekao potvrdu kako sam svejedno te zemlje sin. Osim što sam bio Srbin u Hrvatskoj, kao što su katkad Arapi među Izraelitima, Jevreji među Arapima.

Jevrejin je samo jedna bolna alegorija, kaže Derrida, govoreći o Edmondu Jabèsu, pesniku. A pesnik, posebno je pogodan za otpadnika, njegovo pismo nije dovoljno da bi bilo "papirima", potrebnim kod francuske i ostale administracije. *Njihovo ime svedoči o tome na aramejskom: fariseji, neshvaćeni, ljudi pisma, bili su takođe "izopštenici"*. Sada se otvara glomazni logor književnika svih zemalja, njihov zbeg u bilo kom režimu, - poet je u logoru čak kada tom režimu služi, možda gorem nego što je ovaj u kome smo mi ostali, samo o tome, najčešće, ne zna! Kako su se podudarale stare rimske regule sa odredbama biblijskim o književnicima i farisejima, ko zna? Svakako mislim da poglavlje o fundamentalnom izopšteniku, pesniku, u knjizi *Homo sacer* nedostaje.

A što se tiče svih relacija prema "najboljem čovekovom prijatelju", dakle psu, pa shodno tome i drugim sličnim bićima, ima dosta toga u Heideggera. Za koga *životinje žive, ljudi egzistiraju... životinje se ponašaju, ljudi se drže...* A kako se oni "drže" prema tom svom životinjskom susedstvu, u Srba se vrlo dobro zna, - tući nesrećne ulične džukele motkom, ulančiti mečku, pa je naterati da igra pred pijanim seljacima!

Nije međutim, nikakvo čudo da se poseban odnos prema zverinju, naoko prijateljski i "saradnički", veoma raširio u sovjetskoj Rusiji, gde je još od Lenjinova doba, a pogotovo za Staljina, *cirkus* bio osnovna zabava proleterske mase. Koja je silno zasmejavana nipodaštavanjem velikih i malih zveri, čime se zajapurena, gologuza raja uveravala da ima i gorih od njih. E, tu skoro, došao je kraj jednoj vrsti ponižavanja životinja, bar u Nemačkoj ukinut je nastup slonova po cirkusima! Ne znam zašto to odmah nije prošireno i na male psiće, koje i dalje teraju da izvode koješta, prerušeni u Betty Boop ili ledi Gagu. Još jednom, nameće se ružna aktualizacija ovog pitanja, tu, na sred ulice Knez Mihajlove. Kada u doba nedavnog srpsko-kosovskog sukoba, i to na dan masakra nad kosovarskim seljacima, jedan naivni savremenik pita na toj ulici uvaženog akademika srpskog, šta se to čini sa onim ljudima na Jugu, - dobija odgovor protivpitanjem: *Pa zar su to ljudi?*

Pomislio bi čovek da graničnu crtu između postupka prema ljudima ili životinjama čini zapravo ona koja ide po sred vrata, klanje je najsigurniji postupak da se doaka živinčetu, posebno onom iz kućnog dvorišta. Samo bi onda trebalo preskočiti sva ritualna klanja ljudi, antička, ona pri konkvistadorima u Meksiku, do Jasenovca, četničkih kama i krvoprolića u poslednjem balkanskom sukobu. Tu, nažalost nema granice između č. i ž. - nije badava jedan super-nacionalni pisac srpski, već davno, s velikom istančanošću problematizirao onu krvoločnu spravu, u kojoj, veli taj autor, kako slovo "ž" je to koje kolje. *Nož*, sva je prilika, otkriva da nije nikakav limit između dve, doista heideggerski rečeno, različite pojave, biološke i životne. Da li je ovo imao u vidu onaj akademik sa ulice Knez Mihajlove?

Zbog svega ovog vrlo me interesuje ono što govori Agamben, oslanjajući se na Benjamina: jer sve kod njega rečeno, tako pomorno odnosi se na prilike u kojima živeli smo četrdeset godina, a neko živi i dalje. Makar da u argumentaciji italijanskog filosofa nema ni reči o našim krajevima, a ima toliko onog što se tiče Gulaga, Auschwitza i Guantanama! Iz ono malo fragmentarnih uputa, Benjaminovih, preuzetih od italijanskog filosofa, uzima po neko (npr. Ž. Paić), da sintetiše tri osnovne skupine njegovih opservacija:

(1) savremena civilizacija koristi kao uobičajeni postupak u većini društava sistem "izvanrednog stanja"; (2) koncentracioni logor zamenjuje profano shvatanje gradskog života; napokon, (3) današnji svet organizovan je kao vreme spektakla, preobrazbom *javnog djelovanja u privatno poduzetništvo i marketing kao totalni nihilizam svijeta u kojem živimo*.

Ovo poslednje uzelo je nečuvenog maha, o čemu postoji ingeniozna knjižica Annie Le Brun, *Previše zbilje*. Njena promišljanja tiču se upravo ovog, svet je pretrpan svetom, pa on sam od sebe sama jedva da može disati. Sve je natrpano uputama, slikovitim ili jezičkim, makar one, ispisane po bočicama lekova i po najobičnijem produktu iz samousluge, tako su sitnog sloga, da se ne mogu pročitati. To je vrlo slično onom što stoji u opomenama Agambena, kako današnji život sastoji se od *globalne eko-*

nomije, biopolitike i militarnog humanitarizma. Treba se samo prisetiti aktuelnih epizoda, kojima se klasični humanizam zamenjuje sopstvenom parodijom. Tako princ Harry pravi rusvaj po noćnim klubovima sa isluženim kozmetičarkama, a paralelno skrbi afričku nejač, na ivici života. Otud vreme spektakla u kome smo, opskrbljuje nas odurnim scenama nebrojenih majki Tereza; nisam imao mnogo sućuti ni za zagrljaje matere ovog princa sa gubavcima po Indiji; tragična *ledi D.* bila je paradigmatska osoba, koja u svoj skromnosti svoje pojave prisvajala je, nejasno zašto, srca miliona širom sveta, valjda jedino ovom ulogom u vodvilju agambenskog vremena spektakla. Čemu možda primordijalni ritual predstavljen je onda kada nespretna gospoža, bila žena predsednika ili filmska diva, krstila je nekakav brod bocom šampanjca. Taj drevni pjenušac kojim pušten je u svoj kratki život tragični *Titanic* pre stotinak godina, sveta vodica kojom popovi po Hrvatskoj i Poljskoj osvećuju i danas svaki pučkoškolski razred kao nesigurnu brodicu budućnosti, takvi rituali naležu na one druge, brojne sesije, konferencije, plenume i kongrese zarad poboljšanja dovoda vode u Afriku, zaustavljanja topljenja glečera, zaštite pingvina i dostojnog pokopa žrtava pokolja u nekoj divljoj zemlji. Ustanovljeni su toliki odbori, organizacije, udruge zarad svega ovog, pa silne mase fino odevene gospode, enormno dotirane, o strahotama sveta razgovaraju na prijatnim tačkama našeg, pored svega predivnog globusa.

Uza sve, to smo postigli, goleme bild-borde po trgovima, bolje ili lošije nastupe pop-muzike na istim mestima, gde se pojavljuju i histerični govornici, gde tutnji opšti talambas uspeha novovaspostavljenih bogataša, uz otvoreni ili pritajeni nadzor pučanstva, u čemu Agamben vidi ono najperverznije, - preklapanje demokratske vladavine i totalitarnog poretka. A što se biopolitike tiče, mislim da se tu malo i preteruje. Pa ako se govori o transplantacijama i razmeni ljudskih organa (pod uslovom da nisu u službi ratnog ili trgovačkog kriminala), čini mi se da ovo samo na pomalo dadaistički, i svakako artificijelan način oponaša prirodnu telesnu razmenu jedne generacije s drugom, moja kći ne samo da je nastala od mog rebra, nego i od mojih zakonitih gena, moji organi virtualna su donacija za nju, kao i njeni za njenu šćer.

Ima komentatora sve aktuelnijeg i glasnijeg dela ovog filosofa, osupnutih, što mimo svih gorkih saznanja do kojih dolazi, tinja u njemu nekakav, skoro nezasnovani optimizam. To nije čudno. Jer se i Benjamin, živeći u olovnim vremenima, gde je ostavio i svoju glavu, potajno nadao da će se sve ipak završiti dobro. Najpre zato što mu se učinilo da revolucionarni preokret u životu ljudske rase moguće je obaviti po motivima neobilaznog rabina, čak kada ovaj, naoko, govori o prilikama "onog" sveta: *Hasid priča priču o drugom svijetu koja kaže da će sve biti baš kao i ovdje. Naša soba bit će na drugom svijetu ista kao i sada, tamo gdje naša beba sada spava, spavat će i u drugom svijetu. I odjeću koju nosimo na ovom svijetu, nosićemo na drugom. Sve će biti isto kao i sada, samo malo drugačije.* Ipak, biće da se ovo odnosi na ono što nas očekuje nakon revolucije. Tako bi kronštadtska i svaka druga fertutma konstruisanja drugog, novog sveta, ipak mogla proći sa malim pomacima, i bez upotrebe slova "ž" u onoj krvoločnoj reči!

Mesiju, očekivala je možda gladna radničko-seljačka masa Rusije, gledajući u Vladimira Iljiča, obučenog bloomovski, u prsluku, sa kravatom itd., ali Benjamin tada, u dvadesetim godinama, tamo ga, mimo Asje Lacis, nije sreo. Budući njegovi uvidi pokazali su se mnogo dublji no što se onamo, među igračkama i kolačima moskovskim, moglo nešto dokonati. A bio je uveren, *tek Mesija dovršava svekoliko povijesno zbivanje, i to u smislu da tek on razrješava, dovršava, stvara njegovu vezu s mesijanskim.* To mesijanskom problemu oduzima svaku onostranost, posebno ovu, iz mistike proletarijata; Mesija je za Benjamina već ovde, trebalo je da u našem vremenu jedan filosof tu zamisao, uz mnoge druge, izvuče iz papira i spisa, zabataljenih, njemačkog esejiste. Nije li još Aristotel izlaz iz teskobe čovekovog bivstva video u razboritosti ljudskoj.

Ova, međutim, manjkava je do dana današnjeg, posebno u pogledu tumbanja, neophodnog kako bi se ljudski dom preuredio. A već je i Bloch, videli smo, računao da bi se preokret naše sudbine mogao izvesti malim pomeranjima, u čemu je Benjamin, mimo sve njegove revolucionarne uzavrelosti, bio saglasan. (... *Mesija, o kojem veliki rabin kaže da ne želi promijeniti svijet silom, nego ga samo malo urediti.)* Ne mora se, prema tome, boljitak izvoditi samo kroz rušenje *lukovica pravoslavnih crkava*, razbijanje skupocenih kineskih vaza i talibansko razaranje drevnih budističkih spomenika; u nadi da će nakon malo mirnijeg tumbanja *sve biti manje više isto*, otkriva se da Benjamin ipak misli što i mnogi od nas, - (u sferi razboritosti a i inače) nema napretka! I to ne samo tako što razumeva iluziju Marxova vremena, da će industrijski progres doneti poboljšanje onima iz te industrijske prakse. A neće! - ni njima, pogotovo ne ostalima. Pa kada Agamben veli kako *mesijansko vrijeme ima oblik izvanrednog stanja*, nadati se je samo, da ono svejedno ne uključuje sve neprilike, poznate iz opresivnih sredstava totalitarizma. *Besklasno društvo ili mesijansko kraljevstvo*, to je nekakva mezalijansa novog vremena, pomalo dadaistički dramolet u režiji Benjamina i Agambena. Onaj rabin je zaista posejao svu silu optimizma, ali pazite kakvog: *dovoljno je malo premjestiti ovu šalicu, ovaj kist ili ovaj kamen, i sve se mijenja. Ali to malo premještanje je tako teško ostvariti, i njegovu mjeru je tako teško odrediti, da ljudi u ovom svijetu, za to nisu sposobni, pa je nužan dolazak Mesije.* Otud izlazi da ovaj očekivani subjekt imao bi nekakvu obavezu patronažne sestre, pomoćnice u kući, možda spremačice. *Ona* ima da nam opaja vekovnu paučinu po uglovima, da nas nahrani mlekom ljudske ljubaznosti, da nam prepovije rane, objavljujući vreme, kome se Agamben nada, pozitivne *nedjelatnosti, jednakosti, lojalnosti, masovne intelektualnosti, nadolazećeg naroda.*

A zapravo, *Mesija dolazi zbog naših želja ne bi li pokazao da su već uslišene. Ono što smo zamislili, već smo dobili.* To je izvukao Agamben iz onih malih uputa, Benjaminovih, od pre mnogo decenija. Iz ovog izlazi da nekakav napredak nije nam ni potreban, ništa se ionako ne menja! U Krležinoj vizuri ovo izgleda mnogo grublje, kao da se odnosi na rovove hrvatskog boga Marsa, jer tada, 1916, je i pisano (*Još se ni jedan Mesija nije pojavio, a da prije njega nije životom stradalo nekoliko komparserija isto takvih božjih ugodnika.*) Melanholični optimist Benjamin, međutim ipak veli: *Poredak profanog može poticati dolazak mesijanskog carstva.* Ovo je, posebno u vreme moskovskog boravka, filosofovog, preokrenulo ideju o dolasku obećanog. Koji nije uvjetovan beskonačnim rintanjem aktuelne proleterske mase, ne bi li u dalekoj perspektivi sinulo nekakvo otkrivenje rajske besklasne budućnosti. Benjamin, onaj zbrkani, oznojeni, kratkovidni i nespretni stvor, kojeg, mnim, da sam sreo na uglu Trga kod Kneževog spomenika, smatrao je da je dolazak Mesijin već obavljen, on je tu, u našim dušama i u našoj svesti, ako se držimo Aristotelove pomisli na običnu ljudsku razboritost.

Sotona na hebrejskom ima značenje "tužitelja", kaže Gershom Scholem, prijatelj našeg filosofa, i komentator *Novog anđela*, fundamentalne slike Kleeove za Benjamina, pa eseja njegovog o toj slici. Kod kojeg, našao je Scholem da *u obje verzije sotonski karakter anđela naglašava se metaforom o njegovim pandžama i poput noža oštrim krilima koja se upire o prikaz na Kleeovoj slici. Pandže i čaporke nema ni jedan anđeo osim Sotone, kako to izražava opće proširena predodžba da vještice na šabat ljube Sotonine "ruke s čaporcima"*. Sad tek vidimo koliko ingeniozan bio je pesnik Dušan Matića, koji od jedne kolokvijalne opaske o đavolu izvodi svoj obrt

anđeo je došao po svoje, anđeo i slep i gluv i mutav
anđeo je došao po svoje, i ja znam šta hoće
sve je pred tim nalogom pustoš i glib i smeće prošlosti
jednostavno treba ustati i poći za njim bez reči i
bez povratka.

Taj anđeo više ne pjeva himne, veli Scholem. *On zna svoju zadaću: htio bi zapravo "probuditi mrtve i slijepiti razbijeno". No probuditi mrtve i nanovo spojiti razbijeno, slupano, za lurijansku kabalu nije zadaća anđela, nego Mesije.*

A on je, velim, i kako misli Benjamin, već tu, sada, na kraju svekolike povijesti. Jedino da se ovog dovinu ti naši ljudi, Krležini, moji, i mojih mladih prijatelja odavde, sa prvog sprata, iz Doma štampe. Mislim na tu nebuloznu, katkad veselu, a svakako decentriranu i dobrano rastrojenu masu, poređanu dole, po stolicama kafea *Ozna*, i drugih, na trgu sveopšte moje aktualizovane prošlosti. E, pa njih danas lepo opominje Agamben, kako ne smeju da propuste mogućnosti, budući još uvek nije im dato sve, osim *u potenciji*. Šta veli Leland de la Durantaye: *Benjaminova koncepcija je iznimna zbog toga jer nastoji pronaći sreću ne u transcendentnom carstvu koje se nalazi drugde, nego sada i ovdje, u ovom i samo ovom svijetu, u ovom i samo ovom životu.* Sada moram pomisliti, - Benjaminu, očitom strasniku, skoro erotomanu, moralo je, mimo sve njegove melanholije, svih nedaća, ličnih i povijesnih, biti blisko epikurejstvo, neprimetno proživljavanje, u sreći te prolaznosti.

Sve se, zapravo, svodi na *mesijansko zaleđivanje događaja*, na pojam sadašnjosti *kao vremena-sad! Stoga je jasno*, zaključuje Durantaye, *da se to viđenje mesijanskog vremena ne zanima za čekanje dolaska određenih zbivanja ni za dosezanje određene točke u budućnosti, nego je umjesto toga usredotočeno na naše proživljavanje povijesne sadašnjosti. / Za Benjamina i Agambena svijet koji više nije sputan sakrosanktnim podjelama i razlikama, u kojem su svjetovne stvari vraćene "općoj upotrebi čovječanstva", istodobno je mesijanski i profan. / Nihilizam je "zadaća" svjetske politike jer svijet treba vidjeti samo kakav jest, ne treba svjetsku politiku graditi na temeljima poretka svetog koji će se jednog dana pojaviti (lažni mesijanizam), nego na poretku profanog koji se već nalazi ispred nas i to je jedini svijet za koji smo ikad znali. / Ne možemo znati postoji li Mesija i hoće li doći. Po Benjaminu,"vezu" može uspostaviti samo Mesija s druge strane. U međuvremenu, imamo samo ovaj svijet i ovaj život. I nemamo vremena za gubljenje.*

* * *

Mnogo toga vremena izgubili smo ionako kroz muku protekle istorije. Ova, nažalost nikoga na trgu po kome se majem, ničemu ne uči. Jer bi inače videli što i ja, što i mnogi, - mutne godine pred veliki rat, tu građansku gungulu beogradsku, tridesetih godina, živuću većinom u priličnoj lagodnosti, slaveći svoje slave, kumujući međusobno, kupujući u francuskoj drogeriji, u engleskoj knjižari i u japanskoj parfimeriji, slaveći rođendane maloletnog kralja, dočekujući gromoglasnog Šaljapina, diveći se akrobacijama Aleksića, odlazeći na konjske trke, u kalemegdanski perivoj i kroz paviljone novootvorenog sajma, dok vrag nije odneo šalu, pa su nemačke bombe razrovašile stotine kuća i izmasakrirale masu ljudi, pa su potom, i pored okupatorske soldatije i uz mnoge nemaštine nanovo slavili svoje slave i tu i tamo ubili koje prase, čak i mimo one šake gimnazijalaca koji su palili vojničke kamione, a potom neki od njih visili okačeni o kandelabre, te da bi kasnije slušali Josipa Broza i njegov nejasni dijalekt sa pozorišnog balkona, pratili velike kartonske tube četkice za zube u prvomajskoj paradi, koje su prikazivale porast socijalističke industrije, iako ova klecala je u mnogim svojim segmentima, bilo je i nevinih osoba koje su poslednji put gledale svoj grad kroz rešetke policijskih kola, odlazeći na daleki jadranski otok, pili su ti isti beogradski ljudi svoje duple ljute i bulaznili po kavanama o srpstvu, o Trumanu, o de Gaulleu i o kojekakvim protuvama što su znali sve bolje i pametnije od njih, samo nisu smeli da se izraze, dok nije sva ta bulumenta, pomešana od nekadašnjih partizana, uličnih dripaca, obezumljene omladine i ko zna kakve sve fukare ušla u novi, nedavni rat,

da doživi mimo sveg svog pedesetgodišnjeg galopa krajnju nulu i poslednju tačku na kojoj se ljudsko biće može naći.

Samo se čudom može načuditi čovek, prateći ovaj suludi razvoj. Pa nije valjda za badava Miroslav Krleža sa ostalima, u godini 1934, onamo, u ulici Zmaja od Noćaja, svojim i danas aktuelnim časopisom *Danas*, poveo bitku za samostalnu jedinku, ljudsku, pesničku ili ne, svejedno! Koja ne mora biti izdvojena iz čovekolike rase bačene u svet, opredeljene da *in der Welt sein*, ali budući u ovom po vlastitoj volji, ne po diktatu. Ono što meni u ovaj majski sat, beogradski, donosi Walter Benjamin, koga srećem, kao što je jedan naš pesnik sreo *Hrista na uglu ulice Ravignan*, to je njegov i moj disput o prošlom, *tek se izbavljeno čovječanstvo*, veli on, *u svakom trenutku može pozvati na svoju prošlost*. Ali ono je u našem slučaju i dalje nepopravljivo neizbavljeno. Jer prošlost pripada vladajućim i vladajućem, direktorijumu povijesti, pod kojim nema mesta za prošavše ljude. Ne mislim na onaj mali sekund te istorije koji ispunjava šaka imena iz enciklopedije. Mislim na pokopani narod sveta, duboko ukopan, kremiran, svejedno, bačen u tu tuđu grobnicu. *Povijest je predmet konstrukcije, a njezino mjesto nije homogeno i prazno mjesto, nego vrijeme ispunjeno oprisutnjenjem.* Ko ovo, međutim, oprisutnjuje? Robespierre, koji priziva antički Rim u sopstveno doba komunarsko, i toliki drugi, obnovitelji negdanjeg, za svoje osobne svrhe. U tom metežu gubi se ona masa subjektivnih prošlosti, koje se mogu naći samo kao požutele fotografije u nekoj staretinarnici ili kao ta kašičica za šniranje maminih secesijskih cipela, što mi je iza nje ostala. Zbog toga: prošlost sada!, sva ona tmuša moje osobne proživljenosti, ovamo, na svetlost dana, i na dlan toga Trga republike, godine 2012, u maju! Osvestimo se, naša je prošlost tu, u našem oku, ovaj čas! *Sadašnjost kao model mesijanskog vremena u nevjerojatnom skraćenju, sadrži povijest čitavog čovječanstva, poklapa se na dlaku s likom koji čini povijest čovječanstva u svemiru.*

Mogu li se nadati jednom, kad i kad, osvešćenju današnji ljudi, tu na trgu? Makar im i tiho, na uho, bez velike pompe savetovao da probaju otresti se svog života u logoru savremene, tako uzvišene i samodostatne evropske civilizacije. Samo da sada, kada ipak ne štekću strojnice i ne grize se goli kamen nemaštine, prestanu po svojim stanovima odevati se u krpe, jer sigurno imaju i nešto bolje za obući, negde u kutu tih soba. Koje treba jedino malo bolje osvetliti i oličiti im zidove. Da počnu jesti čestitije i zdravije, a da potom, češće, operu suđe iz sebe. Da prestanu da se plaše, budućnosti, vlasti, suseda, lopova i varalica. Da na sledećim izborima glasaju za uljudnije osobe. Da napokon shvate kako i neki drugi subjekti, ljudi su njima slični, makar bili Albanci, Židovi, Indusi ili ljubitelji istog spola. Da nanovo postanu duhoviti i veseli, a već jedanput, i ljubazni. Da ne gone pse lutalice motkom, i da koju pticu nahrane nekom mrvom. Da nanovo počnu čitati knjige. Da se ujedine, ali ne u nekakve udruge, partije i legije, nego u bratstva jedinačnih ljudi, pristojnije obučenih, veselijih, i opranih zuba. Nemojte, dakle, ako baš ne morate, koristiti reč *narod*, radije govorite *ljudi!* Ne bauljajte po kući u papučama, ako baš niste bolesni. Ne idite u vojsku! Prestanite sa gledanjem glupavih latinoameričkih serija! Proleteri svih zemalja, urazumite se! Ako baš morate imati firmu poznatog proizvođača na ivici majice, ne morate trpati u zapučak bilo koju drugu značkicu. Prestanite da kukumavčite, da se parničite, da verujete u pravdu! Ne upuštajte se u to da upoznate svaku stavku administracije, i da je razumete! Odustanite da padate na nos pred onim što je *in*, jer to je zapravo *izvan*, pravog života, i izvan pameti! Pustite druge da budu "unutra", vani je lepše! Zaboravite glupave reči kao što su *blog*, *cool* ili *brend!* Nemojte koristiti blesave štapove za hodanje, možete vi i bez toga! Ako baš idete u crkvu, skinite kapu na ulazu! *Čitajte Mallarméa!* Pobunite se, ali svaki za sebe, svako u sebi! Ne urlajte po ulicama, začikavajući tenkove, idite kući i očešljate se! Razmrdajte svoju acidiju, svoju tromost srca! Shvatite najzad ko je Sioran. Ne čitajte sitne upute na robi u samousluzi, to samo rastrojava! Podsetite se Pitagorine teoreme! Slušajte Scarlattija! Učite albanski! Budite pažljivi! Ne družite se sa lopovima, bogatašima i ubicama! Ne morate pogaziti svaku bubu samo zato što je buba!

Ovoj maloj Nikomahovoj etici dodajem najzad repliku svog junaka, bio on i do kraja lenjinist ili ne, to mi je svejedno. Tako za Krležu *u stvarima uma slijedi svoj vlastiti dok ide, dok te vodi, pusti da dopre na toj labavoj stazi neznanja dokle može, budi kao Odisej, ne strahuj ni pred kakvim brodolomom, bori se sa talasima i plivaj zabrtvljenih ušiju da te ni lijevo ni desno ne zavedu napasti!*

Branko Matan

Krleža o Richtmannu

Napomena

U svojim dvadesetim godinama, a to je bilo sedamdesetih godina prošloga stoljeća – eto nekoliko riječi koje mi nije preveliki užitak napisati – bavio sam se uglavnom kazalištem. Neka vrsta granične točke u tom bavljenju, točke barem za mene, bila je premijera komada *Jedan dan u životu Ignaca Goloba* u ožujku 1977. Nakon premijere krenuo sam u dva smjera, oba za mene nova, krenuo sam prema pokretanju časopisa (koji će se pojaviti početkom 1979. pod imenom *Gordogan*) i prema kombinaciji pisanja za kazalište i povijesnoga istraživanja. Ta kombinacija dobila je ime *Kazališni projekt Richtmann*. Oba smjera uključivala su veći broj ljudi, glavni suradnik bio je Božo Kovačević.

Poticaj za bavljenje životom i radom Zvonimira Richtmanna bila je knjiga Stanka Lasića *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952* (Liber, Zagreb, 1970), najviše zapravo jedna rečenica iz te knjige: "Tko zna da li su jedni drugima pružili ruku na rastanku?" (str. 245) Nepomirljivi međusobni protivnici, pa i neprijatelji unutar tadašnje ljevice i tadašnjeg antifašizma, za hrvatske fašiste bili su jedno te isto. Richtmann je bio antistaljinist, ali je za razliku od većine drugih dolazio iz svijeta znanosti i kulture, te još bio i "prljavi Židov". Evo kako Lasić opisuje njegovu smrt: "[Ognjen] Prica je ginuo saživljen s Revolucijom koju je čuo kako već tutnji i u kojoj je vidio ostvarenje svog sna. Richtmann je ginuo bez iluzija, bez drugova, bez nade: u krajnjoj samoći."

O Richtmannovu životu se tada gotovo ništa nije moglo pročitati. Uzeli smo magnetofon i krenuli u obilazak ljudi koji su ga poznavali. Snimali smo razgovore s njima, ili ih bilježili kada nisu željeli govoriti u mikrofon, istodobno smo kopali po knjigama i starim časopisima, povećalima tražili povremenu rečenicu koja se o njemu tu i tamo znala pojaviti.

Prema više usmenih svjedočanstava Richtmann je potkraj tridesetih godina, naročito u doba sukoba sa staljinizmom, postao veoma blizak s Krležom. Bili su sugovornici, činilo se i prijatelji (kojih Krleža, kako znamo, nije imao previše). Jednom zgodom Krleža je, čuli smo, Richtmanna posve nježno nazvao svojim "hercpinklom".[01]

Od štampanih rečenica koje smo pronašli možda je najprivlačnija bila upravo jedna Krležina. Prvi put je objavljena u ožujku 1972, u dnevničkim zapisima iz 1943. U njoj Krleža spominje Richtmannov "solilokvij" iz "oktobra 1940", kaže da taj solilokvij "ne treba zaboraviti". Evo cijeloga odlomka, zapis je od 22. siječnja 1943:

> Pada mi na pamet fijaker iz *Antibarbarusa*. Taj fijaker putuje u plavim krugovima oko svetoivanzelinskog fijakera na povratku preko Sesveta noću 1. VII 1903. Tajanstveno se kreću konjska stegna u svjetlosti fijakerskih svjetiljaka. Odmiče

01 Spoj riječi Herc = srce, i pinkl = zavežljaj, zamotljaj, naramak. Agramerizam od austrijskoga *Herzbinkerl* = mezimče.

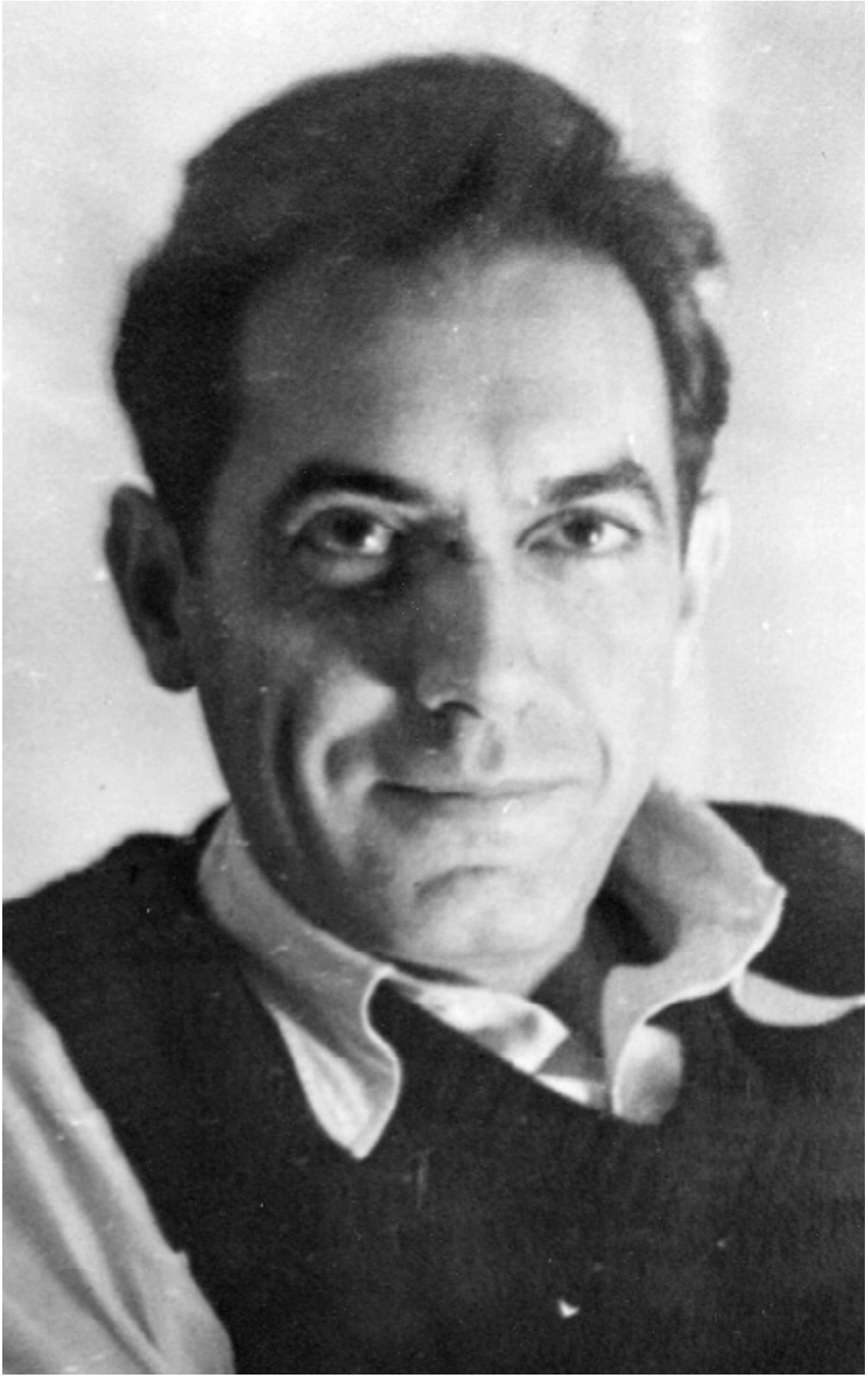

Zvonimir Richtmann, portret iz druge polovice tridesetih godina

Osobni arhiv Nade Hofman

Sve fotografije Zvonimira Richtmanna koje objavljujemo potječu iz tri privatna arhiva, Nade Hofman, Terke Gojmerac i Hrvoja Iveковića. Potkraj sedamdesetih godina posuđene su od vlasnika i profesionalno presnimljene. To je tada učinio Nenad Ilijić, nedavno su njegove fotografije skenirane za potrebe tiskanja u *Gordoganu*.

Richtmann snimljen u majčinome domu koji se tada nalazio u Ilici 47, prvi kat

Na zidu se vide slike koje je Richtmann držao na zidovima raznih stanova u kojima je živio. Njegova supruga Terka o tome je 28. prosinca 1978. kazala: "Da, to su mu bile najmilije slike, Bečka opera, Beethoven i jedna slika Leonarda da Vincija [Ginevra de' Benci], koju sam vidjela u originalu kada sam bila u Beču u Liechtenstein galeriji." (prema transkriptu razgovora koji su s Terkom Gojmerac vodili Božo Kovačević i Branko Matan)

Richtmannova majka zvala se Ema, djevojački Rapaport (ili Rappaport), ocu je ime bilo Rudolf, umro je kada je sinu bilo devet godina.

Osobni arhiv: Terka Gojmerac

historija kao stari fijaker, tap, tap, tap ... Zvonko, adio, nisu te htjeli! Solilokvij Zvonka R. oktobra 1940 ne treba zaboraviti, to je oporuka. Umro je kao pas![02]

Krležinim tekstom bili smo zbunjeni. On poziva da se Richtmannov "solilokvij" ne "zaboravi", a nitko za taj "solilokvij" nikada nije čuo, ni Richtmannovi prijatelji s kojima smo razgovarali, ni stručnjaci za Krležu. O čemu Krleža govori? Kako da "ne zaboravimo" nešto što ne znamo što je, nešto što možda uopće ne postoji.

Jedino tumačenje Krležina iskaza do kojega smo došli bilo je ovo: Krleža nas poziva da poslije njegove smrti potražimo u njegovoj ostavštini taj tekst, on ovdje govori iz vizure desetljetne i pomalo stoljetne (a ne iz vizure 1972. kada ga objavljuje ili 1978. kada mi razmišljamo o njegovim zagonetnim riječima). Stvari su se najvjerojatnije dogodile tako da je sam Krleža u "oktobru 1940" bio Richtmannov sugovornik, da je on jedini čuo taj "solilokvij", da ga je zatim zapisao, te onda isti čas gurnuo u najdublju svoju ladicu i dugoročno arhivirao.

Kada mi je prije desetak godina u ruke došao katalog Krležine rukopisne ostavštine,[03] prvo što sam u njemu potražio bio je Richtmannov "solilokvij" koji "ne treba zaboraviti". Lako sam ga našao, tekst je očito bio tu, naše pretpostavke s kraja sedamdesetih bile su točne.

Osjećaj je bio dvojako ugodan: pomalo u zadovoljstvu nad riješenom višedesetljetnom zagonetkom, više od toga u čudnom dodiru neke topline, njezinim baršunastim ticalima, topline koja ide preko prepreka koje postavlja vrijeme, topline koja kaže: svijet je u jednom malom segmentu ipak koliko-toliko u redu, ima glavu i rep, čovjek se može pouzdati u njegovu konstrukciju, taj segment se zove: Miroslav Krleža.

Tekst se čuva u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Posrijedi je tiposkript s naknadnim, rukom unesenim korekturama i dopunama, ponegdje dosta opširnim, mjestimice veoma teško čitljivim.

02 Miroslav Krleža: *Fragmenti dnevnika iz godine 1943*, *Forum*, 11/1972, br. 3, ožujak 1972, str. 367-517, zapis od 22. 1. 1943, str. 392. (prenijeto u – Miroslav Krleža: *Dnevnik 1943*, Oslobođenje, Sarajevo, 1981, 365 str, zapis na str. 44 /*Sabrana djela*, *Dnevnik*, sv. 4/). **03** Irena Galić, Anka Ivanjek, Božena Komazlić, Boris Krstić i Drago Pažin, prir.: *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže; Katalog*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2003, 849 str.

Božo Kovačević

Zvonimir Richtmann – enciklopedijska natuknica

Prenijeto iz Krležijane, *sv. 2, 1999.*

R*ICHTMANN, Zvonimir*, publicist, filozof i fizičar (Zagreb, 22. IX. 1901 - Zagreb, 9. VII. 1941), profesor na Srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu. Apsolvirao Tehničku visoku školu u Beču (1925) i Filozofski fakultet u Zagrebu (1932). Istaknuo se javnim predavanjima (Pučko sveučilište i *Kolo* u Zagrebu, Kolarčev univerzitet u Beogradu) i člancima u lijevim i naprednim časopisima (*Almanah savremenih problema*, *Slobodni spisi*, *Literatura*, *Kultura*, *Književnik*, *Znanost i život*, *Pečat*) popularizirajući dostignuća suvremene prirodne znanosti s marksističkih pozicija.

Glavni predmeti njegova interesa su psihoanaliza, problem determinizma i Heisenbergove relacije neodređenosti te Einsteinova teorija relativnosti. S Rikardom Podhorskim uređuje Biblioteku znanstvenih knjiga (1939), a zajedno objavljuju niz članaka s tezom o redukciji filozofije na logiku i dijalektiku te o kompatibilnosti neopozitivističke filozofije znanosti i dijalektičkog materijalizma, a protiv dijalektike u prirodi i teorije odraza.

Autor je udžbenika *Fizika* (1936) i knjige *Sigmund Freud* (1937). U više navrata zatvaran; 31. III. 1941. uhićen i zatočen u Kerestincu kao komunist; ustaše su ga strijeljale zajedno s Božidarom Adžijom, Ognjenom Pricom i dr.

U kontekstu boljševizacije partije njegova polemika s O. Pricom 1937-38. u časopisima *Znanost i život* i *Kultura* prerasta iz teorijske rasprave u politički sukob s linijom KPJ, pa biva proglašen revizionistom i trockistom.

U *Pečatu* i dalje razvija scijentističke postavke o usponu znanosti i padu filozofije tvrdeći da "duh naučne kritike" treba prožeti sav život, čime će zabludama i mijazmama doći kraj. Rukovodstvo KPJ i Richtmannovi oponenti koristili su se u sukobu na ljevici njegovom nazočnošću na stranicama *Pečata* kao argumentom protiv Krleže. U znak solidarnosti sa svojim suradnicima Vasom Bogdanovom, Markom Ristićem i Richtmannom Krleža objavljuje *Izjavu Miroslava Krleže* (*Pečat*, 1939, 5-6) gdje tvrdi da "dijalektička heterodoksija" Richtmanna i Podhorskog nema veze s diskusijom o empiriokriticizmu, te da je "grupa Podhorsky-Richtmann apolitička". Polemizirajući s Pricom, Krleža brani Richtmanna i u *Dijalektičkom antibarbarusu* (*Pečat*, 1939, 8-9).

Prema Ivanu Supeku, na sastanku gdje su revizionisti trebali objasniti svoja gledišta i pomiriti se s oponentima u nazočnosti predstavnika CK KPH, Richtmann i Krleža kritizirali su staljinizam, čime je pomirenje bilo onemogućeno.

Sva Krležina sjećanja na Richtmanna vezana su za razdoblje izlaženja *Pečata* i poslije toga, a prožeta su naklonošću i stavom da ga je KPJ besmisleno i neopravdano osudila i bojkotirala (*Dnevnik*, I-V, Sarajevo 1977).

LITERATURA.: M. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945*, I, II, Zagreb 1970; S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Zagreb 1970; I. Supek, *Otkriće u izgubljenom vremenu*, *Forum*, 1976, 4-5; P. Matvejević, *Za suputnike*, *Književna reč*, 1979, 131; I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Bristol 1980; E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I-IV, Zagreb 1985; B. Kovačević, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, Zagreb 1988; isti, *Psihoanaliza i ljevica*, Zagreb 1989; S. Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, II, Zagreb 1989.

Božo Kovačević o Richtmannu i Rikardu Podhorskom:

Božo Kovačević: *Slučaj zagrebačkih revizionista; Marksizam, filozofija i znanost u radovima Zvonimira Richtmanna i Rikarda Podhorskog*, GZH, Zagreb, 1989. (prethodno većim dijelom pisano za *Gordogan*, br. 7 i 8-9, 1981, i br. 10-11, 1982)

Božo Kovačević: *Psihoanaliza i ljevica*, August Cesarec, Zagreb, 1989, 180 str. (knjiga nastala proširivanjem jednoga poglavlja *Slučaja zagrebačkih revizionista*)

Richtmann u nekoliko djela fikcionalne literature:

Manès Sperber: *Wie eine Träne im Ozean*, sv. 3: *Die verlorene Bucht*, 1955. (u drugome dijelu knjige nalazi se, prema izjavi autora, "više situacija koje su napisane pod utjecajem Zvonkove sudbine, i Pricine, i Augusta Cesarca", navod iz pisma Branku Matanu, 10. veljače 1979)

Ivan Supek: *Otkriće u izgubljenom vremenu*, Globus, Zagreb, 1987.

Hrvoje Iveković: *Mrtvaci na dopustu* (rukopis)

Branko Matan: fragmenti nedovršene prozne knjige *1979, kristalna pukotina*, pisane na margini istraživačkoga rada posvećenoga Richtmannovu životu i radu:

Zapisi iz blizine, *Gordogan*, 4/1982, br. 10-11, siječanj-travanj 1982, str. 25-37.

Sainte Chapelle, 1979, *Odjek*, 35/1982, br. 7, 1. 4. 1982, str. 18 i 26. (preneseno u antologiji – Saša Vereš, prir.: *Hrvatski Pariz; Antologija zapisa o Parizu*, Znanje, Zagreb, 1989, str. 359-368)

Richtmann kao student Tehnike, snimljeno u Maksimiru

Osobni arhiv: Nada Hofman

Miroslav Krleža

Ad: Z. Richtmann, 1940. oktobra

Kontrapunkt Egona Blithauera – *neobjavljeni Krležin rukopis o prijatelju i suradniku Zvonimiru Richtmannu, 22. 9. 1901, Zagreb – 9. 7. 1941, Zagreb*[01]

Biti Židov danas, tu, na zemlji, u ovim prilikama, biti Židov prosto iz razloga, jer čovjek nikako ne može da skoči iz svoje vlastite židovske kože (jer se u njoj rodio, jer su ga u njoj obrezali i jer su mu tako bez njegove vlastite volje po svim mogućim i nemogućim talmudskim ritualima odredili da bude Židov, ergo: postao je Židovom već u svojoj kolijevci), biti, dakle, Židov bez nekog svog naročitog židovskog ili samožidovskog uvjerenja, a opet: već samom svojom pojavom izazivati otpor Nežidova i trajati im uprkos, to znači: biti osuđen na sudbinu čuvstvenu i gorku, to znači: biti nešto što se osjeća i nosi u svakome slučaju naporno, više-manje teško i neugodno. Biti Židov znači otprilike isto kao što znači biti grbav, to jest što znači nositi grbu pod tkaninom svoga odijela u društvu negrbavaca. Neugodno.

Biti Židov danas, ne razlikuje se mnogo od onoga stanja u kome je teško i neugodno bilo biti Židov jučer ili prekjučer, u biblijskom smislu, u Asiriji, u Egiptu, u Babiloniji ili u Rimu, ali biti Židov danas, u ovim evropskim međunarodnim stvarnostima oko nas, možda je sudbonosnije i svakako očajnije za one ljude, koji nijesu samo Židovi, nego i Evropljani, pak nemaju prema tome nikakve magične, praznovjerne iluzije o naročitom značenju i smislu svoje židovske misije. Biti dakle napredan čovjek to jest čovjek, koji se u sebi oslobodio čitavog sistema sredovječnih predrasuda, koji ne živi više u svijetu hiromantije i astrologije, a rodio se kao Židov, te ne vjeruje više u boga niti u svemirske svrhe niti u prekogrobne tajne, Židov, materijalista, kome Sinagoga isto tako ne govori ništa kao što savremenim[02] ljudima, koji su prevladali raznovrsna praznovjerja ne govori danas više ništa pojam crne mačke ili ribe u snu, to znači biti dvostruko proklet: kao bezbožnik na liniji vjere i kao veleizdajnik Talmuda. Biti Židov, kome dosadna simbolika macesa ili pesaha ne govori više nego isto takvom Nežidovu (koji se danas patetično u samodopadnom, aristokratskom smislu zovu Arijcima), zvonjava crkvenih zvona u nedjelju prije podne, božićni kolači ili uskršnja jaja, biti Židov protivu svog intelektualnog ili moralnog uvjerenja, bez ikakve pak i najmanje mogućnosti da to svoje Židovstvo razumno definiše, ipak, unatoč svom slobodarskom zanosu i svim tim prividno prevladanim predrasudama uprkos biti Židov, jer to Židovi i Nežidovi oko čovjeka svojom ogromnom, organizovanom, kompaktnom, demokratskom većinom tako hoće, biti Židov po mračnom plebiscitu vjekova, to se halucinantno i autosugestivno stanje svakako bitno razlikuje od osjećaja, koji još uvijek isto tako vladaju u ljudskim svijestima u aristokratskim kosmogonijama, kao na primjer: biti grof. Biti grof ne znači biti Židov, a ipak to je isto tako stanje halucinantne svijesti, koja nema danas više nikakve materijalne podloge, ni društvenog smisla jer spada u čiste, medijevalne krugove magije. "Grof" prisluškuje škripanju vjetrokaza na tornju "svog feudalnog dvorca", Grof ima svoje viteške oklope i svoje dvorane sa zlatnouokvirenim pređima u boljarskom brokatu ili u baroknim vlasuljama (kao karikatura svakog ljudskog dostojanstva), a Židov, kao što sam na primjer ja, ima u sjećanju i u krvi uspomene na požunski[03] Geto, kada se je još do Četrdesetiosme godine prošloga stoljeća govorilo, da se "vrijednost svinje ili Židova može procjeniti tek pošto su krepali". Od požunskoga Geta do zagrebačke iličke engrossističke manufakturne iluzije kakve male, filistarske Židovke na terasi Esplanada ili Splendida (koja misli da se je spasila iz Galuta,[04] jer pije bijelu kavu u čaši sa double-šlagom i jer joj na prstima blistaju briljanti i jer šije svoje haljine u "first classe" salonu kod Ženke Singerove), od Pressburga[05] do Agrama sve je samo jedan trenutak i samo jedno zrnce pijeska u antisemitskoj klepsidri, koja teče i teče i protiče vjekovima kao što protiču sve sredovječne predrasude oko nas kao poplava, od kojih su najsudbonosniji pojmovi mraka i gluposti ljudske, koja je od početka trajna, gusta i neprozirna kao što je bila neprozirna tmina prije nego što je Gospod razdijelio svjetlost od noći ...

U ovom današnjem, sveopćem, još uvijek sredovječnom sumraku pameti ljudske biti Židov, u ovom žalosnom nokturnu građanskog društva kretati se u saccou sa žutom krpom na lijevom ramenu, nositi na sebi čifutski Signum, biti žigosan, sjedjeti u kavani, čitati novine, kretati se ulicom, ići na koncerat, na

01 Iznad naslova, koji je, kao i ostatak teksta, napisan pisaćom mašinom, Krleža je rukom lagano dopisao riječi: *Kontrapunkt Egona Blithauera* (tj. naslov jednog od poglavlja treće knjige *Banketa u Blitvi*). Tekst donosimo prema rukopisu koji se nalazi u ostavštini Miroslava Krleže u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici pod signaturom: R 7970 A (1163). **02** Teško čitljiva riječ. **03** Požun, staro hrvatsko ime za Bratislavu. **04** Tj. progonstvo, rasutost, dijaspora. **05** Njemačko ime za Bratislavu.

Miroslav Krleža – snimio: Josip Broz Tito

posao, na sastanak, na rendes-vous s nekom djevojkom, koja je Hrvatica, Madžarica, Srpkinja, Njemica, Švabica, u jednu riječ koja nije Židovka, a osjećati kako ipak nosiš na svome kaputu iznad lijeve lopatice žutu kružnicu (premda je tamo zapravo danas još nema, nikakve žute suknene kružnice ni znamena tamo danas i ovdje, u Zagrebu još nema, samo je čovjek osjeća kao da je već nosi, a taj osjećaj prividnosti nije ništa manje neuvjerljiv premda je još uvijek samo prividan), biti Židov to je dakle neka vrsta neurastenične povrjeđenosti, kakvu osjećaju svi ljudi kojima se događaju bilo kakve neprilike. To znači nosati svoje židovstvo kao vreću pijeska na leđima, ili biti krezub i tražiti svoje zubalo po podu, biti poderan, ušljiv i neokupan, u svakom slučaju deklasiran i izvrgnut ruglu i sramoti. Biti Židov je neprilika i to prilično nezgrapna, kao što je neprilika živjeti u prvome stadiju bračnoga razvoda, na primjer, kada bi to trebalo već da bude poznato svima u našem vlastitom krugu znanaca, ali mi te senzacije subjektivno još nijesmo saopćili nikome, te strahujemo pred prvim nijemim pogledom, kakvi se javljaju u očima naših bližnjih kao uznemireni upitnici. Pa dobro: tko je koga prevario i kakve su to opet krivnje u vašoj bračnoj postelji, pa dobro, opet jedna škandalozna rastava na dnevnom redu, a naše bližnje zanimaju isključivo samo detalji nemoralnog preljuba i čovjek treba da dira kažiprstom u najbolnije i najranjavije prostore svojih vlastitih moralnih i tjelesnih detalja. Kretati se ulicama kao Židov, čovjek ima često puta osjećaj kao da je od stakla, potpuno proziran, i kao da svi znaju da je od stakla. To znači, zapravo, sjediti trajno u izlogu kod Goldschmiedta i Obersohna, u harlekinskim krpama sa mnogobrojnim toaletnim nedostacima: kao biva sa raskopčanim diskretnim vratašcima na pantalonama, te svatko ima pravo da ti žrvnja po utrobi. Biti Židov, objašnjavati svoje Židovstvo, tumačiti ga historijski, prikazivati psihološki, baviti se njim, zatajivati ga nekim glupavim asimilativnim tendencama, htjeti maskirati svoje Židovstvo ili pak, što je naročito glupo, uzdizati ga do zavidnoga patosa historijskoga poziva, kao da smo mi Židovi jedini svjedoci pred vama Nežidovima iz antičkoga svijeta, mi smo suvremenici Demokrita i Platona, i Marka Aurelija i t.d., sve to znači kažiprstom čeprkati po jednom ranjavom stanju, za koje će istini najpribližnije biti ako se kaže, da je ranjavo i da je bolno, svakako: stanje trajne upale i kao takvo stanje potajne, neugodne, bolesti, koja nam

svima razara krvotok, kao gnjila zubobolja koja ne će da stane, kao grižnja savjesti koja je uznemirena, jer nije čista, a nije čista, jer su nam tako dugo lajali o vlastitoj prljavoj problematici te javne tajne, da smo i sami počeli da vjerujemo, da tu na dnu svega valjda da ipak leži tajanstvena neka i bog te pitaj kako zamršena i naročito važna problematika.

Kakav to mora da je osjećaj biti nezakonito dijete u očima, socijalno borniranog, glupavog predstavnika administrativne, moralno-policijske vlasti na primjer, u očima strogog i uzvišenog kanceliste ljudske gluposti, koji sjedi u svojoj smrdljivoj i zapušenoj kancelariji, a grubi mu nokati palac tucka po krsnom listu nesretnika, koji je nezakonito dijete, "plod divljeg braka", kome majka nije zakonita žena, koja se zaklela na vjernost do groba pred oltarom svom legitimnom suprugu, nego obična "priležnica", dakle osoba svakako manje vrijedna, osoba, koju su u srednjem vijeku isto tako žigosali kao i židovsku kurvu, te bi takve griješnice na svojoj kostrijeti nosile skrletni znak, grimizno slovo sramote i bluda, za razliku od židovske žute krpe, koja je bila svijetlo-žute boje, boje okera.

Biti, dakle, u takvoj relaciji trajno nezakonito rođenog građanina, kome je majka po svom socijalnom položaju još nešto niže od obične arijske konkubine, od biblijske preljubnice, od priležnice, od banalne, kršćanske bludnice, kome je majka Židovka, nositi na sebi svoj sramotni žig kao što se nosi poderano i zaprljano odijelo, nositi na sebi masku svog židovskog profila kome se rugao već Martial, biti obrezan, crvenokosi, zbunjenko, nervčik, neurastenik, koji ne handluje nego tumači sa katedre djeci Ovidija, nepravilne grčke glagole na pi ili na mi, ali ga zato ipak svi smatraju manje vrijednim čivutom, jer ima platfuse kao i devedesetidevet posto Nečivuta oko njega, kojima je to njihovo sveto arijsko pravo da su duztabanlije i da se kreću svijetom slobodno kao orangutani na svojim bosim, plosnatim tabanima od prirode, samo je kod Židova dakako to sramota, ... biti dakle čovjek sa svim ljudskim slabostima i nedostacima a odgovarati pred nesimpatičnim ljudskim društvom (građanskim), za naročitost tih svojih prirodnih nedostataka kao da je do njih došlo uslijed naše subjektivne, lične krivnje i to znači, između ostalih drugih mnogobrojnih smetnji, biti Židov.

Osjećati se krivim zbog žigosanosti (koju svaki Židov, htio ili ne htio osjeća već od najranijeg djetinjstva), osjećati se manje vrijednim zbog otromboljenog, mesnatog nosa, upravo neprijatne, semitske nosine svoje vlastite mame Sare, zbog kovrčave, levantinske kose svoga djeda Abrahama Samuela ili zbog vlastitih prokletih, plosnatih tabana, kretati se kao Ahasverska sjena i onda kada je čovjek najbanalnija figura u građanskom društvu: knjigovođa, srednjoškolski profesor, trgovački pomoćnik ili zubar na primjer, nositi na sebi odium krivnje, koje ne shvaća niti ne razumije ali je kao autentičan, historijski Judin Potomak na sebi osjeća, sve se to slijeva u trajan glomazan osjećaj progona, kakav se javlja oko čovjeka u pogledima, u kretnjama, u glasovima bližnjih, u društvenim pokretima oko nas, u uznemirenim količinama mržnje, koja se talasa oko nas sve bjesomučnije, sve uzbibanije kao noćno more pod udarom vihora što zviždi iznad Evrope fijukom zloslutnog orkana.[06]

Biti Židov to je trajno stanje osjećanja moralne uprljanosti kakva se objavljuje u dodiru s okolinom, koja nas Židove ocjenjuje kao manjevrijedne prosto po tome što joj "zaudaramo kao Židovi". Šireći tako oko sebe neugodan vonj ušljivih, azijatskih smrdljivaca (na koje treba pljunuti od gađenja), u nama Židovima razvio se isto tako izvanredno istančan i do bolećive preosjetljivosti iznijansiran njuh. Mi trajno njuškamo oko naših bližnjih ne bismo li nanjušili da li im zaudaramo zaista ili ne? Mi se vrlo učtivo, pretvorljivo klanjamo, skidajući šešir našem znancu, za koga smo uvjereni da nas prezire kao naročite čifutske smrdljivce, a mrzimo u sebi intenzivno čovjeka, koji je neko veče u društvu upotrebio riječ: građani izraelitske vjeroispovijesti, da nas ne povrijedi vulgarnim izrazom Židov ... Taj čovjek nema moralne kuraže da se izjasni na otvorenoj crti svog antisemitski deklariranog protužidovstva. On se je izrazio uvijeno, on govori o "građanima izraelitske vjeroispovijesti" evazivno, a zapravo: on se nalazi na liniji pogroma, i dok po našim obrazima potitrava već vjekovima odraz ognja sa lomača, i nad svakom našom glavom danas paluca mali grimizni plamičak kao odsjaj krematorija, takav građanin, apostrofirajući nas kao vjernike "izraelitske vjeroispovijesti", u sebi samom je neutralan i eksteritorijalan, razmišljajući na liniji najbanalnijih pogroma: dobro je da ih malo kolju i da im malo puštaju čivutsku, smrdljivu krv i dobro je da ih malo peku na roštiljima, tako misli taj gospodin doktor, naš znanac, naš kolega, ugledno građansko lice kome skidamo šešir svakoga jutra i koga pozdravljamo sa vrlo ljubaznom grimasom: dobar dan, kako ste, kako vaša gospođa, moj naklon, do viđenja! U pogledima naročite napetosti (izazvane često našom vlastitom krivnjom), u društvenom saobraćaju ili pukim slučajem, mi čitamo rasnu smrtnu osudu i kružeći vlastitim pogledom oko sebe, mi Židovi uvijek neurastenično i nesigurno ispitujemo situaciju kao ptice na granama, nemirno kružeći pogledom i glavom u trajnom strahu pred mačkom: smrdimo li im ili se spremaju na pogrom, da li su već zapalili ono svoje malo[07] prokleto ognjište, gdje će da nas kršćanski samilosno ispeku još danas prije podne? Mi Židovi nikada nijesmo sigurni da li nas naši nežidovski sabesjednici preziru ili mrze? Što nam kriju? Zašto ne će da nas direktno maršuju na ulicu? Šta nam tu dociraju o moralu i o diskriminacijama kao o sredovječnim sramotama, kada zapravo odobravaju krematorije i progone! Znamo se! Ovdje nas zovu (podrugljivo) "građanima izraelitske vjeroispovijesti", ali o punoj, moralnoj ravnopravnosti, dakako, nema i ne može biti govora. Mi putujemo s njima samo do slijedeće stanice. Mi smo tolerirani kao javne djevojke privremeno i

06 Na stranici se nalazi rukom pisan dodatak od četrdesetak riječi. Tekst je gotovo nečitljiv, a Krleža nije ni naznačio mjesto na kojemu ga treba dodati glavnome tekstu. Taj dodatak ovdje je u potpunosti ispušten. **07** Teško čitljiva riječ.

Fotografija sa svadbenoga putovanja Terke Gojmerac i Zvonka Richtmanna, srpnja 1927, Mayrhofen, Tirol

Sjećanje Terke Gojmerac iz godine 1978: "vječni snijeg smo gledali na Alpama", fotografija je snimljena korištenjem *Selbstauslösera* (tj. automatskoga okidača, samookidača)

Terka (Terezija) Gojmerac (Gojmerac-Richtmann), 1901-1990, u braku s Richtmannom bila od 1927. do 1934.

Zvonimir Richtmann
Osobni arhiv: Terka Gojmerac

Richtmann snimljen u Beču
Osobni arhiv: Terka Gojmerac

to na temelju naročite dozvole do opoziva. Ipak smo mi za "njih" – Čifuti! A oni, oni su za nas još gori od toga, oni su za nas nešto što je hiljadu puta smrdljivije nego što smo mi za njih: oni su za nas "Goji"! ... Ovi su smrdljivi Goji izmislili za nas, da smo mi kverulanti, a mi nismo nikakvi kverulanti nego izabran narod, koji je te kontinentalne Barbare naučio misliti religiozno i koji im je otkrio prve elemente ljudskoga morala. Ti "Goji" oko nas, kojih ima nerazmjerno više od nas, autentične, historijske židovske aristokracije, rasa su u svakome slučaju inferiornija od nas: tko su ti Poljaci, Litvini, Ukrajinci, Rumunji, Hrvati ili Slovaci oko nas? Gdje su oni bili kada je naš David udarao u harfu?

Pod takvim bolesnim okolnostima razvio se naročiti način mišljenja, potpuno luckast i potpuno abnormalan, koji bi se mogao prozvati "židovskim načinom mišljenja". To je izobličena logika kakva se razvila u trajnosti jednog čudnog stanja moralne izopćenosti, koja uslijed žigosanosti židovske svijesti sprječava svaku pak i najmanju psihološku ravnopravnost, stvarajući između Židova i Nežidova duboke jazove, koji bi se mogli premostiti obostranom, visokokulturnom i neobično suptilno odnjegovanom samozatajnošću, no unatoč tim konvencionalnim relacijama, zapravo veoma plitkim, na dnu same stvari, u židovskoj svijesti ipak tinja jedna kobna slutnja, jedan nagrižen čudan osjećaj, da je do posljednje konsekvence svaka pa i najmanja mogućnost ravnopravnog društvenog priključenja ipak isključena i da je naše židovsko "Ja", naše, neodređeno, drago nam i pozitivno patetično, idealno židovsko "Ja" ipak: izopćeno iz arijske zajednice.

Čudan je to osjećaj biti Židov ... To znači: biti osuđivan trajno u procesima raznovrsnim i mnogobrojnim, koji neprestano traju u raznim varijantama, pred raznim forumima, na raznim mjestima i po raznim pozitivnim zakonima. Biti Židov znači gubiti parnicu neprekidno sa vrlo velikim uloškom svog vlastitog intelektualnog i moralnog i juridičkog i socijalnog napora, a bez nekog naročitog osjećaja vlastite krivnje. Više od toga: to znači nevin stajati pod trajnom i sve težom optužbom, osjećati na sebi težinu sve težih i sve sudbonosnijih zakonskih posljedica, to znači gubiti proces iz dana u dan, bez ikakvog izgleda na bilo kakav pravni ili moralni utok ili lijek. Sjediti na optuženičkoj klupi godinama, decenijima, vjekovima, sjediti na optuženičkoj klupi između jedne i druge smrtne osude, lomače, inkvizicije, krematorija, ustajati pred dostojanstvom takozvanih pozitivnih zakona i u robijaškom stavu, u pozoru, s palcima na šavu od pantalona, sa stegnutom petom i ukočenim koljenima, – sa jezikom za zubima, slušati kako perike, plastroni, viteški oklopi, antičke toge, raspela, knjige, papige, ljudi, gipsane figure, simboli pravde i morala, dvoglavi orlovi, heraldički simboli, suvremena štampa, javno mišljenje, crkve, i moćne državne organizacije, političke masovne partije i rasni pokreti izriču osudu, da sam ja čovjek, kome je djed Abraham Samuel, majka Sara, kriv, jer nijesam doduše ubio ni muhe, ali sam se rodio kao Židov te prema tome zaslužujem najperverzniju kaznu koja se može zamisliti: doživotnu robiju na temelju jednog pravnog umorstva, smrt na lomači ili glavosiječenje[08] mesarskom sjekirom.

Živjeti u sjeni pravnog umorstva, u trajnoj opasnosti pred izvršenjem najperverznijih smrtnih osuda, pod pritiskom nesnosne nepodnošljivosti, da se biološki ne rekompenzira znači, da se kod Židova automatski oblikuje karakter, koji je dovoljno otporan da bi mogao podnijeti to trajno stanje poniženja i opasnosti, a na drugoj strani u toj se životnoj samoodbrani razvijaju neka nova negativna svojstva karaktera, kod kojih igra u prvom redu fatalnu ulogu žalosno izobličenje svakog, pak i najminimalnijeg pojma građanske časti po principu ravnopravnosti. U pojmu građanske časti ima elemenata viteške, staromodne ravnopravnosti iz koje su Židovi kao takvi a priori isključeni jer su u izolaciji Geta kao socijalne ništice bili od početka svedeni na nešto što je u svakome slučaju niže od roba. Suprotstavljanje antisemitizmu traži izvjestan viteški otpor spram neke jače, nesavladive sile, spram koje su sve forme takozvanog časnog, ravnopravnog, nazovimo ga viteški "feudalnog otpora", bezizgledne. Reagirati na izazovne, arijske uvrede al pari, po codexu Barbasetti[09] bilo bi besmisleno kao što je besmisleno individualno, junačko isprsavanje spram visokog napona struje. Kao što je kod takvih prirodnih pojava jedino pravilo zaštite ukloniti se po principu razuma, tako se i Židov odnosi razumno spram svega što ga danas u arijskom svijetu poriče kao Židova, trajno svijestan toga, da je to stanje u građanskome društvu jače od njegove bilo kakve "junačke subjektivne volje". Na inzulte, na podvale, na uvrede on ne reagira, on pasivno uzmiče, on bježi. On se sakriva, on se spasava kao što se svaka životinja spasava pred udarom munja, pred provalom oblaka ili pred poplavom. To trajno izbjegavanje otpora, to sakrivanje pred frontalnim opasnostima, to izbjegavanje i to bježanje normalno ljudski postaje s vremenom komično i demoralizira do toga stepena, da se Židovi pomalo gube u izrugivanju svoje vlastite pasivne sudbine, zbijajući šale iz svoje pasje tragedije. Pljunuli su mu u obraz, a on tvrdi, da ga je orosila kiša. To trajno, mudro, lukavo izbjegavanje po crti najmanjeg otpora, nežidovska okolina ocjenjuje kao pomanjkanje individualno lične hrabrosti, što se kod Židova doista i razvilo do negativnog svojstva. Na uvrede on reagira izbjegavajući, pretvarajući se često u šeretbudalu. On postaje Židovom, koga su tako dugo vrijeđali kao kukavicu, da se je, jadan, kukavelj, zaista pretvorio u sebi samome u bijednu klovnsku figuru, koju pljuskaju, i još manje od toga u zeca, koji striže ušima, i koji nema drugog načina odbrane nego da prisluškuje sa koje strane vjetar donosi pasji lavež. Ako individualno nije stvoren od zečje dlake, ako mu je nervni sistem takav da reagira medicinski-psihološki normalno, to jest ravnopravno ljudski, onda se u odnosu spram Nežidova, po principu ravnopravnosti pretvara u "arogantnu, čivutsku, bezobraznu kreaturu".

08 Teško čitljiva riječ. **09** Luigi Barbasetti, 1859-1948, bio je reformator mačevanja, autor više knjiga. U Austro-Ugarskoj su njegova načela primjenjivana prema knjizi *Ehren-Kodex*, Beč, 1898, u prijevodu Gustava Ristowa.

Fotografija snimljena između 1. i 13. travnja 1936. u Novom Vinodolskom, s lijeva: Dagmar Račić-Golomb, Michael Golomb, Živković i supruga, Richtmann, Hrvoje Iveković i Jula Weiner (Vajner), dolje Vera Šarić

Vera Šarić, rođena oko 1900, umrla 30. siječnja 1977, posljednjih godina Richtmannova života živjela s njime kao supruga (premda nisu bili formalno vjenčani)

Osobni arhiv: Hrvoje Iveković

– "Evo ga, jede naš kruh i još tu galami kao da nije stranac!"

To pojačava protužidovski otpor i spram onih kunića, koji ne rade drugo nego strižu ušima. U trajnom osjećanju neravnopravnosti, dakako da se javlja sjenka i neugodan pratilac svijesti: osjećanje nesigurnosti i bojažljivosti. Nije bilo još Židova, koji u svojoj najintimnijoj svijesti nije osjetio potrebe da nadviče taj strah u sebi i odatle iz toga straha, u trajnim sobama, bježanjima, zbjegovima, migracijama, emigracijama, u stravama, u katastrofama i pogromima, on traži i on iznalazi jedino sredstvo za spasavanje, a to je od antičkih i feudalnih vremena do naše građanske civilizacije jedini garant egzistencije, vlasti, snage, moći i pobjede: Zlato. Devize, novac, briljanti, nešto što je pokretno, što se može nositi, što se može ušiti u bundu, u kaftan, u dječje pelene, što se može sakriti, a čemu je vrijednost unovčenja trajno visoka na svim burzama svijeta od antičkoga Rima do New-Yorka i Londona. Od trajnog straha u sebi Židov postaje glasnim i nametljivim, da bi se u građanskom društvu, u svojoj filistarskoj okolini rekompenzirao kao što su se rekompenzirali građani 17. i 18. stoljeća kao commis royali, kojima se kao buržujskim gentlemanima Molière tako krvavo rugao. Da bi u svakom društvu [...][10] najbolje mjesto, pravi Židov polaže veoma mnogo na svoju garderobu. On nosi veoma rado škripave žute cipele, neukusne kravate, svijetle i šarene tkanine, jer se time isticao već u Kolomeji i u Rožnjatovu nad bijednim, feudalno-zaostalim seljacima, kada je trajno hodao u čizmama, ne bi li tako pred kmetovima vrijedio za konjanika. On neobično mnogo cijeni visinu svoje vlastite kuhinje i on ne samo da se hrani dobro, raznovrsnim skupocjenim jelima, nego on se time i hvali, po starom baroknom principu, da samo gospoda mnogo i dobro jedu; i da se gospoda kindžure [...][11] on se nerazumno kiti, on vješa na svoje istočnjačke Sare briljante i raznobojne vrpce, neobično mnogo drži do posljednje mode, on se time ističe i prkosi, on [...][12] "proca", da bi tim vulgarnim sredstvima (kao surogatima) nadomjestio ono čega u sebi nema: vlastito društveno dostojanstvo. To su rekompenzacije u sveopćoj jalovosti isticanja društvenog ugleda one socijalne samosvijesti, koja mu nedostaje, simptomi, koji se tačno podudaraju sa svima osjećanjima manjevrijednosti kod svih društvenih karijerista, koji su se probili na više iz nižih društvenih slojeva i kod Nežidova. U svakom slučaju: bio on plašljiv i skroman kao zec, kao bijeli kunić ili bilo koja [...][13] buba ili kretala se njegova Sara ili Rebeka nakićena srebrom i zlatom kao božičnje drvce, on je svojoj filistarskoj okolini podjednako smiješan, i uvijek nešto kriv.

Ako se u životu probio do toga da je postao gavan, onda je u građanskome društvu iz proleterske perspektive, za koju je antisemitizam socijalistički pojam, kapitalista i eksploatator nežidovske radne snage, a ako je siromah i sam proleter, onda je proleterskiji proleter od proletera, jer je čivutska mizerija i jer nije samo prosjak, nego osim toga još i Židov, glupi čivutin ili bezobrazni arivist, jajkeles! Kokošar, kućevlasnik, fabrikant, [...][14], varalica i lopov, Shylock ili Smerdakov.

10 Dvije nečitljive riječi. **11** Dvije nečitljive riječi. **12** Nečitljiva riječ. **13** Nečitljiva riječ. **14** Tri nečitljive riječi.

Teško je biti pametan i dalekovidan i mudar u izboru uske staze, koja Židove vodi nad propastima i ponorima koji zijevaju lijevo i desno. Prosječna kompenzacija srednje nadarenih, malih, bijednih ljudi (a od tih je sastavljena velika većina čovječanstva), sastoji se upravo od toga što oni nastoje, da bi se sakrili pod mimikrijom svoje socijalne anonimnosti, i da bi se tako zavukli u socijalne pukotine kao tipična fototaktična[15] bića, bube, u trajnom strahu pred oštrim kljunom jačih životinja oko sebe. To je Židovima, prosječnim i nenadarenim Židovima (a velika većina Židova je kao i Nežidova prosječno nenadarena), a priori nemoguće, jer ne mogu da budu anonimni, pošto su Židovi. Židov ne može u grubom postupku protivu svoje ličnosti da ne vidi nešto što nije uvijek protužidovsko, jer što je "prosječno" obično je antihumano i jer izvire iz prosječne neobrazovane barbarske gluposti postupaka kakve njeguju već bližnji u relacijama sa svojim bližnjima kroz vjekove po poznatom principu evanđeoske ljubavi. Naročita halucinantna opasnost preuveličavanja svakog neljudskog inzulta kod Židova je upravo u tome, što on ne kvalifikuje neljudske i grube postupke kao barbarsku pojavu pomanjkanja civilizacije, nego kao antisemitski inzult. Svaki je Židov alergičan, osjećajući se manjevrijednim upravo zato, jer mu od djetinjstva iskazuju[16] i govore da nije ravnopravan. Da bi to prevladao u sebi on fantazira o nadljudskoj pripadnosti jednom nomadskim Narodu, koji je u nadljudskoj, uzvišenoj inspiraciji rodio boga za čitavo čovječanstvo i koji nosa svoga boga u njedrima, pred kime njegov bog lično svijetli kao plameni stub u pustinji, a kao takav bogom nadahnuti fanatik na čelu čitavog čovječanstva, on logično izaziva otpor i pojačava mržnju oko sebe, i svaku mogućnost stapanja s okolinom, koja poriče tu megalomaniju. Pojačavajući nemogućnost svakog kompromisa on pojačava i otpor kojim ga sve više potiskuju, kojim ga progone, on se pati, i izobličivši se u patnji on se pretvara u gavana ili u mizeriju. U svakom Židovu spava po jedan fantasta, koji se odbio od sredine, koju prezire i koju mrzi zato, jer je uvjeren da i njega ta ista sredina mrzi i prezire. On se spasava bjegovima, on živi u trajnoj maniji progona, oko njega trajno plamšu vatre pogroma, oko njega trajno urla vihor mržnje, on vjeruje u sebe žigosan, u svoju vrhunaravnu misiju, on poriče Krista kao renegata svoje vlastite rase, to se potencira do suludih sudara, trajni sudari mržnje i netrpeljivosti potenciraju patnju i tako se krug zatvara u sve bezizglednijem, sve mračnijem i sve sredovječnijem prokletstvu. Mračna medijevalna gubica barbarske noći i moralnog bijesnog nokturna urla oko tog nesretnog čovječanstva, guta ga kao Saturno i baca na lomače i u krematorije.

Šta su mogli da stvore od sebe i u svojoj moralnoj svijesti ovi bijedni kuferaši, izraelitske vjeroispovijesti, koji su se, na bijegu iz požunskoga Geta preko Velike Kaniže, spasavali na južnu obalu Drave, stigavši u Hrvatsku, zaostalu, bijednu, agrarnu, seljačku tamburašku zemlju prije pedesetak godina?

* * *

Rodio sam se u obitelji jednog malog trgovca, koji je trgovao u provinciji jajima i lisičjim kožama, a kasnije u malom gradu Agramu pantljikama, mirišljivim sapunima i raznim bezvrijednim đinđuvima i drangulijama za sluškinje. Rodio sam se kao Židov, a to me nisu pitali, da li to odgovara mom karakteru, mom ukusu ili mojoj naravi, i tako sam počeo živjeti životom deklasiranog djeteta, kovrčave kose sa izrazitom levantinskom tamnom masti, djeteta tako tamne kože kao da mi u krvi teče tinta. U mom subjektivnom slučaju, slabašnog, slabokrvnog, negroidnog djeteta, koje su ostali dječaci potrkivali kao malo crnče, ja sam blagost ovih prvih sudara životnih osjećao na liniji savršeno neznatnih inzulta, reagirajući na njih već tada, a i danas, u retrospektivnom pamćenju[17], kao isključivo na detalje obične ljudske gluposti, koja ne sadržaje u sebi baš ništa specifično antisemitsko. Prve moje moralne patnje počele su na crti formiranja takozvane nacionalne svijesti. Razvijajući se u okolini isključivo židovskoj, u milieu-u polupatrijarhalnom oko židovske škole u Palmotićevoj ulici, bio sam od prvoga dana raskoljen na dvije hemisfere: na madžarsku i na hrvatsku. Moja majka, po svom odgoju, po svojoj nacionalnoj svijesti Budimpeštanka, lipotvaroška Madžarica devedesetih godina, osjećala se u malom gradu Agramu kao velegrađanka u provincijalnom zakutku, njegujući u sebi očito neke svoje budimpeštanske superiority-komplekse spram ove malograđanštine oko Palmotićeve ulice i Sajmišta, početkom ovoga stoljeća. Moj otac, pohrvaćeni emigrant u drugoj generaciji, koji se vlastitom marljivošću spretna trgovca probio do svog vlastitog dućana iz Podravine do Zagreba, bio je po svom vlastitom osjećanju Hrvat i to hrvatski radikalni nacionalista, starčevićanac. Hrvatsko-madžarsko pitanje rješavalo se kod našeg obiteljskog stola u beskrajnim temperamentnim dijalozima između moje majke Madžarice i moga oca starčevićanca i čitave svojte, koja je tako rodbinski bila pocijepana na sfere političke: sjeverno i južno od Drave. U tim političkim bitkama ja sam se identifikovao sa svojim ocem, jer mi je otac starčevićanac, ja sam od prvih dana hipertrofirao svoju hrvatsku nacionalnu samosvijest do naglašene agresivnosti spram svoje majke, koju sam smatrao neprijateljicom hrvatskog naroda, jer je Madžarica, dakle svojom vlastitom neprijateljicom. Po majci, "pro foro externo" žigosan kao Madžar od Židova drugova školskih, jer mi je materinji jezik bio madžarski i jer su mi se rugali da ne umijem hrvatski, bio sam napadan na svima uglovima između Petrinjske ulice i Palmotićeve kao Madžar, koga su dječaci mlatili kao Madžara i šeprtlju. Prozvali su me "mongolskim

15 Od fototaksija = gibanje nižih organizama uvjetovano svjetlom. **16** Možda piše nešto drugo. **17** Možda: principu.

pasoglavcem". U izolaciji, koja je bila ravna trajnom bježanju i izbjegavanju dječjeg društva, stidio sam se tog političkog inzulta, prvi put kamenovan na uglu Palmotićeve i Boškovićeve od ulične fakinaže kao čivutin i kao madžarski pasoglavac. Taj bijeg pred kamenjem i batinama, taj moj prvi bijeg pred glupavom trogloditskom stvarnošću, kada sam se u suzama sakrio u majčin skut, vrvio je protuslovljima svih mojih kasnijih bjegova u životu: pobjegao sam da se spasim pod okriljem majke, Madžarice, Židovke, koju sam smatrao subjektivno lično svojom neprijateljicom, jer je bila neprijateljica hrvatskog naroda i madžaronka.

Osjećaj slavenske romantične solidarnosti oko sloma Austrougarske monarhije za vrijeme prevrata godine 1918. bio je kod mene intelektualno neodređen, više pitanje štimunga nego bilo kakvog dubljeg uvjerenja, jer me u srednjoj školi okolina ipak nije smatrala Hrvatom, unatoč mom intimnom iskrenom, dugogodišnjem i dosljednom hrvatovanju, tako da sam Slavenstvo zamišljao kao jedan širi i viši i svjetliji krug, koji može da primi i Nehrvate u obliku neke mistične sinteze. Dok su moji drugovi već srednjoj školi i kasnije na bečkom univerzitetu postajali polagano cionisti, u meni je osjećaj nacionalne svijesti sve više trnuo, isključivo samo na liniji nepovjerenja, jer sam trajno osjećao da mi nitko ne vjeruje da mogu da budem Hrvat, pa ni onda kada sam o tome svoje drugove veoma temperamentno uvjeravao. Dogurao sam do one crte skepticizma kada mi je više-manje racionalno postalo jasno da je tehnički nemoguće da izgradim sebe na temelju novog nacionalnog osjećaja, koji nikada nisam simulirao, jer je bio iskren, ali koji mi moja okolina nikada nije lombardirala do pune vrijednosti. Braneći se od Madžarstva od svog najranijeg djetinjstva osjetio sam se kao Hrvat deklasiran i neravnopravan, i sve sam preduslove za razvoj neke nacionalne svijesti u sebi rekompenzirao literaturom iz prirodnih nauka: priroda je veličanstvena. Ona se proždire po slijepim zakonima sile. kod nje je jedini regulator snaga i otpor. Ona ne poznaje nacionalizme. Prevladao sam u sebi i svoju Sinagogu i svoj Geto i svoje ortodoksne običaje i macese i nacionalnu svijest. U egzaktnoj nauci kao spas od zbrke javila se nova sinteza: socijalističke natklasne svijesti. U pitanju kruha, u osnovnom mom antitrgovačkom raspoloženju znao sam da od mene nikada ne će nastati profiter i tako sam izolovan od svoje židovske okoline živio sentimentalnim i turobnim životom izolovanoga pojedinca. Nisam se nikada mogao asimilirati ni u jednom ni u drugom pravcu. Moji drugovi Židovi oduševljavali su se cionističkom idejom, koja je meni izgledala potpuno donkihotskom i imperijalističkom po sebi. Cionizam kao rezultat evropskih progona nije mi izgledao junačkom revoltom nečega što može da se buni moralno, kada se taj malograđanski nacionalizam, napuštajući Evropu vraća u Aziju, da bi tamo u veoma isprepletenim urođeničkim prilikama progonio Nežidove zbog jedne legende, koja je utrnula već davno, prije dvije-tri hiljade godina. Objašnjavajući svojim drugovima cionistima marksistički, da stvarno zadiru kao ugnjetavalački elemenat za račun tuđih banaka u urođeničke prostore i tako se iz progonjenih pretvaraju u gonioce, da bi se kao kuferaši nametnuli starosjediocima, ispao sam kao socijalista, materijalista, antisemita.[18] Židov Necionista je Židov koji nije ravnopravan u dva smjera: spram Židova kao svoje vlastite rase je odrod, a spram okoline nežidovske u kojoj živi i diše je stranac koga valja prognati. Tamo, u Palestini ne će da bude došljak, nepravedan spram starosjedilaca, a ovdje kao starosjedilac ne može da se pretopi u urođenika, jer je putnik, kao takav nametnik i žigosani došljak. Židovi bježe u socijalno da se oslobode pritiska, i ako na ljevici međunarodnog evropskog duha ima opasnih oportunista, koji tome pokretu na liniji moralnoga uvjerenja nikada ne će biti od koristi, to su Židovi, koji socijalizam smatraju da je pojas za spasavanje iz sveopćeg brodoloma. Oni se te socijalističke slamke drže grčevito i oni ni na socijalističkome sektoru ne misle i ne razmišljaju kao ravnopravni ljudi, u trajnome strahu, ako izgube socijalizam, da im više ništa ne će ostati u rukama. Kod Židova biti socijalista nije problem klasne svijesti, jer je kod njih židovski osjećaj manjevrijednosti preponderantan nad svakim klasnim momentom, jer oni nisu buntovnici, nego socijalistički desperateri od kojih postaju kasnije karijeriste.

Richtmann u Parizu, vjerojatno u doba Svjetske izložbe 1937.
Osobni arhiv: Nada Hofman

PREPISALI: Dunja Horvat i Branko Matan
PRIREDIO: Branko Matan

18 Posljednje tri riječi teško čitljive.

Miroslav Krleža

Sa stanovišta *Pečata* Richtmann je čovjek koji ...

Neobjavljeni tekst, očito napisan potkraj 1939. ili početkom 1940. za interne potrebe, u kontekstu sukoba časopisa Pečat *sa staljiniziranom Komunističkom partijom Jugoslavije*

Sa stanovišta *Pečata* R. je čovjek koji sa mnogo mara i očevidnim poznavanjem stvari studira noviji razvoj prirodnih nauka i nastoji da rezultate tih nauka i njihove konsekvencije popularno prikaže u okviru jednog općeg gledanja na svijet za koje se *Pečat* zalaže.[01] On u tom poslu možda i griješi – a ne griješi samo onaj, koji ništa ne radi – ali uredništvo *Pečata* njegove grješke nije moglo otkriti, niti se toliko stručnog znanja od njega može zahtijevati, ali i bez ikakvog stručnog znanja i bez ulaženja u meritum redakcija može vidjeti da sve što je protiv R.-a izneseno s druge strane (od raznih Ognjena i Prica i Pavlova) uopće nije stvarna kritika njegova rada, koja iznosi i ispravlja njegove greške, obrazlažući svoje mišljenje stvarnim argumentima, već jedna nekvalifikovana žandarsko-inkvizitorska hajka, koja na osnovu citata iz raznih evanđelja, napisanih prije najmanje trideset godina, i na osnovu očevidnog iskrivljavanja i natezanja njegovih rečenica želi da svaku diskusiju o tim pitanjima onemogući. Takva "kritika" može *Pečat* samo utvrditi u njegovu mišljenju da R.-a treba podupirati, jer glavna tačka u *Pečatovu* programu i jest borba za slobodnu diskusiju, borba za pošteni i solidni kulturni rad, a protiv neznalačke duhovne cenzure, pa makar se tobož vršila i u ime nekih ideja koje *Pečat* odobrava.

A što je R. kod nas jedini čovjek koji se na tom području bavi solidnim publicističkim radom, to nije krivnja *Pečata*. Da se pojavio čovjek s istim poznavanjem stvari, koji bi došao do protivnih rezultata nego R. i to bi svoje mišljenje ozbiljno i razumljivo obrazložio stvarnim argumentima, a ne citatima iz svetog pisma – *Pečat* se ne bi ni časak predomišljao da njegove radove štampa, uvjeren da se iz ovakvih suprotnosti ozbiljnih mislilaca rađa istina. Ali dosad se to nije dogodilo. Za to mogu postojati samo dva razloga, i oba opravdavaju gostoprimstvo što ga *Pečat* daje R.-u:

> Ili u našoj ljevici nema još jednog čovjeka R.-ovih znanja i sposobnosti – onda je očevidno dužnost lista kao što je *Pečat* da takav jedinstveni fenomen među našim naprednim radnicima podupre,
>
> Ili su njegovi argumenti takvi, da im se ne mogu suprotstaviti drugi iste ozbiljnosti – onda je jasno da je *Pečat* imao pravo što je tu neoborivu istinu štampao.

PREPISALA Dunja Horvat, PRIREDIO Branko Matan

01 Prema rukopisu u ostavštini Miroslava Krleže u NSK-u, sign: R 7970 A (1118), tiposkript, bez naslova.

Branko Matan

Napomena uz Krležino pismo Miji Mirkoviću

Kako sam Krležin tekst skinuo sa zida

Krležino pismo Miji Mirkoviću koje se ovdje prvi put objavljuje uočio sam kako visi na zidu u stanu Denisa Kuljiša i njegove supruge Nade Mirković. Bilo je to početkom prošloga desetljeća, vjerujem da se radi o godini 2001. U to doba Kuljiš me nagovarao da se prihvatim pokretanja novoga časopisa (koji je kasnije postao upravo ovaj časopis, tj. *Gordogan* u novoj seriji). U kontekstu toga nagovaranja dosta smo se sastajali po kavanama, tada me on i nekoliko puta pozvao da mu dođem u goste u kuću, uz ostalo da "pogledam njegov novi stan". Jednom zgodom je usputno napomenuo da je akvizicijom toga stana završen proces njihovog – ili možda je rekao njegovog – "građanskog situiranja".

Kuljiš i supruga kupili su stan u staroj zgradi koja se nalazi na Starčevićevu trgu, što će reći na samom obodu donjogradske zagrebačke "uže jezgre", onako kako je definirana potkraj devetnaestoga stoljeća (s Ilicom, Ljubljanskom, željezničkom prugom i Draškovićevom kao međama). Stan je prethodno mjesecima pregrađivan i opreman po najnovijoj modi, radnici su prigodom mojeg prvog posjeta još završavali poslove, u kupaonici se instalirala divovska kada (tzv. *jacuzzi*).

Na zidu, odmah kod ulaza u veoma prostrani dnevni boravak, nalazio se svježe izrađeni drveni okvir, u njemu nije bila – kako se moglo očekivati – neka umjetnička slika, nego dokument pisan rukom. Smještaj okvira bio je diskretan, no takav da nitko tko uđe u stan ne može ne vidjeti što visi na zidu. Odmah sam pristupio dokumentu, shvatio da je posrijedi privatno pismo djedu Kuljiševe supruge, autor pisma bio je Miroslav Krleža. Poruka izvješenoga okvira bila je jasna: došao sam u obitelj kojoj je Krleža upućivao pisma. Zinuo sam tada, zastao iznutra, uvjeren da nikada u nekom našem stanu nisam vidio nešto slično.

Izgovorio sam tada dvije-tri rečenice, konvencionalne, kao očitovanje iznenađenosti. Zatim sam pitao domaćine da li je pismo ikada kopirano ili objavljeno. Znao sam odmah da ga nema u glavnim izdanjima Krležine korespondencije, ali nisam mogao biti siguran da nije objavljeno u nekoj od publikacija posvećenih jednom od sektora djelovanja Mije Mirkovića (poput istarske kulturne i političke povijesti, ekonomije ili sl.). Domaćini su uzvratili – činilo se ne bez blagog ponosa – da je preda mnom apsolutni unikat, tj. da pismo nije ni prepisano, ni kopirano, ni objavljeno.

Klimnuo sam glavom i kazao otprilike ovo: U tom slučaju zamolio bih vas da mi dopustite da pismo fotokopiram i objavim, ovo pismo treba učiniti javno dostupnim. Domaćini su bili blago zatečeni mojom molbom, iznenadila ih je činjenica –

ako ne griješim, ako moje pamćenje nije pomalo iskrivljeno naknadnim iskustvima s tom obitelji – da nešto što su po samorazumijevanju držali svojevrsnim "statusnim simbolom" može za druge ljude imati drukčije, pa i posve nesimbolično značenje. Bilo je onda malo povuci-potegni, na kraju je obiteljski zaključak glasio: ne smije se pismo vaditi iz okvira, ali slobodno ga mogu odnijeti na nekoliko minuta u kolodvorski pothodnik, u najbližu fotokopiraonicu (tada još nije bilo digitalnih kamera u svačijim rukama, u svakom mobitelu).

Tako sam i učinio, pismo je uspješno kopirano (bez obzira na staklo kojim je bilo zaštićeno), nekoliko dana kasnije dao sam ga na prijepis, a zatim tekst kolacionirao. Od tada se ono seli po arhivima raznih mojih kompjutera i čeka na povoljan kontekst za objavljivanje. Čekanje se prilično oteglo, no kontekst je napokon tu.

U pismu Krleža poziva Mirkovića da za svibanjski broj časopisa *Danas*, to je godina 1934, napiše članak o Flaciusu, članak bi trebao biti dio malenoga temata u kojem bi se – uz Mirkovića – našao i nastavak novele Heinricha Kleista *Michael Kohlhaas* (u prijevodu Dobriše Cesarića), te Krležin komentar Kleistova prikaza.

Mirković je tada već stalni suradnik časopisa, objavio je dva teksta, jedan u ožujskome broju, drugi u travanjskome.[01] Ipak, naručeni tekst o Flaciusu nije napisao, ili ga nije u roku završio, u svakome slučaju u svibanjskome broju članka nema. Planirani temat sveden je na dva priloga, nastavak Kleista i Krležin esej *Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu, 1778-1811*. Stjecajem okolnosti svibanjski broj je bio i posljednji objavljeni broj časopisa. Došlo je do zabrane, sredinom svibnja – nakon mnogo režimskih prijetnji – ona je postala i konačna.[02]

Kao što je poznato Mirkoviću je Flacius postao svojevrsna "životna tema", bavio se njime i dugo i intenzivno. Godine 1938. objavio je knjigu o Flaciusu,[03] a svoj rad je okrunio godine 1960. dvama omašnim svescima, monografskom knjigom i sudjelovanjem u pripremanju knjige Flaciusovih tekstova.[04]

U predgovoru monografiji prisjetio se članka koji je pripremao za časopis *Danas*. O tome govori na dva mjesta, evo citata sa str. XIII: "Ovaj rad o Matiji Vlačiću Iliriku plod je vrlo dugog naučnog interesovanja i višegodišnjih sistematskih istraživanja i obrada. Prvi sastav o Matiji Vlačiću pisac je izradio prije više od četvrt stoljeća godine 1933.[05] Zbog obustave časopisa *Danas*, kome je bio namijenjen, taj prvi pokušaj nije objavljen. On je kasnije izrastao u prvu piščevu štampanu knjigu o toj tematici, objavljenu pod naslovom *Flacius* 1938. u Zagrebu u izdanju Hrvatske naklade. [...]"

Drugo mjesto nalazi se na str. XVIII, u kontekstu izražavanja zahvalnosti onima koji su mu pomogli: "U njegovu radu osim navedenih ustanova piscu su pomogli mnogi pojedinci. Miroslav Krleža pročitao je i onaj prvi piščev sastav o Vlačiću iz godine 1933. i onaj drugi iz godine 1937. i pomogao je, da se ovaj drugi štampa 1938. On je također, poslije 1947. dao podsticaja za dalje proučavanje Vlačića i za prevođenje njegovih djela na hrvatski."

Mijo (Miho) Mirković (književni pseudonim Mate Balota), ekonomist i književnik, 28. 9. 1898, Rakalj – 16. 2. 1963, Zagreb.

01 Mijo Mirković: *O malom posjedu*, *Danas*, Beograd, 1/1934, br. 3, 1. ožujka 1934, str. 273-283. Mijo Mirković: *Zavisnost naše privrede od stranih tržišta*, *Danas*, br. 4, 1. travnja 1934, str. 22-34. **02** Vidi – Mate Lončar: *Život i vrijednosti časopisa "Danas" (pogovor pretisku)*, str. 1-60, posebno str. 53-54, Lončarov rad objavljen je kao prilog drugom svesku pretiska časopisa *Danas*, Liber-Mladost, Zagreb, 1972. **03** Mijo Mirković: *Flacius*, Hrvatska naklada, Zagreb, 1938, 213 str. i I-XVII str. **04** Mijo Mirković: *Matija Vlačić Ilirik*, JAZU, Zagreb, 1960, 562 str, uvodno I-XIX str, na kraju 44 str. s tablama. Matija Vlačić Ilirik: *Katalog svjedoka istine; Koji su se prije našega vremena opirali rimskom papi i zabludama papinstva te pismeno iznosili borbene misli, odabrana poglavlja*, prir. Veljko Gortan, prev. Vinko Vitezica, predgovor Mijo Mirković, JAZU, Zagreb, 1960, 341 str. i uvodno str. I-LXXIII, Mirkovićev *Predgovor* str. IX-LXIX. **05** Navod je pogrešan, Mirković je o Flaciusu za *Danas* pisao – kako se vidi iz pisma koje objavljujemo – godine 1934. Čitatelji Mirkovićevih knjiga znaju da takve pogreške kod njega nisu rijetkost.

Miroslav Krleža

Pismo Miji Mirkoviću

Poziv suradniku Danasa *da za svibanjski broj 1934. piše o Flaciusu*

U petak 30. III 934. u Zgbu.

Dragi gospodine Mirkoviću,

nisam Vam se javio (primivši Vaš rukopis još oko desetog marta), jer sam bio preokupiran poslom, pošto je razrađivanje materijala za indeks zauzelo mnogo više vremena nego što je to nama u početku izgledalo, a zatim sam se zapleo sam u poslu oko redakcije i oko svojih vlastitih stvari i tako odgađajući taj odgovor iz dana u dan dotjerao sam do konca mjeseca i molim Vas da me ispričate, jer ne bih htio da mislite, da je mojoj šutnji jedinim razlogom nemar ili neekspeditivnost. Primio sam danas prvi otisak Vašeg rukopisa i koliko sam mogao primijetiti, nema u njemu krupnijih grješaka. Milan V. Bogd.[01] bio je opasno obolio od gripe i bronhitisa, a kada je trebao da počne s prelomom za aprilski broj, pozvan je na izdržavanje jedne svoje prošlogodišnje kazne od mjesec dana, a kada sam ja trebao da otputujem u Bgd istu noć sam dobio visoku temperaturu (iznad 39 C) i liječnici nisu mogli da ustanove što mi je, pošto je temperatura padala i skakala neprestano, pa tek pošto sam odležao oko osam dana, spoznali smo retrospektivno, da je bila najobičnija gripa. Sve je tako ostalo na Marku R. kome je u pomoć otputovao iz Zagreba jedan naš prijatelj da ga rastereti u poslu. Broj aprilski međutim ipak ne će zakasniti! Pišem Vam ovo zbog Vlacića Ilira za majski broj, a kako Vas poznam kao glavu tvrdu i postojanu, (moglo bi se reći: puritansku a ne lutoransku), to se pouzdano i nepokolebljivo nadam da ste rukopis uzeli u posao i da ga svršavate. Kao što sam Vam već bio pisao, Mihael Kohlhaas od Kleista koji je počeo da izlazi u aprilskom broju, u majskom *donosi scenu Kohlhaasovu sa Lutherom*, a kako će u tom broju biti štampan komentar Kleistovog Kohlhaasa (od mene) s naročitim osvrtom na nepouzdanost Lutherova karaktera (u političkom smislu), to bi Vaš essay o Vlaciću u tom broju bio od velike važnosti i ilustrativan i poučan, a i cjelina bi broja dobila: Luther obrađen beletristički od Kleista, kulturnohist. komentarisan u napomeni i osvijetljen Flaciusovim likom. Predlažem Vam da Petar Dobrović izradi jedan stilizirani portrait od Flaciusa (možda iz Vodnikove historije) ili ako Vi imate pri ruci kakovu zgodniju sliku, predložite mi. Javite se! Ja ostajem u Zgbu do ponedeljka, a najkasnije u utorak 3. IV. idem u Bgd i pišite tako da me odgovor sačeka dolje i udesite da se vidimo. Vaš posljednji članak je vrlo dobar. Ako je istina (što sam čuo) da ste Vi Mate Balota to mi je trostruko drago.

Pozdravlja Vas Krleža

PREPISALA Nataša Polgar, PRIREDIO Branko Matan

01 Milan V. Bogdanović, 1892, Beograd – 1964, Beograd, književni kritičar i prevodilac, Krležin prijatelj, suurednik *Danasa*.

Dušan Karpatský

Krleža ili o vjernosti

Govor na predstavljanju Krležinih izabranih djela u Pragu

Krleža u Pragu

U prosincu 2013. u Pragu su predstavljena izabrana djela Miroslava Krleže koja je priredio Dušan Karpatský

U suizdavačkom aranžmanu Big Ben Bookshopa Prague i Lastavice, udruge koja okuplja građane bivše Jugoslavije nastanjene u Pragu, pojavila su se izabrana djela Miroslava Krleže na češkome u sedam knjiga pod zajedničkim naslovom *Spisy Miroslava Krleži*, uz urednički potpis češkoga kroatista Dušana Karpatskoga. Svečano predstavljanje Krležina sedmeroknjižja u rezidenciji gradonačelnika Praga, održano 12. prosinca 2013. (s početkom u 18 sati), započelo se premijernim prikazom filma *Krleža* Željka Senečića i komentarima Lordana Zafranovića; prisustvovali su ministrica kulture Republike Hrvatske Andrea Zlatar Violić, glavni ravnatelj Leksikografskoga zavoda *Miroslav Krleža* Antun Vujić, bivši veleposlanici RH u Češkoj Zoran Pičuljan i Frane Krnić, aktualni veleposlanici svih država na koje se podijelila Jugoslavija, zamjenik češkoga ministra kulture, predsjednik udruge građana Lastavica i inicijator projekta Edib Jaganjac, brojni članovi udruge koji su financijskim prilozima omogućili tiskanje Krležina sedmeroknjižja. O knjigama su govorili Dušan Karpatský, Andrea Zlatar Violić, Antun Vujić, Edib Jaganjac, a voditeljica programa bila je Táňa Fischerová. (L. T.)

Priredio: **Ladislav Tadić**

7. 7. 77, kada sam svome voljenom piscu čestitao njegov 84. rođendan, poželio je Miroslav Krleža da ga se sjetim kad i ja, za 42 godine, dospijem do njegove blagoslovljene 84. Zahvalan sam južnoslavenskom građanskom udruženju Lastavica da me nije pustilo čekati tu neizvjesnu 2019, nego je Ireni Wenigovoj i meni umogućilo da već sada otprilike tri godine mislimo na Krležu svakodnevno. Hvala na tome!

Rezultat triju godina našega truda i čekanja predstavlja sedmerosveščani izbor Krležinih djela koji sadrži gotovo trećinu njegova sveukupna opusa. O njemu vam neću ništa govoriti, što sam vam htio reći, utjelovio sam u naše izdanje u vidu uredničkih napomena, pogovora i tekstova na klapnama. Neću ponosno pričati ni o tome da smo mi Česi za sebe Krležu otkrili već 1926. godine, u vrijeme kada ostatak Europe o njemu još zadugo neće imati pojma. Sve to ćete naći u *Kronološkoj bibliografiji češke krležijane* na kraju 7. sveska.

O čemu bih ipak kazao nekoliko riječi, to je – vjernost. Krleža ju je osvjedočio već u prvoj fazi svoga stvaranja, kada su ga sudbine njegovih drugova iz vojne škole, ubijenih i unakaženih u Prvome svjetskom ratu, primorale da napiše ciklus novela *Hrvatski bog Mars*. Vjernost partijskim suborcima iz doba utemeljenja Komunističke partije Jugoslavije Krleža je osvjedočio potkraj tridesetih godina, kada je protiv njihova staljinskoga istrebljivanja prosvjedovao toliko žestoko da je dospio u sukob s čitavim partijskim vrhom, uključujući i Tita. I vjernost Titu osvjedočio je kada ga je 1948, nakon tzv. rezolucije Informbiroa, koja je osudila Jugoslaviju zbog njezine neposlušnosti prema Staljinu, nedvosmisleno podržao u Akademiji i drugdje. I čitavim je svojim opusom osvjedočio vjernost ideji uzajamnosti južnoslavenskih naroda, čije povremene uzajamne animozitete, dane povijesnim razvojem, treba suzbijati svakako i stalno. I *Enciklopedijom Jugoslavije* i čitavim Leksikografskim zavodom, koji je utemeljio na početku pedesetih godina, osvjedočio je vjernost uvjerenju da narodi koji se na predziđu kršćanstva (*antemurale christianitatis*) sukobljavaju sa svakojakvim političkim i drugim napastima, imaju unatoč svemu književnost, umjetnost i kulturu koja ni po čemu ne zaostaje za ostalom Europom, koja ih često gleda s visine kao barbare.

Svojom je vjernošću Krleža zarazio i nas, svoje češke sljedbenike. Naša mala, no sigurno nezanemariva *ecclesia krležiana* ostaje mu vjerna od trenutka kada ju je 1958. fascinirao esejem *Književnost danas* iz 1945. godine, sve do danas kada joj opet i opet dolazi do svijesti da se bavi piscem još uvijek savršeno suvremenim.

Spisy Miroslava Krleži, urednik Dušan Karpatský, Big Ben Bookshop Prague & Lastavica, Prag, 2013, ukupno 3488 stranica

Dušan Karpatský

Sedam knjiga Miroslava Krleže na češkome

Po ranijem izvještaju za Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Izdanje djela Miroslava Krleže g. 2013. na češkom jeziku obuhvaća 7 svezaka, i to:

1. *Hrvatski bog Mars* + drama *Galicija* (416 stranica);
2. Novele + *Vražji otok* (432 stranica);
3. *Glembajevi* (proza i drame) (512 stranica);
4. *Povratak Filipa Latinovicza* + *Na rubu pameti* (408 stranica);
5. *Banket u Blitvi I–III* (616 stranica);
6. *Legende* + *Vučjak* + *Golgota* + *Aretej* + *Pogovor uz dvije drame* (576 stranica);
7. *Balade Petrice Kerempuha* + pjesme (*Jesenja pjesma*, *Smrt Karnevala*, *Rat*, *Pjesma svjetioničara*, *Bonaca u predvečerje*, *Uspomena na Galiciju godine 1916.*, *Noć u provinciji*, *Jeruzalemski dijalog*) + dnevnički zapis *Djetinjstvo 1902–03* + 11 eseja (*Evropa danas*, *Predgovor Podravskim motivima Krste Hegedušića*, *Književnost danas*, *Zlato i srebro Zadra*, *Srpska i makedonska freska*, *Govor na kongresu književnika u Ljubljani*, *Kako stoje stvari*, *O nekim problemima Enciklopedije*, *Bogumilski mramorovi*, *Referat na plenumu Saveza književnika*, *O ilirskom pokretu*) (528 stranica).

Ukupno 3488 tiskanih stranica teksta.

Navedenih 7 knjiga obuhvaća zapravo 15 Krležinih knjiga kako su izišle u izdanju Matice hrvatske, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Naklade Ljevak, ili u Sarajevu, odnosno u zagrebačkoj Zori.

1. knjiga se na češkom zove *Charvátský bůh Mars* i pored istoimenoga ciklusa novela (*Sabrana djela*, sv. 7) obuhvaća još dramu *Galicija* iz knjige *Tri drame* (Zora, sv. 7);
2. knjiga *Tisíc a jedna smrt* sadrži *Novele* (SD, sv. 8) i kratki roman *Vražji otok* (SD, sv. 1);
3. knjiga *Vrazi a falešní hráči* sadrži komplet 11 proza i tri drame ciklusa *Glembajevi* (SD, sv. 9 i 10);
4. knjiga *Návrat Filipa Latinovicze* i *Na pokraji rozumu* sadrži dva Krležina romana *Povratak F. L.* i *Na rubu pameti* (SD, sv. 3 i 4);
5. knjiga *Banket v Blitánii* obuhvaća kompletan *Banket u Blitvi* u tri knjige (SD, sv. 5/1, 5/2, 5/3);
6. knjiga *Golgoty a kalvárie* obuhvaća kompletne *Legende* (Zora, sv. 9), preostale dvije od *Tri drame* (Zora, sv. 7) i *Areteja* s *Pogovorom za dvije drame* (Zora, sv. 22);
7. knjiga *Planetárium* donosi dnevnički zapis *Djetinjstvo 1902–03* (Zora, sv. 27), kompletne *Balade Petrice Kerempuha* (SD, sv. 19), izbor iz Poezije (*Jesenja pjesma*, *Smrt Karnevala*, *Rat*, *Pjesma svjetioničara*, *Bonaca u predvečerje*, *Uspomena na galiciju 1916. godine*, *Noć u provinciji*, *Jeruzalemski dijalog* (SD, sv. 18) i 11 eseja iz nekoliko Krležinih knjiga eseja i drugih tekstova: *Evropa danas*, *Predgovor Podravskim motivima Krste Hegedušića*, *Književnost danas*, *Zlato i srebro Zadra*, *Srpska i makedonska freska*, *Govor na kongresu književnika u Ljubljani*, *Kako stoje stvari*, *O nekim problemima Enciklopedije*, *Bogumilski mramorovi*, *Referat na plenumu Saveza književnika*, *O ilirskom pokretu*.

Prevoditelji:

1. Dušan Karpatský, Otakar Kolman, Irena Wenigová;
2. Jiří Fiedler, Dušan Karpatský, Milada Nedvědová, Irena Wenigová;
3. Milada Nedvědová, Irena Wenigová;
4. Věra Vrzalová, Dušan Karpatský;
5. Jiří Fiedler;
6. Dušan Karpatský, Irena Wenigová;
7. Josef Hiršal, Dušan Karpatský, Jana Štroblová, Irena Wenigová.

Svaku knjigu prati *Ediční poznámka* (Napomena urednika) s neophodnim književnopovijesnim, bibliografskim i drugim podacima, kao i o recepciji pojedinih djela u Hrvatskoj i Češkoj.

Svaku knjigu prate i temeljite *Vysvětlivky* (Objašnjenja).

Na kraju 1. knjige nalazi se *Kronologija života i djela Miroslava Krleže*, a na kraju 7. knjige *Kronološka bibliografija čeških prijevoda djela Miroslava Krleže u zasebnim knjigama, antologijama, časopisima, u kazalištima, na radiju i televiziji*. Bibliografija sadrži i kronološki pregled čeških tekstova o Miroslavu Krleži i njegovim djelima, tiskanih u knjigama, časopisima i novinama. Dodani su i hrvatski odjeci na "krležijanska zbivanja" u Češkoj.

Uz *Bibliografiju* valja napomenuti da su Česi prvi za sebe otkrili Krležu kao "izvanredno talentiranoga pisca" (Václav Cháb u bilješci uz vlastiti prijevod *Triju domobrana* 1926.) te da je od 9 međuratnih (1918–1939) prijevoda Krleže 7 tiskano u Češkoj (jedan u Slovačkoj, jedan u Poljskoj). Posljednjih 50-tak godina Krležin su opus u Češkoj promicali prije svega Dušan Karpatský i Irena Wenigová (uz Jiříja Fiedlera i Miladu Nedvědovu). Kao rezultat njihova nastojanja, praćenog različitim političkim problemima, nastala su, pored pojedinačnih ostvarenja u knjigama i kazalištima, u 35-godišnjem razmaku između 1965. i 2000. godine 9-sveščana Djela M. K., koncipirana još 1958. godine.

Ista "ekipa" stoji i iza sadašnjega projekta, koji, sažet u 7 omašnih svezaka, donosi komplet Krležinih novela, tri najvažnija međuratna romana, kompletno dramsko djelo, kompletne *Balade Petrice Kerempuha* i mali izbor iz preostale Krležine poezije, 11 važnih eseja posvećenih uglavnom hrvatskoj i južnoslavenskoj problematici te vrhunski tekst Krležinih dnevnika *Djetinjstvo 1902–03*. Sadašnji češki izbor predstavlja otprilke gotovo jednu trećinu opusa velikoga hrvatskog pisca. Svi su tekstovi uspoređeni s najnovijim *Sabranim djelima* u izdanju Naklade Ljevak, Matice hrvatske i HAZU, eventualno s izdanjem posljednje ruke u Sarajevu. Prijevodi su temeljito revidirani i prilagođeni današnjim čitateljskim potrebama.

Vjerujemo da će se nekadašnje veliko češko zanimanje za Krležu obnoviti kako u knjižarama, tako i u knjižnicama i školama kojima izdavač želi pokloniti dio naklade (120 kompleta predano je Nacionalnoj knjižnici Češke Republike za najznačajnije knjižnice u zemlji).

Dodatak (o financijskoj strani projekta):

Za honorare za prijevode, popratne tekstove i dvogodišnji trud priređivača bilo je potrebno osigurati cca 25 000 €. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske poslalo je 12 000 €, a ostatak je ostalo nepokriven. Za grafičku pripremu i tisak skupili su potrebnu svotu članovi i prijatelji udruge nekadašnjih Jugoslavena u Češkoj "Lastavica" na čelu s inicijatorom projekta, sarajevskim ratnim kirurgom Dr. Edibom Jaganjcem.

Dušan Karpatský

Smrt mojeg najboljeg prijatelja

Dva mjeseca poslije predstavljanja Krležinih izabranih djela ubijen je prevodilac Banketa u Blitvi *– Jiří Fiedler, 5. 3. 1935, Prag – 31. 1. 2014, Prag*

Za gotovo osamdeset godina života čovjek se navikne primati sve više loših vijesti te misli da je na njih postao manje-više otporan. Ona, međutim, koja mi se pojavila u e-pošti 23. veljače 2014. ispunila me užasom: "Naš je tata (Jiří Fiedler 1935), zajedno s našom mamom, postao žrtvom strašnoga zločina", stajalo je u obavijesti koju su potpisali sinovi moga najboljeg prijatelja. Jirku i Dagmar netko je ubio u njihovu stanu u praškoj četvrti Stodůlky. A kada, kako, zašto, pitanja su koja ostaju bez odgovora i četiri tjedna nakon pogreba. Na njih će valjda uskoro odgovoriti mjerodavni organi. Kako bilo, ovaj užasan ponor nikad nitko neće sakriti. Kako je netko mogao usmrtiti dvoje ljubaznih i dobrih ljudi?[01]

Jirka je za mene bio više nego vlastiti brat. Od jeseni 1953, kad smo primljeni na tadašnji Filološki fakultet Karlova sveučilišta, proveli smo mnogo vremena zajedno, ne samo na predavanjima i na seminarima iz naših dvaju područja, pri čemu smo takozvani sporedni srpskohrvatski doživljavali nekako intenzivnije. Prvo, u našoj smo ga godini upisali samo troje, i drugo, za pet godina našega studija službeni su se odnosi s Jugoslavijom razvijali kao da su slijedili naslov Lenjinova djelca *Korak naprijed, dva koraka natrag*, tako da nije bilo baš lako nešto s toga područja plasirati u javnost. Ali, uz pomoć našega učitelja Vladimíra Tognera počeli smo napredovati razmjerno brzo, pa se u satiričkom tjedniku *Dikobraz* već u lipnju 1956. pojavio prvi rezultat našega zajedničkog truda, prijevod pripovijetke *Afrikanci* Branka Ćopića. Potpisali smo ga zajedničkim pseudonimom Jidu Kafić, koji u *Dikobrazu* nisu prihvatili, nego su lukavo potpisali mene, a honorar su poslali Jirki. To, međutim, nije poremetilo naše odnose, ali smo se tim pseudonimom nadalje služili samo u našim pričama i šalama koje smo zajednički sastavljali, kad su nam se tumačenja nekih naših nastavnika činila ne odveć zanimljivima. Kao potvrda toga našeg nastojanja ostaju dva "samizdatski" umnožena sveščića *Opera scoro omnia* i *Hustě chumelilo* (*Gusto je padao snijeg*). U raznim igrarijama Jirka je bio neumoran; u svom arhivu do danas čuvam različite, vješto izvedene standarde nepostojećih partizanskih četa i slike iz života tajanstvene Konstance Besserove, koja se u njegovoj glavi rodila davno prije čuvenoga Járe Cimrmana. "Prijelomne" 1956. bili smo osobito aktivni: apsolvirali smo dvije "ekskurzije" autostopom (u Slovačku i do Češkoga Raja), a također smo (zajedno s indologom Vladimírom Miltnerom) marljivo izrađivali fakultetske zidne novine, koje su nas – zbog stava prema "osjetljivim" pitanjima kakva su, na primjer, bila ona o madžarskim zbivanjima u jesen 1958 – dovele "na tepih" pred dekana i gotovo nas stajale nastavka studija.

01 Bilješka Dušana Karpatskoga o istrazi ubojstva Jiřija Fiedlera i njegove supruge Dagmar stigla je naknadno (e-poštom 30. rujna 2014), nakon očitovanja interesa za objavljivanje nekrologa na stranicama *Gordogana*. Bilješka glasi: "Sve do dana današnjega istraga nije dala nikakvih rezultata, premda je formirana specijalna ekipa za objašnjenje zločina i kontaktirani su svi s kojima je JF održavao veze." (LT)

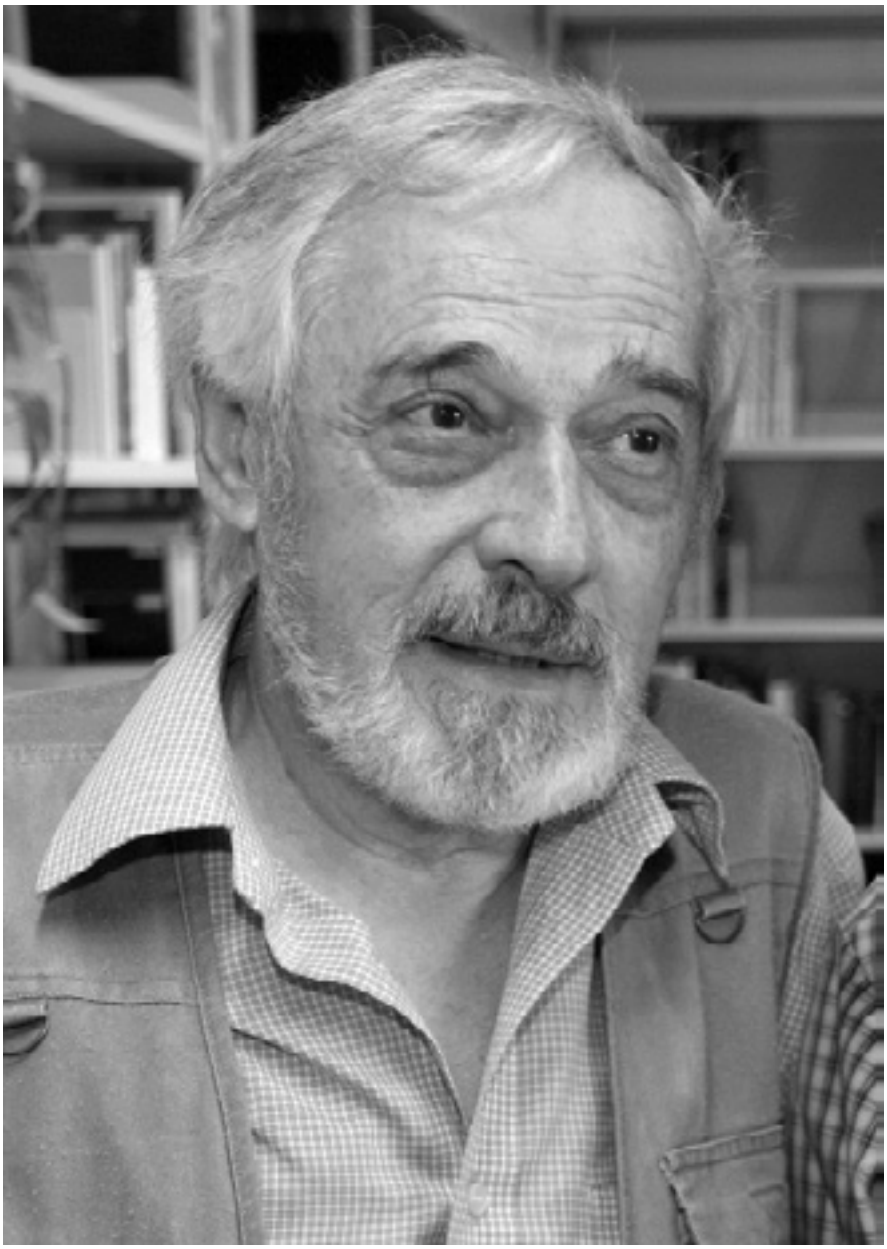

Naslovna strana Fiedlerove knjige *Židovské památky v Čechách a na Moravě* (*Židovski spomenici u Češkoj i Moravskoj*), Prag 1992.

Jiří Fiedler

Ali, već na kraju studija obojica smo se upustili u prevođenje sasvim ozbiljno, a u tome nas je podržavala naša "nakladnička majka", malo starija Irena Wenigová, koja nas je proglasila svojim sinovima i tako dodatno učvrstila naš bratski odnos. Naša suradnja s Odeonom, gdje je bila urednica, trajala je do propasti te do danas nedovoljno cijenjene izdavačke kuće. U okviru te suradnje nastali su Jirkini prijevodi pripovjedaka Vjekoslava Kaleba *Stube, i ništa više* (1966), Danila Kiša *Rani jadi* (1974), dramskih satira Petra Kočića *Jazavac pred sudom* i *Sudanija* (1978), trosveščanoga alegoričkog romana Miroslava Krleže *Banket u Blitvi* (1975) i nekoliko novela iz zbirke *Hiljadu i jedna smrt* (1966), romana Dragoslava Mihailovića *Kad su cvetale tikve* (1979), romana Borislava Pekića *Odbrana i poslednji dani* (1983), dramskih *Triju ratnih priča* Ivana Raosa u antologiji *Pet hrvatskih drama* (1966) – i sljedećih Raosovih "triptiha" u autorskoj agenciji DILIA – a radio je i na najrazličitijim tekstovima za opsežnu antologiju Huseina Tahmiščića *Sarajevo, mjesto poezije* (1971). Izvan Odeona objavio je Jirka sljedeće sjajne prijevode: nedovršeni roman Ive Andrića *Omerpaša Latas* (1981) i izbor iz autobiografije Branislava Nušića *Trinaest ljubavi, četrnaesta smrt* (1974).

Kao urednik umjetničkoznanstvene literature u Albatrosu mene je, premda sam tada (1976) bio pod punom zabranom, ovlastio da priredim *Mali labirint književnosti*, koji je 1982. i 1983. izišao pod imenom Viktora Kudělke te s uredničkim potpisom Lea Pavláta, kasnije ravnatelja Židovskoga muzeja u Pragu, čime mi je ne samo financijski pomogao u tom teškom vremenu, nego me je usmjerio prema jednoj od mojih najvećih "književnih pustolovina".

Nakon prevrata 1989. Jirka se napokon mogao profesionalno posvetiti svojoj davnoj ljubavi zbog koje je putovao autostopom i biciklom stotinama kilometara, a prvi djelomičan rezultat vidljiv je u monografiji *Židovské památky v Čechách a na Moravě* (*Židovski spomenici u Češkoj i Moravskoj*, Prag 1992). Sljedećih je godina Jirka nastavio raditi na istoj temi, a opipljiv rezultat toga posla očituje se u 1670 – trajno dopunjavanih i ažuriranih – elektroničkih jedinica *Encyklopedie židovských obcí v Čechách a na Moravě* (*Enciklopedije židovskih zajednica u Češkoj i Moravskoj*) u praškome Židovskom muzeju, što je sada prekinuto njegovom besmislenom, tragičnom smrću.

U svom tužnom govoru u motolskom krematoriju Leo Pavlát kao da je govorio i u moje ime: "Nemalo nas je ovdje iz muzeja i iz Albatrosa, prijatelja sa studija, i svatko od nas nosi svoju sliku Jirke: njegova znanja, stavova postojanih i u zlu vremenu, kolegijalnosti, prijateljstva, karakteristične domišljatosti i humora. To sve ostaje kao uspomena nakon zločina čije su žrtve postali Fiedlerovi. Osjećamo još samo bol; bol, usprkos svemu, pomiješanu sa zahvalnošću što smo Jirku poznavali, što smo mogli živjeti u njegovoj blizini; bol i za gospođom Dagmar. Neka je blagoslovljeno sjećanje na pravednika."

S ČEŠKOGA PREVEO: **Ladislav Tadić**

Izvornik – Dušan Karpatský: *In memoriam Jiřího Fiedlera*, *Slovanský jih* (*Slavenski Jug*), Brno, 14/2014, br. 3, lipanj 2014, str. 16-18.

Još o Jiříju Fiedleru

Premda je dosadašnja istraga o ubojstvu Jiříja Fiedlera i njegove supruge Dagmar ostala praktički bez rezultata, za dan smrti uzimlje se 31. siječnja 2014. kao vrijeme kad se gubi svaki trag života Fiedlerovih. Taj podatak donosi i češka *Wikipedia* (konzultirana 17. 10. 2014), ali nudi netočne podatke o rođenju ("4. března 1935 Olomouc" umjesto – kako bi trebalo stajati – "5. března 1935 Praha").
URL: http://cs.wikipedia.org/wiki/Ji%C5%99%C3%AD_Fiedler

O ubojstvu Fiedlerovih vidi još sljedeće linkove:

Helen Epstein: *Eulogy for a Source*, *The New York Times*, 8. 3. 2014.
URL: http://www.nytimes.com/2014/03/09/opinion/sunday/eulogy-for-a-source.html?_r=0

Leo Pavlát: *Vzpomínka na tragicky zesnulého Jiřího Fiedlera*, 23. 3. 2014.
URL: http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/zpravy/_zprava/vzpominka-na-tragicky-zesnuleho-jiriho-fiedlera--1330985

Ondřej Kundra: *Nepochopitelná vražda historika Fiedlera*, *Respekt*, 22. 3. 2014.
URL: http://respekt.ihned.cz/z-noveho-cisla/c1-61906230-nepochopitelna-vrazda-historika-fiedlera

Ruth Ellen Gruber: *Remembering Murdered Researcher Jiří Fiedler*, 10. 3. 2014.
URL: http://tabletmag.com/scroll/165505/remembering-murdered-researcher-jiri-fiedler

Jan Fingerland: *Za Jiřím Fiedlerem*, 15. 3. 2014.
URL: http://www.rozhlas.cz/plus/nazory/_zprava/jan-fingerland-za-jirim-fiedlerem--1327238

(an): *Czech Jewish historian murdered in Prague home*, *The Times of Israel*, 8. 3. 2014.
URL: http://www.timesofisrael.com/jewish-czech-historian-murdered-in-prague-home/

(LT)

Stjepan Ćosić

Poezija dubrovačkih Srba katolika

Izbor političkih stihova i poetskih zapisa nastalih u devetnaestome i početkom dvadesetoga stoljeća

Pomoći nas hoće Bog
Netom vidi puka svog
Da s' obrće put ishoda
Okle suncem gre sloboda;
U nas gleda narod sav.

Medo Pucić, 1841.

Nacionalna ideologija i politička doktrina dubrovačkih Srba katolika ili *Srba Dubrovčana*, kako su se potkraj osamdesetih godina 19. stoljeća sami prozvali, može se analizirati u stoljetnom rasponu, od prvih spomena srpstva među dubrovačkim katolicima prije 1848. do zamiranja i nestanka posljednjih protagonista pokreta polovicom prošloga stoljeća.

Dugotrajno razdoblje nakon ukinuća Republike bilo je obilježeno financijskim slomom, ekonomskom krizom i provincijalizacijom grada koji se u novim geopolitičkim okolnostima našao na rubu Habsburške Monarhije. U potrazi za političkim osloncem dubrovačka je društvena elita pod austrijskim apsolutizmom pokušavala redefinirati vlastitu povijest i tradiciju. U kontekstu modernih integracija, kao rješenje nametala se ideja nacije. Izvorna politička kultura i povijest grada-države tom je kompleksnom procesu davala snažna lokalna obilježja. Prvenstveno, riječ je o narodnjačkoj ideologiji koja je u Dubrovniku zaživjela već u doba ilirizma i koja je na temelju etničkog i kulturnog zajedništva te povijesnog i političkog iskustva prevladala, afirmirajući postupno hrvatsku državnu tradiciju i nacionalno ime. Upravo je dubrovačko jezično i književno nasljeđe zauzimalo ključno mjesto u ideologiji Narodne stranke u Hrvatskoj i u Dalmaciji, a kulturno i jezično jedinstvo shvaćalo se kao korak prema hrvatskom političkom i teritorijalnom ujedinjenju, glavnom cilju obiju stranaka.

Dakako, baštinicima Republike istodobno su se nudile i druge nacionalne ideologije i identitetske opcije. Zahvaljujući stoljetnim kulturnim, gospodarskim i političkim utjecajima s Apenina i dominaciji talijanskog jezika, iz male etničke jezgre na istočnojadranskoj obali u dalmatinskim građanskim krugovima proširila se talijanska nacionalna misao. Zamah je dobila nakon ujedinjenja Italije 1861. u savezništvu s pristašama dalmatinske pokrajinske autonomije (Slavo-dalmatima, autonomašima). Naglašena samosvijest Dubrovčana bila je razlogom što talijansko-autonomaška ideologija u njihovoj sredini nije imala uspjeha kao u drugim dalmatinskim gradovima. Unatoč materijalnoj snazi i podršci središnjih vlasti te kasnijoj koaliciji sa Srbima katolicima, raznorodna skupina dubrovačkih autonomaša i Talijana nije se oporavila nakon izbornog poraza i prelaska Općine u narodnjačke ruke 1869.

Iako je većina članova dubrovačkog narodnjačkog kruga slijedila hrvatski integracijski pravac, nacionalna rezultanta nije bila pravocrtno zadana. Uspomena na Republiku pretvorila se u živo sjeme dubrovačkog partikularizma iz kojega je kao specifikum iznikla treća ideološka struja. Zbog snažnog protuaustrijskog otpora i republikanskog sentimenta, a pod političkim dojmom jačanja srbijanske samostalnosti, pojedini su Dubrovčani od četrdesetih godina 19. stoljeća počeli promicati ideju o srpstvu Dubrovnika. Jedan od prvih koji je to proklamirao u praksi bio je vlastelin, književnik, pjesnik i dubrovački patriot Medo Pucić (Orsatto Pozza, 1821-1882). Etnojezične klasifikacije vodećih slavista Kollára i Šafa íka, s kojima se osobno sretao tijekom studija u Padovi i boravaka u Veneciji, a koji su sve štokavce "proglasili" Srbima, Pucić je povezao s Porfirogenetovim podacima o nastavanju Srba u ranom srednjem vijeku. Uz trgovačke veze Dubrovčana s nemanjićkom državom, ćirilski dokumenti dubrovačkog arhiva bili su mu krunski dokaz o srpskom karakteru stanovništva Republike, njegova jezika i književnosti. Pod dojmom *risorgimenta*, Srbija je za Pucića postala Pijemont, dr-

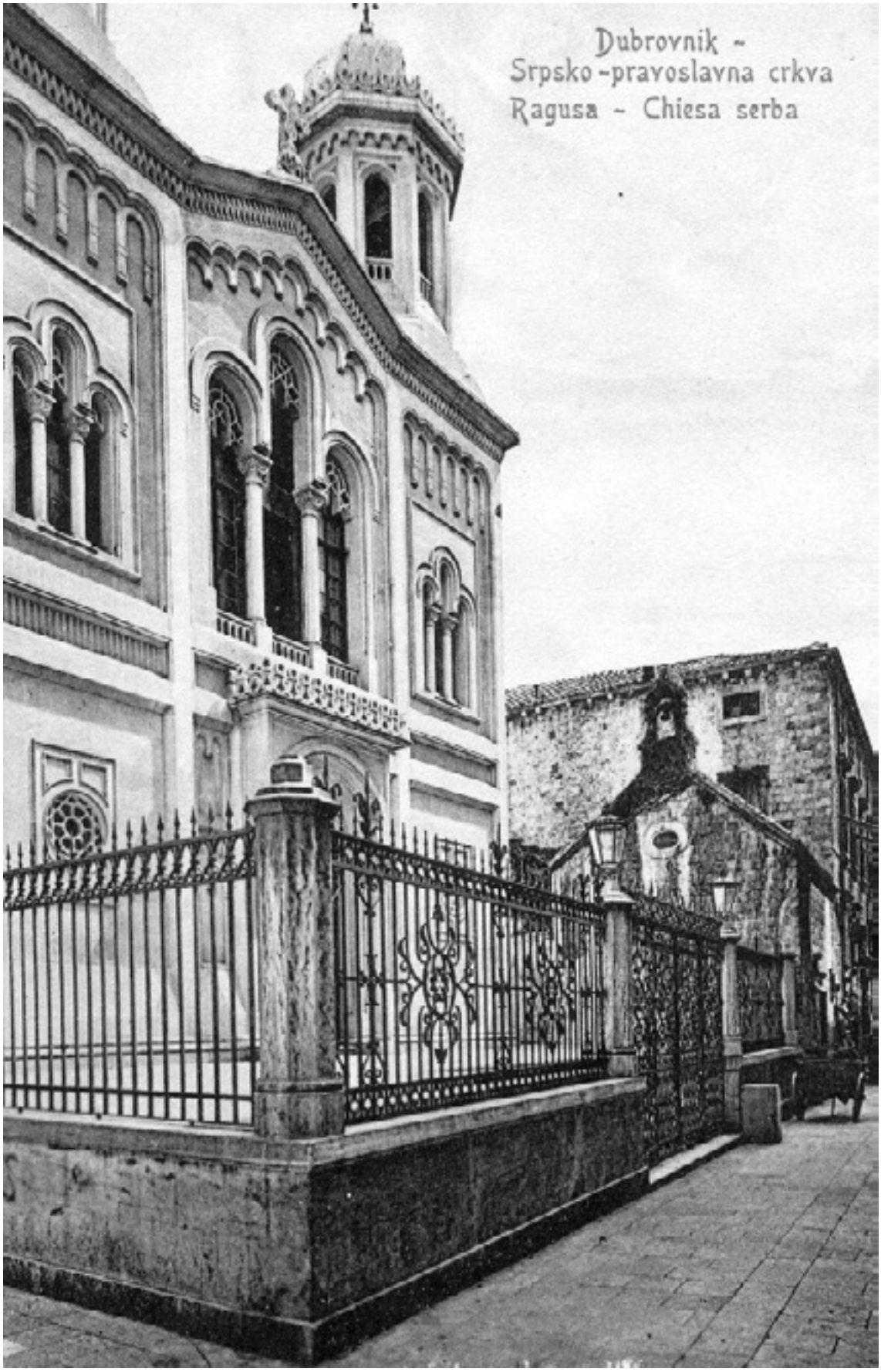

Srpska pravoslavna crkva Svetoga Blagovještenja u Dubrovniku – razglednica

Gradnja crkve započela je potkraj 1869, a posvećena je 1877. Po uvjetima Tutorstva Pravoslavne općine projekt je izradio splitski arhitekt Emil Vacchietti (1830-1901), a radove je vodio *proto* Andrija Perišić, također Splićanin.

žavno središte okupljanja i izvor nade za južne Slavene, kako one pod Osmanlijama tako i one pod Habsburgovcima. Slične ideje o Srbiji kao ključu za rješenje *Istočnog pitanja* istodobno je promovirao i Pucićev prijatelj iz djetinjstva, politički pustolov, pisac i emigrant u srpskoj službi Matija Ban (1818-1903). On se u rodnom gradu zatekao tijekom 1848/9. kao agent Ilije Garašanina i srpskih *ustavobranitelja* u sklopu provedbe politike *Načertanija*. U nekim prilozima dubrovačkog četrdesetosmaškog lista *L'Avvenire* Ban i Pucić po prvi put javno su iznijeli ideje o srpstvu Dubrovnika. Svjesni da kreiraju novi identitetski obrazac, od 1849. do 1852. objavili su tri sveska godišnjaka *Dubrovnik cvijet narodnog književstva* u kojemu su svoje identitetske zamisli uklopili u nekoliko književnih i historiografskih tekstova. Međutim, njihova je afilijacija srpstva iskakala iz srpske integracijske matice u kojoj je dominirala protonacionalna i paradržavna uloga Srpske pravoslavne crkve. Osim toga, njihovo se nacionalno "intelektualiziranje" nije uklapalo ni u politički integralizam mlade srpske države. Naime, Ban i Pucić nisu poput Vuka Karadžića, Ilije Garašanina i dubrovačkog paroha Đorđa Nikolajevića (1807-1896) naprosto "prisvojili" čitavu štokavsku baštinu i proglasili je srpskom već su svoje teze nastojali potkrijepiti "znanstvenim" i povijesnim "dokazima". Osim toga, Pucić i Ban zalagali su se za sjedinjenja Dubrovnika i Dalmacije s Hrvatskom na temelju povijesnog prava. Za njih je to bio prvi korak koji se trebao nastaviti daljnjom integracijom pod vodstvom Srbije. Uz srpsko koristili su *ilirsko* i *slovinsko* narodno ime, a Ban je među prvima spominjao ne posve artikulirani pojam *Jugoslavije*.

Banova i Pucićeva srpska nacionalna ideologija, nastala izvan konteksta pravoslavlja, nije se uspjela ukorijeniti niti prodrijeti među šire slojeve. Pravoslavnim Srbima bila je teško razumljiva, a u katoličkom Dubrovniku *vjersko pravilo* pokazalo se kao nepremostiva prepreka. Ipak, nakon obnove političkog života 1861. i učvršćenja austro-ugarskog dualizma 1867. proces nacionalne diferencijacije se ubrzao, a kulminirao je 1879. raskolom u Narodnoj stranci i osnivanjem posebne Srpske stranke u Dalmaciji. Nacionalni i politički prijepori koji su se u tisku rasplamsali oko pitanja sudbine Bosne i Hercegovine neočekivano su se radikalizirali upravo u Dubrovniku. Iako su bili ekonomski moćni, malobrojni dubrovački pravoslavni Srbi nisu bili posebno politički organizirani. Uz njihovu potporu, vodstvo srpske politike pa i Srpske stranke preuzeli su dubrovački katolici, sljedbenici Banovih i Pucićevih zamisli. Riječ je o generacijski raznorodnom krugu intelektualaca, političara i potomaka vlastele koji su ponikli u Narodnoj stranci i koji su na temelju *srbokatoličke* ideologije pokušali razviti moderni nacionalni pokret. Ohrabreni konačnim osamostaljenjem i međunarodnim priznanjem Srbije ovi su Dubrovčani prihvatili srpski nacionalni identitet naglašavajući lokalne dubrovačke interese. Svoje su ciljeve oštro suprotstavljali hrvatskoj nacionalnointegracijskoj politici i sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. Iz dubrovačke perspektive napadali su narodnjačku većinu još sustavnije od srpskih vođa u Dalmaciji i Boki pa su se neki od njih poput Antuna Puglijesija (1858-1927) i Antuna Fabrisa (1864-1904) nametnuli kao lideri Srpske stranke u pokrajini. Stari ideologemi o dubrovačkom srpstvu tek su neznatno modificirani. Etnolingvističke teorije o štokavštini kao ekskluzivnom srpskom "jeziku" i selektivni historiografski podaci o etničkim granicama u srednjem vijeku smatrani su fundamentalnim istinama i povijesnim dokazima o kontinuitetu srpstva na dubrovačkom području. Usto, novi naraštaj Srba katolika, među kojim je bilo nekoliko gimnazijskih profesora, pružao je žestok otpor jezičnoj praksi zagrebačke lingvističke škole koja je djelomično odstupala od Vukovih novoštokavskih pravila. Srbi katolici smatrali su se građanskim liberalima, a zauzimanje za konfesionalno zbližavanje i načelo odvajanja crkve od države, to jest borbu protiv "klerikalizma", držali su najvažnijom odrednicom svoje politike. U tom smislu razvili su kulturnopovijesne teze o autentičnosti pravoslavlja na dubrovačkom području u srednjem vijeku, o ćirilici kao ekskluzivno srpskom i izvornom pismu dubrovačke kancelarije te o srpskom karakteru stare dubrovačke književnosti. U svojim člancima i publikacijama selektirali su pojedine epizode iz bogate dubrovačke prošlosti kontekstualizirajući ih u sklopu srpske povijesti i tradicije. Njihove su postavke često bile potkrijepljene ćirilskim ispravama i dokumentima iz dubrovačkog arhiva. Uz građanstvo slobodnih zanimanja, profesore, odvjetnike i liječnike, prozelitski ton istupima novih Srba katolika davao je dio studentske, gimnazijske i obrtničke mladeži. Pod nazivom *Dubrovačka omladina* ti su mladi Srbi katolici evocirali značenje i političke ciljeve Ujedinjene omladine srpske, legitimirajući se tako kao zakašnjeli dubrovački ogranak tog zabranjenog "prečanskog" pokreta. *Srbi Dubrovčani* odbacivali su povijesno i državno pravo koje je povezivalo Dubrovnik s Dalmacijom i Hrvatskom i naglašavali su nemoć hrvatske politike u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, a kao glavnu smjernicu za budućnost Dubrovnika isticali su srpsko etničko i nacionalno pravo. Grad su pritom vidjeli izvan Monarhije i Hrvatske, u izravnoj vezi sa Srbijom i zemljama koje su smatrali srpskima, Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom. Iako se ideologija pokreta time udaljila od uglađenog "južnoslavenskog" srpstva Pucića i Bana, ova su dvojica bili posebno štovani i smatrani osnivačima pokreta, a osobito je djelo Meda Pucića nakon njegove smrti 1882. u očima *Omladine* dobilo kultni značaj i interpretiralo se u skladu s dnevnopolitičkim potrebama.

Manje skupine Srba katolika pojavile su se i u drugim urbanim dijelovima Dalmacije (Zadar, Split, Makarska) ali se nigdje nisu uspjele organizirati i politički djelovati tako dugo i uspješno kao u Dubrovniku. Štoviše, oko dubrovačkog kruga okupljali su se Srbi katolici iz drugih krajeva Dalmacije. Usporedo s jačanjem hrvatsko-srpskog nacionalnog sukoba srbokatolički se pokret tijekom osamdesetih godina u potpunosti profilirao, a njegovi su članovi otvoreno istupali protiv narodnjačke većine u Dubrovačkoj općini, naročito protiv gradonačelnika Rafa Pucića i narodnjačkog barda Pera Čingrije. Unatoč raskolu, veliki je broj narodnjaka zbog jezične i etničke bliskosti Hrvata i Srba te zbog neizdiferencirane i nedovršene individualizacije hrvatskoga nacionalizma, još neko vrijeme zastupao teorijsko stajalište o jedin-

Srpska dubrovačka građanska muzika – razglednica

Prevlasti nad nacionalnim udrugama, osobito nad gradskom limenom glazbom, bile su od presudne važnosti u političkim i stranačkim borbama. Uz tisak, scenske su umjetnosti, napose muzičke skupine, predstavljale najvažniji medij nacionalne propagande. Nakon raskola među narodnjacima Srbi katolici su 1888. odnijeli prevagu u gradskoj glazbi koju su prozvali Srpskom dubrovačkom građanskom muzikom (koja je izvodila i talijanaški repertoar), nakon čega je osnovana Hrvatska općinska glazba. Tako su potkraj 19. i početkom 20. stoljeća gradom gotovo svakodnevno odzvanjali hrvatski, srpski i talijanski marševi, rodoljubne pjesme i budnice.

stvu dvaju "plemena", to jest o dva "plemena" i dva "imena" istoga naroda. Uostalom, sama stranka tek od 1889. mijenja naziv u Narodna hrvatska stranka. Tu su situaciju na paradoksalan način koristili neki Srbi katolici poput Luka Zore (1846-1906), koji je ostao među narodnjacima u nadi da će i u tom krugu prevladati njegove ideje. Kriza i oportunizam Narodne stranke, uz dobru organiziranost i agresivnu agitaciju, donijeli su Srbima katolicima prve političke uspjehe. Na općinskim izborima 1884. ostvarili su iznenađujuće dobar rezultat koji ih je ohrabrio u napadima na narodnjake. Iako se nisu domogli vlasti, različitim izbornim i proceduralnim zahvatima uspjeli su "preuzeti" infrastrukturu narodnjačkog nacionalnog pokreta, niz ustanova i preporodnih društava. Dubrovačku Narodnu štionicu utemeljenu 1863. preuzimaju 1887, Gradsku muziku osnovanu 1878. proglašavaju "srpskom" 1888, a Radničkom društvu iz 1874. daju ekskluzivno srpski značaj 1894. Nakon toga, hrvatski narodnjaci morali su ponovno osnivati slične organizacije, novu čitaonicu i glazbu.

U javnim političkim istupima Srbi katolici razvili su poseban "ideološki jezik". Kako bi privukli širi krug pristaša u gradu i okolici najčešće su se nazivali *Dubrovčanima*, ističući tako "stari" identitet i brigu za "komunu". U kasnijem razdoblju samodefinirali su se kao *Srbi Dubrovčani* kako bi relativizirali značenje konfesionalnosti u odnosu na nacionalnu pripadnost. Svoje su političke i nacionalne ideje proklamirali u nizu glasila i časopisa što su ih pokretali od početka osamdesetih godina: *Gušterica* (1882), *Glas dubrovački* (1885/6), *Radnik* (1887), a najvažniji i najdugovječniji bio je list *Dubrovnik* (1892-1914). Tekstove su također objavljivali u književnom časopisu *Slovinac* (1878-1884) i kalendaru *Dubrovnik Zabavnik štionice dubrovačke* (1866-1885), a bili su aktivni i u vodećem glasilu Srpske stranke u Dalmaciji, zadarskom *Srpskom listu* (*glasu*) u kojemu su polemički dopisi iz Dubrovnika potpisivani pseudonimom "Republikanac sv. Vlaha".

Konačno, zbog političke pasivnosti i organizacijske krize, Narodna stranka apstinirala je na općinskim izborima 1890. pa su Srbi katolici u koaliciji s malobrojnim ali utjecajnim autonomaškim činovništvom došli na vlast. Uz izborne makinacije od velike pomoći bila im je žestoka promidžbena kampanja *Omladine*. Za gradonačelnika je izabran vlastelin Frano Šiškov Gondola (1833-1899) koji je na listi *Dubrovčana* već godinu dana prije tijesnom pobjedom bio izabran za zastupnika u Carevinskom vijeću. Uslijedila su dva mandatna razdoblja vlasti srbokatoličko-autonomaške koalicije, koja je u sličnim uvjetima pobijedila i na izborima 1894. U devetogodišnjem razdoblju njihove dominacije rasplamsala se dotad nezapamćena politička i nacio-

Hrvatska općinska glazba u Dubrovniku – razglednica

nalna borba praćena brojnim polemikama u dubrovačkom, dalmatinskom i hrvatskom tisku i u javnosti.

Snažni otpor Srbima katolicima odmah je pružila pravaški orijentirana skupina mladih dubrovačkih Hrvata na čelu s Franom Supilom. Taj je dvadesetogodišnjak 1891. pokrenuo list *Crvena Hrvatska* što je ubrzo postao tribina pomlađenog narodnjačko-pravaškog kruga i medij oko kojega se konsolidirao hrvatski politički i nacionalni blok. Već 1892. Srbi katolici odgovorili su svojim tjednikom *Dubrovnik*, a Antun Pasarić (1862-1906) iste je godine utemeljio Srpsku dubrovačku štampariju u kojoj su se tiskala i druga srbokatolička izdanja. Slijedili su višegodišnji politički okršaji u javnosti praćeni polemikama i publicističkim ratom između *Crvene Hrvatske* i *Dubrovnika*. Etnonacionalistička argumentacija s obje strane uglavnom se oslanjala na povijesne podatke i lingvistička domišljanja.

Svečanost povodom otkrivanja spomenika Ivanu Gundulićuu 25-27. lipnja 1893. imala je potpuno hrvatsko obilježje i pokazala se kao prvi veliki uspjeh Supilovih i Čingrijinih pristaša. Narodnjaci i pravaši imali su glavnu riječ na proslavi kojoj su prisustvovali vodeći hrvatski političari, pisci i umjetnici iz Zagreba, a općinska vlast Srba katolika bila je potpuno marginalizirana. Ipak, na izborima 1894. Srbi katolici i autonomaši s malom većinom su ostali na vlasti. Bila je to Pirova pobjeda. Heterogena je skupina *Dubrovčana* u općinskoj vlasti od početka bila suočena s brojnim praktičnim problemima i unutarnjim sukobima te je ubrzo pokazala niz ideoloških napuklina i organizacijskih slabosti. Zbog borbe za pozicije i ponovnog uvođenja talijanskog jezika koalicija s autonomašima se raspadala, a zadarsko Namjesništvo, koje ih je u sukobu s Hrvatima u početku podržavalo, njihovu je politiku počelo osjećati kao potencijalnu opasnost. Nakon financijske afere i smrti gradonačelnika Gondole, u izbornom srazu sa Supilovim modernim pravaštvom koje je počivalo na koherentnoj ideologiji hrvatske nacije-države, *Srbi Dubrovčani* su 1899, ne izašavši na izbore, doživjeli težak poraz.

Premda su zadržali utjecaj u gospodarskom, kulturnom i političkom životu, a od 1905. su participirali u vlasti, njihov je pokret na početku 20. stoljeća zapao u krizu koja se nastavila slabljenjem i postupnim gašenjem. Tomu je više razloga. *Srbi Dubrovčani* sve su se više povezivali s financijski moćnom zajednicom pravoslavnih Srba koja je imala značajnu ulogu u usponu dubrovačke ekonomije na prijelazu stoljećâ. Time su u lokalnom političkom životu izgubili autentičnost i utjecaj, a u okviru Srpske stranke u Dalmaciji stopili su se s pravoslavnom većinom. Naime, konzervativno krilo stranke, predvođeno pravoslavnim klerom na čelu s episkopom Nikodimom Milašem, zastupalo je strogi konfesionalni ekskluzivizam pa je u Srbima katolicima vidjelo pritajenu opasnost. Unatoč brojnim aktivnostima, osnivanju novih udruga i pokretanju časopisa *Srđ* (1902-1908), *Srbi Du-*

brovčani postali su puki "dodatak" Srpske stranke u Dalmaciji. Sporazumi postignuti Zadarskom i Riječkom rezolucijom 1905. uglavnom su otupili oštricu nacionalnih borbi u čitavoj Dalmaciji te su i u Dubrovniku jamčili Srbima (katolicima i pravoslavnima) sudjelovanje u općinskoj vlasti. S druge strane, nakon svrgnuća Obrenovića i povratka Karađorđevića na vlast godine 1903. sve su se više zaoštravali odnosi Srbije s Austro-Ugarskom pa su i Srbi katolici bili pod pojačanim nadzorom središnjih vlasti. Najzad, neposredno prije i tijekom Prvog svjetskog rata sa scene je nestala čitava starija i srednja generacija *Srba Dubrovčana* čiji su pripadnici pomrli, izbjegli, ili ih je austrijska vlast internirala kao političke sumnjivce. Mnogi su se bavili intelektualnim zanimanjima pa su zbog karijere trajno napustili Dubrovnik i živjeli u većim središtima diljem Monarhije i Europe.

Na prvi pogled paradoksalno, potpuno zamiranje pokreta nastupilo je nakon sloma Monarhije i stvaranja Kraljevine SHS. S inauguracijom integralnog jugoslavenstva kao da je nestao *raison d'être* Srba katolika, a identitetski aspekt njihove ideologije izgubio je sadržaj i uporište i sveo se na osobni nacionalni izbor. Usprkos intelektualnom prestižu i materijalnoj moći *Srbi Dubrovčani* nisu uspjeli svoj "izabrani" nacionalni identitet "ugraditi" u etničke tradicije dubrovačkog stanovništva. Za razliku od hrvatskih političkih vođa, oni svojom ideologijom nisu mogli integrirati veći broj pristaša iz različitih društvenih slojeva kako bi omasovili pokret i realizirali srpski nacionalizam u *srbokatoličkom* obliku.

Broj aktivnih Srba katolika i njihovih pristaša u pojedinim razdobljima teško je precizno utvrditi. U završnoj fazi nacionalne integracije u Dubrovniku zgusnula su se sva proturječja tog kompleksnog procesa. Članstvo u strankama, nacionalni izbor pojedinaca, simpatizera i malobrojnih birača, a ponekad i pripadnika čvrste jezgre neke stranke ili nacionalnog pokreta u preddemokratsko je doba bilo varijabilno, podložno političkom i društvenom utjecaju pa i korupciji. Ovisno o okolnostima mnogi su mijenjali "pripadnost" te su iz tabora autonomaša prelazili u redove narodnjaka, Hrvata ili Srba katolika i obrnuto. Fluidnost članstva i pristaša bila je posebno izražena kod *Srba Dubrovčana*. Političko i nacionalno konvertiranje, osobito u vladajući tabor, bilo je raširena i uobičajena pojava. Osim toga, kroz polustoljetno trajanje, pokret je kao politička stranka i varijanta nacionalne ideologije doživio neuspjeh pa su se mnogi Srbi katolici, osobito oni koji su uz tu ideologiju pristajali deklarativno ili zbog nekog pragmatičnog motiva, udaljili od srpskog izbora i vratili se u okvir vjerskog (i etničkog) pravila. Svakako, pokret je u samom gradu na svom vrhuncu počivao na relativno stabilnoj jezgri od šezdesetak aktivnih sljedbenika kojima, uz stanoviti oprez treba pribrojiti i dio članova njihovih obitelji. Dakako, pristaše, glasači i članovi srbokatoličkih organizacija bili su i pravoslavni Srbi u Dubrovniku koji su u političkom smislu uvijek bili u njihovoj sjeni ali su pokretu davali snažnu materijalnu i moralnu potporu.

Uz već spomenute lidere, među politički aktivne Srbe Dubrovčane spadali su potomci vlastele Mato Jerov Natali (1816-1895), Nikša Matov Gradi (1825-1894), Josip Petrov Bona (1838-1875) i Luko Mihov Bona (1863-1940). Među građanima, uglavnom intelektualcima slobodnih zanimanja, liječnicima, ljekarnicima, odvjetnicima, gimnazijskim profesorima, svećenicima i posjednicima isticali su se često rodbinski povezani *Srbi Dubrovčani*: braća Vlaho (1818-1896) i Rafo (1828-1888) te njegov sin Matej Šarić (1851-1938), otac i sin Vice (1838-1919) i Lujo Adamović (1864-1935), braća Niko (1852-1907) i Vlaho Matijević (1860-1917), braća Antun (1858-1927) i Jero Pugliesi (1862-1907), slikar Marko (1864-1944) i brat mu dum Andro Murat (1862-1944), dum Ivan Stojanović (1829-1900), Luko Zore (1846-1906), Stijepo Castrapelli (1850-1885), Antun Drobac (1859-1938), Antun Vučetić (1845-1931), Stijepo Knežević (1870-1951) i drugi. Kao publicisti, novinari i pisci uz Antuna Fabrisa djelovali su Kristo Dominković (1877-1946), Stijepo Kobasica (1882-1944), Frano Kulišić (1885-1915) i jedan od osnivača *Omladine* i najveći renegat pokreta Antonije Stražičić (1864-1921). Pokretu je pripadao povjesničar i diplomat Lujo Vojnović (1864-1951), kao i dva znamenita jezikoslovca Pero Budmani (1835-1914) i Milan Rešetar (1860-1942).

* * *

Kao sve ideologije i srbokatolička je doktrina u Dubrovniku razvila svoj *jezik* i svoju utilitarnu poetiku koja je inspiraciju crpila iz dubrovačke povijesti, politike, kulture i književnosti. Osim novinskih članaka, brošura i raznih vrsta proze s političkom i "znanstvenom" argumentacijom, poezija je bila osobito zahvalni žanr za nacionalističke sadržaje, a u "omladinskoj" književnosti Srba u Monarhiji Dubrovački Srbi katolici imali su savršene uzore. Pisane najčešće u maniri usmene narodne poezije, ove pjesme žele poslati dojmljivu poruku o događajima, političkim stajalištima i značajnim pojedincima. Dakako, primaran je njihov prosvjetiteljski nacionalni naboj upućen širim, pa i manje obrazovanim slojevima.

Ovaj izbor obuhvaća po četiri pjesme Meda Pucića i Matije Bana, dvojice srbokatoličkih barda, koje su nastale u različitim fazama njihova života. Slijedi dio pjesme u prozi *Moja Mati* Ljudevita Vuličevića. Ostatak čini osam prigodnih polemičkih i posmrtnih pjesama anonimnih stihotvoraca koji su pripadali krugu Srba katolika oko *Omladine* i časopisa *Srđ* te cenzurirana i rijetko objavljivana pjesma Uroša Trojanovića *Bokeška noć*. Za razliku od poezije nadahnute "uskrsnućem" Srbije i srpskom nacionalnom ideologijom, kakvu su u pojedinim životnim fazama pisali Pucić i Ban, kao i poetski dotjerane Vuličevićeve matri-patriotske proze, ostale su pjesme uglavnom lišene umjetničkih ambicija. Riječ je o tipičnim prigodnicama, posmrtnicama, budnicama i pjesmama propagandnog karaktera koje su pisane za dnevnopolitičke potrebe.

Pridodane su im i tri protupjesme: anonimni pjesnički pamflet protiv izgradnje pravoslavne crkve iz 1877, sonetna zagonetka Antuna Liepopillija iz 1885. i svečana pjesma Augusta Harambašića povodom otkrića spomenika Ivanu Gunduliću 1893.

Medo Pucić
(1821-1882)

Medo Pucić – čini se da je za službovanja na beogradskom dvoru osim plaće Pucić zaradio i neprijatelje. Često se citira sarkastična ocjena Medova odgojnog utjecaja na mladog Milana Obrenovića iz pera glasovitog Slobodana Jovanovića: "To je bila jedna primorska leventa, koja je samo jela i spavala, i svoj položaj na dvoru smatrala kao sinekuru... Kljukan svakovrsnim znanjima, on je (Milan, op. a.) u pogledu svoga moralnog vaspitanja ostavljen sam sebi. Njegov vaspitač Medo Pucić hrkao je po vas dan u svojoj naslonjači."

Bosanske davorije
(odlomak)
Padova, 1841.

1.

Srbija se digla veće
Otmanski je jaram svrgla;
Čulo se je na daleče
Kad je ropsko kolo strgla;
Borila se ne zaman,
Sad joj svietli žarki dan.

Crnogorska eno vila
Mirno slavne dane traje;
Kol' je teška tudja sila
Ona davno nepoznaje;
Borila se ne zaman,
Sad joj svietli žarki dan.

Pa i Vlaška i Bogdanska
Sa slobodom već u ruci
Jeste zemlja sve to slavska,
Jesu naši svi to puci;
Borili se ne zaman,
Sad im svietli žarki dan.

A mi kako? Svedj u tmini
Da stojimo crna lica?
Deder braćo! Na visini
Vedra sja i nam danica;
Borba neće bit zaman,
Rujna zora, žarki dan.

2.

Mladi Srbi bud'mo mi
Braća jedne misli svi,
Misli sloge, misli slave,
Misli ljubve bratske prave,
U nas gleda narod sav!

Joj! Nas tiešti strašna moć,
Odasvuda crna noć,
Mi moramo zrak staviti
Domovinu sahraniti;
U nas gleda narod sav.

Neka pravi Srbin svak
Dobro pamti naš barjak;
On je modar, crven, bio,
Medj ociljem krstaš mio;
U nas gleda narod sav.

Vanka sablje, nože van,
Handžar, diljku, dževerdan,
Samokrese, puške, mače,
Sve što kosi, sve što sieče;
U nas gleda narod sav.

Pomoći nas hoće Bog
Netom vidi puka svog
Da s' obrće put ishoda
Okle suncem gre sloboda;
U nas gleda narod sav.

Hajdmo mladi Srbi mi
Braća jedne misli svi,
Hajdmo složni, hajdmo slavni,
Žrtvovati sve pripravni;
U nas gleda narod sav.

Pjesne Meda Pucića. Karlovac: Naklada tiskarskog i književnog zavoda Abela Lukšića, 1862: 189-192.

Karagjurgjica
1847-1850.
(odlomci iz I. pjevanja)

...

Mili Bože na svemu ti fala!
Nije mati rodila junaka
Što je Đorđa Marica pristala.
Kako momak doraste do šaka
Za njim listom zemlja sva j' ustala
Isčistila sva se od Turaka...
Al najveću kada steče silu
Izdaja mu presječe žilu.
...

Tad pod strahom divljih Janjičara
Iseli se lik od Vila sveti
Samo ona koja pjesme stvara
U pitomi Dubrovnik doleti,
I vještinom udesnih guslara
Narodnju nam nevolju posveti,
Ta i meni sad na krilu stoji
Mjerilom mi sve riječi broji.
...

Po polju se razbjesniše Turci
Nasićeni blagom u gradovi';
A planinu stisnuše hajduci
Gladni, žedni, a ma bez okovi;
Prenuše se paka gorski vuci
Uskrsnuše srpski vitezovi
I Petrović iz Topole sine
Da prosvjetli obraz domovine.

Ko njegove veličajne boje
Da dostojnom riječi spovjede?
Đe drugove vodi Đorđe svoje
Svud im slave slavu i pobjede;
Oni nikog vraga se neboje
Dok takvoga vojvode sl'jede,
On se Turcim javlja mrsko lave,
A Srbljima bijelo jagnje slave.

Tad ko mati što rođenog sina
Domišljatom ljubvom othranjiva,
Uzme Vila hrabroga Srbina
Obranom ga nebeskom pokriva,
Njom on slomi zastavu Turčina
Njom iz ognja izbavi se živa
Pod Rudnikom, na polju Mišaru
Na Sjenici, Drini i Vračaru.

Kad li pukne puška s Beograda
Glas podade sa Dunaja tija.
Odmah s Save, sa Morave tada,
Uzdigne se butun Šumadija;
Svim narodom jedna glava vlada
A šta radi složna Srbadija
Začudi se sedam kraljevina,
Zadrma se turska carevina.

Dosta ste se Turci veselili
U srpskijem gradovima b'jeli',
Đevojak' se dosta naljubili,
Dosta srpske pšenice najeli,
Dosta b'jede svake ste izn'jeli,
Al na sebe same navaliste
Kad grehotu Bogu učiniste.
...

Pjesne Meda Pucića. Karlovac: Naklada tiskarskog i književnog zavoda Abela Lukšića, 1862: 96-104.

Srbi na Kosovu
1878.

Tvrdom stopom Srbin stade
Na Kosovo kobno polje,
Stari krstaš razavio
Nakon pecat crn'jeh ljeta
Otkad zgazi Ture gadno
Ture gadno
Polje jadno...
Oj davori! Kosovo je
Naše, naše, navjek naše!
Življim zrakom žar ga grije
Življim dahom vjetar bije
Živo drhću od radosti
Od radosti
Svete kosti;
Što su kosti tu ledinom?
Moći srpskih mučenika!
S Vučitrna, sa Prištine,
S Nerodimlja, s Kačanika,
Sa Sitnice pitne vode
Pitne vode
Rad slobode
Gle' ustaju, drevne s'jenke,
Ta gospocka vedra lica!
Car Lazare, vođa Miloš,
S Kosančićem drug Toplica,
Stari Bogdan s devet tića
Devet tića
Jugovića;
Te u susret srpskoj vojsci
"Oj Bog s nama, u glas kliču,
Divni naši zatočnici,
Srećni mladi naraštaju,
Već dorasli našoj slavi
Našoj slavi
I državi!
S onog polja, našom krvi
Za nebesko skupo carstvo
Natopljena,
Naploćena,
Proslavljena,
Posvećena,
Svako srpsko srce bije
Srce bije,
Suze lije.
Slava, slava! Dični rode,
Staru pamet okrenite
Zemsko carstvo zavolite
Na Kosovu g' utvrdite!
Srpskom kralju, Kosov-polje
Kosov polje, daj prestolje!
K djelu Srbe, s crn'jeh gora
Drvlje snesi,
St'jenje kresi,
Hram podiži,
Dvor uzdiži,
Pa vilinski grad sagradi
Na Kosovu grad-stolicu
Milanovu prestolnicu.
Oj čestiti nada svima
Sv'jetla glavo, Milan kneže!
Srpsku s' sreću povratio,
Naše krune ti s' obnovnik,
Ti obnovnik
Ustanovnik

-

Ove r'ječi što od srca lete
S slavnoga njegda Dubrovnika grada
U v'jenac vi na spomen uplete
Lazarovih vrsnika potomak,
Ta "otpusti svoga raba, Bože
Pošt' uočih Spasitelja" sada
Uskliknuti pod sjedinam, može
Milanove mladosti nastavnik.

* * *

Pjesma laž je, pjesma san,
Pjesnik luda, pjesnik pjan!
Naša slava drugo nije
No ko prije
Boležljivo maštanije,
Grdna sprdnja, tuga, muka,
Bogosovka, kletva, bruka;
Sa Kosova grakče vran!
Na Kosovu turski han, ...
Srb izlije krv zaman!
To je srpski rata plan,
Rataplan, rataplan, rataplan
Plan, plan, rataplan.

Pjesme Meda Pucića. Pančevo: Naklada braće Jovanović, 1879: 9-12.

Poma

Po pripeci misirske pustare
Nosi crnca grbava gamila;
Teško ga je žegja osvojila,
Umorio pjesak od Sahare,
Jedva diše s pregoleme muke,
A pustara kano dlan od ruke.
No vičan joj ismailski sin,
Jezdom jezdi crni beduin.
Jezdom jezdi i svecu se moli:
"*Ališalah! Muhamed surula*,
U *dženetu* teče biser vrulja,
Nada vruljom šuma se oholi;
Tu hlad biva usred *idžindije*,
Tu vjernoga čekaju *hurije*..."
I već pjeni u slasti mu grud,
Sama mašta olakša mu trud.
Je l' obmana il Bog se smili?
Gle visoko do neba drveće,
Kano šator grane sve zapleće;
Živa voda kroza travu hmili,
Krd ovaca na potoku pije,
Svako žito u zahlađu zrije;
Odmara se *Ćabe karavan*,
Zamirisa *tutun i fildžan*!
Vita pomo! Rodiljo oaze,
Svoje čedo sama ti njeguješ,
Žilama mu zemlju utvrgjuješ,
Braniš izvor da ga ne zajaze,
Granjem bilje od pripeke štitiš,
Slatkim plodom gladnu djecu sitiš,
Od vajkade, od sto tisuć god,
Ti sve ljubiš čovječanski rod.
Vita pomo! Pobožna te ruka
I u srpsko primorje posadi,
I prem često sjever klance hladi,
U kršu nam rasteš sredi kuka;
Al ti uzrast gorostazan nije,
Al ne može plod ti da dozrije,
Al korisna nijesi ma ni kom ...
Puki nakit kraju surovom!
Mnogo tako prekomorsko bilje
Rodna zemljo u tebe uljegne,
Ono će ti mezgu da istegne,
Da u sampas rastrka ti žilje ...
Koja fajda vrbovu u nedjelju,
Da ti kiti otar i postelju?
Koja fajda kad ti manjka kruh
Da te cvijet resi miloduh?
Oj tugjinstva jadnog se okani!
Svakoj zemlji Bog je način dao
Vlagu, žegu, skladom razgranao
Da svoj narod svojom hranom hrani.
Znano zelje želudac ne kvari,
Kućno sukno nikad ne ostari,
A ko gleda na sokoljev let
Slabo c'jeni pitu i skrlet.
Ta pokle te previšnji nadari
Umom, licem, silpom, r'ječi sličnom,
Da nam budeš, megju svima, dičnom,
Srpska zemljo, deder za se mari;
Ti ne traži misirskih oaza,
Vlaških čuda, njemačkih dokaza,
Ti iznesi svoje grude plod,
Kaži sv'jetu svoj junački rod!
Bezočnici raskotiše bruku,
Od savjesti sprdnju načiniše,
Grk i Latin krst nam omraziše,
Vrancuz, Nijemac i čast i nauku;
Al u tebe božja 'e vjera čista,
Duša ti se još ko zlato blista,
Počuj samo glasa srca svog,
Te je s tobom, svemu sugja, Bog.

Dubrovnik Zabavnik Narodne štionice za godinu 1867. Spljet, 1866: 3-5.

Nakon studija u Padovi i Beču te komorničkog službovanja u Lucci i Parmi četrdesetih godina 19. stoljeća Medo Pucić se vratio u rodni grad s oblikovanim idejama o njegovu srpstvu i o Srbiji kao stožeru ujedinjenja južnih Slavena. Već u *Bosanskim davorijama* pisanima 1841. afilijacija srpstva za Pucića je glavni izvor protuosmanskog patriotizma. Epska *Karagjurgjica* (u zbirci *Talijanke* iz 1849. djelomično je objavljena pod naslovom *Gjurgjevica*, a u kasnijim izdanjima nosi naslov *Karađurđevka*) započeta je u Italiji 1847, a završena 1850. u Dubrovniku nakon Pucićeva kraćeg posjeta Srbiji. Nadahnut životom, podvizima i tragičnim usudom srpskog vožda Karađorđa, Pucić je opjevao srpsku povijest kao nacionalnu eshatologiju ovjekovječenu u viziji velike balkanske države pod srpskim vodstvom. Dakako, u tom procesu poetski je istaknuto mjesto "pitomog Dubrovnika" kao utočišta vila koje su u stoljećima pod turskim jarmom čuvale duh narodne slobode. Godine 1858. Pucić je u Beogradu objavio zbirku isprava *Spomenici srpski od 1395. do 1432.* u kojoj je sabrao ćirilske isprave i povelje iz dubrovačkog arhiva. Zbirku je posvetio knezu Aleksandru Karađorđeviću čime je izravno oživio vezu Dubrovnika sa srpskim vladarima. Međutim, Aleksandar je potkraj iste godine bio prinuđen na abdikaciju. To je vjerojatno usporilo Pucićevo političko djelovanje u Srbiji, pa se on od 1861. ponovno usmjerio prema zbivanjima u Hrvatskoj gdje mu je brat Niko Veliki iz redova narodnjaka bio izabran za saborskog zastupnika. Tek deset godina kasnije, 1868. Pucić je preselio u Beograd kao odgojitelj mladog kneza Milana Obrenovića (1854-1901). Vrata dvora vjerojatno su mu se otvorila nakon pozitivnih odjek rasprave *La Serbia e l'impero d' oriente* što je objavio 1867. u prestižnom časopisu *Nuova Antologia Italiana.* U Beogradu ostaje do 1874. kada mu se, u nerazjašnjenim okolnostima, tek stasali vladar zahvalio na uslugama. Izjavivši da u Srbiju više neće dolaziti, iako će je i dalje ljubiti, razočarani Pucić vratio se u Dubrovnik gdje je do smrti 1882. živio povučeno, izvan politike, pišući i baveći se obiteljskim gospodarstvom. Moguće je da su i simpatije prema Karađorđu, u suparništvu s Milošem Obrenovićem, što ih je jasno iskazao u Karađurđevki, bile jedan od uzroka sukoba s mladim knezom. Svoju formalnu lojalnost ali i ogorčenost svojim bivšim učenikom Pucić je potvrdio pjesmom *Srbi na Kosovu.* Iako se na prvi pogled u njoj veliča kneza Milana, kroz žal za Kosovom u pjesmi se zapravo oštro kritizira Obrenovićeva politika tijekom ratova s Osmanlijama 1876. i 1877.

U krugu *Srba Dubrovčana*, osobito *Omladine* neobično je popularna bila Pucićeva pjesma *Poma* (Palma) iz 1866. Sjećajući se gimnazijskih dana u Dubrovniku početkom 20. stoljeća, književni povjesničar Petar Kolendić (1882-1969), i sam tadašnji pripadnik *Omladine*, kaže da se za ovu pjesmu govorilo da "predstavlja cio program Srba na Primorju". S obzirom na njezin sadržaj Kolendić s pravom dodaje: "a zašto, bogami, ni sad ne znam". Uistinu, riječ je o neobičnoj alegoriji, gotovo infantilnoj slici o saharskoj palmi, lijepom i egzotičnom stablu što tisućama godina hrani i štiti beduine. Presađena u naše krajeve ("srpsko primorje") palma više nije blagorodno i veliko stablo već besplodna zakržljala biljka. Pucić cilja na tuđinsku vlast i svakovrsne utjecaje i zaziva izvornost: "Srpska zemljo, deder za se mari; ... Ti iznesi svoje grude plod, ...". Ipak, *Poma* je imala dalekosežan učinak. Godine 1901. nekoliko je dubrovačkih gimnazijalaca Srba katolika, Crnogoraca i pravoslavnih Srba u rukopisu počelo "izdavati" i raspačavati književni časopis *Poma* u kojemu su "objavljivane" uglavnom učeničke pjesme patriotskog i nacionalističkog sadržaja u slavu Srbije i Crne Gore. U listopadu 1902, nakon što se saznalo za politički sadržaj nekih tekstova iz *Pome* u kojima se zazivala promjena vlasti u gradu i gimnaziji, izbila je afera. Na meti se našao urednik Petar Kolendić s još nekim učenicima koji su nakon istrage bili udaljeni iz gimnazije. Za njihovu indoktrinaciju *Crvena Hrvatska* optužila je profesore Antuna Fabrisa i Luka Zoru. Nijedan primjerak dvaju godišta *Pome* nije sačuvan.

Matija Ban
(1818-1903)

Matija Ban – Uz pjesmu *Materi srbskoj* u časopisu *Dubrovnik cvijet narodnog književstva* 1851. Ban je sažeto iznio glavnu identitetsku premisu srbokatoličke ideologije: "Do sada, u ovim našim stranama, a i svud gotovo, pod imenom Srba razumijevao se samo onaj dijel našega plemena, koji slijedi iztočnu crkvu. Ta ubitočna misao poizčezla je osobito u posljednjim događajima, ter smo uvidjeli da smo Srbi svi koji srbskim narječjem govorimo, bili pak iztočne ili zapadne crkve, hristianske ili turske vjere. Kao što se narod razlikuje od naroda jedino po jeziku, tako se i pleme razlikuje od plemena jedino po narječju. Kao što mnogi narodi i mnoga plemena mogu ispovijedati jednu vjeru, tako isto i jedan sam narod, jedno samo pleme, mogu se podijelit na više vjera, bez da to njihovu rodoslovnu jedinost razkidne. I Francuzi nisu svi jedne vjere, pak su opet jedan narod; i Nijemci nijesu svi jedne vjere, pak su jedan narod i oni takodjer. I mi Srbi, neki smo iztočne crkve, neki zapadne, neki uniatske, a neki prešli smo na tursku vjeru; ništa manje svi smo Srbi, ter sastavljamo srbsko pleme, kojima god srbsko narječje jest narječje materinsko. Ima nas preko pet miliona' a živemo u Dalmacii, u Ercegovini, u Crnojgori, u nekim predjelima gornje Albanije i Mačedonije, u Srbiji, u Slavoniji i u južnoj Ugarskoj".

Dubrovačka narodna pjesma (Himna srpsko dubrovačka)
(Dubrovnik, 1848.)

Ja sam Srbin, starog
Dubrovnika sin,
Prva uma iskrica
Slovenima svim;
Dubrovačko moje se
Ime slavi sad
Gdje god živu Slavjani,
Braća Slavjani.
Među zid'ma slobodnog
Grada mojega
Prva se je slavjanska
Pjesma spisala;
Zemlja koju plešem ja
Sveta zemlja je,
Prvih j' ona pjesnika
Slavjanski prah.
Iz praha je njinoga
Prva sjevnula
Iskra slavske ljubavi,
Bratstva slavskoga;
Od te iskre Slavjani
Sada plamte svi
Veledušnim plamenom
Opšte ljubavi.
Sloboda mi propala,
Slava al' ostaje
I kad mis'o velika
Djelom postane
Gradu mom ka' svetinji
Staroj vrvjeće
Oda svuda Slavjani,
Složni Slavjani.

Različne pjesme Matije Bana. Pančevo, 1892: 161-162.

Materi srbskoj

Srbska mati, sina goj,
Mladjahnu mu duh opoj
Svakom kreposnom kakvoćom;
Djelaj danom, djelaj noćom;
Sad je vrijeme kada srbstvu
Treba krepostnih sinova'
Da mu sreća se dosnuje...
Da mu sreća se dosnuje.
Srbska mati, sina goj;
Duh junaštvom njem opoj;
Nek jošt dijete konja vrši,
Pali pušku, sablju krši,
Da junačnost srbska stara
U srdcu mu ne omekša,
I djedinsku slavu shara;...
I djedinsku slavu shara.
Srbska mati, sina goj
Duh svobodom njem opoj;
Srbska je svoboda neocjena,
Bi iz krvi izcrpljena;
I on svoju krv nek lije
Prie nego da nasilnik
Pod sramni ga jaram sbije;...
Pod sramni ga jaram sbije.
Srbska mati, sina goj;
Duh slavjanski njem' opoj;
Da u ledu pust ne čami
Dje se živi žegu plami;
Ime slavjana svakoga
Da mu bude milo i sveto
Kano ime brata svoga;...
Kano ime brata svoga.
Srbska mati sina goj;
Duh naukom njem' opoj;
Da se izoštri miso tupa,
Da probije iz mraka glupa,
Ter na polju srbske umnosti
Pri svjetlilu slavskog sunca
Nikne vječni cvijet mudrost;...
Nikne vječni cvijet mudrosti;
Srbska mati, sina goj.
Buduću mu slavu poj;
Jer junačnost i svoboda,
Mudrost prava i ljubav roda
Na visinu ga izvesti će
Dje pri novoj prošla slava
Ponizni mu prašak bit će; ...
Ponizni mu prašak bit će.

Dubrovnik Cviet narodnog književstva. Svezak drugi za godinu 1850. Zagreb, 1851: 184-186.

Ustanovitelju narodne vojske, knezu Mihajlu, prilikom predaje turskih gradova god. 1867.

Knez na presto stade, mač istrže, viknu,
A polkovi bujni kan' iz zemlje niknu;
Koračaju silnim zamahom vjetrova,
A govore strašnim jektanjem topova.
Zadrhtao turčin, neće da se tuče,
Bježi preko Drine baci gradske ključe.
Tad s gradova srpskih Krst Istoku sine;
Istok kliknu. "slava Miloševu sine!
Sinuće za krstom mač oslobodnjački
Da propjeva slavom sav sv'jet istočnjački."

Slovinac 4/IV, Dubrovnik, 1881: 58.

Žalosna popjevka Nad Medom Pucićem Sa Dunaja

O moj Medo, od djetinjstva druže,
Od djetinjstva do starosti trome,
Duhovi nam srodili se bjehu,
Ti mom srcu, ja priraso tvome.
Smrt nemila presjekla je sada
Slatku svezu, tebe zanijela.
Sam ostadoh! I naći ću samo
Tam' kad stignem šaku tvog pepela!
O moj Medo, plamenita zv'jezdo
Nad sumračnom nebu dubrovačkom,
Ti si zrakom mrak mu probijao,
Glas dizao u muku mrtvačkom.
Nesta sada i zraka i glasa,
Val presuši životnog kladenca,
Staromu nam Dubrovniku pade
Još cv'jet jedan sa slavnoga v'jenca.
O moj Medo, oj zastavo Srpstva,
Bajno si se njemu lepršao!
Na njoj si mu iznio i prošlost,
I budućnost sjajnu zapisao.

Sad zastava leži poderana,
Klonu ruka što je njom vijala,
Te se tužna razliježe pjesma
Od Dunajskog do Jadranskog žala.
O moj Medo, sokole Slovenstva,
Do njegovog visa si se peo;
Tu prostore i plemena silna
Zagrljajem jednim obuzeo.

Vis ostaje, ali jedan borac,
Vrstan borac, na njemu je manje;
Na visu je već sazrelo klasje,
Ali nema Meda da ga žanje.
Vaj, ti pade!... Ali ne, ne pade;
Samo zemlja pokrila ti t'jelo;
A na zemlji kao tvoj duh vječno
Ostaje ti sveto uma djelo.
I Dubrovnik imenom ti svjetlim
Kiti spisak svojih besmrtnika,
A srpstvo mu i slovenstvo kliču
Još si ljepša po Medu nam dika.

O moj druže, to gorčinu blaži
Mog za tobom teškog uzdisaja;
To me hrabri da izdržim časno
Dok ne stignem tamo do tvog kraja.

Slovinac 24/V, Dubrovnik, 1882: 1.

Opsežni spisateljski opus Matije Bana, pored drama i tekstova publicističkog i političkog karaktera, sadrži i niz budnica i prigodnih pjesama patriotskog i nacionalističkog sadržaja razasutih u nizu časopisa. *Dubrovačka narodna pjesma* napisana je 1848. za pripadnike dubrovačke Narodne straže i bila je tiskana kao letak. U njoj se prvi put od strane jednog Dubrovčanina javno očituje srpski identitet: *Ja sam Srbin, starog / Dubrovnika sin, / Prva uma iskrica / Slovenima svim...* Unatoč vjernosti srpstvu, tijekom dugogodišnje službe u Beogradu započete u doba *ustavobranitelja*, Ban pod Obrenovićima nije uspio ostvariti svoje ambicije. U žalopojki nakon Pucićeve smrti evocira njegovu pokretačku ulogu, zajedništvo i ideju srpskog slovinstva iz četrdesetih godina. Umro je uoči majskog prevrata, u ožujku 1903. na svome imanju Banovo brdo u Beogradu.

Ljudevit Vuličević
(1839-1916)

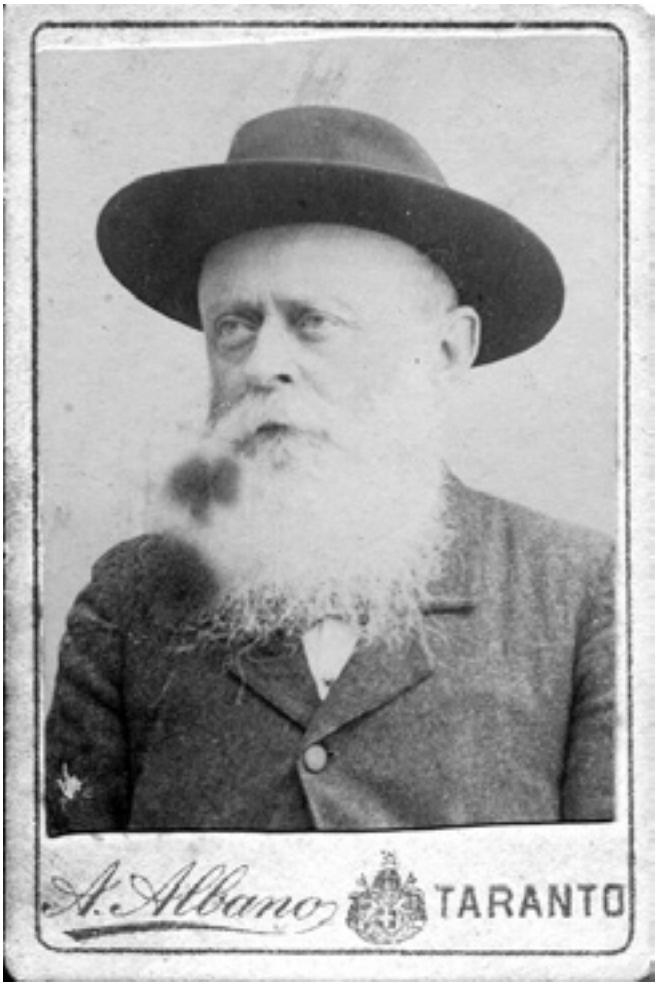

Ljudevit Vuličević – u vječnoj potrazi za životnim odgovorima neodlučan: "Šta je život? Tama. Od kolijevke do groba tajna stere svoje tmine; Nama je tama i ondjena gdje je svjetlost. Šta je život? Ne znam. Gdje je istina? Iz djetinstva je počeh tražiti, i još se trudim, ne bi li je našao. Šta ću trudom dobiti? Ni umu istine, ni srcu utjehe. Veoma mi je žalosno srce, pamet mi se zabunjuje i gubi u sumnji. Želim, a ja sam ne znam šta želim.; Ljubim, a ne znam šta ljubim. Srce mi gine u ovoj želji, sav čeznem u ovoj ljubavi." Ipak, u nacionalnim stvarima Vuličević odbacuje svaki skepticizam: "Nije bogato moje rodno mjesto; ondje nema izobilja, ali mu čistota resi i pokriva siromaštvo... Cavtat, srpski cvijet, divotno cavti pored srpskog Dubrovnika".

Moja mati
(odlomak)

VII.

Narod nam se pjesmom uzvisi; uzor mu je i sila u pjesmi. Uzor srpski sjaje, i neće nam ga potamniti tmuša hude zlobe hudih zlobnika; Srbi neće zastraniti dok traje ono vidjelo. Pokazaćemo silu našeg duha kad dođe naše doba. Svijet nam ne vidi uzora, i bolje je; oči učmanulih naroda ne mogu vidjeti sile onoga vidjela. Udesi nemjenjivi riješiše, da Slavenstvo Srbima Evropu ponovi, i da joj u nemoćne i gnjile žile čistiju i krepčiju krv ulije. Svijet nas je tlačio i još nas tlači, no od toga u srpskim grudima nada se ne smanja. Žalosna je srpska pjesma od žalosti srpskog srca, no žalost goji i ojačava duše.

Drugi se narodi ponašaju svojim glasovitim pjesnicima, ali u njih malo ljudi pjeva; u nas pjeva sav narod. Slušajmo prosta i jadna pastijera gdje danju, hljebom gladan, jasno u gori pjeva. Ondje su nam bogastva, ondje krasote, ondje srpski duh duha. Eno slavna vrha gdje se mora uspeti naša vatrena omladina. Srpska pjesma mekša srca, srpsko srce nježno osjeća.

Pod nebom nije naroda nesrećnijega od našega; u krvi nam je i u kostima nesreća; sve je nesreće na nas udes naprtio, no imamo srce što se jari i pjesmu što uzlazi gorje do Boga, i slazi dolje do pakla. Sva je prirodna mnogostručnost i raznost u srpskoj pjesmi, u njoj je svost. Dok nam je pjesme ne bojmo se grde kletve, što je na narodu, biće nam bolje. Velju da će nam biti bolje, ali ne meni, crna sudbino! Ja sam list što je već otpao sa svoje grane, nije mu nade, vihar ga vjetar nosi sad amo, sad tamo. Tebi će bolje biti ne meni, srpski narode, i to žudim. Meni malo trebuje, tebi mnogo; tebi svjetlost, meni tama žuđene zaboravi; tebi ona davna kruna, meni mrtački vijenac; Tebi carstvo i besmrće, meni smrt i smrtni u grobu pokoj. Izrod bih bio kad bi se brinuo za svoju korist a ne za tvoju, za tvoj napredak, za tvoju slavu. Sve bih dao, vjeruj, za tvoju nezavisnost, za tvoju slobodu; dao bih i ovo gnjilog i nevaljalog života. Kad bi ja tebe radi poginuo tvojom bi se slavom proslavio, tobom bi se ovjekovječio.

Mati mi večerom pripovijedaše narodne pripovijetke i pjesme; nijesu pisane one pripovijetke i pjesme, ali ih srpske žene pamte, i noću djeci pripovijedaju. Da bi ih učeni ljudi poznavali i razmišljali, da bi uviđali i razumjeli istine i divote što su u njima zacijelo bi bolji bili, većom bi i goručijom ljubavlju svoj narod ljubili, svoje bi znanje obogatili krasotama kojim davni Grci stekoše veliku i besmrtnu slavu.

Naše je našljedstvo u srpskim pripovijetkama i pjesmama, u njima je sjeme, iskra, početak našeg narodnog preporođenja. U njima će sinovi mojega naroda naći onaj duh što se diže i lebdi nad vodama potopa, u se će ga primiti, ako srcem užljube svoju domovinu, ako se ne budu sramili svojom materom. Svojom će ih silom ispuniti srpski blagi duh ako im tuđ ne omili. Opća prosvjeta u našim pripovijetkama i pjesmama imaće novih zamišljaja, načina i izraza; ondje je kruna srpskome geniju, ondje mu je slava i besmrće.

Pripovijetke koje slušah od matere bijahu mi za djetinstva hrana pameti i srcu; svako bi mi veče ona stavljala u pamet novih misli i jačom bi mi ljubavlju užižala srce. Ne davaše mi samo jela tijelu, no i duh mi svakodnevno istinom gojaše. Prije neg bi zaspao ona bi sjela uz moju postelju i, pripovijedajući lijepih i strašnih događaja slatko bi me i privlačno posticala, da pamtim njene nauke i savjete. Milo bi je slušao i slušajući je zaspao bi pun rajskog blaženstva. Kako bi mi tijelo noćnim snom umiralo duša bi mi se podizala na anđelskim krilima i slađano bi sanjao mater i njene pripovijetke; sanjao bi gore i dubrave, doline i cvijeće, vile i rijeke, lokve i junake, konje i sokolove, hajduke i bezdane.

Zašto se stvari vide jasnije u snu neg na javi? Jeli u našoj glavi i mašti ono što vidimo spavajući? Koje oči ono vide? Jeli u tami ona svjetlost koju mi oči žele vidjeti?

Za svojega sam djetinjstva sanjao raj ljepota. Ono što mi mati večerom pripovijedaše, noću bi se u mojoj pameti bolje i ljepše slagalo; noću se u snu jasnije vidi neg danju u prirodi. Materina ljubežljiva riječ i slatki sanak (nebeski dar) u mojoj pameti sastavljahu prototipne ideje, a u grudima mi stvarahu srpsko srce, srpsku dušu. Blagodarim te i blagosiljam mila moja pokojnice!

Moja mati. Drugo izdanje spisateljem popravljeno. Beč: Izdanje S. A. Dukovića, 1880: 47-53.

Pjesma u prozi Ljudevita Vuličevića *Moja Mati*, objavljena je prvi put 1879. u malom broju primjeraka što ih je autor podijelio prijateljima. Knjižica je ponovo tiskana još dvaput, godine 1880. i 1908. u nakladi Srpske književne zadruge. U sva tri izdanja je i autorova posveta u obliku epigrama: *Slobodnim sinovima Srbije / sviju nas matere / koja / junačka djela / plodonosno / nadiše hrabri*. Teolog, pisac i novinar, Vuličević je najznačajniji predstavnik dubrovačke srbokatoličke dijaspore. Rodio se u Cavtatu 1839. i kao vanbračno dijete proveo je djetinjstvo i ranu mladost s majkom Jelom, pod čijim je okriljem kroz priče i pjesme navodno postao svjestan srpskog srca i srpske duše. Prema biografskim podacima, čini se da je rano prihvaćanje srpstva ipak bilo plod Vuličevićeve pjesničke mašte. Završivši franjevački studij i novicijat u Italiji zaredio se i 1862. vratio u Dubrovnik. Nakon niza sukoba s nadređenima u Dubrovniku i Skadru gdje je obavljao različite službe, istupio je iz reda i djelovao nekoliko godina kao svjetovni svećenik u Istri. Godine 1877. napustio je svećenički poziv i Katoličku crkvu i odselio u Trst izdržavajući se kao pisac, novinar i odgojitelj. Među brojnom i bogatom srpskom zajednicom u Trstu prihvatio i s velikim žarom počeo propovijedati srpsku nacionalnu ideologiju. Godine 1882. pristupio je reformiranoj Valdeškoj crkvi i postao njezin propovjednik u Italiji djelujući u Tarantu, Brindisiju i Bariju. Čitavo vrijeme održavao je vezu sa Srbima u Dalmaciji, a posebno s dubrovačkim Srbima katolicima pišući u *Srpskom glasu* i *Dubrovniku*. Umro je u Napulju 1916, a pokopan je o trošku Srbije.

Glas iz Dubrovnika braći Hrvatima

Pjesma

L'jep ti li si Dubrovniče grade,
Moj bisere i dragi kamene!
Svatko bogme na svijetu znade
Da ti slava nikada ne vene.

Al' tu slavu ko bi ispjevao,
Sve ti ljude po imenu zvao?
Ako ne bi starac Milovane
Pjesme kojeg slove na sve strane.

On b' ispjevo na glasu pjesnike,
Sve mudrace pa i umjetnike
Što su bili i slava i dika
U pov'jesti grada Dubrovnika.

Ja ga zovem: "Nuder, Milovane!
Evo tebi puna tikva vina!
Pjevaj, pobro, nek mi bol odlane
Nek mi sigje srcu ta milina."

Ali starac snom mrtvijem spava,
Odgovora nikakva ne dava;
Ne će jadan više da se budi
Da u gusle još jednom zagudi.

Jer bi starcu vrlo žao bilo
Kako sada sve se prom'jenilo,
Buduć da je malaksala c'jena
Slovinskoga roda i plemena.

Prokleo bi Srba i Hrvata
I neslogu što d'jeli dva brata,
Svakome bi on podao svoje,
Ne bismo se c'jepali na dvoje.

Ali pošto više nam ga nema
A pjesma je ostala mu n'jema,
Pogledajmo dogagjaje davne,
Proučimo knjige starostavne;

One će nam najbolje kazati
Dubrovačku slavu pov'jedati,
Da svačesa u njem bilo blago,
I sve l'jepo i milo i drago.

U njemu su vladala gospoda
Veličanstvom plemenitog roda,
I činili l'jepe zadužbine
Kojih dobro ni sad ne gine.

Dični gradu prijatelji bili
Svaku poštu rado mu činili
Srpski kralji, srpski vitezovi,
Po izboru bani i knezovi;

Davahu mu svake sloboštine
Šiljahu mu lijepe poklone,
Ostavljahu velje ostavštine
Da se u njem sigurno zaklone.

Književnika sabra se pjesnika,
Svake ruke slavnih umjetnika:
U njem sjaje sva mudrost latinska,
Razl'ježe se pjesmica slovinska.

Uz to brodi po moru jedrili,
Dubrovačko ime raznosili,
A blagajna tim bila krcata
Božjeg dara i srebra i zlata.

Grnulo se u grad silno blago,
Sitni biser i kamenje drago,
S trgovine a i s umjetnosti
I sa svake vladanja znanosti.

Dubrovnikom sloga je vladala,
I sloboda svaka s'uživala;
Jer gragjani kad se l'jepo slože,
Sve se, pobro, na svijetu može.

Onda nije nikom na um palo
Dubrovniku da ime prom'jeni,
L'jepoj slozi sve se radovalo,
Sve je bilo u časti, u c'jeni.

Ali danas dobro nek se znade:
Dubrovnik je srpska zemlja sade,
Ko i onda srpska zemlja biše;
Vjeruj, pobro, Porfirgenit piše.

A čuj vilu onamo s planine
Baš s istoka otkle sunce sine,
Kako ona istinito viče,
U sve glase Dubrovniku kliče:

"L'jep ti li si Dubrovniče grade,
L'jep si bio a l'jep si i sade
Pod tim svodom neba prevedroga,
Na obali mora jadranskoga!

Ti si srpskim vilam boravište,
Umjetnosti i pjesmi ognjište,
Ti si Srpstvu i slava i dika,
A Slavenstvu nada prevelika!

Srpska te je mati odgojila,
Slavenskom te čuvstvu naučila! –
U to ime vazda čestit bio
Za sva ljeta bog te poživio!"

A sad, pobro, pozdravljam te lipo,
I u dvoru malo i veliko.

U Dubrovniku, na Spasovo god. 1879.

Mirko

Glas iz Dubrovnika braći Hrvatima. Pančevo: Tiskara braće Jovanovića, 1879. (brošura)

Ovom pjesmom, nepoznatog autora pod pseudonimom Mirko, *Dubrovačka omladina* po prvi put je istupila u javnosti. Riječ je o svojevrsnom spoju niske i visoke kulture, etnoideološkom proglasu u formi narodne pjesme. Kroz deseterce u stilu narodne pjesme, autor imitira Kačića i didaktički niže stihove kojim je cilj potvrditi srpstvo Dubrovnika kroz povijest. Upravo ovom pjesmom započeo je niz polemika o pripadnosti Dubrovnika u kojima je korištena opsežna argumentacija iz dubrovačke političke, kulturne i jezične povijesti. U nepotpisanoj reakciji u Šenoinu *Viencu* (br. 33, 1879. str. 532) pjesma je kratko i jasno ocijenjena kao "kukavna artijica", "bezobrazluk i glupost". Na to je smjesta tiskan odgovor u novoj knjižici pod naslovom *Dubrovačka omladina zagrebačkom "Viencu"*. Polemički tekst, višestruko dulji od kritike u *Viencu* datiran 5. septembra 1879. tiskan je u istoj pančevačkoj tiskari. Prema stilu i historiografsko-filološkom sadržaju koji će se ponavljati i u kasnijim polemikama autor odgovora vjerojatno je Luko Zore. Pozivajući se na brojne izvore u toj se polemici na 16 stranica obrazlažu teze iz pjesme, Porfirogenetovi podaci o etničkoj rasprostranjenosti Srba i ugovori Dubrovčana sa srednjovjekovnim srpskim vladarima. Polemike sličnog sadržaja nastavile su se voditi u zadarskom *Srpskom glasu* i *Narodnom listu*, splitskom *Narodu*, a napose u dubrovačkoj *Crvenoj Hrvatskoj* i *Dubrovniku*. Gotovo svi etnonacionalni sadržaji i argumenti obiju strana u polemici sadržani su u dvjema nepotpisanim brošurama iz devedesetih godina. Profesor dubrovačke gimnazije i Supilov pravaš Marcel Kušar objedinio je svoje odgovore *Omladini* iz *Crvene Hrvatske* u knjižicu pod naslovom *Dubrovčani, jesu li Hrvati?* iz 1892. U tom pregledu vjerske, etničke i jezične povijesti Dubrovnika od srednjega vijeka do suvremenosti pobijao je etnografske i jezikoslovne klasifikacije koje su kao argumente isticali Srbi katolici. Kušar je izložio i "hrvatsku" interpretaciju Porfirogenetovih vijesti. Odgovori na njegove članke tiskani su idućih godina u Dubrovniku, a objedinjeni su 1902. u brošuri koja odgovara efektnim naslovom *Dubrovčani su Srbi!* Autor knjižice vjerojatno je Luko Zore (iako postoji opravdano mišljenje da je pisac Lujo Adamović) koji je Kušarove argumente osporio novim povijesnim i lingvističkim domišljanjima, analizom brojnih ćiriličnih dokumenata i podataka o dominaciji srpskih vladara u dubrovačkoj okolici. Zore je slične i iste argumente ponovio i proširio na problematiku hrvatsko-srpskih odnosa u knjizi *Hrvatski razgovori i odgovori* što je pod pseudonimom Stjepan R. Ban objavio 1903. u Novom Sadu. Sve ove polemike o "plemenskoj narodnosti Dubrovčana" pružaju uvid u kategorijalni aparat i teorijsku razinu etnonacionalnih ideologija na prijelazu stoljećâ.

Luko Zore – srbokatolički polemičar, pokretač časopisa *Slovinac* i *Srđ*, pisac borbeno racionalističkoga spjeva *Objavljenje* po uzoru na Danteovu *Božansku komediju* istočnim je svjetlom želio prosvijetliti Slovince: "Vaš Vam dušman u sve glase poje, / I o slavi zapadnoj vam gudi. / Nije dobro, što vam kriči; zlo je. / Ta vas slava, brate, ne probudi, / A pravilo prirodno vas kori: / Zapad mrkne, istok bajno rudi!"

"Sveti Srgju, ne daj grgju!" (odlomak)

Starac Srgj je njegda bio
Straža gradu Dubrovniku,
Pa je Vlahu, čilom drugu
Mjesto davno ustupio.
A i Vlaho ćaše skoro
Pred Dubravkom uzmaknuti,
Da je vr'jeme ugagjalo.
No unatoč čilom Vlahu
I Dubravku nesugjenom,
Starog Srgja svetitelja
Još se spomen utro nije,
Pače živi ko i prije,
Jer s narodom srastao je.
Bog istina, jer ga širom
Svojim srcem narod glasi,
I srpskom ga slavom krasi,
Srgjev dan je krsno ime.
A na osob jošte živi
Sveti starac, moćni, parac,
U uzdahu i molitvi,
Što mu vjerni puk podiže,
Puk podiže Dubrovački,
Kad ga teški jadi pašu,
Pa isturi riječ našu:
"Sveti Srgju, ne daj grgju!"
...
...
Za to evo novi glasnik
Velikoga ujme Boga
A pod krilom starog sveca
I s njegov'jem blagoslovom
Imenom se ist'jem krsti,
Te postaje imenjakom
Starog parca svetitelja,
A i rodnog brda Srgja. –
No već zorom prvog dana
Svoga mladog živovanja
Na ino mu ne može se
A da starog Svetitelja
Dubrovačkog ne sjeti se.
Ogledajuć na okolo,
I vidjevši jad i tugu
Patničkoga srpskog roda
Širom svuda i ovuda,
Eda li se na ovome
Nesmiljeni usud m'jeni,
Pa da narod prokušani
Goremu se jadu ugne,
Novi vjesnik domorodni
Vruć podire uzdah sjetni
Iz srdašca objadana
Svetitelju imenjaku.
"Sveti Srgju, ne daj grgju!"

Srgj 1/I, Dubrovnik, 1902: 1.

Pjesma je tiskana kao svojevrsni poetski program u prvom broju književnog časopisa *Srđ*. Motiv je narodni zaziv upućen prethodniku Svetoga Vlaha, dubrovačkom zaštitniku Svetom Srđu: "Sveti Srđu ne daj grđu". Riječ je o pozivu na jedinstvo oko "starih" vrijednosti grada kako su ih u okviru svoje ideologije tumačili *Srbi Dubrovčani*. Pokretač časopisa bio je političar i novinar, od 1896. urednik *Dubrovnika* i vođa Srba Dubrovčana Antun Fabris.

Omladini

Omladino, ustaj, preni se i radi,
Srpstvo tebe zove, zovu teški jadi.
Oda sviju strana
Navalio dušman i smrću mu pr'jeti
Zadajuć mu rana.
Omladino, nado, stresi nemar kleti,
Pokaži se, da još shvataš poziv sveti!
Iznurenom Srpstvu jedina si nada,
S tobom sunce sviće, ... al' s tobom i pada...
Ustaj, rane l'ječi!
Ti si zora boljih dana, srpske sreće
Nož dušmana spr'ječi!
Dok je tebe Srpstvo nikad pasti ne će
Željkovanoj Srpstvo s tobom meti kreće.

Krunoslav

Srgj 3/I Dubrovnik, 1902: 113.

Nad grobom
Dum Ivan Stojanovića

Dum Ivane, Ti pod pločom hladnom
Vječni sanak spavaš u samoći;
Ded', pogledaj učenika Tvoga
Nad grobom Ti, sad sred crne noći,
Gdje uzdasim mlada prsa mori
I tihano prahu Tvome zbori:
Plakao sam, plako... kad te samrt
Iz naručja digla Srpskog roda
Prije, neg' što c'jeli narod Srpski
Živu tebi slave v'jenac poda;
Iz srca sam sipo suzu svaku,
Kad te pratih do na ovu raku!...
Plakao sam!... Sad ne plačem, nego
Nad svetijem ovim grobom Tvojim
- Da bi svatko stopam Tvojim stupo -
Ja Gospoda Svemoćnoga molim!
... Ti počivaš na grobova njivi:
"Blago tome ko dovijek živi"

Abećedović

Srđ 3/II, Dubrovnik, 1903: 140

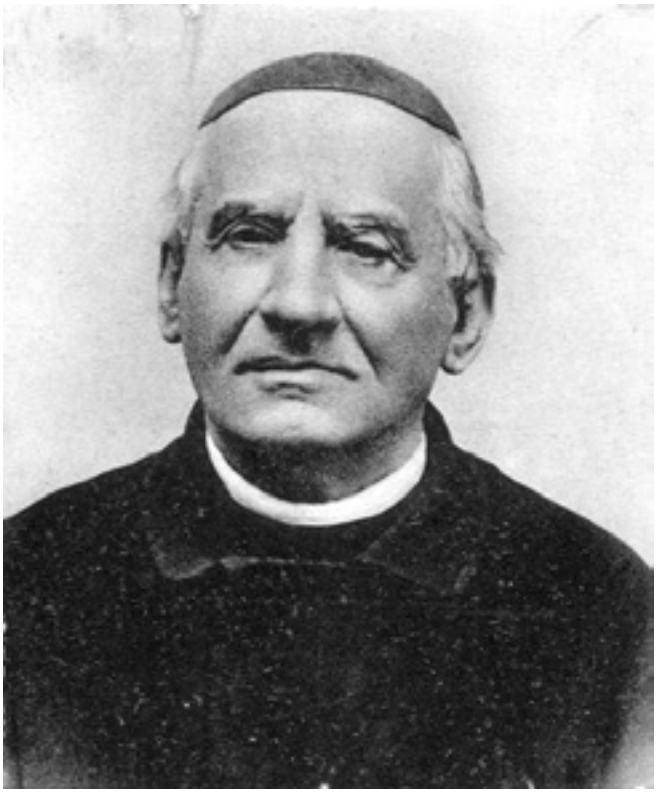

Dum Ivan Stojanović – u skladu s teorijom povijesti prožetom *klasicizmom* u svojoj *Dubrovačkoj književnosti* piše o mrtvom Dubrovniku: "Tko je uistinu umro, ako je živ bio lijep, postaje prelijep; ako je bio osrednje ljepote u životu, mrtav u prve ure postaje lijep. San je u mnogome sličan smrti... Dan danas se u Dubrovniku mogu na prstima izbrojiti svi oni koji su napojeni duhom dubrovačkim. Kad i oni pomru, eto trećeg Dubrovnika. Taj je već gotov! Ova šačica starijeh ljudi može ponavljati riječi psalma 68. *Postao sam tuđ braći svojoj i stranac sinovima majke svoje*."

Nakon smrti Meda Pucića, najutjecajniji i među *Omladinom* najomiljeniji *Srbin Dubrovčanin* bio je dum Ivan Stojanović (1829-1900). Kao katolički svećenik, kanonik, pisac erudit i dubrovački patriot, Stojanović je bio otjelovljenje ideja koje su proklamirali Srbi Dubrovčani. Iako nije izravno sudjelovao u političkim zbivanjima, kao izvrstan propovjednik i altruist imao velikoga utjecaja među pukom. U periodici dubrovačkih Srba katolika objavio je brojne članke i podlistke s temama iz dubrovačke književnosti i povijesti, poentirajući uvijek na srpstvu dubrovačke baštine. Odmah po njegovoj smrti 1900. Srpska dubrovačka omladina objavila je Stojanovićeve anegdotalne tekstove u knjizi pod naslovom *Dubrovačka književnost*. U izdanju Srpske dubrovačke biblioteke koju je 1903. pokrenuo Antun Fabris kao prva knjiga tiskan je Stojanovićev prijevod i dopuna Engelove *Povijesti Dubrovnika*. Dakako, u dopuni je Stojanović na više mjesta na originalan način iznio filološki i historiografski arsenal argumenata o srpstvu Dubrovnika.

Srpska Zora

Lice joj je česmin i ružica,
A koprena mirisna ljubica,
Sa istoka krasno li nam rudi,
Srbadiju iza sanka budi;
Lijepa li je **Srpska Zora**
Ukraj divnog Sinjeg mora!
Ustaj Srbe, vesela ti mati,
Zora puca, ne treba te zvati,
Poleti mi, soko si mi sivi,
Srpkinjica junaka odnjivi,
Tebi kliče **Srpska Zora**
Ukraj divnog Sinjeg mora!
Ustaj Srbe, nagledaj se čuda,
Složna ti je Srbadija svuda!
Uči, radi i razumno štedi,
Te narode baš pametne sl'jedi,
Čarobna l' je **Srpska Zora**
Ukraj Sinjeg divnog mora!
Srbadijo, hrabro rano rani,
Što je srpsko to junački brani,
Kaži djeci što je dika prava,
U nauku da je srpska slava,
To te uči **Srpska Zora**
Ukraj krasnog Sinjeg mora!
Ustaj Srbe, Zora tebe zove:
Po moru ti brze lađe plove.
Po kopnu ti vatrom kola huje,
Naukom se sve sv'jetu snuje...
Vesela nam **Srpska Zora**
Ukraj našeg Sinjeg mora!

U Dubrovniku, o Vlasićima 1903.

Srđ 4/II, Dubrovnik, 1903: 180.

Prigodnica je nastala povodom osnivanja "prosvetno-privrednog društva" *Srpska Zora* u Dubrovniku 1902.

Uroš Trojanović
(1881-1904)

Bokeška noć

Boka spava u naručju mira,
Sjetni veo njene grudi dira;
Narav mrtvu, punu tajnog čara
Poj slavulja tiho razgovara;
A na nebu sitne zvijezde drhću
Kako da pogled vrću
Srebrnome čelu bokeljskoga mora
I zelenijeh gora,
Punih cvijeća i mirisnih trava,
Vinograda i bernih dubrava,
Vitih jela
I pitnih maslina
I dvorova bijelih
Surih razvalina

Boka bdije u ponočno doba
Ko nevjesta noć prije vjenčanja,
Puna nade i slatkoga ufanja:
Da mladosti ubere cvijeće,
Da života svane joj proljeće.

Oh gledaj je!
Kako je ponosna
Zemlja moja, gnijezdo junaka,
Kolijevka mila
Kršnijeh gorštaka i
Mornara srpskoga
Pitomo stanište
Pomorkinja vila
Ubavo ročište.

Nikad ljepša iskra od ljepote,
Ne zaiskri u genija glavi
Nikad narav u promjeni vječnoj
U ljepše se ruho ne obavi,
Nego kad je stvorila Svemoćna
Ova čuda noćna,
Ovo nebo, ovo more sinje
I bajno rastinje,
Ove krše, ponosito stijenje,
Što oživjeti znade
Uspomena slavnih
Na hiljade!

U svečanom ruhu
Boka čeka...
Njeno će poplaviti more
Bezbroj punih bokeških brodova
A silno će odjeknuti gore
Od poklika rođenih sinova.

Ta spasenja himna
Nebu će da hrli,
A stara će majka
Sina da zagrli;
Da mu živa u amanet sveti
Preda i povjeri
Bokeške vrleti.

S Lovćena će zora ružičnijih zdrakâ
Osvijetlit boje srpskoga barjaka,
Što no se ponosno na vrh broda vije
Kao da se ovoj zori divnoj
milo smije.

U svečanom ruhu
Boka čeka...
Za čas njeno poplaviše more
Slomljena krmila;
Listom njene odjeknuše gore
Plačem tužnih vila.

Oh da Bog da da sam lago
U očaju što me svlada!
Oh! Da Bog da da oživi
U mom srcu stara nada

Omladino, braćo mila
Ti naroda snago prva,
Složno, snažno, silno, srpski
Da strvemo gadnog crva.
Nametnike! Gamad ljutu
Da strijebimo do istrage
Da ko sunac čisto sine
Lice Boke – majke drag.

Omladino, grabi žurno
Prije nego zora sine
Da imade što obasjat
Borbu srpske omladine.

Ta bez truda i bez borbe
Duša klone i mlitavi,
Živ je umro, ko ne zadje
U životu boj krvavi.

Nad grobom pravnika Uroša Trojanovića

Zemljica ti naša bila laka!
Srpska suza kvasiće ti cv'jeće,
Divno cv'jeće, što uhvenut ne će...
Srbinu je časna tvoja raka!

Neprijatelj neznanja i mraka
Prezreo si potvore i smeće,
Baš dostojan bio bolje sreće...
Al' u grobu pada muka svaka!...

Oj Uroše, o jadni pjesniče,
Utjehom ti naša pjesma bila!
Spominjala tebe, zlopatniče,

Podgorkinja Ravijojla vila,
Od mirisnog cv'jeća, štono niče
Na tvom srcu, nama v'jence svila!

Srpska Dubrovačka Omladina

Srđ, III/1 (1904): 1

Svome uredniku Antunu Fabrisu *Dubrovnik* i *Srđ*

Što duguje rodoljublju Tvome
Srb, od Drine do primorskih žala,
Raspršane ali trajne tvrđe
Mi smo čeda tvojih ideala.

Koliko si ove hladne zide
U vatrenoj privr'ježio duši,
Svjedok slova na stranicam našim,
Što još vrijeme dobro ne osuši.

Žale Tebe vjerni prijatelji,
Žale Tebe Srbi na Balkanu,
Žali Tebe Grad u pustoj želji;

A na lijes, što Te mrtva krije,
Zebnjom suzno upiremo oko,
Vapeći Te, mi sirote dvije.

Srđ 20-21/III (1904): 913

O smrti Antuna Fabrisa žalosna pjesma

Sve smo rječi, o sudbino ljuta:
Vihar duva i desno i l'jevo:
Sada jedan, a do malo drugi
Junak pada za junakom slavni.
Začestala pjesma jadikovna,
Te nariče po izboru bolje
Perjanice, srpske uzdanice,
Preko reda u grob položene.
Ao jada
Iznenada!
Ej inada
Ko nikada,
Zle sudbine
Mimo ine,
Da nam sine
Od vrline
Nemilice,
Začestice,
Sve obori!
I Antuna ne poštedi udes;
Baš u jeku i rada i dobe
Ote nam ga kao gusar mrki;
Ote nam ga nedužna i prava,
Kad je bio na dohvatu slave,
Vísio se kao vitka jela,
Znoj mu pošten nalik žìvi čistoj;
Ojađelu ostavi nas braću
I smetenu da kukamo za njim.
Vrstan junak, pojava rijetka,
Oporbu je sveđ zorio smjelo
Ko znan, prostran, odvažan i smio.
Pero mu je dimiškija ljuta,
Knjiga bila od poprišta polje:
Tu odnio ratove, megdane.
Sve je sile tjelesne i uma,
Pa i život posvetio rodu;
Zavještaj mu: poštenje i značaj.
Pregaoca zadesila kivna
Avetinja od zloreka vraga,
Splela v'jenac peljenova cv'jeća,
Zalila ga čemerikom gorkom,
Zagrabljenom baš iz Hada srdom.
Borče mudri, jabuko nam pusta,
Poštenjače, bez priroka glavo;
Eto v'jenac, kog ti Srpčad nudi:
Od lovora i od pôme svit je,
A na vrpci harno spominjanje.

Srbi Dubrovčani

Srđ 20-21/III, Dubrovnik, 1904: 916, 917.

Pjesma *Bokeška noć* bila je tiskana na prvim stranicama u 19. broju *Srđa* od 16. listopada 1902. Odmah po objavljivanju časopis je zaplijenjen. U drugom izdanju s istim nadnevkom na prve tri prazne stranice stoji: "Zaplijenjeno". Tekst koji ovdje donosimo u svom je primjerku *Srđa* na cenzuriranim stranicama rukom upisao cavtatski Srbin katolik Antun Petrov Bratić (1865-1924). Bratić je dodao bilješku iz koje se vidi da je prijepis načinio 19. studenoga 1923. u društvu pripadnika cavtatskog kruga Srba katolika, braće Nikole (1880-1953) i Boža Vragolova (1862-1952) te Dr. Vlaha Novakovića (1889-1956). Autor pjesme bio je bivši dubrovački gimnazijalac i mladi student prava Uroš Trojanović, Srbin pravoslavac iz Boke kotorske, rođen u Rosama 1881. Neke stihove iz elegične *Bokeške noći* cenzori su protumačili kao poziv na pobunu. Naime, sredinom listopada 1902. istovremeno su izbile afere s učeničkom *Pomom* i Trojanovićevom pjesmom. Za to vrijeme Fabris je bio u Beogradu na svesrpskom kongresu novinara na kojemu je izabran za potpredsjednika što je izazvalo oduševljenje među Srbima katolicima. Međutim, po povratku u Dubrovnik Fabris je 5. studenog bio uhićen zajedno s pjesnikom Urošem Trojanovićem i vlasnikom Srpske dubrovačke tiskare Antunom Pasarićem. U istrazi su ispitani još neki Srbi katolici. Iako su u tamnici bili samo mjesec dana, Trojanović i Fabris su se po izlasku na slobodu neizlječivo razboljeli. Trojanović je umro 1. 1. 1904, a Fabris 14. listopada iste godine. Obojici je posvećeno nekoliko posmrtnih pjesama u kojima se veliča njihov doprinos srpstvu. Fabrisova smrt bila je osobito težak udarac za *Srbe Dubrovčane* s obzirom da je on zauzimao sve najvažnije dužnosti u pokretu. Bio je stranački vođa u Dubrovniku i tajnik Srpske stranke u Dalmaciji, glavni urednik *Dubrovnika* i *Srđa*, osnivač i urednik Srpske dubrovačke biblioteke i član uprave više srpskih društava. Nakon njegove smrti pokret Srba katolika počeo je nezaustavljivo slabiti.

Valtazaru Bogišiću

Jedna po jedna zv'jezda gubi se i odlijeće;
Naše se nebo mrači i noć sve crnija biva
A misô naša mlada ne zna, kuda da kreće
Gusta i teška tama njezinu stazu skriva...

Bez roptanja i kletve opet nam pogled stao
Prateći zv'jezdu jednu, što nam se sada ote,
Ko da nam ne smije biti za tom svjetlošću žao,
Svjetlošću punom nade, milosti i dobrote.

Ko da je malo sjaja u tom božijem raju –
Ne osvrćuć' se na to, što našu sreću kvare –
Odnose naše zv'jezde, da njima bolje sjaju:
Otkinuše te od nas ljubljeni Valtazare...

Nemojte bezobzirno ostavljati nas tako
U ovo tamno, teško, nemilosrdno doba,
Ta mi nemamo više nikog u pomoć zvati
Ko siročad bez nade a pokraj majčina groba.

Ko smeteni vojnici kad vođ im mrtav pane
I mi stojimo tako bez naputka i snage.
Mrzne se naša suza nemajuć' kad da kane,
Jer teškim radom valja sl'jedit nam stope ti drage.

Blagoslov tvoj nam treba na ovom teškom danu
S njim ćemo jedno djelo zafalno započeti
Odužićemo se tako svojemu velikanu, -
To ćemo djelo svoje preda te donijeti.

Spomenik dićemo tebi od suza i rada,
Satrat' ga ne će moći teško i dugo vr'jeme,
Sjati će kao nada vječito l'jepa i mlada,
Ko historija sv'jeta, ko velebne poeme.

Srpska dubrovačka omladina

Srđ 8/VII, Dubrovnik, 1908: 126

Oko jezgre Srba katolika postojao je i nešto širi krug pojedinaca koji su imali samo posrednu vezu s pokretom ili su naprosto u duhu političkih gibanja simpatizirali Srbe i Srbiju. U tu skupinu spada i glasoviti Cavtačanin Baldo Bogišić (1832-1908), pravnik i pravni povjesničar, profesor, crnogorski ministar i autor prvog Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru koji je stupio na snagu 1888. S obzirom na njegovo slavenofilstvo mnogi ga svrstavaju među Srbe katolike premda se on sam o tome nije izjašnjavao. Iako je Bogišić napustio Dubrovnik već u mladosti i u njemu nikada nije živio i radio, njegovu smrt Srpska je dubrovačka omladina u dubokoj krizi doživljavala kao veliki gubitak.

Protupjesme

Kiti mi se kiti

Kiti mi se kiti
Stari vilin grade
Vlasi su nam siti
Novu crkvu zgade
Posred tebe grade
Čataju na sade
Dajte cievi, mužare, topove,
Kupite vrvu, plemiće, popove
Zov'te mrtve, valjajte grobove
Slava nam je slava.

Kiti mi se kiti (itd.)
Doskita se uboga fukara,
Te se nasu kamatnih dinara
Krpetinam množinju začara
Protre naša prava.

Kiti mi se kiti (itd.)
Što ukrade zulumčar Stolački
Što podade krvolok Poljački
Štogod Rodić izmata prosjački
To su zadužbine.

Kiti mi se kiti (itd.)
Proda zemlju rasipnik Šiškonja
Da si krave prihrani rogonja
Svak mu reče izješa, kaponja
Lero, kopilane.

Kiti mi se kiti (itd.)
Svuda vlada paha vlaharija
Neznaboštvo, grabeš, gadaria
Razpuknuta još stolna Marija
Dalsmo jošte živi?

Kiti mi se kiti (itd.)
Dal Orlova mi prijetnje neznamo?
Još nas grde otražci svakamo!
Sve nasilje od davna spoznamo.
Vlasi su nam krivi.

Kiti mi se kiti (itd.)
Šikaj more, prigadna vlašadi
Izvan grada tumaraj propadi,
Ongje Crkve kolibe sagradi,
Ne pogani grada.

Šetnica do stare pravoslavne crkve na Posatu – razglednica

Srpska pravoslavna crkva svetoga Đurđa s grobljem na Posatu – riječ je o prvoj pravoslavnoj bogomolji u Dubrovniku. Kapelica je uređena u jednoj od kuća na nekadašnjem posjedu uglednog pravoslavnog trgovca i ruskog diplomata Save Vladislavića (1669-1738). Pravoslavna zajednica od njegovih je nasljednica 1790. otkupila posjed, a kapelicu je 1800. posvetio zahumsko-hercegovački episkop Ananija. No tek nakon žestokog pritiska ruskog konzula Fontona prema Senatu, crkvica je 1803. dobila natpis i zvono na preslicu te su se u njoj počeli održavati redovita bogoslužja. Kapela je prvotno bila posvećena Marijinom Navještenju ali je nedugo nakon gradnje nove crkve u gradu posvećene istom titularu, stavljena izvan kulta. Obnovljena je i vraćena u uporabu 1906. te je posvećena Svetom velikomučeniku Georgiju. Prema dubrovačkoj legendi Sveti Franjo je za svog boravka u Dubrovniku početkom 13. stoljeća prorekao da će grad sačuvati slobodu dok god u njemu ne bude inovjernog hrama. To se proročanstvo nedugo nakon gradnje pravoslavne crkve i ispunilo. Godine 1806. Francuzi su okupirali grad, a 1808. ukinuli Dubrovačku Republiku.

Kiti mi se kiti (itd.)
Vlaha Svetog mi jošte štujemo,
Naše pravo duboko čujemo.
Preziremo vas stoga psujemo
Jer nećemo gada.

Kiti mi se kiti itd.

Rukopis, odnosno prijepis pjesme, čuva se u ostavštini Ernesta Katića u Državnome arhivu u Dubrovniku. Uz prijepis je dodana i Katićeva bilješka: "Ova je izašla malo dana poslije nego se osvjaštala Crkva Istočna u Dubrovniku t.j. u Novembru 1877. i mnogo ih se preko pošte razaslalo koliko pravoslavnim toliko katolikom." Autor ove skaredne pjesme obrušava se na pravoslavne Srbe (Vlahe) koji 1877. usred grada grade pravoslavnu crkvu. Malobrojna zajednica pravoslavnih Srba u Dubrovniku profilirala se postupno nakon sloma Republike. Pred epidemijom kuge 1815/6. veći je broj pravoslavnih trgovaca obrtnika i novčara iz Hercegovine i Bosne privremeno doselio u Dubrovnik, a potom se i trajno nastanio. Bili su to većinom financijski moćni rodovi koji su već imali razgranate trgovačke poslove u Trstu, Rijeci i Splitu. Nagla pojava bogate skupine pravoslavnih trgovaca u nekoć ekskluzivno katoličkom gradu izazvala je stanovite sukobe i prijetnje već tijekom četrdesetosmaških zbivanja. Pravoslavni su polovicom 19. stoljeća preuzeli dobar dio kreditnih poslova i trgovine u Dubrovniku pa su često bili optuživani za monopol i zelenaštvo. Iako se nikad nije približio nasilju, animozitet prema "Vlasima" povećavao se s pojavom srbokatoličke ideologije i raskolom u Narodnoj stranci. Nakon gradnji dviju manjih grobljanskih crkava (sv. Đurđa 1800, i sv. Arhanđela Mihaila 1837) Pravoslavna je opština šezdesetih godina kupila više kuća s vrtovima i okućnicama za izgradnju većega hrama u središtu grada. Bogatim donacijama među kojima je najznačajnija bila ona braće Boškovića godine 1867. kupljena je i palača s vrtom obitelji Gethaldi-Gondola. Upravo na tom mjestu započeta je izgradnja nove pravoslavne crkve svetog Blagovještenja koja je posvećena 1877. i koja se napada u pjesmi *Kiti mi se kiti*. Pod "zulumčarom stolačkim" i "krvolokom poljačkim" misli se na pravoslavne donatore, trgovce iz stolačkoga kraja i Popova polja. Gradnju je podupirao i dalmatinski namjesnik general Gavrilo Rodić (1812-1890) pa se i on našao na meti ove konfesionalne satire. "Rasipnik Šiškonja" u pjesmi je dakako Frano Šiškov Gondola (1833-1899) koji je prodao najvažniji dio parcele za gradnju crkve, a 1890. je postao prvi i jedini gradonačelnik Dubrovnika iz redova Srba katolika. Spominjanjem Orlova aludira se na ishod rusko-dubrovačkog sukoba koji je započeo 1770. tijekom rusko-turskog rata. Ogorčen činjenicom da su Dubrovčani prevozili robu za Osmanlije i da se nekoliko dubrovačkih brodova našlo u sklopu turske flote u bitki kod Neapolisa na Peloponezu, zapovjednik ruske flote u grčkom arhipelagu Aleksej Grigorijevič Orlov (1731-1809) najavio je rat Republici i naredio pljenidbu dubrovačkih brodova. Ruska je flota pune četiri godine robila dubrovačke pomorce, a Orlov je prijetio opsadom i bombardiranjem Grada. To je Republici nanijelo golemu materijalnu i političku štetu pa je uz pomoć Austrije povela s Rusima dugotrajne i mučne pregovore u Genovi. Bečki i toskanski dvor i Sv. Stolica posredovali su u dubrovačku korist. Ipak, Orlov je nametnuo teške uvjete pomirbe. Pri konačnom sklapanju ugovora u Pisi 1775, dubrovački predstavnik Frano Ragnina, koji je stigao iz diplomatske misije u Petrogradu, predao je Orlovu 20 000 dukata odštete, a Republika se obvezala na primanje ruskog konzula za čije je potrebe trebala dopustiti gradnju pravoslavne kapelice. Kapelica je izgrađena tek 25 godina kasnije, nakon pritiska ruskog konzula (Francuza i katolika) Charlesa Fontona.

Antun Liepopilli
(1848-1940)

Dum Antun Ljepopilli – jedan od najoštrijih polemičara na hrvatskoj strani. Pobijanju argumenata Omladine i vodećih Srba katolika posvetio je tri serije članaka u *Narodnom listu*: *Bistrimo* (1885), *Srbomanija u Dalmaciji* (1887) i *Za hrvatsko naše pravo* (1888). Od 1895. postupno se odvaja od narodnjačko-pravaškoga kruga i s dum Jozom Crnicom, dum Vicom Medinijem, dr. Salamunom Mandolfom i dr. Rokom Mišetićem osniva Čistu stranku prava u Dubrovniku. O začecima pokreta Srba katolika 1885. piše: "Nego znate li ko je najprvo udomaćio u Dubrovniku ime srbsko? Pokojni Medo Pucić i Matija Ban ko književnici, rad svojih osobitih odnošaja sa Srbijom, te neki profesori gimnazije, učenici Miklošićevi, pokojni *Slovinac*, i predsuda da je štokavština-jekavština izključivo srpsko narječje, *ergo* Dubrovčani Srbi, pa u zadnje, *incredibile dictu*, i sam pravopis!". Nastavlja o razlozima raskola među narodnjacima: "*Narodni list* politički je list, glavna točka njegova programa, kako rekosmo, jest oživotvorenje državnog hrvatskog prava u Dalmaciji, on niti je igda pitao, niti danas pita, kako se tko zove jal' krsti; samo pita pristaje li uz temeljnu gori spomenutu točku njegova programa... Sa svim je stoga opravdano postupanje Narodnoga lista napram srbstvu ko političkoj skupini u Dalmaciji; a preko političkih granica Narodni list nije nikad ni dirao Srbe. Srbstvo ko politička stranka, to nije naravni već umjetni pojav u Dalmaciji".

Srpskim Hagjijama u Dubrovniku
Sonet

Dvije sjene, kuku nama dreselja![01]
Prva sjena slavnog učenjaka,
Domorodca, uzor poštenjaka,
Spisatelja, mudrog učitelja.
Druga sjena dobrog spisatelja,
Ali hudog vodje šarenjaka
Preprodalca, komu dobit svaka
Mastne časti bila samo želja.
Prva podlost nije smislit znala;
Sa podlošću druga smiri želju
Uzročivši da se prva goni.
Komu da se Dubrovnik pokloni
Prognaniku il' progonitelju?
Kogod dvoji bezuman je vala!

Narodni list 86/XXIV, Zadar, 1885: 1.

Naoko hermetičan, sonet-zagonetka zapravo tematizira raskol u dubrovačkoj *Narodnoj štionici* što se dogodio početkom listopada 1885. Tada su "Srpske Hagjije", tj. dubrovački Srbi katolici, "šarenjaci" kako ih još naziva Liepopilli, pod vodstvom Antuna Pugliesija zadobili većinu u upravi i među članstvom te su prisilili vođu narodnjaka Pera Čingriju i njegove pristaše da istupe iz Štionice i potom osnuju zasebnu *Narodnu čitaonicu*. Prva sjena, dakle, bio bi Čingrija, a druga Pugliesi. Autor pjesme je dubrovački svećenik, povjesničar i političar dum Antun Liepopilli, svojevrsni antipod dum Ivanu Stojanoviću. Kao ugledni svećenik i kanonik osamdesetih je godina bio aktivan u krugu narodnjaka oko Pera Čingrije, a ubrzo je postao vatreni sljedbenik politike don Mihovila Pavlinovića. Devedesetih se godina približio pravašima pišući u *Crvenoj Hrvatskoj*. Početkom 20. stoljeća nezadovoljnih politikom novog kursa postao je vođa čistih pravaša te je 1907. pokrenuo stranački list *Prava Crvena Hrvatska*.

01 *Dresel*, *dresela*, danas iščezao čakavski pridjev potisnut sinonimom *tužan*, *žalostan*.

August Harambašić
(1861-1911)

U slavu Ivanu Gunduliću prigodom svečanog odkrića spomenika dne 26. lipnja 1893. u Dubrovniku

U SLAVU
IVANU GUNDULIĆU.

HIMNA HRVATSKIH PJEVAČA

PRIGODOM SVEČANOGA ODKRIĆA PJESNIKOVA SPOMENIKA

DNE 26. LIPNJA 1893. U DUBROVNIKU.

SPJEVAO **dr. AUGUST HARAMBAŠIĆ.** UGLASBIO **FRANJO VILHAR.**

U kolo danas, braćo Hrvati,
Naše je slave svanuo dan;
Počast nam valja umniku dati,
Koji nam bješe od Boga dan.
Hrvatske krvi
Pjesnik je prvi!
Malo je svietom premaca njemu,
Takva mu bješe genija vlast,
Za to se viek po rodu nam svemu
Ori mu vječna slava i čast.

Trista je ljeta, što nam ga dao
Slavni Dubrovnik, hrvatski grad,
Što nam je divno pjevati stao,
Dizati nadu, rušiti jad.
Živa je česma
Njegova pjesma!
Izvor joj ne će nikad usanut,
Nudeć nam rajskog nektara slast,
U njoj će sto put s nova ogranut
Roda nam vječna slava i čast.

Pjesma će našim potomkom kasnim
Zanosno slavu onoga riet,
Koji je svojim „Osmanom“ krasnim
Proslavit znac slovinski sviet.
Ne će mu ime
Poginut s njime!
Mnoge je druge stratilo vrieme,
Ali on stoji kô veleban hrast,
Do neba siže gordo mu tjeme,
Vjenča ga vječna slava i čast.

I kao što je nekoč nam pjevo,
Da se u jedno združimo svi,
Tako u jednom kolu ga evo
Hrvatskom pjesmom slavimo mi.
Pjesma nas brati,
Svi smo Hrvati!
Sabrani sa svih hrvatskih strana
Širimo svuda hrvatsku vlast,
Proroka boljih slavimo dana,
Bila mu vječna slava i čast!

Tisak C. Albrechta u Zagrebu.

August Harambašić

Dubrovački narodnjaci više su godina organizirano prikupljali sredstava za podizanje spomenika Ivanu Gunduliću što ga je izradio kipar Ivan Rendić. Konačno, svečanosti povodom otkrivanja spomenika u Dubrovniku 25-27. lipnja 1893. pretvorile su se u važan trenutak političkog sučeljavanja narodnjačko-pravaškog bloka s vladajućom koalicijom Srba katolika i autonomaša. Srbi katolici na otkrivanje su pozvali veliki broj gostiju iz Crne Gore i Srbije pa je prijetila opasnost od otvorenog sukoba. Ipak, brojni dobro organizirani građani i gosti iz Dalmacije i Hrvatske bez ikakvih su incidenata čitavoj svečanosti dali hrvatsko obilježje. Spomenik je otkriven 26. lipnja, a među hrvatskim gostima sudionicima proslave bili su Eugen Kumičić, August Harambašić, Stjepan Buzolić, Rikard Katalinić Jeretov, Ante Tresić Pavičić, Franjo Rački, Tadija Smičiklas, Frane Bulić i Franjo Kuhač. Na otkrivanju su bili i vodeći političari: Miho Klaić, Gajo Bulat, Ante Trumbić, Juraj Biankini, Josip Frank, Vjekoslav Spinčić te brojni zastupnici u Dalmatinskom, Istarskom i Hrvatskom saboru i Carevinskom vijeću, a predstavnike niza gradova i općina predvodio je zagrebački gradonačelnik Milan Amruš. Srbi katolici očekivali su više svojih pristaša među kojima su se isticali pjesnici Jovan Sundečić i Jovan Jovanović-Zmaj te saborski zastupnici Đorđe Vojnović i Đuro Vukotić. Predstavnici austrijskog režima, namjesnik dalmatinski Emil David i dubrovački kotarski poglavar Ambroz Maroičić, zbog izrazitog antiaustrijskog raspoloženja nisu imali počasno mjesto već su za vrijeme otkrivanja spomenika bili u masi prisutnih.

Kulturne manifestacije i događaji, odvijale na više mjesta u gradu. Na svečanoj akademiji prilikom otkrivanja spomenika izvedena je pjesma Augusta Harambašića *U slavu Ivanu Gunduliću* koju je uglazbio slovenski skladatelj Fran Vilhar (1852-1928). Uz dvije ranije napisane pjesme o Gunduliću Harambašić je za otkriće spomenika napisao i ovu treću. Prije izvedbe u Dubrovniku pjesma je objavljena u pravaškoj *Hrvatskoj* (24. lipnja) i u *Vijencu* na dan otkrića spomenika 26. lipnja, a tiskana je i u *Prosvjeti* 30. lipnja. Za dubrovačku je svečanost Harambašićeva pjesma otisnuta na posebnom listu koji se dijelio publici.

U vezi s ovom pjesmom treba istaknuti još jednu činjenicu koja govori o nešto rjeđem ali jednako zanimljivom "obrnutom" fenomenu, postojanju pravoslavnih kršćana koji su, unatoč još čvršćem *vjerskom pravilu* istočne crkve, prihvatili hrvatski nacionalni identitet. Naime, najutjecajniji i među mladim pravašima najomiljeniji hrvatski domoljubni pjesnik svoga vremena August Harambašić, rođen u Donjem Miholjcu 1861. bio je pravoslavni vjernik.

Izbor iz bibliografije:

Arsić, Irena. *Dubrovačke teme XIX veka*. Beograd: Ars libri, 2009.

Banac. Ivo, *Dubrovački eseji*. Dubrovnik: Matica hrvatska Ogranak Dubrovnik, 1993.

Benković, Vlaho. *Uloga dubrovačke politike u stvaranju 'novog kursa'*. Dubrovnik: Matica hrvatska Ogranak Dubrovnik, 2009.

Ćosić, Stjepan, "Nacija u stranačkim ideologijama: primjer Dubrovnika potkraj 19. stoljeća." *Dijalog povjesničara/istoričara* 3 (2001): 51-65.

Grijak, Zoran i Stjepan Ćosić. *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton Watson*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.

Izabrani članci Antuna Fabrisa. Skupio i predgovor napisao dr. H. Barić. Beograd: Izdanje "Dubrovnika", 1940.

Kultura Srba u Dubrovniku 1790-2010. Dubrovnik-Beograd: Srpska pravoslavna crkvena općina u Dubrovniku i Arhiv Srbije, 2010.

Milutinović, Kosta. "O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki kotorskoj 1848.-1914." u: Zbornik o Srbima u Hrvatskoj. Beograd: SANU, 1989: 33-89.

Perić, Ivo. "Međustranačke političke borbe u Dubrovniku za prevlast u Općinskom vijeću (1890-1900)." *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 42 (2004): 207-229.

Perić, Ivo. "Proslave otkrića Gundulićeva spomenika u Dubrovniku." *Forum* 4/32 (1993): 391-405.

Rajčić, Tihomir. "Srpska politika u Dubrovniku u XIX. stoljeću (Njeni korijeni, uspon i pad od 40-tih godina do 1899)." u: *Zbornik Stijepa Obada*. Zadar-Split-Zagreb, 2010: 467-486.

Skerlić, Jovan. *Omladina i njena književnost (1848-1871). Izučavanja o nacionalnom i književnom romantizmu kod Srba*. Beograd: Prosveta, 1966.

Tamborra, Angelo. *Ljudevit Vuličević tra Slavia e Italia*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1986.

Tolja, Nikola. *Dubrovački Srbi katolici. Istine i zablude*. Dubrovnik: Autorova naklada, 2011.

DINKO ŠTAMBAK

TEMAT PRIREDILI: **Nikola Štambak** i **Branko Matan**

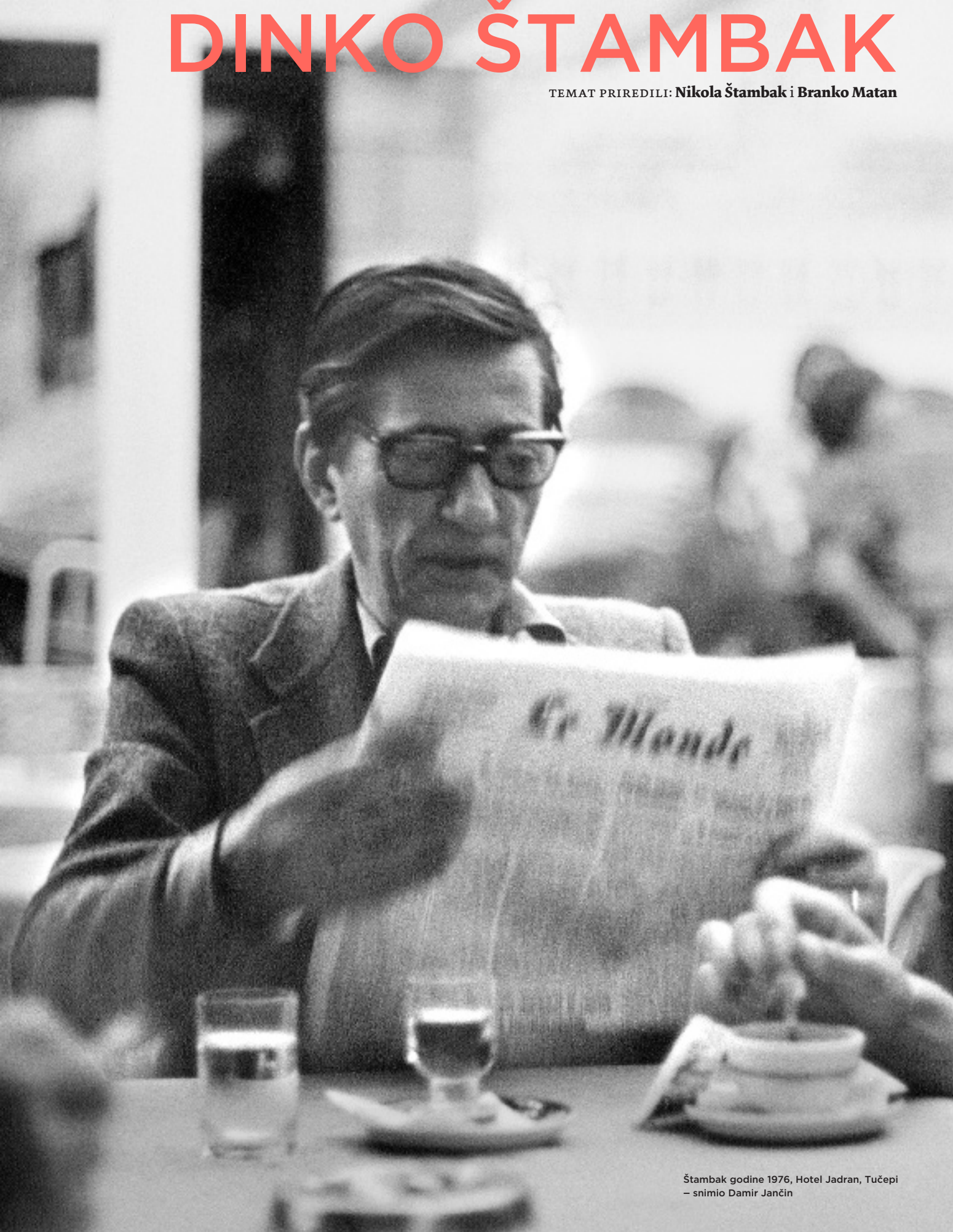

Štambak godine 1976, Hotel Jadran, Tučepi – snimio Damir Jančin

O književnoj ostavštini Dinka Štambaka

Nakon Dinkove smrti u proljeće 1989. godine, njegova pisana ostavština i bogata biblioteka knjiga i časopisa ostali su u njegovu pariškom stanu. Dinkova supruga Mira odlučila je, u dogovoru s Henrikom Hegerom, dio knjiga i časopisa pokloniti Biblioteci Antun Gustav Matoš u sastavu Sveučilišta Pariz – Sorbona. U povodu 100. obljetnice Dinkova rođenja (2012) rodila se ideja da se u Zavičajnom muzeju Imotski uredi *Spomen soba Dinka Štambaka* u koju bi se smjestila pisana ostavština, osobni predmeti, knjige i umjetnička djela. Zahvaljujući velikom interesu gradskih struktura, posebno ravnatelja Pučkog otvorenog učilišta Grge Nikolića, te pristanku obitelji, Nikola Štambak je iz Pariza dovezao građu koja je u proljeće 2013. godine izložena u Muzeju. Za idejno uređenje sobe najveće zasluge imaju kustos Arheološkog muzeja u Zagrebu Sanjin Mihelić i zagrebačka arhitektica Maja Huljev Ton, dok je za dizajn zaslužan dizajner Alen Čabrić. Soba je koncipirana kao mjesto druženja s književnikom i njegovim djelima te je većina izložaka posjetiteljima dostupna za razgledavanje, u originalu ili u kopijama. Dio građe koji nije izložen, pohranjen je u spremištu Muzeja i dostupan je svima zainteresiranima. Manji dio građe (neki rukopisi, pisma, dnevnici, umjetničke slike) nalazi se kod Nikole Štambaka, a cilj je da se postupno obrade i daju u javnost. U tom smislu već dvije godine postoji internetski blog (dinkostambak.com) na kojem se može vidjeti mnoštvo materijala o Dinku i njegovu životu. Uz to, postoje i drugi planovi, tako izdavačka kuća Ex libris iz Zagreba namjerava tiskati ponovljena (i dopunjena) izdanja putopisa *25 godina Pariza* i *Pariske boheme*, a dogovara se i uređenje zbirke umjetničkih slika u Imotskom gdje bi bila izložena djela Dinkovih prijatelja Kopača, Glihe, Skurjenog, Picelja, Makris...).

O korespondenciji

U Dinkovoj arhivi sačuvano je preko 400 pisama njegovih prijatelja, poznanika, obitelji. Najdužu i najopsežniju korespondenciju vodio je s književnikom Milanom Selakovićem. Od dopisivanja koje je počelo 1962. godine i trajalo do Dinkove smrti, sačuvano je oko 140 pisama i razglednica koji pružaju zanimljiv i vrijedan uvid u njihov privatni život, ali i u nastajanje *Pariske boheme* i dugogodišnja nastojanja da se rukopisi, u prvom redu putopisi i roman *Mulci* pretvore u knjige. Od korespondenata koji su se kraće ili rjeđe dopisivali treba spomenuti Ljubu Babića, Ranka Marinkovića, Dragutina i Jelu Tadijanović, Juru Kaštelana, Grgu Gamulina, Vladu Gotovca, Josipa Tabaka, Rudija Supeka, Zlatka Crnkovića, Ivu Sanadera te Branka Matana.

O dnevnicima

Dinko je vodio dnevnik gotovo cijeli svoj život. Nažalost, sačuvano je vrlo malo zapisa iz predratnog i ratnog perioda. Najveći dio sačuvanih materijala potječe iz razdoblja nakon odlaska u Pariz 1945. godine. U malim bilježnicama Dinko je vodio bilješke o svojem privatnom životu, susretima, putovanjima, bilježio je zanimljive izreke, anegdote, povremeno prevodio, a ponegdje se nalaze i nacrti nekih budućih djela – posebno je zanimljivo pratiti njegova razmišljanja o nastanku putopisa *Grčki puti*. Zapisi su uglavnom pisani na hrvatskom jeziku, manji dio na francuskome, ali veliku teškoću predstavlja teško čitljiv rukopis. Najveći uspjeh u sređivanju dnevnika do sada je postigao Dinkov prijatelj Božidar Stanišić koji je 1990/91 uspio prepisati prvih 7 bilježnica pariškog dnevnika, od čega je dio objavljen u sarajevskome *Oslobođenju* tijekom proljeća 1991. godine.

(NŠ)

Nikola Štambak

Radije crknuti u Parizu nego ministrovati na Balkanu!

Dinko Štambak u Parizu, 1945-1949 – prilozi za biografiju

U popodnevnim satima 18. studenog 1945. godine u pariško zračnu luku Le Bourget sletio je avion jugoslavenske vlade s ambasadorom Markom Ristićem. Među malobrojnim putnicima našlo se i dvanaest studenata, stipendista francuske vlade. Oni su bili prva skupina od ukupno sto dvadeset i pet studenata koji su te godine otišli studirati u Francusku. Jedan od njih bio je književnik i prevoditelj Dinko Štambak.[1]

Štambak je rođen na sjevernim obroncima Mosora, ali rano djetinjstvo je proveo u Splitu i Imotskom. Nakon školovanja po franjevačkim samostanima u Sinju i Makarskoj, došao je u proljeće 1937. godine na studij u Zagreb gdje je upisao Filozofski fakultet, studijske grupe engleski i francuski jezik te povijest hrvatske književnosti. U jesen 1940. godine počeo je raditi kao novinar u koncernu Tipografija, pišući reportaže i kulturne kronike u listovima *Obzor*, *Jutarnji list* i *Večer*. Uz to, ravnatelj Francuskog instituta i njegov fakultetski profesor Jean Dayre angažirao ga je da piše članke o francuskoj književnosti u *Hrvatskoj enciklopediji*. Potkraj 1941. godine na preporuku Ivana Gorana Kovačića zaposlio se u Hrvatskom izdavalačkom bibliografskom zavodu (svojevrsnoj preteči današnjeg Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža) gdje je radio kao korektor *Hrvatske enciklopedije* i prevoditelj. Tijekom dvije i po godine rada objavljene su mu četiri knjige koje je preveo s francuskoga.[2] Od samih početaka nije se slagao s ustaškim režimom te je postao simpatizer narodnooslobodilačkog pokreta. Bio je član grupe ilegalaca koja se pod krinkom učenja crtanja okupljala u ateljeu slikara Milana Butozana, gdje su se razmjenjivale informacije i prikupljao različiti materijal za partizane.[3] Njihov ilegalni rad ostao je nepoznat čak i Butozanovim poznanicima poput Elze Kemenji koja je u denuncijaciji sastavljenoj u policijskoj stanici u Zagrebu 30. ožujka 1943. godine[4] izjavila kako je Butozan "držao crtačku školu, gdje kojekakvi tipovi i par nedužnih mladih curica uče crtanje". Početkom kolovoza 1944. godine zbog opasnosti od hapšenja, napustio je Zagreb i priključio se X. zagrebačkom korpusu s kojim je kao ratni dopisnik sudjelovao u borbama po Moslavini i Posavini. Nakon što se u veljači 1945. godine učlanio u Komunističku partiju, odlukom političkoga komesara Ivana Šibla premješten je u redakciju glasila KPH *Naprijed*. Završetak rata dočekao je u Splitu na dužnosti šefa strane štampe pri Predsjedništvu vlade Federalne Države Hrvatske.

U ljeto 1945. godine Francuska je Jugoslaviji dodijelila sto jednogodišnjih stipendija koje su raspodijeljene po republikama. Nakon što su raspisani natječaji za njihovu dodjelu, Štambak se prijavio na nagovor svojih profesora Petra Skoka i Jeana Dayrea, koji je bio i član zagrebačke komisije za odabir stipendista. U svom dnevničkom zapisu od 7. listopada 1949. godine, nakon njihova ponovnog susreta, Štambak je Dayrea opisao kao "čovjeka kojem zahvaljujem dolazak u Pariz".[5] Krajem listopada 1945. godine stipendisti su stigli u Beogradu iz kojeg su trebali vlakom krenuti u Francusku. U međuvremenu grupa se povećala jer je francuska vlada odobrila još dvadeset i pet stipendija za studente kojima je jedan od roditelja bio francuske nacionalnosti ("polufrancuze"). To je napravljeno zbog toga što Francuzi očito nisu bili zadovoljni odabranim studentima, pa u postupak dodjele dodatnih stipendija jugoslavenski predstavnici nisu bili uključeni. Tako je u ranu jesen 1945. godine nastala grupa studenata

01 Dinko Štambak, 21. 7. 1912, Donji Dolac – 25. 4. 1989, Pariz. **02** Joseph Neustädter: *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848; 1. dio*, Zagreb, 1942.; Jean Babelon: *Miguel Cervantes*, Junaci djela i misli, knj. 1, Zagreb, 1943; Louis Bertrand: *Luj XIV*, Junaci djela i misli, knj. 3, Zagreb, 1943; Guy de Pourtalès: *Chopin*, Junaci djela i misli, knj. 7, Zagreb 1944. **03** Pismo Josipa Tabaka 3. svibnja 1989. godine, *Arhiv Dinka Štambaka* u Zavičajnom muzeju Imotski. **04** Stanislav Živkov: *Traganja za slikom; Milan Butozan 1905 -1943*, Pančevo - Split 2007. **05** Dnevnik Dinka Štambaka, bilježnica X. Od dnevnika je sačuvano osamdesetak malih bilježnica pisanih rukom. Dinkov prijatelj Božidar Stanišić je dio pariškog dnevnika prepisao i objavio u sarajevskom *Oslobođenju* u sedam nastavaka od 2. ožujka do 13. travnja 1991. godine. Original dnevnika je dio *Arhiva Dinka Štambaka* koji se čuva u Zavičajnom muzeju Imotski.

Dinko Štambak u ljeto 1945 – portret Toše Dabca

Ratni dopisnik Dinko Štambak u jesen 1944. godine bilježi riječi političkog komesara Desetog zagrebačkog korpusa Ivana Šibla, a pored njih lijevo nalazi se Janko Bobetko, politički komesar 32. zagorske divizije

stipendista francuske vlade koja je trebala provesti godinu dana na studijima u Francuskoj. Najstariji među njima bio je trideset trogodišnji Dinko Štambak.

Zbog uništenih željezničkih pruga i mostova po Europi, polazak se u više navrata odgađao. Dok su studenti s nestrpljenjem čekali, u Jugoslaviji su održani izbori za Ustavotvornu skupštinu na kojima je uvjerljivom većinom pobijedila Lista Narodnog fronta. Tako je KPJ i formalno preuzela vlast u zemlji u kojoj je već mjesecima sistematski uspostavljala kontrolu nad svim sferama života. I pri dodjeli stipendija se vodilo računa "da se pošalju što zaslužniji drugovi", kao i drugovi s posebnim zadacima. Zbog toga je od sto odabranih studenata četrdeset dvoje bilo članova KPJ, a trideset troje članova SKOJ-a.[6] Predratni komunist i španjolski dobrovoljac Veljko Vlahović je studentima članovima KPJ dao upute o ilegalnom partijskom radu u Francuskoj.[7] Za te aktivnosti nisu znali ni Francuzi, a ni ostali studenti jer je u to vrijeme KPJ još uvijek tajila svoje članstvo i u samoj Jugoslaviji. Osim partijskih obveza, nekolicina studenata je od OZNE[8] dobila zadatak da organizira studentsku obavještajnu mrežu s ciljem nadziranja svojih kolega. U tu mrežu bila su uključena dvadeset i dva studenta, a neovisno o njima nepoznati je broj studenata surađivao s jugoslavenskom obavještajnom službom prikupljajući informacije o emigrantima (Vladku Mačeku) i Anglo-Amerikancima.[9]

Svoju prvu noć po dolasku u Pariz Štambak je proveo u jednom svratištu u Latinskoj četvrti, a zatim se smjestio u studentskom gradu – Cité Internationale Universitaire de Paris. Već drugog dana boravka u Parizu susreo se na Sorboni s Jeanom Mousetom[10] i Émileom Sicardom[11] koji su ga odveli na ručak u tada popularni restoran *Chez Dupont, tout est bon*.[12] Nakon njih, upoznao je predratnog sorbonskog studenta psihologije Rudija Supeka i profesora hrvatskog jezika na Institutu Supérieur des lan-

06 Miroslav Perišić: *Od Staljina ka Sartru: formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945-1958*, Beograd 2008. **07** U zapisniku sa sastanka partijskog Biroa u Parizu navodi se da organizacijska shema ilegalne partijske organizacije u Parizu: članovi Partije podijeljeni su u pet ćelija čiji se članovi međusobno nisu poznavali. Posebno se pazilo da rukovodioci ostanu nepoznati. Na vrhu organizacije nalazio Biro s tri člana, a sekretari ćelija sastajali su se pod rukovodstvom samo jednog od članova Biroa. (Arhiv CK SKJ, XIII-k. 57/12 – *Zapisnik sa sastanka Biroa Osnovne organizacije KPJ studenata u Parizu, održanog 22. novembra 1947. godine*) **08** Odjeljenje za zaštitu naroda (OZNA) je jugoslavenska sigurnosno-obavještajna organizacija osnovana na Visu 1944. godine. Nakon rata preustrojena je i podijeljena na Upravu državne bezbednosti (UDBU) koja je djelovala u okviru saveznog Ministarstva unutrašnjih poslova i protuobavještajnu službu (KOS) koja se bavila pitanjima vojne sigurnosti. **09** Arhiv CK SKJ, IX, 30/V – 26 – *Pismo UDB-e FNRJ upućeno Aleksandru Rankoviću o radu jugoslovenskih studenata članova KPJ i SKOJ-a u Francuskoj, 18. siječnja 1947. godine.* **10** Jean Mousset bio je profesor književnosti, ljevičar i član KP Francuske. U vrijeme dolaska studenata bio je teško bolestan i umro je u ljeto 1946. godine. **11** Émile Sicard francuski komunist i profesor sociologije razvio je vrlo blizak odnos s Dinkom Štambakom. Krajem 1947. godine pomogao je nekolicini studenata koji su izgubili stipendiju, među njima i Štambaku, da dobiju pomoć Udruženja *France-Yougoslavie* i tako mu omogućio ostanak u Parizu. Uz Sicardovu preporuku 1949. godine Štambak se zaposlio u najvišoj francuskoj znanstvenoj instituciji CNRS (Centre national de la recherche scientifique). **12** Dnevnik Dinka Štambaka, bilježnica I.

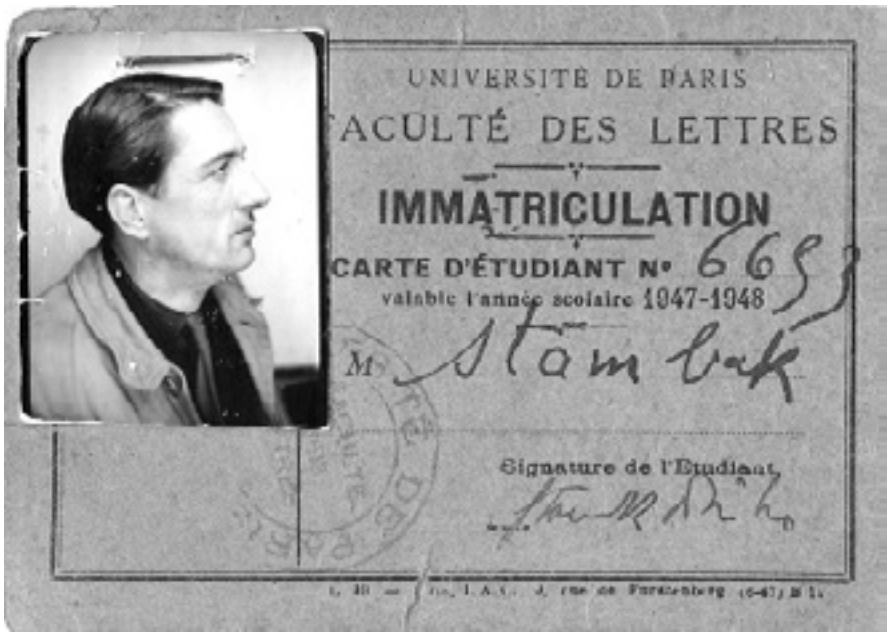

Studentska iskaznica s Faculté des lettres za školsku godinu 1947/48

Dinko Štambak s prijateljem u Zagrebu u ljeto 1945. godine

gues et civilisations orientales Antuna "Tončeka" Polanšćaka. Od prvih dana rado se družio i s kolegama, a njegovo najuže društvo činili su Marijan Talan (slikar kojeg je upoznao u avionu za Pariz), Velja Milojević (glumac poznat pod pseudonimom Charles Millot), Srđan Flego (glumac i esperantist) i buduća supruga psihologica Mira Šosberger. Konačno, značajno mjesto u njegovu životu tih godina imalo je poznanstvo sa slikarom Leom Junekom i njegovom suprugom Anicom. S obitelji Junek razvio je prisan odnos i njihov stan u Rue Lacroix (Clichy) postao mu je drugi dom. Srdačnost obitelji Junek osjetili su i brojni drugi studenti te umjetnici i intelektualci koji su duže ili kraće vremena boravili u Parizu. Svima je bilo poznato da su nedjeljom navečer kod Junekovih "otvorena vrata", pa je tu godinama bilo pravo okupljalište našijenaca. Dvadesetak godina kasnije običaj sastajanja nedjeljom navečer preselio se u Štambakov stan (12 rue Thouin).

Nakon što je ostatak stipendista iz Jugoslavije stigao vlakom na Božić, najviše ih je ostalo u Parizu (čak 60 je upisano na Sorbonu!), dok je njih dvadeset produžilo u druge francuske gradove. Čim se grupa okupila, pokrenuto je Udruženje jugoslavenskih studenata u Francuskoj, koje je za cilj imalo zadržati ih na okupu kako se ne bi "odrodili od naše domovine".[13] Rad Udruženja prvih mjeseci u Francuskoj sastojao se od kulturno-prosvjetnog rada sa studentima i iseljenicima te upoznavanja francuskih studenta s Novom Jugoslavijom. Kako se ubrzo pokazalo, sudjelovanje u radu Udruženja studentima je oduzimalo previše dragocjenog vremena, a pri tom im Udruženje nije bilo od velike koristi u rješavanju problema obrazovanja i stručnog usavršavanja. Zbog toga je u vrijeme ispitnih rokova njegov rad gotovo prestao.

Život u poratnom Parizu bio je težak. Francuska je nakon završetka vojnih operacija bila suočena s brojnim nestašicama – od industrijskih proizvoda, energenata, hrane i odjeće, do čak radne snage. Uvedeni su bonovi kojima se kontrolirala kupovina najvažnijih potrepština, ali usprkos tome cijene su divljale, a crne burze cvjetale. Sve to se naravno odrazilo i na studente od kojih su se mnogi našli u teškoj materijalnoj situaciji s obzirom da im stipendija od 4 000 franaka mjesečno nije bila dovoljna ni za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba.[14] Svoj nezavidni materijalni položaj Štambak je opisao u dnevničkom zapisu od 9. lipnja 1946. godine: "Ostao sam bez novaca, a stipendiju dobio pred tri dana: vratio dugove, kupio cipele."[15] Pored egzistencijalnih problema, znatan dio studenata imao je i ozbiljnih teškoća sa studijima. Osim što su na sveučilišta stigli s četiri mjeseca zakašnjenja, susreli su se s golemim razlikama u školskim programima i bitno drukčijim sustavom obrazovanja, a mnogima je

13 Arhiv Jugoslavije, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ, f. 7 (310) – *Pitanje stipendija za školsku godinu 1947/48.* **14** Cijena litre mlijeka u Francuskoj krajem 1945. godine bila je 50-100 franaka, cijena kilograma mesa 300-500 franaka, a za cipele je trebalo izdvojiti 8-10 tisuća franaka (Miroslav Perišić: *Od Staljina ka Sartru: formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945-1958*, Beograd 2008). **15** Dnevnik Dinka Štambaka, bilježnica II.

40-846

П Р И Л О Г

КАРАКТЕРИСТИКЕ ЗА КАНДИДАТЕ КОЈИ СЕ ПРЕДЛАЖУ
ЗА СТИПЕНДИЈ ФРАНСБУСКЕ ВЛАДЕ

1.ЦРНОЛАТАЦ АНТОН:	стручњак за телефоне.Жели се специјализирати за високе френквентне уређаје.Антифашиста.
2. ДРАГАЊА ИВО,	жели се посветити студију медицине.Припадник Ј.А.
3. РАДИЋ ГЕА,	жели се специјализирати за струку биљне производње.Антифашисткиња.
4. Крпул МАРИН,	жели се посветити рударству и металургији.Антифашиста.Обитељ му страдала од фашиста.
5. НИКШИЋ ИНГ.АНТЕ,	жели се посветити студију економско-полит.Антифашиста.
6. АНГЕЛИ-РАДОВАНИ ЈОСТА,	изразити таленат -кипар.Антифашиста.
7. СЕВЕРИН СТЕЛА,	жели се посветити кипарству.Антифашиста.
8. ШТАМБАК ДИНСКО,	жели се усавршити у студију француског језика. Антифашиста.
9. КОЦКОВИЋ ЈОСИП,	жели студирати ветерину.Припадник Ј.А.
10. ЈУРАТИЋ АУГУСТ,	жели наставити студиј технике.Припадник Ј.А.
11. МАРКИЋ БОЖЕНА,	жели се посветити сликарству.Антифашисткиња.
12. БУДИСАВЉЕВИЋ ДАНИЦА,	жели се усавршити у познавању француског језика. Антифашисткиња.
13. БРАНИЦА ГВИДО,	жели студирати медицину.Припадник Ј.А.
14. СРЂАН ФЛЕГО,	признати казалишни радник.Антифашиста.
15. МИЛЕТИЋ СИЛВИЈА,	жели се спцијализирати у мјекарској струци.Антифашисткиња.
16. ТАЛАН МАРИЈАН,	талентирани сликар.Антифашиста.
17. ГОТХАРДИ РЕНАТА,	има услова да се развије у својој струци.Антифашиста.
18. ПОЛИЋ БРАНКО,	жели студирати филозофију,Припадник Ј.А.
19. РАВЛИЋ ТИХАНА,	има услова за развој.Омладинка - антифашисткиња.
20. ЈАНКОВИЋ ЉУБИША,	жели се посветити студију архитектуре. Припадник Ј.А.
21. БОЖИЋ БРАНКО,	има услова да се развије у својој струци.Антифашиста.

Рјешење Министарства просвјете од 27. листопада 1945. године с popisom stipendista koji su iz Hrvatske upućeni na studij u Francusku i njihove "karakteristike"

40 847

FEDERALNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO PROSVJETE
Odsjek za Visoke škole i
znanstvene zavode.

Broj : 19560-VIII-1945.

Predmet : Popis drugova koji su određeni za stipendiju Francuske vlade.

SAVEZNOM MINISTARSTVU PROSVJETE
u/
Beogradu.

Upućujemo Vam drugove, koje smo predvidjeli za stipendiju francuske vlade, kako slijedi :

1. Crnolatac Antun
2. Mihalić Vera
3. Radić Gea
4. Kršul Marin
5. Severin Stela
6. Štambak Dinko
7. Kocković Josip
8. Juratić August
9. Makrić Božena
10. Branica Gvido
11. Srđan Flego
12. Miletić Silvija
13. Talan Marijan
14. Polić Branko
15. Ravlić Tihana
16. Janković Ljubiša
17. Božić Branko
18. Brkić Antun
19. Šestan Neda
20. Pahl Jelena
21. Klakočar Melita

АРХИВ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ БЕОГРАД

Smrt fašizmu - Sloboda narodu !

U Zagrebu, 27. listopada 1945.

Šef
Odsjeka za Visoke škole i
znanstvene zavode :
/Dr.Gabrijel Divjanović/

Federalna država Hrvatska Ministarstvo prosvjete

Prilog : Tabelarni pregled

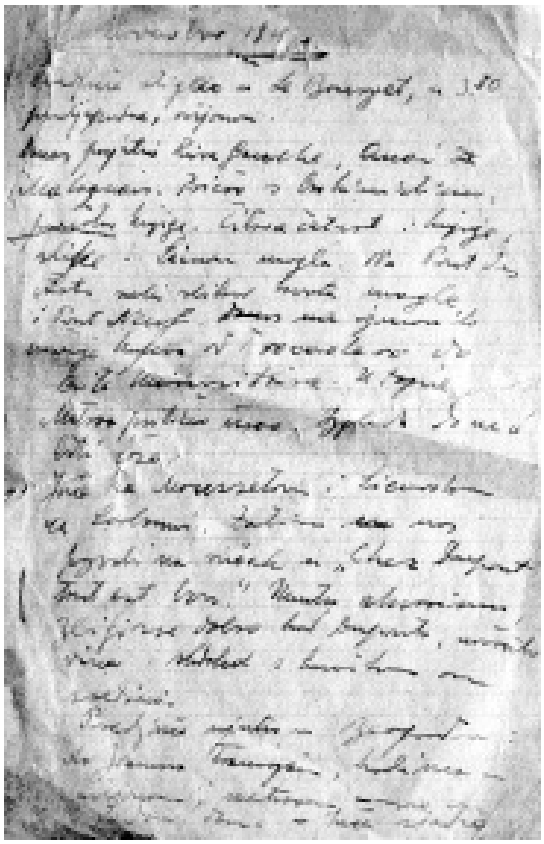

Jedan od zajedničkih posjeta Versaillesu: Mira Štambak, Nina Talan, Marijan Talan, Velja Milojević (Charles Millot), Dinko Štambak

Prva stranica osobnog dnevnika koji je Dinko Štambak pisao u Parizu 1945-1989 godine

problem bio i jezik. Sumornu studentsku svakodnevicu nastojali su im olakšati profesori Mousset i Sicard te Polanšćak. Njih trojica su uložili puno truda kako bi studente upoznali s ljepšom stranom Pariza. Organizirali su im grupne izlete do Versaillesa, posjete Louvreu i muzeju Rodin te šetnje gradom. Uz sve to, pripremili su im dva specijalna predavanja – jedno o suvremenoj francuskoj literaturi i drugo o aktualnim političkim događanjima u Francuskoj kako bi stekli što potpuniju sliku o zemlji u koju su stigli.

Štambak je studij shvatio ozbiljno i u kratkom roku je na Faculté des lettres de Paris položio dopunske ispite iz francuskog jezika i civilizacije te stekao sorbonsku diplomu. Već krajem ožujka 1946. godine s profesorom povijesti književnosti Jeanom Pommierom dogovorio je doktorsku tezu: *La bohème littéraire en France de 1830–1870*. pa je sljedećih mjeseci intenzivno prikupljao građu za doktorat u profesorskoj knjižnici Sorbonne i Bibliothèque Nationale, koja se u to vrijeme nalazila u Rue de Richelieu.[16] U slobodno vrijeme šetao je gradom o kojem je puno znao iz knjiga, ali i iz razgovora s Tinom Ujevićem. Često je odlazio na Seinu – šetao njezinim otočićima i sjedio na obali promatrajući šlepove natovarene pijeskom, obilazio zabačene gradske četvrti i predgrađa.[17] Ipak, najradije se zadržavao u Latinskoj četvrti i susjednom Saint-Germain-des-Présu gdje je skitao velikim bulevarima i sjedio pred ili u kavanama: Les Deux Magots i Café de Flore. Uz to, u Parizu je otkrio i novu ljubav – slikarstvo. Mjesecima je s Leom Junekom svaku nedjelju odlazio u Louvre pa je u svojem dnevniku zapisao: "sve što shvaćam u slikarstvu mogu (moram!) zahvaliti njemu".

Odmah po dolasku u Pariz pokrenuti su ilegalni partijski rad i obavještajna djelatnost. Prve zadatke Štambak je dobio već u siječnju 1946. godine, ali vrlo brzo je odlučio da ne želi u svemu tome sudjelovati. Počeo je izostajati s partijskih sastanaka i izbjegavati zaduženja da bi, kako je u svom dnevniku zapisao: "sačuvao savijest". Uvjerenje u ispravnost te odluke potvrdile su mu vijesti iz zemlje prema kojima je u Jugoslaviji bila zavedena okrutna jednopartijska diktatura. Do koje je mjere tadašnje društvo bilo pod utjecajem politike inspirirane sovjetskim komunističkim uzorima izvrsno pokazuje primjer povjesničara umjetnosti Grge Gamulina, koji se i sam u tom duhu kritički osvrnuo na tadašnja umjetnička kretanja: "U Cézanneovom djelu nema ni traga humanizmu, koji smo očekivali i očekujemo od svake velike umjetnosti, pa zato njegovo slikarstvo ne će moći da bude uzorom onima, koji će htjeti, prema riječima jednog velikog sovjetskog umjetnika, 'ostvariti narod' u svoj njegovoj ljepoti i veličini."[18] Štambakovo razočaranje u državu za koju se i sam borio i partiju kojoj je još uvijek pripadao, raslo je i nakon svakog pos-

16 Od građe prikupljene za nikad napisani doktorat, godine 1968. nastala je knjiga *Pariska bohema*. **17** Dinko Štambak: *Dvadeset i pet godina Pariza*, Zagreb 1987. Prethodno je dio knjige serijaliziran u *Gordoganu*, od broja 15-16, 6/1984. do broja 20-21, 8/1986. **18** Grgo Gamulin: *Uz idolatriju cézannizma*, *Republika*, Zagreb, 1946/2, br. 1, str. 84-95.

Proslava sv. Katarine, domaćin je Guy Papa (desno s brkovima), prijatelj Anice Junek – snimljeno 25. studenoga 1946. godine

jeta visokih partijskih funkcionara. Posebno teško je doživio posjet Milovana Đilasa (16. svibnja 1946. godine), jer je tom prigodom mladi komunistički vođa u vatrenom govoru studentima rekao: "bosanski seljak koji se borio u ratu kulturniji je od pariškog slikara koji je slikao". Pod pariškim slikarom Đilas je mislio na Pabla Picassa, člana komunističke partije Francuske koji je četiri godine njemačke okupacije proveo u Parizu. Silno razočaran Štambak je u svoj dnevnik zapisao: "Još me drži trema od Đilasove mudrolije o kulturi. Jedan nacista je govorio: kad čujem riječ kultura mašam se pištolja. Govorimo otvoreno. Pitam se: čemu da radim na doktorskoj tezi? i to *La bohème littéraire en France?* Ala smo nesuvremeni. No ja vjerujem i vjerovat ću da je Michelangelov autoportret u Mojsijevoj bradi itekako ljudski, dakle, socijalno djelo; da je Mozartova fantazija duboko čovječnija od kakvog plakata, da u Cézanneovom cvijeću u plavoj vazi kuca dokument čovječjega više nego u mazanju krvavih scena, neiskrenih i mastodontskih."[19]

Školska godina 1946/47 započela je problemima oko produženja stipendija. Francuska vlada je u novoj školskoj godini planirala smanjiti broj stranih stipendista za jednu trećinu. Udruženje je zbog toga pokrenulo veliku akciju ne bi li ta mjera zaobišla studente iz Jugoslavije. Ukazivali su na to da su studenti iz Jugoslavije stigli prekasno i zbog toga imali loše rezultate na ispitima, pa su na kraju ukinute tek dvadeset i dvije stipendije. Kako su među onima koji su se trebali vratiti u zemlju bili uglavnom članovi KPJ i SKOJ-a, došlo je do burnih reakcija. Dio njih je optužio "polufrancuze" za privilegirani status kod francuskih vlasti, a nekolicina se čak odbila vratiti u Jugoslaviju. To je bio prvi veliki potres u do tada složnoj grupi studenata. Nakon odlaska spomenutih studenata, broj članova KPJ i SKOJ-a u Francuskoj se smanjio na pedeset i pet. Što zbog slabosti same partijske organizacije, što zbog "negativnog" utjecaja francuske sredine, dio tzv. neorganiziranih studenta je počeo "poprimati navike koje su u suprotnosti sa našim novim odnosima". Kako bi se zaštitili od negativnih utjecaja "inertne pariške sredine", članovi partije su na izbornoj skupštini potpuno preuzeli upravljanje Udruženjem i predstavili novi plan rada. Osim toga, da bi se partijska djelatnost bolje koordinirala, u jugoslavensku ambasadu je stigao Josip Zmajić, koji je bio direktna partijska veza s centralom u Beogradu.

Glavna aktivnost Udruženja u novoj školskoj godini postale su *tzv.* debatne večeri. Na njima su dva puta mjesečno obrađivane teme iz različitih društvenih sfera. Cilj tih okupljanja bio je studente "politički informirati, da bi mogli razlikovati i asimilirati samo ono što je pozitivno".[20] *Pokušaj* nametanja *ideoloških mjerila nije uspio jer* Pariz je dosljedno prosvjetiteljskim idealima njegovao individualizam te poticao razmišljanje i izgradnju vlastitih stavova. Velike razlike u stavovima studenata počele su se

19 Dnevnik Dinka Štambaka, bilježnica III. **20** Arhiv Jugoslavije, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ, f. 7 (426) – *Pitanje stipendija francuske vlade našim studentima, 7. XI. 1947.*

iskazivati na debatnim večerima i to u temama o umjetnosti i njezinoj ulozi *u društvu. Počele su žustre rasprave koje su vrlo brzo dovele i* do rascjepa unutar Udruženja: s jedne strane našla se grupa "dobrih omladinaca" koja je – prema službenoj liniji – "pravilno shvaćala tematiku", a s druge "grupa umetnika"[21] koji su pali pod utjecaj reakcionarnih elemenata i postali "pobornici apstraktne umjetnosti, slobode usamljenog, neshvaćenog umjetnika". Partijski vođe su bili zadovoljni što su na ovaj način razotkrili protivnike režima, ali mučilo ih je što zbog nepoznavanja umjetnosti nisu mogli uvjerljivo odgovoriti suprotnoj strani. Shvativši da politički referati napisani bez dubljeg poznavanja tematike nisu dovoljni za tumačenje suvremenih umjetničkih tokova zatražili su pomoć stručnjaka koji bi svojim znanjem i argumentima trebali braniti njihova gledišta. Međutim nastup Rudija Supeka bio je po mišljenju partijskog vodstva neuvjerljiv, dok je nastup Jovana Popovića dodatno pogoršao stanje. Na Popovićevu izjavu: "kad bi kod nas slikali kao što Pikaso slika, smatrali bi ga za špijuna", reagirao je Srđan Flego, kojeg su podržali još neki studenti, nakon čega je Popović potpuno izgubio kontrolu te počeo vikati na Flegu i vrijeđati ga.[22] Sam Štambak je u raspravama o umjetnosti učestvovao od samog početka, zbog čega je u istom ovom izvješću zabilježeno: "u blato misticizma i propovedanja dekadentnih teorija o umetnosti, pali su i neki članovi Partije, kao Štambak Dinko, a s vremena na vreme i Velja Milojević". Debatne večeri održavale su se do travnja 1947. godine, kada su zbog ispitnih rokova prekinute.

Za vrijeme najžešćih debata, početkom 1947. godine, u centralu UDB-e[23] u Beogradu stigla je informacija jednog od njezinih francuskih suradnika prema kojoj je francuska kontraobavještajna služba ušla u trag "jedne razgranate špijunske organizacije jugoslovenskih studenata" i da se planiraju hapšenja.[24] Iz opreza u Beogradu je odlučeno da se na neko vrijeme obustave sve ilegalne aktivnosti u Francuskoj. Nakon prekida od dva mjeseca, partijski je rad obnovljen "na individualnoj osnovi", ali su prije toga iz KPJ isključeni svi sumnjivi članovi. Različiti su razlozi doveli do isključenja, a samo su Štambak i Milojević isključeni iz političkih razloga.

Za Štambaka je ta 1947. godina bila u mnogo čemu prijelomna. Najprije je izbačen iz KPJ, čime je ozbiljno doveo u pitanje svoju budućnost nakon povratka u zemlju. Nedugo iza toga ostao je bez mentora, s obzirom da je profesor Pommier napustio Sorbonu i preuzeo mjesto na još uglednijem *Collège de France*. Potom se preselio u Saint-Germain-des-Près (38 rue de Buci), kvart koji se diljem svijeta pročuo po Sartreovu egzistencijalizmu, i u toj atmosferi je počeo sumnjati u smisao daljnjeg studija, a u njemu je oživjela stara želja da bude književnik. Konačno, te je godine ostao bez stipendije, nakon čega je odlučio da se neće vratiti u Jugoslaviju.

Neprodužavanje stipendije dogodilo se kao posljedica velikog sukob studenata u ljeto 1947. godine. Nesuglasice su počele oko odlaska studenata na radnu akciju u Jugoslaviju. Naime, iz Beograda je stigao poziv stipendistima da ljetni odmor provedu u domovini i da se dobrovoljno priključe radnoj akciji na pruzi Šamac-Sarajevo. Jedni su bili oduševljeni tom idejom, dok su joj se drugi otvoreno usprotivili. Uprava Udruženja donijela je odluku o sudjelovanju i pokrenula kampanju s ciljem pridobivanja "kolebljivih studenata", koji su se brinuli da će višetjedni odlazak u Jugoslaviju štetiti učenju za jesenske ispitne rokove. Kad je došlo vrijeme polaska, trideset i pet studenata odbilo je ići. Među njima je bila i "grupa umetnika" koja je smatrala da je "pametnije provesti jedan mesec dana u Parizu nego na Pruzi". Zbog sabotiranja odluke Udruženja davanjem lošeg primjera "kolebljivcima", Štambaku su izbrisane sve ratne zasluge i studentski rezultati. Svrstan je među "otvorene neprijatelje naše zemlje"[25], a pojavila se i optužba da je navodno izjavio kako bi studirao u Parizu i s ustaškom stipendijom. Napetu atmosferu među studentima Štambak je opisao u dnevničkom zapisu od 11. lipnja 1947. godine: "Sa svih strana slušam 'douškivanja', optužbe slinavih duša koje su shvatile komunističku budnost kao špijanje koje smo upoznali za starih diktatura prije rata".[26]

Studenti koji su ljeto proveli u Jugoslaviji postigli su loše rezultate na jesenskim ispitnim rokovima, nakon čega se, u još uvijek zategnutim odnosima, odlučivalo o produžavanju stipendija za još jednu godinu. Francuska Vlada odobrila je studentima iz Jugoslavije četrdeset stipendija, ali je jugoslavenska ambasada predložila da se tek njih dvadeset i pet dodijeli starim stipendistima. U tim okolnostima Udruženje je zaključilo da treba "odbiti stipendije svim umetnicima, slikarima i glumcima jer je to balast našeg Udruženja", a ambasada je preporučila Komitetu za škole i nauku u Beogradu da uskratiti stipendije svim politički nepouzdanim studentima, uz napomenu da pri izboru novih stipendista "ni u kom slučaju ne bude izabran ni jedan kandidat za studiranje istorije umetnosti i sličnih struka zato što se današnja reakcionarna ideologija koja se propagira sa tih katedra, odražava vrlo štetno kod studenata tih predmeta".[27] Usprkos inzistiranju francuskih profesora i molbama francuske ambasade u Beogradu,[28] Dinko Štambak je ostao bez stipendije. Uz to, nije mu izdana ni dozvola za studiranje o vlastitom trošku jer bi se, po

21 "Grupu umetnika" činili su Srđan Flego, Dinko Štambak, Marijan Talan i Božana Marić (Arhiv CK SKJ, XIII-k. 57/12 – *Izveštaj Biroa Osnovne organizacije KPJ studenata u Francuskoj*. **22** Arhiv CK SKJ, XIII-k. 57/12 – *Zapisnik sa sastanka Biroa Osnovne organizacije KPJ studenata u Parizu, održanog 22. novembra 1947. godine.* **23** U ožujku 1946. godine sigurnosno-obavještajne službe su reorganizirane i od OZNE su stvorene Uprava državne bezbednosti (UDB) i Kontraobavještajna služba Jugoslavenske armije (KOS). **24** Arhiv CK SKJ, IX, 30/V – 26, – *Pismo UDB-e FNRJ upućeno Aleksandru Rankoviću o radu jugoslovenskih studenata članova KPJ i SKOJ-a u Francuskoj, 18. I 1947. godine.* **25** Arhiv CK SKJ, XIII-k. 57/12 – *Informacija o jugoslovenskim studentima u Francuskoj, 15. VI 1948. godine.* **26** Dnevnik Dinka Štambaka, bilježnica III. **27** Arhiv Jugoslavije, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ, f. 7 (426) – *Pitanje stipendija francuske vlade našim studentima, 7. XI. 1947.* **28** Arhiv Jugoslavije, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ, f. 7 (389) – *Pismo savjetnika Francuske ambasade u Beogradu Georgesa Hateaua Predsjedniku Komisije za škole i nauku pri Vladi FNRJ.*

1391
2

MINISTARSTVO ... SLOVA FNRJ
UPRAVA D... ...OSTI
I. OTSEK
Str. pov. Br. 5/47
18 januara 1947 god

MINISTRU UNUTRAŠNJIH POSLOVA FNRJ
GENERAL-LAJTNANTU ALEKSANDRU RANKOVIĆU

B e o g r a d

U vezi depeše iz Francuske broj 97, 98 od 16 o.m., obaveštavamo Vas o sledećem:

ETIENNE je naš organ, kojeg smatramo ozbiljnim i po uzdanim. Po zanimanju je novinar, član je KPF. On rukovodi ekonomskim sektorom obaveštajne službe CK KPF. Deo materijala kojeg prikuplja daje nama i to po odobrenju svoje Partije. Obaveštenje o kojem se u spomenutoj depeši govori može da bude tačno, t.j. sigurno je da ga je ETIENNE takvog primio. Medjutim, mišljenja smo da su namere i kombinacije WYBOT-a nerealne, a mogle bi biti i zlonamerne, t.j. mogle bi imati tendenciju širenja panike u našim redovima. Ovo naše mišljenje temelji se na sledećem :

U Francuskoj sada ima 110 naših studenata-stipendista francuske vlade. Od tog broja je njih 80 ili članova KPJ,ili SKOJ-evaca. 22 studenta sačinjavaju kontra-obaveštajnu mrežu, koja ima isključivi zadatak da proverava same studente. Izuzev nekolicine koji su angažovani na obaveštajnom radu i to isključivo po sektoru emigracije i Anglo-Amerikanaca, ni jedan student nema ništa zajedničkog sa našom obaveštajnom mrežom u Francuskoj. Ni jedan od studenata ne radi ništa što bi francuske vlasti mogle protumačiti kao špijunsko delovanje protiv Francuske Države. Prema tome ne vidimo argumenata na osnovu kojih bi francuska policija mogla hapsiti naše studente.

Postoji medjutim nekoliko slučajeva na osnovu kojih je WYBOT, odnosno francuska kontra-špijunaža mogla saznati za ilegalni rad naših studenata, bilo onaj partijski ili naš kontra-obaveštajni, ili pak na osnovu kojih slučajeva je mogla posumnjati da su naši studenti upleteni u neku obaveštajnu mrežu. Ti slučajevi su sledeći :

1. Do pred tri meseca rukovodioc kontra-obaveštajne službe medju studentima bio je drug KOCKOVIĆ Josip, student veterine. Njegova mreža je bila preglomazna /brojila je oko 40 organa/. To kao i način njegovog rada učinili su da je postojanje mreže i da je KOCKOVIĆ njen rukovodilac bilo poznato većem broju studenata. Nije isključeno da je neki od studenata polu Francuza /to su oni kojima su otac ili majka francuske narodnosti/ ili neki drugi od problematičnih saznao za stvar i da je o tome obavestio posredno ili neposredno francusku kontra-špijunažu. Zbog

Pismo Udbe ministru unutrašnjih poslova Aleksandru Rankoviću s podacima o studentima-suradnicima u Francuskoj i prijedlozima mjera zbog moguće akcije francuske kontraobavještajne službe

- 2 -

ovoga smo dali direktivu da se KOCKOVIĆ vrati u zemlju i da se izvrši reorganizacija mreže, što je i učinjeno.

2. Jednom prilikom je student Velja MILOJEVIĆ član KPJ i sekretar jedne od partijskih čelija, a istovremeno i naš organ izgubio pismene izveštaje triju partijskih čelija. Nije isključeno da su ti izveštaji doprli u ruke francuske kontra-špiju naže. MILOJEVIĆ je zbog ovoga skinut sa dužnosti sekretara čelije i prestao je biti naš organ.

3. Bivšem rukovodiocu mreže KOCKOVIĆU pisao je iz Pariza dva pisma student KOMATINA, naš organ. U tim pismima spominjao je neke stvari, po kojima je francuska kontra-špijunaža/pisma su bila upućena redovitom poštom/ mogla naslutiti postojanje neke obaveštajne službe u kojoj saradjuju i naši studenti. Opomenuli smo KOMATINU za ovu nesmotrenost.

4. Jedan od studenata-stipendista obradjuje Mačeka.U poslednje vreme Mačekova okolina je počela sumnjati da je on naš agent. Nije isključeno da je ta ista okolina na to skrenula pažnju i francuskoj kontra-špijunaži.

5. Kao poslednje i najvažnije navodimo slučaj studentice Vere TRIPKOVIĆ /konspirativno ime "Jacques"/ koja je naš agent i koja pored ostalog ima zadatak obradjivanja profesora SICARD-a /nedavno je bio u našoj zemlji/. Utvrdili smo da je profesor SICARD agent francuske obaveštajne službe. Od oktobra 1946, t.j. od kako je Vera TRIPKOVIĆ skupa sa SICARD-om bila u Jugoslaviji mi smo počeli ozbiljno sumnjati u njenu ispravnost, t.j. počeli smo pretpostavljati da je ona možda dupli agent. Nismo to još do kraja utvrdili, ali postoji mogućnost da ona to jest i da je kao takva preko profesora SICARD-a obaveštavala francusku kontra-špijunažu o našem radu u Francuskoj. Ona do duše nije u kontra-obaveštajnoj mreži medju studentima, ali verovatno zna da ta mreža postoji i o tome je mogla obavestiti Francuze.

Francuska kontra-špijunaža mogla je dakle doći do izvesnih obaveštenja o radu naših studenata po obaveštajnoj liniji ali sa sigurnošću možemo reći da nezna koji su to studenti i kakav posao obavljaju. WYBOT-ova pretnja hapšenja ima, kako smo već rekli, po svoj prilici nameru unašanja zabune medju nama i isprobavanja kakve mere ćemo poduzeti, kako bi na osnovu tih mera mogao proveriti svoje informacije i dalje ih produbljivati. U prilog ovoga govori i naročito interesovanje francuske policije za JACQUES-a u koju mi najviše sumnjamo.

Zbog svega ovoga mere, koje predlažu drugovi iz Francuske, čine nam se pomalo prenagljenima i mi predlažemo da se za sada učini samo sledeće :

1. Da se odobri predlog o privremenom prekidanju svakog rada i našeg i partijskog sa studentima i da se veza sa njima svede na krajnje potrebne i potpuno legalne slučajeve.

2. Da se za sada ne povlači ni jedan student iz Francuske, a da se medjuvremeno proveri u koje studente francuska kontra-špijunaža naročito sumnja, kod kojih je policija vršila pretres i može li za nekog pronaći išta naročito kompromitirajućeg.

- 3 -

3. Da se prema Veri TRIPKOVIĆ , "Jacques-u" poduzmu daljne mere predstrožnosti i proveravanja i da ju se onemogući u eventualnom daljnem obaveštavanju neprijatelja o našem radu.

Molimo Vas [illegible] rešenje.

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA DRŽAVNE BEZBEDNOSTI * FNRJ *

Smrt fašizmu [illegible] Sloboda narodu!

ŠEF, PUKOVNIK:

Milic

ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Бр. 1391

23 - I - 1947

БЕОГРАД

Organizacioni sastav studenata u Francuskoj je sada slijedeći:

Članova partije: 19 /Krstić Slavko i Arzamov Ljubomir su došli početkom-ove školske godine. Izljavljuju da su članovi K.P.J. Mi još nemamo podataka/
U ovaj broj članova partije se ubrajaju i:
Milojević Velja, za kojeg mi predpostavljamo da se neće vratiti u FNRJ
Bajić Vera
Dragić Branislava, za koju postoje mogućnosti da se ne bude htleja vratiti

Kandidata partije: 2
Skojevaca : 11

Neorganizovanih: 53, od kojih 6 izključenih iz Udruženja:
Dimitrijević Jovan /Polu francuz/
" Jovanka "
" Aleksandar "
Petrović Predag "
Arzanšek Josip

Od ovih 53 mi vjerujemo da se neće 25 vratiti u FNRJ. To su slijedeći:

1. Čakra Djordje-polu francuz
2. Dimitrijević Jovan "
3. " Jovanka "
4. " Aleksandar "
5. Djordjević Djordje "
6. Flego Srdjan
7. Janković Dominik-polu francuz
8. " Ivan " "
9. " Ljubiša
10. Jovanović Dušan
11. Markić Božena
12. Mijović Radmilo-polu francuz
13. Obrenović Milena-polu francuskinja
14. " Ivana - " "
15. Petrović Predrag " "
16. Popović Velimir
17. Radić Gea
18. Selesković Danica -polu francuskinja
19. Srnić Vuka " "
20. Šosberger Mira
21. Štambak Dinko
22. Talan Marijan
23. Vukasović Radomir-polu francus
24. Ristić Marija " "
25. Arzenšek Josip

Od ovih 25, 15 je polu francuza, koji su izuzev Mijovića Radmila bili negativni još od početka jer su takvi došli iz Jugoslavije.
Drugih 4 su umjetnici: Flego Srdjan, Štambak Dinko, Marić Božana i Talan Marijan o kojima je već ranije mnogo govoreno.
Od ostalih 6, njih 5 je/ Arzanšek Josip, koji je došao naknadno, Popović Velimir, Janković Ljubiša, Šozberger Mira i Jovanović Dušan / došli negativni iz Jugoslavije. Radić Gea, inžinjer agronomije je bila skojevka, ali je još kao organizovana u početku živila sa Djordjem Djordjevićem, neprijateljskim elementom i počela pred njim izdavati skojevsku organizaciju.
Za 9 studenata mi ne možemo dati tačniju pretpostavku da li će se vratiti ili ne. Od njih 9, 4 su polu francuzi: Djordjević Anka
Matić Danica
Selaković Djordje
Živković Ivanka

Druga 3 su došla naknadno: Abramović Jelena
Veljkov Vera
Nedeljkovski Boris / sada se nalazi u Belgiji /

Oni su van naše kontrole.

Mihalić Vera, bivša Skojevka se je udala za Selakovića, a Vukčević Momčilo,

Izvadak iz Izveštaja Biroa Osnovne organizacije KPJ studenata u Francuskoj 1948. godine u kojem se Štambaka navodi kao člana "grupe umetnika"

Kratu i Veljku

- 23 - 16 januar 1947

Naš Etienne nas je obavjestio sledeće: Jedan od dobrih organa druga koji je rukovodio nedavnim kongresom na kome je bio pukovnik, saznao je od šefa kabineta Wybot-a - šef bezbjednosti teritorija - kontra špijunaže za unutrašnjost zemlje, da je položaj Wybot-a poljuljan i da bi učvrstio svoje pozicije pored ostalog ima namjeru da izvrši hapšenje medju našim studentima, jer da je navodno već u tragu jedne razgranate špijunske organizacije jugoslovenskih studenata. Organi Wybot-a prijete izvjesnim našim studentima. Sama informacija može se uzeti kao tačna, jer je već bilo slučajeva da je policija dolazila u stan pojedinih studenata, a naročito se interesovala za Jackesa i njenog prijatelja. Mi predlažemo kao prvu mjeru predostrožnosti, da se svaki rad, partiski, skojevski i naš privremeno obustavi, jer nije isključeno da će Wybot pokušati prikazati partiski rad kao špijunski. Ukoliko se ~~xxxx~~ ništa ne desi rad bi se mogao kasnije nastaviti. Kao dalja mjera, da se čim prije povuče barem izvjestan broj studenata u zemlju. Molimo vas javite da li se slažete sa našim prijedlogom.

br, 97, 98 Jun. Mićunović - nemojte ništa odgovarati dosa me ne obavestiti o čemu se radi. Marko

Depeša iz Francuske koja sadrži informaciju o studentima koju je dojavio Etienne, 16. siječnja 1947. godine

7-405

AMBASADA
FEDERATIVNE NARODNE REPUBLIKE
JUGOSLAVIJE
U FRANCUSKOJ

Pariz, 20 avgusta 1947

Pov.br. 2148

KOMITETU ZA ŠKOLE I NAUKU
pri Vladi FNRJ

Beograd

АРХИВ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ БЕОГРАД

Veza naš Pov. br. 2094 od 14. VIII. 1947.

14.VIII.1947 imala je ova Ambasada razgovore sa Direkcijom za kulturne veze francuskog Ministarstva inostranih poslova. Saopšteno nam je dosta lakonski da je francuska Ambasada u Beogradu tražila da se kao stipendisti za ovu školsku godinu izaberu samo oni studenti koji su već i prošle godine imali stipendiju. Držeći se uputstava Komiteta, kao i s obzirom na prilike medju našim studentima ovde, Ambasada je predložila da jedan deo stipendista budu novi stipendisti koji bi došlo na specijalizaciju u Francusku na godinu ili najviše dve godine. Ugovoreno je da od 40 stipendija 25 stipendija bude za stare stipendiste, a 15 za nove.

Onda su Francuzi pokazali jednu listu sa 40 imena (u stvari 38 stipendija pošto pravnici završavaju studije u januaru i imali bi prema tome samo po pola stipendije). Oni su tu listu spremili za francusku Ambasadu u Beogradu. Osim studenata koji su predloženi i od strane Ambasade, na njoj se nalaze još i nekoliko studenata čija imena saopštavamo sa mišljenjem Ambasade o njima.

Severin Stela - nepoželjna
Štambak Dinko - nepoželjan
Supek Rudi - ne želi stipendiju (v. prilog)
Brejc Josip - Ambasada ne zna ništa odredjeno o njemu. On ima velike francuske protekcije.
Milojević Velja - v. izveštaj Pov.br. 2094 od 14. VIII.
Jovanović Dušan - nepoželjan.

Kako treba iz ovog francuskog spiska izbrisati 13 studenata da bi moglo biti izabrano 15 novih, to Ambasada, osim gore imenovanih predlaže, ukoliko Komitet ne nadje bolje rešenje, da se izbrišu i svi studenti filozofije, pošto inače produžiti studije u Jugoslaviji. Izuzetak bi se mogao učiniti za ČOPIĆ Jelisavetu, koja želi da svrši Muzeološku školu Louvre-a.

To znači osim Severin Stele još :

Petrović Milica
Goldner Vasilije
Paut Mirko
Polić Branimir.

Pismo savjetnika Ambasade Sretena Marića u kojem se Dinko Štambak proglašava nepoželjnim za produženje stipendije

AMBASSADE DE FRANCE
EN
YOUGOSLAVIE

516

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

BELGRADE, LE 9 octobre 1947

Monsieur le Président,

La Direction des Relations Culturelles vient de me faire savoir que, en outre des renouvellements sur lesquels nous nous sommes mis d'accord, elle comptait accorder cinq bourses de renouvellement aux étudiants dont les noms suivent:

Dinko ŠTAMBACH,
Mira ŠOSBERGER,
Velja MILOJEVIĆ,
Mara POPOVIĆ,
Rikica SAMOKOVLJA.

Je vous serais reconnaissant de bien vouloir m'indiquer si vous êtes d'accord sur le départ en France de ces cinq étudiants.

En ce qui concerne les sept candidats aux bourses de

Monsieur Marijan STILINOVIĆ
Président du Comité pour les
Ecoles et la Science
Près le Gouvernement de la R.P.F.Y.
Terazije, 26
Belgrade

.../

Izvještaj savjetnika francuske ambasade u Beogradu u kojem stoji da Direkcija za kulturne veze francuskog Ministarstva inozemnih poslova namjerava produžiti stipendiju Dinku Štambaku za školsku godinu 1947/48

/...

spécialisation dont vous m'avez indiqué les noms dans votre lettre n° 7.558 du 19 septembre, je serais heureux de recevoir, par votre entremise ou directement par eux-mêmes, un complément d'information sur les études qu'ils ont déjà faites, les diplômes dont ils sont titulaires, et les travaux qu'ils envisagent de poursuivre en France./.

Veuillez agréer, Monsieur le Président, les assurances de ma haute considération.

Georges HATEAU
Conseiller d'Ambassade

С-347.

IX-10016
6-XI-1947

АМБАСАДИ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

АРХИВ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ БЕОГРАД

ПАРИЗ

У вези ваших аката и телеграма извештавамо вас да је Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ коначно одредио стипендисте Француске Владе за 1947/48 годину, о чему вас је већ делимично обавестио и преко друга Марковића и допунским телеграмом, а своју одлуку је доставио и Амбасади Француске Републике у Београду.

Стипендисти су:

1) Бењански Мирко,
2) Беначек Милка,
3) Божић Бранко,
4) Чопић Јелисава,
5) Глигоровска Зора,
6) Јовановић Драгомир,
7) Јовановић Драги,
8) Јуратић Август,
9) Каназир Душан,
10) Максимовић Миленко,
11) Паут Мирко,
12) Петровић Милица,
13) Полић Бранимир,
14) Претнар Јоже,
15) Теодоровић Душан,
16) Урбах Бењамин,
17) Браница Гвидо,
18) Коматина Милан,
19) Стоисављевић Миладин,
20) Смиљанић Ђорђе,
21) Шестан Неда,
22) Пахл Јелена,
23) Младеновић Драгослав,
24) Вукасовић Александар,
25) Бајић Вера,
26) Ђорђевић Драгољуб,
27) Хајдаровић Фатима,
28) Лалић Миленко,
29) Радојевић Радојка,
30) Драгић Бранислава,
31) Поповић Мара,
32) Флере Ђурђица,
33) Колаковић Мерсија,
34) Голднер Василије,
35) Живановић Вукосава,
36) Весов Илија.

Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ одлучио је да уживају стипендије ради специјализације Јањић Десимир, Андрић Иван, Каралић Радмила, Мијушковић Милоради и Димитријевић Радомир. За преосталих пет стипендија за специјализацију Комитет ће накнадно одредити кандидате.

Принципијелно, Комитет стоји на становишту да је он једини надлежан да одређује студенте који ће уживати стипендију било које владе у иностранству, па и Француске Владе. Комитет од тога не може отступити ни по цену недодељивања стипендија уопште. Са овим својим ставом Комитет је упознао и Амбасаду Француске Републике у Београду, па вас молимо да и ви то исто учините код одговарајућих фактора у Паризу.

Како је ове године Француска Амбасада у Београду достављала Комитету неколико пута предлоге за додељивање стипендије, које је чинила према инструкцијама из Париза, а увек се подвлачило од стране Француске Амбасаде да сте у одређивању кандидата за наредну школску годину учествовали и саглашавали се и ви, конкретно саветник друг Марић,

./.

Екх. Бр 7/XI 48

15-10-47

Odluka Komiteta za škole i nauku o dodjeli stipendija za školsku godinu 1947/48. i ukidanje dozvola za studij u Francuskoj ostalim studentima

./.

но 339

није могло доћи до брзог решења овога питања, јер се Комитет са многим предложеним кандидатима није могао да сагласи, као ни са начином да се кандидати одређују у Паризу.

Саопштавајући вам предњу листу стипендиста за наредну школску годину и упознавајући вас са принципијелним ставом Комитета по том питању, напомињемо да Комитет неће од ових својих одлука отступити, те да су одређени кандидати ван сваке дискусије.

Од студената који су се обратили Комитету с молбом за продужење студија и стипендију Француске Владе за наредну школску годину, Комитет не може дати одобрење за даље школовање у Француској:

1) Јовановићу Душану,
2) Талан Маријану,
3) Штамбак Динку,
4) Црнић Вуки,
5) Селаковић Ђорђу,
6) Ристић Марији,
7) Обреновић Ивани,
8) Обреновић Милени,
9) Митровић Драгиши,
10) Милојевић Вељку,
11) Лазевски Борису,
12) Лазески Софији,
13) Михаилић Вери,
14) Матић Даници,
15) Јанковић Доминику,
16) Јанковић Љубиши,
17) Јанковић Ивану,
18) Илић Милораду,
19) Фмего Срђану,
20) Ђорђевић Ђорђу,
21) Димитријевић Јовану,
22) Димитријевић Александру,
23) Чакра Ђорђу,
24) Шосбергер Мири,
25) Селесковић Даници,
26) Димитријевић Јованки,
27) Равлић Тихани,
28) Поповић Велимиру,
29) Радић Ђеи.

Од старих стипендиста, који за ову годину нису могли добити стипендију, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ одобрава да студирају, уколико желе, о свом трошку:

1) Јанчић Марији,
2) Стојадинов Бошку,
3) Брејц Јоху,
4) Северин Стели,
5) Николићу Драгутину,
6) Дулићу Ђорђу,
7) Ђорђевић Анки,
8) Трипковић Вери,
9) Мијовићу Радмилу,
10) Живковић Иванки.

АРХИВ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ БЕОГРАД

Осталим прошлогодишњим студентима-стипендистима и стипендистима који су студирали о свом трошку Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ је или издао позитивна односно негативна решења, уколико су се молбом обраћали Комитету за продужење студија у Француској, или се има сматрати, уколико молбе нису подносили, да немају одобрење од стране овог Комитета за продужење студија у Француској, те их треба вратити у земљу.

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ!

ПРЕТСЕДНИК КОМИТЕТА,

(Маријан Стилиновић)

mišljenju studentskog partijskog vodstva, izdavanje te dozvole nepoželjnim studentima moglo protumačiti kao "toleriranje njihova stava". Štambak u svom dnevničkom zapisu od 7. studenog 1947. godine ogorčeno piše: "Radije crknuti u Parizu, nego ministrovati, titovati na Balkanu. Iz slobodnog Pariza pljujem na balkanske tirane koji sanjaju i grade logore, logore, jer Balkan je logor, golemi logor. Dani majski 1945. u Zagrebu!!! Vidio sam razlupane glave prije rata, za vrijeme rata, poslje rata. Sava je nosila lješine zaklanih i dva mjeseca poslije rata. Tko je ratni zločinac? Ima i poratnih ..."[29]

Studentski sukob potpuno je paralizirao rad Udruženja. Izborna skupština u jesen 1947. godine nije održana jer je vodstvo strahovalo da će izgubiti prevlast. Zbog nagomilanih problema iz Beograda je stigao partijski funkcionar Bosnić sa zadatkom da pomogne studentskom partijskom vodstvu u Parizu "da se pravilno postavi, uspostavi komunikaciju prema studentima i likvidira jaz koji je stvoren". U studenom i prosincu 1947. godine održani su brojni partijski sastanci o čemu je Bosnić sastavio detaljno izvješće na temelju kojeg je CK KPJ je 10. siječnja 1948. godine donio zaključak prema kojem partijsko rukovodstvo u Francuskoj "nije pravilno shvatilo direktivu CK KPJ zbog čega je stvorena mučna atmosfera".[30] Kako bi se to riješilo, odlučeno je da se neke stvari moraju mijenjati, a kao znak dobre volje natrag u KPJ pozvani su neki od "prestrogo" isključenih članova. Među njima se nije našao Štambak, za kojeg je Biro konstatirao da je "potpuno izgubljen kao komunista".[31] Uz to, svim studentima, bez obzira na stipendiju, izdana su odobrenja za školovanje u tekućoj školskoj godini, uz preporuku da Komitet za škole i nauku pronađe neki dobar razlog (npr. praksa) zbog kojeg bi ih se na kraju školske godine pozvalo u zemlju.[32]

S donekle poboljšanim odnosima među studentima dočekana je rezolucija Informbiroa. Odmah po njezinoj objavi u ljeto 1948. godine Komunistička partija Francuske je stala na stranu Staljina, dok su istaknuti francuski komunisti počeli javno osuđivati Tita i vodstvo KPJ. Među jugoslavenskim studentima u Francuskoj nitko se nije izjasnio za rezoluciju, a "grupa umetnika" je bez rezerve podržala Tita uz obrazloženje "kako su oni i prije imali pravo kad su po pitanju umjetnosti bili protiv Ždanova".[33] Jasno iskazan antisovjetski stav nije naišao na dobar prijem kod partijske organizacije koja je u to vrijeme još uvijek smatrala kako joj antisovjetski stavovi mogu samo štetiti.[34]

U jesen 1948. godine većina od sto dvadeset i pet stipendista okončala je studije u Francuskoj. Uz one koji su se već ranije vratili u zemlju jer su ostali bez stipendije, vratili su se i oni koji su te jeseni diplomirali. Svi ostali prekinuli su studij i vratili se studirati u Jugoslaviji jer je ocijenjeno kako "zadržavati studente u Francuskoj, izlagati ih štetnim utjecajima pariske sredine, davati im odobrenja za školovanje i plaćati za njih devize nema nikakva smisla".[35] Četrdeset i troje nekadašnjih stipendista odbilo se vratiti u zemlju. O njima je jugoslavenska ambasada 1949. godine sastavila izvješće u kojem stoji kako postoji dobra šansa da će se dio njih prije ili kasnije vratiti zbog čega je predložila da se onima koji još studiraju i uz to održavaju vezu s jugoslavenskom ambasadom odobri financijska pomoć iz zemlje.[36]

Štambak o bilo kakvoj pomoći iz Jugoslavije nije razmišljao, jer je odustao od pisanja doktorata. Na jednom predavanju upoznao je čuvenog sociologa religije Gabriela Le Brasa koji se zanimao za hrvatske bratovštine i zadruge. Njegovo bogato znanje o tim temama i Sicardova preporuka osigurali su mu mjesto istraživača na odsjeku za sociologiju u CNRS-u. Krajem 1949. godine Dinko Štambak i Mira Šosberger su se vjenčali i podnijeli zahtjev za francuske putne isprave. Nakon svega toga, u svom dnevničkom zapisu iz listopada 1950. godine u vezi s Jugoslavijom Štambak je zapisao: "s tom zemljom ne veže me ništa, osim nekoliko grobova i mnoštva starih uspomena...".[37]

Nikola Štambak, 25. 5. 1972, Split. Diplomirao geografiju i povijest na PMF-u u Zagrebu. Zaposlen u izdavačkoj kući Respons Digitus, Zagreb. S Dinko Štambakom povezan je rodbinski: njegov djed Dinko i Dinkov otac Stjepan bili su braća.

29 Dnevnik Dinka Štambaka, bilježnica V. **30** Kao primjer nerazumne odluka koja je štetila atmosferi, navodi se odluka o ustajanju u 6 sati ujutro radi održavanja proba za korsku recitaciju *Pjesme mrtvih proletera*. Zbog ove odluke se i dio neodlučnih studenata počeo distancirati od Udruženja, jer su nametnute obveze počeli doživljavati kao gubljenje vremena i besmisleno trošenje energije. **31** Arhiv CK SKJ, XIII-k. 57/12 – *Izveštaj Biroa Osnovne organizacije KPJ studenata u Francuskoj*. **32** Arhiv CK SKJ, IX, 30/V – 36 – *Zaključci u vezi sa radom jugoslovenskih studenata u Francuskoj, 10. I 1948. godine*. **33** Andrej Aleksandrovič Ždanov (1896–1948) bio je visoki dužnosnik sovjetske Komunističke partije koji je provodio "ideološke čistke" protiv slobodoumnih književnika, filozofa i umjetnika zbog čega je postao simbolom komunističkoga nasilja nad duhovnim i umjetničkim djelatnostima. **34** Arhiv CK SKJ, XIII-k. 57/12 – *Kratki osvrt na stanje među jugoslovenskim studentima u Francuskoj, 9. X 1948. godine*. **35** Arhiv CK SKJ, XIII-k. 57/12 – *Informacija o jugoslovenskim studentima u Francuskoj, 15. VI 1948. godine*. **36** Arhiv CK SKJ, XIII-k. 57/12 – *Izvještaj o situaciji među jugoslovenskim studentima u Francuskoj, 18. XI 1949. godine*. **37** Dnevnik Dinka Štambaka, bilježnica XIV.

Dinko Štambak

Portrait

Iz dnevnika, zapis iz 1935.

Mašim se rukom u srce, stisnuto i slijepo u neke dane. Puno je neizvjesnosti, neodređeno, krcato sitnih ideja, tek zametnutih.

Putuje rubom ponora, bez straha. Stalno kao sjena koja neće pasti. Zalazi niže. U kotlini srca leže mnoge mrtve uspomene, položene na kožicu kao prašni portreti daminih kastora i mačkica pranih u spiritusu nakostrušene dlake.

Doba depresije, mozgovne iznemoglosti. Vrijeme mira, ali ne in Christo, tek u izmirenju misli s dobrom i zlom podjednako.

Bara, stajaćica voda, ispunjena gušterima otupjelih osjetila.

Dinko Štambak, ožujak 1937.

Izvara me nada (moja pjesma)

Oj drhtavi, drhtavi Satane (moja pjesma) .....

Ej luda vasione poezijo – što mi sve blažiš (1933)

Lani je veče bio. Vatrom u ruci
piso sam lude riječi. Oh, konac gdje je gdje (1933)
Boli! nebeska kapljo,
slomi me i ti (1933)

Sve im se klanja, ne priznaju ništa... drugovi, boem sam stvoren.

Uz riku harmonike svu noć ću hukati, ja boem pjesnik. *Za malo ću svršiti* (934)

O sestre ševe, i ja sam bosjak! (934)

U podne čudno ljulja se zvono a priječka o zvonu škripi (934)

Ako ti crknem najmi
kudrova nek me zgrabi...
u špilju on me kopa,
u miran san sam pao. (1933)

San, prokleta zbilja. Padao sam, jurio niz brdo. Pretvorba. Kreteni, luđak u zakutnoj sobi u koju ni liječnik ne zalazi.

Pisao sam:

i kad zurlam u ruksak, čelo mi problijedi, glava se nagne na izmorena leđa. Idem leći, bez vjere u pomoć... (Iz glupih razmetanja.)

Drugi pakao (dio) duše promotrićemo kao grotlo, neistraživo, zakučasto, čiji otvor kazuje hiljade stazica i kutova. Na otvoru. Kako dalje a ne znajući na koji ćeš put baciti nogu?

Jek iz hodnika protrese. Duša je ili radosna ili se grči, jer je nešto steže. Bol. S poda se dižu sitne pare koje ne može svak udisati – najčudnije misli i čežnje "svojstvene", o Bogu... I čovjek misli o biću koje ga je bacilo na kubik zemlje, povazdan mu je pred očima, no, što je to da, dok mu se izvija iz grudi usklik boli, molitve i nemoći, u isti mah se jezik diže na Boga, ne vjeruje da uopće ne može dobiti milost?!

U taj čas, svi heretici, nihiliste, otci slože u jedan krik negativan odgovor. Prsi se natežu ko vrat naočarke, kidaju se, duša ne ćuti olakšice premda, uvijek, nijesu zaboravili bar buduću skrb nebesa.

Srce veli: oh, želim u te vjerovati, živiti životom tebe, ukoliko si to objavio. Pamet ne dopušta spoj između čovjeka i nekoga koji ga se ne dotiče.

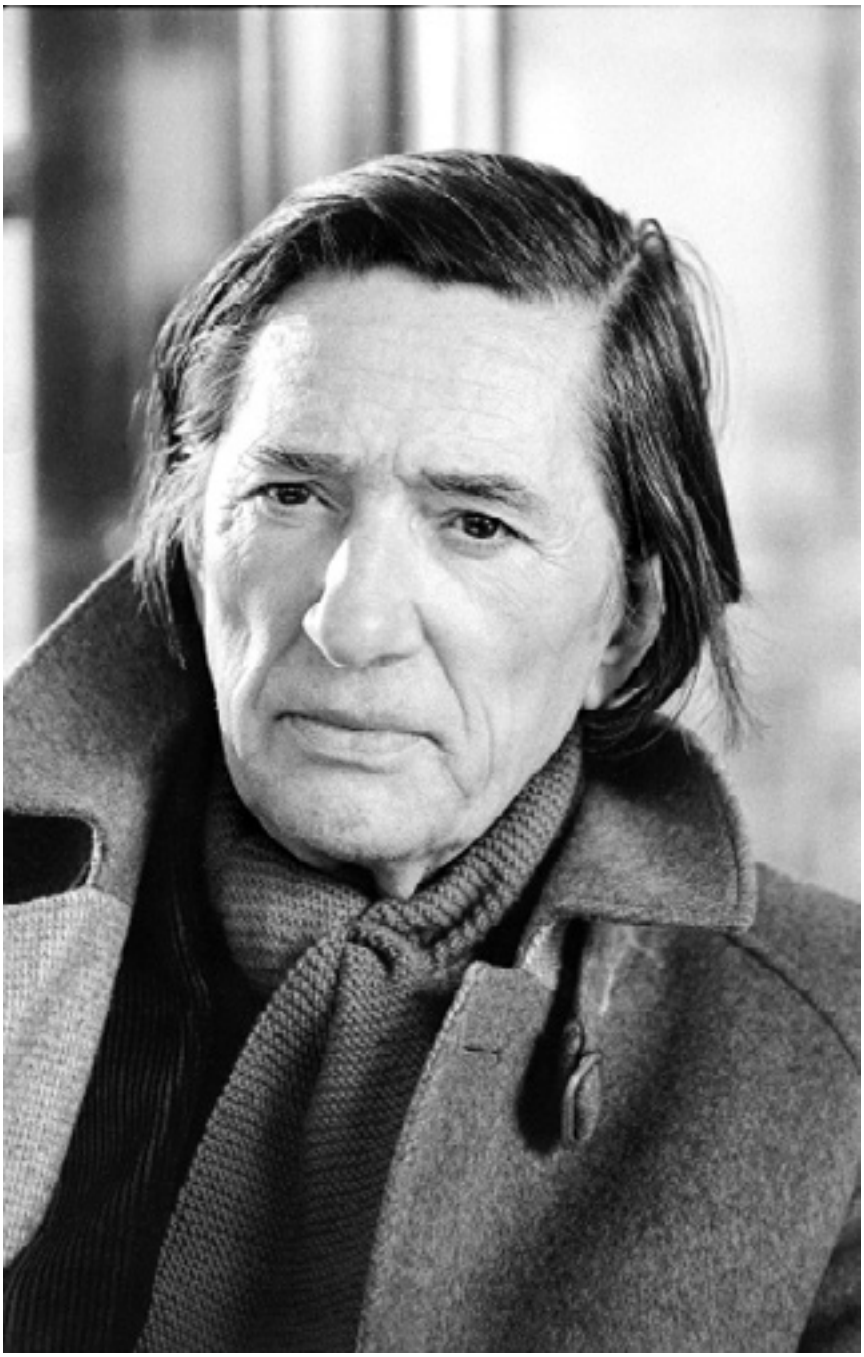

Dinko Štambak, Centre Pompidou, Pariz, 1. prosinca 1980 – snimio Petar Dabac

Dinko Štambak, bibliografija: knjige

Autorske knjige

Dinko Štambak: *Pariska bohema*, Znanje, Zagreb, 1973, 314. str.
Dinko Štambak: *Talijanski puti*, Čakavski sabor, Split, 1977, 171 str.
Dinko Štambak: *Grčki puti ili Makljenov list*, Čakavski sabor, Split, 1979, 206 str.
Dinko Štambak: *Mulci*, Logos, Split, 1986, 211 str.
Dinko Štambak: *Dvadeset i pet godina Pariza 1945-1970*, Znanje, Zagreb, 1987, 284 str.
Dinko Štambak: *Oko Modroga i Crvenog jezera*, Imotska krajina, Imotski, 1987, 128 str.
Dinko Štambak: *Odabrana francuska proza* (izbor, prijevod i komentar), Matica Hrvatska, Zagreb, 1998, 322 str.

Dinko Štambak: *Bilo jednom u Imotskom*, Respons Digitus, Zagreb, 2012, 190 str. (izabrao i priredio Nikola Štambak)

Knjige u kojima je jedan od autora

Lirika hrvatskih sveučilištaraca, prir. Marko Čović, Sveučilišni pododbor Matice hrvatske, Zagreb, 1939, 158 str. (izabrane pjesme)

Prijevodi

Joseph Neustädter: *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848; 1. dio*, Hrvatski izdavalački bibliografski zavod (HIBZ), Zagreb 1942, 290 str.
Jean Babelon: *Miguel Cervantes*, HIBZ, Junaci djela i misli; knj. 1, Zagreb, 1943, 269 str.
Louis Bertrand: *Luj XIV*, HIBZ, Junaci djela i misli; knj. 3, Zagreb 1943, 299 str.
Guy de Pourtalès: *Chopin*, HIBZ, Junaci djela i misli; knj. 7, Zagreb 1944, 207. str
Poésies populaires des Croates et des Serbes: choix et traduction de Dinko Stambak, Les Éditions GLM, Paris, 1958, 42 str.
Platon: *Kratil* (preveo s grčkoga), Studentski centar, BiblioTEKA 1, Zagreb, 1976, 96 str.
Sofoklo: *Filoktet* (preveo s grčkoga), GZH, Zagreb, 1980, 85 str.
Ksenofont: *Hijeront ili o tiraninu* (preveo s grčkoga), GZH, Zagreb, 1980. 203 str
Jacques Cazotte: *Zaljubljeni đavao* (preveo s francuskoga), GZH, Zagreb, 1983, 111 str.

Priredio: NŠ

Štambak u *Gordoganu*

Dinko Štambak: *Dvadeset i pet godina Pariza (1); 1945-1970*, *Gordogan*, 6/1984, br. 15-16, siječanj-travanj 1984, str. 112-127.

Dinko Štambak: *Dvadeset i pet godina Pariza (2); 1945-1970*, *Gordogan*, 7/1985, br. 17-18, siječanj-travanj 1985, str. 195-211.

Dinko Štambak: *Dvadeset i pet godina Pariza (3); 1945-1970*, *Gordogan*, 7/1985, br. 19, svibanj-lipanj 1985, str. 291-307.

Dinko Štambak: *Dvadeset i pet godina Pariza (4); 1945-1970*, *Gordogan*, 8/1986, br. 20-21, siječanj-travanj 1986, str. 152-165.

Sve četiri nastavka kasnije, u drukčijoj redakturi, objavljena u knjizi – Dinko Štambak: *Dvadeset i pet godina Pariza; 1945-1970*, Znanje, Zagreb, 1987, 284 stranice.

Branko Matan: *Čovjek s trga; Na vijest o smrti Dinka Štambaka, 21. 7. 1912 – 24. 4. 1989*, *Gordogan*, 11/1990, br. 29-30, siječanj-travanj 1990, str. 3-5.

Kraća verzija nekrologa prethodno objavljena u dvotjedniku *Start*, 13. 5. 1989.

Štambak u Biblioteci Gordogan

Nenad Ivić: *Uspomene pomna čitatelja*, poglavlje u knjizi – Nenad Ivić: *Napulj i druga imaginarna mjesta*, Udruga za kulturu Gordogan, Biblioteka Gordogan, Mala edicija, sv. 2, Zagreb, (lipanj) 2009, 472 str. (o Štambaku str. 207-212; esej o knjizi – Dinko Štambak: *Odabrana francuska proza*, Matica hrvatska, Zagreb 1998, 322 str; prvotno objavljeno u *Vijencu*, 6/1998, br. 122, 24. 9. 1998, str. 17)

Priredio: BM

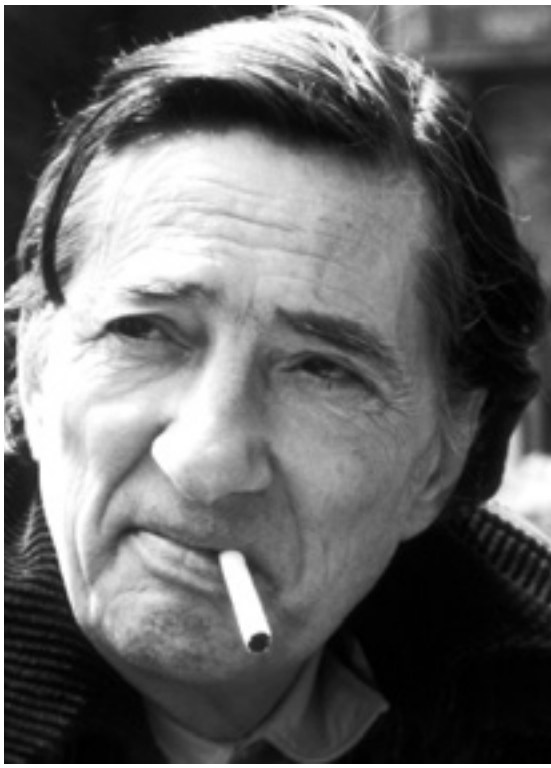

Dinko Štambak, Firenza, 1979, – snimio: Damir Jančin

Um veli: tà, vrijeme je da budem na čistu, što je to, što si ti? Kakav je odnos među nama!? a sve se je s voljom ohladilo; ali dobro je i to, nego su izdahnuli:

a volja davno ode
ko uzdah vrelog srca...
što ona hoće, neće
to ruka se sluša je.
Sve, sve je davno palo,
sve slika modrog mrca. (1933)

Dva komada bez uloge. Tragika čovjeka čija psiha ima samo jednu stranu. Ala se je pojednostavila.

Pjenim ko epileptik (ovdje prekidam).

Koji nose tragediju u nutrini – redovito svi abnormalni po računu ljudi. Negativni duhovi. Je li nepravedno!

Gost na zemlji, kog nitko ne razumije; čija se želja ne da ispuniti, čija se misao ne može smiriti, jer ne pripada(m) svijetu, bar ovih decenija koje moram okušati, a onda nestati.

Brrrr.

A možda nije ništa.

Est aliquid delirii in omni magno ingenio (Boerhaave)

Valjda je to za guske rekao. Onda sam i ja genij.

Omnes ingeniosos melancholicos (Aristotel)

Ali svi melankolici nisu genijalci (Poznavao sam osobe s velikom melankolijom).

"Genijalnost graniči s ludilom i ludilo je toliko raširenо među genijalnim ljudima da bi umno zdravi čovjek bio zapravo abnormalan u krugu genijalnih." (Pascal)

E, onda sam genij, jer, ako se ne varam, nemoguć mi je stan između normalnih. Ili oni ili ja!

Čitav me svijet odjeljuje od ljudi. Stupio sam u nj. Terra incognita. Sliči ogromnim daljinama koje sve dalje i dalje bježe, a misliš da im dolaziš kraju.

Mašim se rukom u srce. Ostale dvije-tri ideje, s nijednom željom. Sve. To sam ja.

I kad zurlam u mrak, čelo mi problijedi i glava se nagne na izmorena leđa. Izlazim na svjetlo.

Čitam i priznajem:

To je autoportret.

Dakako, zastario, naprašen. Može li se rukom očistiti, da bude i opet ovakav?!

9. lipnja 1935.

PRIREDIO: **Nikola Štambak**

Napomena:

Dinko Štambak vodio je osobni dnevnik uz kraće prekide tokom cijeloga svog života. Manji – ratni – dio toga dnevnika je izgubljen, dok je glavnina sačuvana. Najstariji sačuvani zapisi su iz 1935. godine dok je bio student teologije na franjevačkom Bogoslovnom učilištu u Makarskoj. U dnevničkom zapisu koji objavljujemo, naslovljenom *Portrait*, Štambak govori o svojim unutarnjim dilemama koje će ga na kraju dovesti do odluke o prekidu studija i napuštanju franjevačkoga reda u rano proljeće 1937. godine.

Zdenko Blažević

Smrt pod slikom mediteranskog sunca

Sjećanja na Dinka Štambaka

"Dinko je umro. Dinko je umro ..." Riječi su odjekivale u telefonskoj slušalici, jasne i razgovijetne, no njihov mi je smisao izmicao. Neznatno povišen ton i jednostavne riječi koje je ponavljala njegova supruga Mira nisu korespondirale s težinom koju su nosile. "Je li Vlatka kod kuće, možete li doći, sama sam...", Mirin je glas sada već odavao prigušenu paniku, očaj koji je izbijao iza prividne smirenosti. Pet minuta kasnije, penjao sam se s Vladimirom (suprugom, koju su Mira i Dinko uvijek zvali Vlatka) ulicom Mouffetard.

Bili smo gotovo susjedi, u pariškim gabaritima, naše su se ulice spajale na trgu Contrescarpe, desetak minuta šetnje od kuće do kuće. Bio je ponedjeljak, jedini dan u tjednu kad tržnica u našoj ulici ne radi, jedini dan kada je ta živa, vesela i bučna ulica prazna i pusta. Vani je bilo hladno, beznadno kišovito sivocrno pariško poslijepodne. 24. travanj 1989. Iza nas je bila izuzetno topla zima, zahladilo je, čak i sa snijegom, tek početkom travnja, a u ožujku je temperatura dosezala 25 stupnjeva. Sjećam se kako mi se Dinko požalio prilikom jednog telefonskog razgovora. "Ubija me to vrime, kume!"

Hodali smo polako, šutke, znajući kamo moramo ići, još uvijek ne shvaćajući zbog čega. Na ulici, tik do naše kuće, zatvorena prodavaonica kave i čajeva gdje sam godinama kupovao kavu za Dinka. "Daj, molim te, uzmi usput *cent cinquante grammes* kod gospođe. I ne zaboravi napomenuti, *moulu turque*." Njegov je dan uvijek započinjao isto. Dvije žličice meda, turska kava, prvi Gitanes, pa prvo druženje sa starom Olivetticom.

Prolazimo pokraj knjižare l'Arbre du Voyageur, na križanju s ulicom Pot de Fer, na broju 55. Zatvorena, naravno. U izlogu *La Mansarde*, roman Danila Kiša koji je upravo izišao u francuskom prijevodu. Nekoliko godina ranije, Dinko me poveo na sastanak s Kišom u jedan café-restoran na bulevaru Montparnasse. Danilo je lijepo i pohvalno govorio o Dinkovom prijevodu romana *Zaljubljeni đavao*, Jacquesa Cazottea (GZH, 1983), spomenuvši usput kako je u Dijonu stanovao u ulici u kojoj se Cazotte rodio i koja je nosila njegovo ime. Bilo je jasno da je odlično upućen u Cazotteov životopis i vrlo nam je slikovito prepričavao tragični kraj tog francuskog erudita, kojeg je kćer spasila od pomahnitalog "septembarskog masakra" u vrijeme Francuske revolucije, ali ga nije uspjela spasiti sječiva giljotine nekoliko tjedana kasnije. Sjedili smo u La Closerie des Lilas, legendarnom okupljalištu *crème de la crème* pariškog kulturnog života, kavani u kojoj je Émile Zola prijateljevao s Paulom Cézanneom, gdje je svađa Tristana Tzare i Andréa Bretona okončala dadaistički pokret, ali i gdje je F. Scott Fitzgerald čitao prvu verziju *Velikog Gatsbyja* pozornom slušatelju Ernestu Hemingwayu. Koliko se sjećam, za našim stolom, izuzev Cazottea, nije bilo drugih literarno-književnih tema. Znajući da je Kiš prve godine rata živio u Novom Sadu, Dinko nam je pričao o strahotama koje je preživjela njegova supruga Mira, Novosađanka židovskih korijena, koja je u "novosadskoj raciji" 1942. godine ostala bez velikog dijela obitelji, a zadnju godinu rata dočekala u nacističkom logoru Bergen-Belsen. Dinko je vrlo slikovito i uvjerljivo prepričavao Mirino svjedočanstvo o zvjerstvima uz zaleđeni Dunav, a Danilo je sjedio potresen, bez treptaja, šutke ploveći između svog djetinjstva i svog literarnog

Na poleđini ove fotografije Štambak je napisao: Champrond (Etampes), 19. IV. 1987, Zdenko, Julien, Dinko Štambak

Vladimira Mirković Blaževič, Ivan Picelj, Claire Stambak i Mira Stambak — snimljeno na Place Contrescarpe

Champrond, Etampes, 19. 4. 1987 – Zdenko i Julien (Zig), unuk D. Štambaka, igraju šaha (zapis Dinka Štambaka na poleđini fotografije)

djela. On će otići za Dinkom, šest mjeseci kasnije, čini mi se od iste bolesti.

Uspinjući se u tišini, stižemo na trg Contrescarpe. Kad se prilazi odozdo, iz ulice Mouffetard, izlazi se ravno na Café Contrescarpe. Tu sam upoznao Dinka, u lipnju 1982. Branko Matan, tadašnji, sadašnji a i svagdašnji glavni urednik *Gordogana*, prijatelj iz studentskih dana, stanovao je kod nas tijekom svog boravka u Parizu. Dogovorio je sastanak s Dinkom, ni oni se tada još nisu poznavali, i kada smo ustanovili da je mjesto sastanka takoreći u mojoj ulici, bilo je normalno da i ja pođem i upoznam tog hrvatskog književnika o kojemu ništa nisam znao, koji živi u Parizu od 1945. godine i stanuje u mom susjedstvu. Ne sjećam se puno detalja tog prvog susreta, mislim da sam ih dosta brzo ostavio da u miru razgovaraju i dogovaraju suradnju za *Gordogan*. Ubrzo nakon toga vratio sam se u Zagreb ali je moje "druženje" s Dinkom Štambakom nastavljeno preko ljeta, u Splitu, gdje sam kao pomoćnik redatelja Marina Carića radio na Sofoklovom *Filoktetu*, kojeg je Dinko preveo s grčkoga. Glumci su bili oduševljeni prijevodom njima nepoznatog prevoditelja. Radeći na tekstu, Dinko je očito stalno imao na umu i pred očima isprepleteno kulturno tkivo Mediterana o kojem je tako često govorio i pisao, pa se predstava, nošena entuzijazmom glumačke ekipe predvođene nezaboravnim Josipom Gendom, prirodno stopila sa sjajnim ambijentom u kojem se izvodila – stjenovitim Sturinama, ponad mora, u podnožju Marjana, na tom nebrojeno puta opjevanom Mediteranu, Sofoklovom, Dinkovom, Carićevom, Gendinom ...

Početkom rujna vratio sam se u Pariz i naše druženje i prijateljstvo se nastavilo. U godinama koje su uslijedile 12 rue Thouin postao nam je drugi dom, a Dinko, Mira i Kiki (kćer Claire), naša proširena obitelj, kojoj se ubrzo pridružio i Julien, obožavani unuk kojem je Dinko svirao na usnoj harmonici, pričao priče i učio ga šah.

Café Contrescarpe se preuređivao i Dinko je prešao na drugu stranu trga, u La Chope. Ta se kavana danas zove Café Delmas, a Hemingway, koji je živio iza ugla, u ulici Descartes, u kući u kojoj je umro Verlaine, često je spominje pod ranijim imenom Café des Amateurs. Dinko je, samo za našu internu upotrebu, La Chope preimenovao u Akademija. Tu bi boravio gotovo svako poslijepodne, čitajući *Le Monde*, a srijedom obavezno *Le Canard Enchainé*. Taj satirički tjednik bio je njegovo omiljeno štivo, novine koje su najviše odgovarale njegovom stilu: odlično obavještene, tekstovi ne predugi, koncizni, puni fine ironije, nerijetko i brutalno opakog jezika. Mnogo je Dinkovih prijatelja svraćalo u Akademiju. Redoviti, naravno kada bi uhvatili slobodnog vremena, bili su Mislav Hudoletnjak, Dino Milinović i Željko Vukmirica. I mislim da sam u pravu ako kažem da je to bila Dinkova omiljena klasa. Volio je provoditi vrijeme s tim mladim, veselim ljudima, raspitivao se o njihovom životu, zanimalo ga je čuti nešto novo, izvan njegove svakodnevice. Redovito bi nas izvještavao o stvarima na kojima je radio, a bilo mu je, naravno, drago da i mi, dosta mlađi od njega, jedna druga generacija, uživamo u njegovom društvu i sa zanimanjem slušamo njegove priče. A Dinko je pričao kao što je i pisao. Jednostavnim jezikom, izbrušenim stilom, jezgrovito, duhovito, mudro, s njemu svojstvenim spojem klasične erudicije i boemske provokacije. Osim o sportu, ne znam temu o kojoj se u Akademiji nije razglabalo, no neke su bile sveprisutne: Imotski i Dalmacija, Italija i Grčka, Dante i renesansa, predratni Zagreb, Tin Ujević i književni krug iz Tip Topa. Dolazili su tu i Dinkovi prijatelji Francuzi, ponekad bi svratio Daniel Pennac, nagrađivani francuski književnik, autor sage o obitelji Malaussène, u kojoj je Pennac lik Stojila skrojio po Dinku.

Jedne jeseni, kad zbog poslovnih obaveza nisam dolazio preko mjesec dana, dočekao me riječima: "Gdje si? Akademija radi, Rudi i Vesna (Supek) su upravo otišli." "Zar ću ovaj semestar ostati bez potpisa?", zabrinuo sam se. "Dobit ćeš potpis, ali idemo najprije prošetati, učiniti đir". Na izlazu iz kavane dočekali su nas "naši" klošari, koji su na Contrescarpeu provodili dane i noći, ljeti i zimi. Dali smo im po franak, kao i uvijek kad bismo se su-

sreli. “Prosjacima uvijek pruži komadić kruha”, promrmljao je za sebe Dinko dok smo prolazili pokraj La Couscoussière, restorana gdje ćemo večerati s Vesnom i Rudijem, u kojem mi je Dinko otkrio odlično alžirsko crno vino Mascaru. Šetnju smo nastavili uz Saint-Etienne-du-Mont, meni najljepšu parišku crkvu, u koju je i Dinko znao zalaziti, kako mi je godinama kasnije ispričala Mira. Zaokruživši oko Liceja Henri IV, stigli smo pred Dinkovu kuću. On je zapravo stanovao *vis-a-vis* stražnje strane te slavne institucije i njegovo dvorište graničilo je s dvorištem Liceja kojeg su između tolikih poznatih književnika, znanstvenika i političara završili i Sartre, Foucault, Gide. Dinko bi znao reći: “Meni sat ni ne treba, ja se ravnam po Clovisu”. To je značilo da se ravna po zvonjavi s tornja Clovis, koji se nalazi u sklopu Liceja i nosi ime tog prvog franačkog kralja. Čim smo se popeli u stan, Dinko mi je pružio primjerak upravo izašle knjige *Dvadeset i pet godina Pariza*, s posvetom Vladimiri i meni. Tada sam shvatio o kojem je potpisu govorio tog poslijepodneva u kavani.

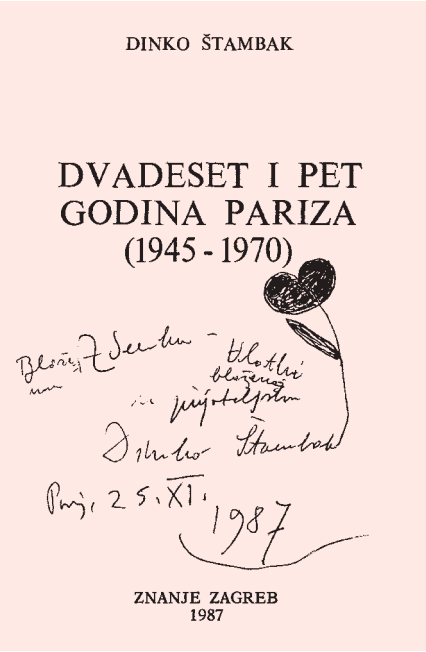
DINKO ŠTAMBAK

DVADESET I PET GODINA PARIZA (1945 - 1970)

ZNANJE ZAGREB 1987

“Dobit ćeš potpis, ali idemo najprije prošetati, učiniti đir” – Štambakova posveta Vladimiri i Zdenku Blaževiću, 25. 11. 1987.

Kiša je padala sve jače. Ušli smo u jedinu otvorenu trgovinu, kupili bocu vina i odnijeli je grupici klošara koji su se stisli ispod drveta na sredini trga. Dao sam je Rogeru, čupavom i bradatom vlasniku olinjalog njemačkog ovčara. “Barba est mort”, rekao sam. “Qui?”, upitale su me vodenaste oči. “Vieux Monsieur qui venait tous les jours à La Chope”. “Ah, lui! Paix a son âme.” Od trga Contrescarpe do 12 rue Thouin ima pedesetak koraka. Mira je još uvijek bila sama, potresena, izgubljena, ali hrabra, osoba koja je u životu već prošla mnogo bolnih i tragičnih trenutaka.

U sobi pokraj kuhinje, gdje smo večerali bezbroj puta, uza zid stoji niska dugačka klupica, ispod koje su uvijek bile poslagane boce vina. Najčešće je to bio Cahors. “Kume, prigni se, ti si mlađi”, rekao bi Dinko kad bi nestalo vina na stolu. Zastali smo kraj klupice, odgađajući na trenutak ulazak u sobu u kojoj je Dinko. “Kako je umro?”, pitao sam. Ispričala nam je kako je poslije ručka, što je bilo vrlo neobično, zatražio čašicu viskija, popio i – zaspao. Kad smo ušli u dnevnu sobu, ispružen na otomanu, Dinko je i dalje izgledao kao da spava. Crte lica opuštene, oči zatvorene, pramen kose preko čela, usta malkoc otvorena. Mira mi je pružila maramu i zamolila da mu je povežem oko brade, kako se običava kad netko umre kod kuće, da usta ne bi ostala otvorena. Ona i Vladimira ostale su u susjednoj sobi, dočekujući prijatelje koji su počeli pristizati. Ja sam bio nervozan, vrtio sam se oko otomana i prevrtao po ruci tu predugačku maramu, ne znajući što bih s njom. Tada sam čuo Dinka kako mi govori: “A što si se ušeprtljao? Lipo mi to zaveži, ne kao da me boli zub. Ništa me ne boli. Nije mi *ništa*”. Nekako sam je uspio zavezati, odmaknuo se korak unazad i pogledao. Sad kad mu je čeljust bila stisnuta, kao da se namrgodio. Da ga udobrovoljim, rekao sam: “Barba, odnio sam Rogeru i njegovoj bratiji bocu crnoga”. Učinilo mi se da to odobrava. Pogled mi je pao na sliku koja je oduvijek visjela iznad otomana, reprodukciju De Chiricove slike *Piazza d’Italia*, rad Pierrea Navillea, poznatog francuskog sociologa i velikog Mirinog i Dinkovog prijatelja. Dinko je volio Pierrea, i volio je tu sliku punu strepnje, misterije i tišine, taj pusti trg obasjan magičnim, melankoličnim, mediteranskim suncem. Zvono s tornja Clovis otkucalo je još jedan puni sat.

Zdenko Blažević, 8. 1. 1951, Novigrad na Dobri. Školovao se u Zagrebu, godine 1973. diplomirao komparativnu književnost, 1981. kazališnu režiju.

Kao redatelj u Hrvatskoj potpisao predstave: Jean-Claude Danaud: *Ručni rad* (Teatar &td, 1979), Ephraim Kishon: *Bila je to ševa* (ZKM, 1979), Miroslav Krleža: *Adam i Eva* (SKUC, 1980), Stjepan Pulišelić: *Glôs sa škrôp* (Splitsko ljeto, 1981), Hrvoje Hitrec: *Zagreb Cabaret 1930* (Jazavac, 1981). Kao stipendist francuske vlade stažirao u kazalištima Comédie-Française (predstave Feydeaua i Molièrea, režija Jean-Paul Roussillon, 1982-1983) i Théâtre national de Chaillot, Pariz (*Hamlet*, režija Antoine Vitez, 1983).

Bio stalni vanjski suradnik fondacije Paris Art Centre, radio na organizaciji izložbi, koncerata i kulturno-umjetničkih performansa (1983-1989). Vodio dramski program u okviru multikulturalnog projekta francuskog Ministarstva kulture i komunikacije, Albertville, Savoja (1993-1996).

U razdoblju 1997-1998. bio direktor video-produkcije Croatia Recordsa, Zagreb. Od godine 2000. radi na realizaciji dokumentarnih i reklamnih filmova za produkcijsku kuću A3.

Željko Vukmirica

Coup de théâtre

Hvala profesore, hvala duhovniče! – sjećanja na Dinka Štambaka

Upoznali smo se u vlaku za Veneciju kasnih sedamdesetih prošlog stoljeća. Teatar &td gostovao je s našom međunarodno uspjelom predstavom *Pozdravi* Eugènea Ionescoa. Direktor teatra Vjeran Zuppa predstavio nam je Dinka kao autora *Pariske boheme* (Zagreb, Znanje, 1973) i našeg vrsnog prevoditelja s latinskoga i grčkoga, te kao prijatelja barba Ranka (Marinkovića). U kupeu je bilo veselo u boemskom stilu. Iz prve mi se svidio taj šezdesetogodišnjak s više energije i duha od nas dvadesetogodišnjaka.

"Posvajam te mladiću, baš takvog sina sam želio."

Iste sekunde odgovorih: "Oče, baš takvog duhovnog oca sam tražio".

Poslije desetak godina po odigranoj predstavi *Filokteta* u njegovu prijevodu, u njegovom Imotskom i njemu u čast, svojoj sestri me je vrlo ozbiljno predstavio kao vanbračnog sina, što je ženu malo štrecnulo, jer sam ja tu iluziju spremno i vrlo ozbiljno podržao.

No ta iluzija postaje zbilja. Duhovnog oca i političkog emigranta Štambaka upoznao sam tek u redovnom druženju na Place de la Contrescarpe u Latinskom kvartu kada sam i sam odlučio emigrirati.

U Pariz, u Latinski kvart, dakako.

Ta druženja je Dinko imenovao: *Akademija Olimpija*. Svaki dan od pet do sedam sati poslijepodne sjedio je u *Café Delmas* na tom pitoresknom trgiću odmah iza Panteona s kojeg curi Rue Mouffetard dolje prema Place d'Italie, uska, krivudava ulica koja se u svojem donjem dijelu pretvara u tržnicu. Naknadno sam povezao kako ikonografijom gotovo fotografski odgovara Imotskom.

Svi mi duhovni, a to je u pravilu značilo i politički, emigranti znali smo za to bitno mjesto kulturne emigracije. Crveni pasoš za istok i zapad bio je vrh invencije Titove birokracije. Reći *emigrant* pred jednim ozbiljnim ruskim disidentom izgledala je neuvjerljivo. Svoj bijeg pred komunističkim padom lažno sam prikazivao kao potragu za poslom ali Dinko je znao istinske razloge. Klasični politički emigranti iz ex Yu-a nisu se previše zadržavali na *Akademiji Olimpiji* na Place de la Contrescarpe. Njima nije bila važna *Pariska bohema*. Niti Platonov *Kratil*, koji je danas obvezna literatura mojim studentima. No razlika je imati živoga Sokrata pred sobom i biti mu čas Hermogen čas Kratil. Rijeke žive mudrosti znale bi poteći nenadano uslijed pravog dijalektiziranja. Umijeće živog propitivanja karakteristika je i sama srž tih brzoletećih sati u kojima je dominantna bila Dinkova kreativna žica spajanja naoko nespojivog. Parabole kakve dosad nisam nigdje sreo tekle su preda mnom uživo. Gledao sam svevremenost u govoru toga mudraca žive riječi. Znao je akademske visine spustit na zemlju bez rezanja krila i nesretne usamljenike tipa Comte de Lautréamont (Isidore Ducasse) dizati u nebeske visine. Halucinantnog od gladi izludjelog pjesnika zatvorenog u podrum njegove samoizolacije izvukao bi Dinko na svjetlo i završio pitanjem prizemnim i istinitim do bola. "Bi li ti mog'o pristat' na takvu šizoidnu situaciju. Glad a istovremeno besmrtni pjev *Maldororovih pjevanja*. *Coup de théâtre*, obrat, udar, danas bih rekao, obavezna Dinkova retorička figura: *slijetanje u kontekst*. To je osovina Dinkove dubine. Mudrosti. Žive istine kako govore svi

imotski filozofi. Vrijeme prošlo, vrijeme sadašnje i vrijeme buduće počelo bi teći istovremeno i otvarati uvide kakvi su mogući samo iz pariške distance i trajne upitanosti. Trogodišnji postdiplomski studij sa antičkim silabusom. Pronašavši učitelja i duhovnog oca krenuh za njim. Indeks? Kolokviji? Znao je kako sam prodao polukoncertni klavir da bih stigao u Pariz. Pitao bi me; "Što je ostalo od klavira? Jesu li došle na-red crne tipke?" Teme: Druženje s Tinom Ujevićem. Šimić. Krleža. Odlazak u partizane? Odlazak iz samostana, praktički? " Dinko kako si se odlučio ti i takav, franjevački đak pa u partizane?" "E sinko, gledaj kontekst. U mojoj zemlji fašisti. Talijani u jednom, Nijemci u drugom dijelu. Pokret otpora je bio moj logičan izbor."

Maja Draženović, Mira i Dinko Štambak, Željko Vukmirica – snimljeno u stanu Štambakovih

"A gdje ću drugo neg sa svojim narodom! Ništa mi nismo znali o Staljinovim logorima. Nismo mi znali što je Aragon prešutio. Politički komesari, torbari smo ih zvali, dolaze poslije. Oni oslobodilačkom pokretu prišivaju komunističku ideologiju." Nacionalno, političko, građansko. Odluka o bijegu u Pariz već 1944. Dolazak u Zagreb. Podjela funkcija u poraću. Krleža poslije rata, Ujević poslije rata. Pisanje testamenta na 2000 stranica. Drugovanje s Marinkovićem, Ionescom, Cioranom. Komunizam i prakršćanstvo. Film. Prijevodi. Hrvatski jezični standardi. Otomansko carstvo i Habsburška monarhija. Crkva i vjera. Poznati pariški emigranti. Tito. Partizani, antifašizam. Staljinizam. Aristotel. Neoplatonizam. Evropa. Šovinizam. Neselektivno divljenje zapadu. Lacan. Psihoanaliza. Moja pariška dobročiniteljica bila je gospođa Françoise Dolto. Majka *psihoanalize za adolescentnu i pre-adolescentnu dob* čijoj je kćeri, mojoj prijateljici Catherine Dolto, Dinko bio profesor u Parizu. Danas uglednoj Catherine, međunarodno priznatoj pedijatrici Catherine. Stanovao je u Latinskom kvartu i Vinko Globokar. Slovenska varijanta akademije Olimpije, a obvezno gradivo na modernoj kompoziciji uz Cagea.

U Maraisu, koji ide kroz 3. i 4. arondisman u Parizu, sjedio je Dušan Makavejev. Do Dinka je navraćao i Danilo Kiš. Krug otvorenih intelektualaca zavidne razine od kojih smo mi tada mlađi učili onu najvažniju *neslužbenu povijest* koja se prenosi uživo. Svaki zainteresirani čovjek bio je dobro došao. Navratio bi tu ponekad i Ivšić. Suzdržan i zabrinut. Zdenko Blažević i ja smo bili mlađi redovni polaznici, koje je nekako posvojio, pa smo odlazili do njega kući gdje bi nas njegova Mira dočekala s večerom. Neću u privatnost, ali jedna činjenica bila je znakovita. U tom predivnom stanu dvoje vrhunskih intelektualaca, knjige su bile tolika prostorna dominanta da se drveni pod savijao pod težinom polica prepunih knjiga. Pred kraj, kada je Dinku već bilo odrezano pola pluća a on je i dalje pušio Gitanes, Dinko bi mi davao cigaretu ispod stola. Uistinu *gospođa*, Mira je sve to vidjela i prešutno mu pustila da odlazi po svom izboru. Dinko bi platio samo kavu, ne alkohol. Alkohol bi platio samo svojim klošarima koji su sjedili

Urša Raukar i Štambak

Željko Vukmirica, Pariz, druga polovica osamdesetih godina

u centru trga. Znao je svakog klošara poimence kao i priču svakog od njih. Njegovo poznavanje Pariza bilo je fascinantno. Jednom prilikom došao je jedan makedonski intelektualac koji je prošao kompletan Pariz prateći adrese pjesnika u Dinkovoj *Pariskoj bohemi*. U svom zahvaljivanju rekao je kako je iznenađen neznanjem Francuza o svojoj vlastitoj kulturi. Dinko se samo blago nasmiješio. Eto to je bilo tipično za Dinka. Ništa ružno o Francuzima, blagi osmijeh i nova tema. "*Vive la mort!* Odakle je taj poklič anarhista?". Neiscrpan izvor znanja i iskustva. Ko Crveno i Modro jezero zajedno. Dubina i tišina. Spoj književnog i živog. Nešto poput predsokratovskih mudraca. Umijeće propitivanja. Živa mudrost. Postavljanje pitanja. Ponavljam. Kao da je čovjek u Platonovim dijalozima uživo.Pušeći i šutljivo gledajući u klošare preko puta. Opet *coup de théâtre*. Upitao bi: "Jesu li oni zapravo slobodniji od nas?" Kada bi govorio s Francuzima oni bi mi poslije komentirali kako se taj starinski, učeni francuski može čuti još samo na *Radio France 1* i u Kanadi. Dinkov vokabular bio je kako na materinjem tako i na francuskom kontemplativan i iskonski. Dinkova duša pjevala je istu pjesmu na svim instrumentima Njegove pjesničke reminiscencije bile su fascinantne: "Vidiš li sve ove prozore na ovom trgu, možeš li zamisliti da iza svakog od ovih prozora ima neki problem? Nema niti jedan prozor iza kojega su svi sretni." Pa opet *coup de théâtre*:

"Ionescova žena bila je nevjerovatna. Njegovi Rumunji (Cioran i drugi) i ja sakrijemo se u klub anarhista da na miru popijemo koju čašicu ... i ..? ona nas pronađe. Do danas ne znam kako. Nemo'š se sakrit' od nje. Mojoj Miri to ne bi palo na pamet. Al dobro, teško su oni živjeli. Jako teško. A mi mladi. Volili smo popit, oš' još jednu kavu?"

I došao je dan kad sam sa Vasarijem (Mladen Vasary) kraj Lecoqove škole malo više popio i u taksiju ostavio torbicu s ključevima od stana, tekstovima koje sam ponio Vasariju da ih vidi, kako bismo ih radili. Pasoš, novac ... dakle sve. Noć pred zaključanim vratima Rue Saint-Jacques 241. Pet ujutro.

Coup de théâtre. "Otišle i crne tipke, ha? Idi kući svojima. Duša uvijek pjeva na materinjem."

To je bio moj doktorat sa Place de la Contrescarpe. Duša uistinu uvijek pjeva na materinjem. Hvala profesore, hvala duhovniče. Hvala Dinko.

Željko Vukmirica, Morlakio, kako me je Dinko zvao
U Zagrebu, 1. listopada 2014.

Željko Vukmirica, 1953, Zagreb, kazališni, filmski i televizijski glumac. Od 2011. nastavnik glume na Akademiji dramske umjetnosti u Zagrebu.

Mislav Hudoletnjak

Sinovče, ispljuni to iz sebe!

Dijalog s Dinkom na temelju sjećanja na rečenice iz zametnutih pisama

Postoje trenuci kada čovjek ne upravlja svojim postupcima već neki tajanstveni uzroci. Tako mi je, za gimnazijskih dana, u knjižnici zapela za oko knjiga *Pariska bohema* Dinka Štambaka, i uzeo sam je bez razmišljanja, ne znajući ništa o njezinu sadržaju. A taj sadržaj mi je, nadobudnom sedamnaestogodišnjem stihoklepcu, promijenio život, izvukao me iz magle loše glazbe i općinio nepoznatim svijetom čiji eros poziva da uroniš u njega. Kasnije sam pročitao sve dostupne Dinkove knjige, članke, uspomene. A onda smo se upoznali, družili, bio sam mjesecima svaki dan kod Dinka u Akademiji, a kad je moj boravak u Parizu završio, nastavili smo druženje pismima.

Nedavno sam se sjetio Dinkovih pisama i krenuo ih tražiti, no zametnula su se prolazeći sa mnom kroz mnoge selidbe, vjerojatno zbog toga što sam ih dobro pospremio, zaštitio, kao relikviju, pa sada negdje čekaju poput skrivenoga blaga da ih pronađem. Ali nekih se, barem u ključnim dijelovima, živo sjećam.

Danas, dok sam sjedio u Akademiji, sjetio sam se tebe i one tvoje ideje. Jesi li konačno napisao "O utjecaju ribljih repova na gibanje mora"?

Nije to bilo prvi put da me Dinko pita jesam li dovršio taj rukopis, jer sam mu o njemu pričao pri našem prvom susretu. I opet sam morao odgovoriti niječno. Za umjetnost smišljanja isprika ima toliko Muza da im je Parnas premalen, pa one prave ostaju skrivene. Slijedeće Dinkovo pismo nisam dugo čekao.

Dragi sinovče, ispljuni to iz sebe, ne čekaj! Bila bi šteta da to ne ugleda svjetlo dana. Od odgađanja neće biti ništa bolje, ništa genijalnije. Piši, kume! Da ti se ne desi da skončaš kao Jules Vabre.

Trebala je to biti priča, ili roman, za koji sam nadahnuće pronašao čitajući *Parisku bohemu*, o Julesu Vabreu koji, u želji da nauči engleski i prevede Shakespearea na francuski, odlazi u London. Engleski nije naučio, francuski je zaboravio i umro lud.

Želio sam usporediti takav život sa životom Dinka Štambaka, erudita, prevodioca i pripovjedača koji ne samo da vlastiti jezik nije zaboravio živeći desetljećima u Parizu, već je stalno učio nove, te prevodio s jednih na druge. No kako sam se tada više bavio bohemom nego pisanjem morao sam to i priznati.

Ne brini, sinovče, u tvojim godinama to ti ide jedno s drugim. Piši kad god možeš, bilo gdje, bilo u kavani bilo u vlaku, a kad završiš, sjest ćemo i popit bocu dobra vina. I neka to bude u Imotskom!

Na žalost, u Imotski sam prvi došao tek na Dinkov pogreb. Tada, morajući prihvatiti da je vječnost prisvojila Dinka, izgubio sam volju i razlog da napišem *O utjecaju ribljih repova na gibanje mora* i s vremenom se ta izvorna ideja raspršila u zaborav. U to vrijeme sam, zapravo, prestao pisati, odustao sam i počeo se baviti nekim drugim stvarima. Nakon gotovo dvadeset godina sjetio sam se pisama i Dinkova bodrenja te poželio napisati priču, ali ne više o Julesu Vabreu već o Dinku Štambaku. O njegovim pričama, o životu, o vrijednosti života samog, o duši većoj od uma, uma koji nikada ne prestaje skupljati znanja, nova i stara, o duši koja uči ljubavi ali i mudrosti, o čovjeku koji pripovijedanjem izbavlja nesretnu parišku djecu iz vrtloga suicidalnosti ...

No tko može pisati priču o Dinku, a da se ne prepadne da nosi sovu u Atenu?

Jer nije lako opisati Dinka Štambaka. Ni za potrebe fikcije, a nekmoli za ljubav istine. Sate, sate i sate proveo sam s njim, u Parizu, Zagrebu, jednom i u vlaku, dvadeset i četiri sata Simplon-ekspresa, uz, naravno, bocu dobra vina, slušajući o njegovu životu, upijajući njegovo znanje o svjetovima za koje sam tek mogao naslutiti da postoje, ili su postojali, ali mnoge priče nije mi dospio ispričati, mnoge tajne uspjele su ostati skrivene.

Jednom, nisam se mogao suzdržati nakon Dinkova poučnog pisma, pa sam mu otpisao pitanjem: "Stari Vraže, hajde mi, molim te, objasni kako si, unatoč svim dogodovštinama, putešestvijama, tabananjima antičkim oputinama, bančevanjima s Tinom, sjedenju po kavanama u kilometarskim razgovorima, da ne nabrajam dalje, uspio postati anthropos encyclopaedia? U čemu je tajna?

Tajna je u radoznalosti! Kad je jednom otkriješ u sebi i dopustiš da zaživi tada ona buja od germe otkrića i ne možeš je obuzdati. Kamo god se okreneš i pogledaš, svijet ti ponudi neku priču – ponekad istinu, ponekad laž; ponekad tajnu, a ponekad i besmislicu – ali ako si otvoren prema svijetu oko sebe i on će se tebi otvoriti i posipati te pepelom spoznaje. Znanje nema granica kao ni kreacija.

Ipak, nemoj smetnuti s uma da je samostanska stega udarila temelj mojoj neutaživoj znatiželji. Ta biblioteka u zaostroškom samostanu za mene je bila Alibabina pećina s blagom. Tada sam morao domaće zadaće pisati na latinskome, dnevnik voditi na francuskome a ispovijedati se na starogrčkome. A prvu Baudelaireovu knjigu dao mi je moj duhovni otac, voditelj naših duhovnih vježbi baš u Zaostrogu. Ovo ne smiješ zaboraviti kad budeš pisao disertaciju o meni!

Dinkova pisma bila su kao posjet. Pisao ih je onako kako je govorio i u tome se mogla osjetiti njegova prisutnost. Čitajući ih nisam mogao ne čuti njegov glas, dikciju, predahe za povlačenje dima, čak i opori vonj Gitanesa, poneki kašljaj. Pa i miris kave. Kroz čitanje tih pisama prostor bi se pretvarao u vrijeme, riječi na papiru postajale bi živi jezik, duhovita spona Dinkove razigrane duše i konciznog uma.

Sjećam se kako mi je pri prvom susretu pokazao svoje bilježnice poredane na polici s prednje strane pisaćeg stola uz obrazloženje da više uopće ne piše rukom jer "ni sam ne mogu dešifrirati svoje žvrljotine, pa sve pišem na makinu". Stoga je i pisma, tada, nakon prebrojanih sedamdeset godina, pisao na pisaćem stroju. Ali na kraju bi ipak rukom nacrtao svoj poznati cvjetić. I sve posvete knjiga koje mi je poklonio krasio je taj neobični ukras.

No jednom je ipak izvadio nalivpero i pisao. Polako, slovo po slovo, poput kaligrafa.

Bio je četvrtak, sredina veljače 1984. i kasnio sam ne mogavši pronaći rue Thouin, broj 12, zato što sam se, prvi put u Parizu, izgubio u labirintu Latinske četvrti došavši s, tada mi nepoznate, istočne strane. Dočekao me s osmijehom, bez predbacivanja i ponudio kavom, turskom, na koju je bio ponosan. Bio je to naš drugi susret nakon što me dva dana ranije Predrag Matvejević doveo k Dinku da upoznam autora knjige koja mi je promijenila život. Na poklon sam tada dobio posljednji primjerak njegove prve knjižice izdane u Parizu, *Poésies populaires des Croates et des Serbes*. Za cvjetić uz posvetu je uzeo crvenu olovku.

Uz kavu i meni grozne ciganske cigarete pričali smo o *Bohemi*, napose o Nervalu, ali nisam dospio postaviti sva pitanja koja sam namislio, pogotovo ona o Julesu Vabreu, jer nas je razgovor odveo na njegove grčke pute, i to one koji nisu opisani u knjizi. Tko bi to sve popamtio! Ali jedne zgode se sjećam, jer pripada pismohrani Dinkovih ribolovnih dosjetki. Bilo je to krajem šezdesetih, ako se dobro sjećam.

Mislav Hudoletnjak snimljen 5. veljače 1984 – taj dan, nekoliko sati ranije, upoznao je Dinka Štambaka – foto Sven Medvešek

Na nekom egejskom otoku, ime sam, naravno, zaboravio, u jutro je došao na plažu, izgledom gotovo mitsku, pijesak, pijesak i na kraju malena špilja. Bacio je udicu u more i do podneva ulovio lijepu ribicu. Boca dobra vina se podrazumijeva. Sunce je upeklo, Dinku se prispavalo, no nije znao što bi s ulovom pa je ribicu zakopao u vrući, gotovo užareni pijesak. Otišao je u špilju "ubit oko" i odspavao. Kad se probudio, nakon što je Heliosova kočija malo zamakla na obzoru, iščeprkao je ribicu iz pijeska i slasno je pojeo, jer je bila savršeno pečena.

Popili smo kavu i otputili se u kavanu blizu Luksemburškog parka gdje je čekao Danilo Kiš. Dinko mu je imao vratiti njegovu tada novu knjigu *Enciklopedija mrtvih*, koju mu je Danilo posudio omotanu u smeđi pak-papir. Sjeli smo u oveće društvo iz ovih krajeva i Dinko je Danilu vratio knjigu, ali ni jednom riječju je nije komentirao. Vjerojatno mu se nije činilo primjerenim to učiniti u prisutnosti u glavnom nepoznatih ljudi koji su čekali da nas, sve zajedno, Predrag Matvejević povede na Sorbonu na svoje predavanje o suvremenoj jugoslavenskoj književnosti. No Danilo je želio čuti Dinkovo mišljenje, pa je prevrtao knjigu u rukama kiselim pogledom, kao da negoduje zbog tragova uporabe na omotu. Taj omot Dinka je u jednom trenu "nadahnuo" te je uzeo knjigu iz Danilovih ruku, izvadio pero iz džepa svog sakoa s uzorkom riblje kosti, i zelenom tintom ispisao na omot prijevod naslova na starogrčkome, potpisujući pod svako omega jota subscriptum, i vratio je Kišu koji se zbog toga ozbiljno naljutio. "Daj mi i drugi put knjigu zamotanu kao komad mesa ..." uzvratio je Dinko. Matvejević se morao nasmijati i dio bilješki za predavanje koje je slagao prosuo se po tlu.

Mislav Hudoletnjak, unuk Julien Jannic, Mira Štambak i Gordana Visković – snimljeno u kolovozu 1989, Tučepi, hotel, ljetovanje neposredno poslije Dinkove smrti

Kiš je vjerojatno imao razloga za neraspoloženje, ali tada još nije o tome govorio. Matvejević je za sat vremena trebao održati predavanje, s posebnim naglaskom na Kišovo djelo i bio prilično uzbuđen, no Kiš se odjednom predomislio i pobjegao uz prozirnu ispriku. Dinka su živcirali neki nepoznati "jugoslovenski pisci i novinari" koji su "očito bili uhode", a on je imao nos za "žbire svih vrsta i svih sistema", ja sam pak uživao što mi velike face naručuju pivu za pivom. Tek mnogo kasnije razumio sam, shvatio, Dinkovu opasku o papiru i mesu. Jednom je bio zamolio oca da mu dopusti prenoćiti u vinogradu, gotovo u divljini iznad Modrog jezera. No otac je bio uvjeren da se gradsko čeljade tu neće snaći.

Otac me izgadio: Vi ljudi od pisma i knjiga ne znate živjeti. U papiru ste ko komad mesa. Kao da je zaboravio kako sam proveo djetinjstvo.

Tog smo četvrtka postali više od prijatelja. Za vrijeme predavanja stalno smo izlazili u predvorje popušiti cigaretu, kao mulci koji markiraju s nastave, izazivajući sablazan akademski uodijeljenih kravataša koji su pozorno sjedili i slušali, ili se samo pretvarali da to čine, Matvejevićevu strastvenu literarnu propovijed. Jedan čupavi student i jedan dugokosi stari bard šuljali su se svakih desetak minuta van, pa unutra, dok konačno nisu odlučili napustiti euharistiju i vratiti se u onu kavanu. Dinko je odabrao vino, otpio gutljaj i počeo: "Budući da sam ja veliki znalac, a ti velika neznalica, sad ću ja pričati, a ti slušaj i pamti!". I ... Enciklopedija se razlistala, duša otvorila, uspomene potekle, a moj um, smekšan od ponosa, vina i ushita, kušao je upijati što je više mogao. Uspio sam stići na zadnji metro.

Početkom lipnja 1986. dobio sam Dinkovo pismo s planovima za ljeto. Ta svoja posljednja ljeta uglavnom je provodio tako da bi prvo došao u Zagreb, odsjeo nekoliko dana u hotelu Dubrovnik družeći se sa zagrebačkim prijateljima, zatim bi otišao sestri Katici u Imotski i potom s obitelji u Tučepe.

Dolazim 18. lipnja u Zagreb. Kad obavim papirologiju sa Kseniom čekam te u Kazališnoj kavani ispod Tinove slike. Imam nešto za tebe.

P.S.

Kad sretneš onog tvog profesora Ranka Marinkovića reci mu da dolazim i da bih ga želio vidjeti.

To "nešto za mene" bio je primjerak njegove, njemu vjerojatno najdraže, knjige *Mulci* koja je bila izašla u Splitu. Bio je radostan i ponosan što je roman konačno tiskan, ali i veoma ljut na lektoricu koja očito nije razumjela Dinkov stil, njegov *štambakovski* jezik začet u davnim danima čitanja, studiranja, pisanja na raznim jezicima, prevođenja i pripovijedanja. A upravo je u tom pripovijedanju, riječima i rečenicama koje iz vremena govora prelaze u prostor pisma, bila najveća draž. Zato, čini mi se, Dinkove tekstove potpuno različito doživljavaju oni koji su ga poznavali od onih koji nikad nisu čuli njegov glas, njegove dosjetke, uspomene, izmišljotine nadahnute trenutkom i publikom. A to umijeće transformacije, kako pričanja tako i pisanja, odvisno o tome kome se obraća, bila je fascinantna osobina Dinka Štambaka.

Claire Stambak, Mislav Hudoletnjak i Gordana Visković, Tučepi, 1989.

No ono što mi i danas ostaje neobjašnjivo je Dinkova sposobnost, dar, vještina, da pripovijedajući ili pišući u jednom nevidljivom koraku prijeđe iz ove stvarnosti u odaje tajanstvenosti, na balkone mističnosti, pa čak i pod sam Parnas, paleći ponovo Sibiline vatre, raspirujući dimove prošlosti, sadašnjosti, budućnosti.

Kume, to je bilo jezovito! Krenuo sam, bez i jedne šolde u žepu, Nervalovim oputinama, u šume oko Rambouilleta, tri dana i tri noći hodao sam dok nisam skapao od gladi. Pa sam se izgubio. Odlučim gdje bi mogao biti sjever i krenem na tu stranu, i zađem u još dublju šumu. Šuma uskoro postane čarobni, ali jezoviti krajolik. Kamo god se okrenem vrebaju stabla, čas pozdravljaju, čas prijete uljezu, a iza njih možda i neke zvijeri koje se još ne pokazuju, kao da čekaju da svisnem od gladi i umora da me dokrajče. I taman kad sam bio na kraju snaga ipak stignem na rub šume uz koji vodi cesta. Providnost mi je šapnula na koju stranu da krenem, jer sam uskoro, usred ničega, ugledao gostionu. Uvučem se unutra a kad ono, gazda Imoćanin! Najeo me i napojio i otposlao natrag kući.

Znao bi najozbiljnijim tonom i biranim riječima pričati o Joyceovim pariškim adresama, na engleskome, akademiku koji bi ga posjetio u njegovoj Akademiji i pri tom meni šapnuti podrugljivu doskočicu ("A jesam ga ..."), a zatim u trenu uroniti u sasvim drugi jezik i nastaviti, na francuskome, tumačeći razliku između starogrčkog i novogrčkog izgovaranja imena mjesta nekom frankofonom gostu.

Ni pisma nisu bila iznimka. Ako je ponekad i bilo razloga za ozbiljnost, kao u posljednjem pismu, u kojem mi je spominjao svoju netom proživljenu operaciju, uvijek je dominirala životna radost i nepresušna "zajebancija". Nije se previše trudio objašnjavati što su mu i zašto operirali, već se rugao ozbiljnosti pariških liječnika.

Mislili su da ću se skameniti pred njihovim latinskim frazama ne znajući da latinski poznajem bolje od njih. Htjeli su me preplašit svojim zmijicama, mene, koji sam odrastao među poskocima! Natjerat da se zamislim nad sudbinom, da prihvatim poniznost oboljelog starca. Da se odreknem skitanja, kavane, duvana... A ja sam im rekao da imam sedamdeset i sedam godina i, bez obzira na njihove savjete, i dalje živim od sira, vina i planova!

Mislav Hudoletnjak rođen je u Zagrebu 1961, završio je Klasičnu gimnaziju. Sa sedamnaest godina počinje objavljivati poeziju i književnu kritiku. Godine 1984, za vrijeme studija na Filozofskom fakultetu, odlazi prvi put u Pariz, gdje upoznaje Dinka Štambaka. Poznanstvo se pretvorilo u pravo prijateljstvo 1985. kada studira na Alliance française. Druženja su svakodnevna, u Dinkovoj Akademiji, u njegovu domu, te u poučnim šetnjama gradom. Zbog problema s vojnim vlastima, koje mu uskraćuju pasoš, vraća se u Zagreb i upisuje dramaturgiju na ADU. Završivši studij, baš u vrijeme Štambakove smrti, počinje raditi na zagrebačkoj televiziji, gdje radi i danas kao redatelj. Piše za kazalište, radio i televiziju.

Dino Milinović

S Dinkom u "Akademiji"

Prenosimo tekst koji je napisan 2013. za potrebe Spomen sobe Dinka Štambaka u Imotskome

Kada sam stigao na poslijediplomski studij povijesti umjetnosti u Pariz, potkraj listopada 1984. godine, stigao sam s dva pisma u džepu, koja sam dobio od profesorice Vere Horvat Pintarić. Oba su bila naslovljena na Imoćane u Parizu: jedno na Antu Glibotu, koji je tih godina imao zapaženih izložbenih uspjeha u svojoj galeriji, a drugo na Dinka Štambaka, o kojemu nisam znao puno, ili gotovo ništa. Uvjeren da je riječ o nekome akademski udaljenome od običnoga svijeta, povlaštenom stanovniku meni glavnog grada na svijetu, trebalo mi je neko vrijeme prije no što sam se odvažio nazvati ga u njegovu domu. Na moje iznenađenje, nije bilo liste čekanja, nije bilo knjige posjeta, niti ikakvog protokola. Radno vrijeme, svakim danom od 16 do 18, na place de la Contrescarpe, kavana na sjevernoj strani, La Chope, popularno znana kao Akademija.

Da bi se došlo do trga Contrescarpe, trebalo je prijeći na lijevu obalu Seine i zaći u *Quartier latin* – Latinsku četvrt, u četvrt Sorbonne, jednog od najstarijih sveučilišta Europe, mjesto učenjaka, pjesnika i buntovnika, Francuza i inih, među kojima su bili i brojni sinovi hrvatske grude, od Hermana Dalmatina, prvog prevodioca Kur'ana na latinski, do Antuna Gustava Matoša, našeg Trubača sa Seine. Valjalo se popeti na brdo Sv. Genoveve, svetice zaštitnice Pariza, koja je prije tisućljeća i pol spasila rimsku Luteciju od divljeg barbarina, potom obići golemo zdanje Panteona, prvotno crkve, a od Francuske revolucije posljednjeg počivališta zaslužnih sinova francuske domovine (sankilot Marat je ušao prvi, i prvi iz njega izišao; revolucija jede i mrtvu djecu). Na jednom od malobrojnih brežuljaka koji se izdižu iz guste mase urbanog tkiva, pandan Montmartreu na suprotnoj obali Seine, s kupole Panteona pruža se pogled na cijeli Pariz. Tu je Foucault dokazivao da je zemlja okrugla, a njegovo klatno se i danas lagano ljulja pod velikom kupolom (kada stane, jao si ga nama!). Tu su održani neki od najznamenitijih govora Republike, jedan od njih izgovorio je André Malraux, književnik i ministar kulture za Charlesa De Gaullea, pri ukopu vođe Pokreta otpora Jeana Moulina, koji je trebao isprati gorki okus Vichyja, *maréchala* Pétaina, okupirane i kolaboracionističke Francuske [...].

Drugi put do trga Contrescarpe vodio je uz ulicu Mouffetard, koja je imala kultni status kao posljednji bastion Komune, s nezaobilaznom tržnicom, mirisima iz pekara, mesnica, mljekarskih dućana sa stotinama sireva i uličnom kazališnom skupinom koja je subotom usred sve te vreve pjevala revolucionarne pjesme, odjevena u jakobinske kostime. U dnu je bila crkva sv. Eustahija oko koje su se u 16. stoljeću vodile raspre, pa borbe između katolika i Hugenota i gdje su kraljevi morali "Bogu zabraniti da pravi čuda", kako bi prestao uznemirivati ionako lako zapaljivi pariški puk. Tu su živjeli Nevenka i Norman Gritz, jedini ljudi koje sam u Parizu poznavao otprije. Nevenka je bila rođaka Vlade Gotovca, Norman Amerikanac, profesor engleskog na obližnjoj školi. Njihov sin David, koji je htio postati rabin, bio je među grupom studenata koji su petnaestak godina kasnije poginuli od eksplozije bombe na studentskom kampusu u Jeruzalemu. Po sredini ulice Mouffetard stanovali su Zdenko i Vlatka Blažević, koji su te 1984. godine već bili nešto poput starosjedilaca u Parizu i imali status prvih učenika u Akademiji na trgu Contrescarpe. Sve to – povijest, grad i ljudi – činili su mali kružni trg na vrhu ulice Mouffetard, nedaleko starih zidina srednjovjekovnog Pariza iz vremena Filipa Augusta posebnim mjestom, pariškim i svjetskim, lokalnim i kozmopolitskim, jednom riječju, prirodnim staništem za ptice poput Dinka Štambaka. U okol-

Na obiteljskome izletu s Talanima, Ézy-sur-Eure, 1967.

nim kućama, skromnim, uskim trokatnicama građenim za sitnu buržoaziju – jedna je iz nekog razloga bila ukrašena slikom malog crnca na pročelju i zvala se *Au petit negre* – bili su se svojevremeno skrasili i pisali neki od najvećih internacionalaca: Joyce, Beckett (u blizini je, već nekoliko stoljeća, irski koledž, koji potvrđuje duboke veze između Iraca i Francuza).

Većinu toga, dakako, nisam znao – moj nauk tek je trebao započeti – kada sam prvi put, shrvan nervozom prije velikog susreta, pronašao mjesto dogovorenog sastanka. Pariz je poznat po kavanama, koje imaju literarnu slavu, koje i danas ponosno ističu mjedene pločice pribijene na klupe koje su nekoć zauzimali poznati ljudi od pera: *Les Deux Magots*, *Flore* i *Brasserie Lipp* na Saint-Germainu; *La Coupole*, *Dôme* i *Rotonde* na Montparnasseu. Sve one blistaju u zlatu i slavi i, dakako, skupo naplaćuju svoju književnu povijest. Akademija na trgu Contrescarpe bila je jednostavna kavana, tipičan kvartovski birc, s prepoznatljivim drskim konobarima iz Auvergne i čučavcima iza vrata s natpisom *Toilette*. Interijer je bio uređen jednostavno i sugerirao da to nije mjesto za turiste (kojih u ovom dijelu Pariza začudo i nije bilo puno), da se ljudi ovdje ne zadržavaju u dugim razgovorima o umjetnosti, već popiju svoju kavu, na brzinu pojedu sendvič (sir i salama, možda i koji list zelene salate i to je to), obave telefonski poziv ili nuždu i idu dalje. Uza zidove su bile klupe presvučene svijetlosmeđim skajom, pred njima mali četvrtasti stolovi, u izlogu jedan niz stolova sa stolicama, s pogledom na dva, tri stabla po sredini trga i klošare koji su se za hladnih dana grijali na toplom zraku koji je kroz rešetke ispuhivala podzemna željeznica. Zidovi su (da li se dobro sjećam) bili slične boje kao i klupe i neukrašeni, osim ogledala, a na jednom mjestu između bara i glavne dvorane bio je telefon (i to bi valjalo provjeriti na nekoj staroj fotografiji). Dinko nije imao svoje stalno mjesto; katkad je sjedio u dvorani, na klupi uza zid, a katkada za stolom u izlogu, koji bi se u proljeće rastvarao i puštao trg da uđe u prostor kavane, zajedno s bukom motora, žamorom prolaznika i dovikivanjem klošara. U baloneru koji bi rijetko skidao, nalaktio bi se o stol (po mogućnosti dva), isprepleo prste – imao je duge i fine prste – i zapalio cigaretu, kratku *Ciganku* (*Gitane*), bez koje ga je bilo teško zamisliti. Često bi zacvokotao zubima, kao da ih svako malo treba iznova namjestiti. Na stolu pred njim uvijek bi bila mala šalica kave, obični *espresso*, kojega Francuzi nisu nikada naučili dobro spravljati i *Le Monde*, svjež iz tiska, koji u Parizu umjesto u cik zore, izlazi poslijepodne (tako je bilo nekoć, a možda je i toga običaja u međuvremenu nestalo). Na licu, dugi, pravilni nos i tanke usne razvučene u lagani osmjeh, kao da se – je li tome uzrok cigareta obješena u kutu usana ili urođena sklonost – pomalo sprda sa svijetom koji ga okružuje.

Ali, premda je volio dobru rugalicu, Dinko je prije svega bio veliki humanist; u njemu si mogao prepoznati – neka mi oprosti veliki Victor Hugo – kako božansku Isusovu suzu, tako i ljudski Voltaireov osmjeh. I fizički je ličio na François-Marie Aroueta (Voltairea). Teme razgovora bile su brojne i odražavale su njegove raznolike interese, od *Pariske boeme*, knjige izrasle iz nikad dovršenog doktorata na Sorbonni, koja je bila nepresušni izvor slikovitih podataka iz literarnog života Pariza, do nezaobilaznog

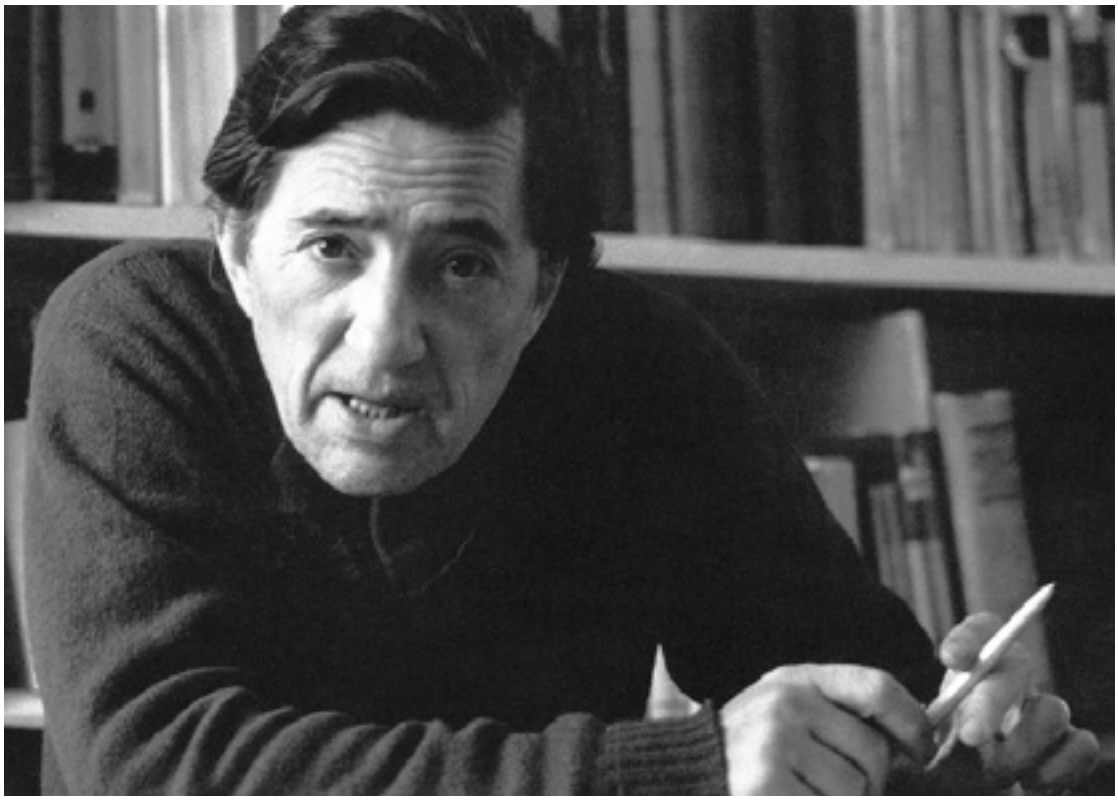

Štambak, 1974, u svojemu stanu – snimio Eddie

Tina, Zagreba i Hrvatske. Osim njegovih prijatelja i poznanika koji bi navraćali – iz svih krajeva tadašnje Jugoslavije, a posebno često spominjao bi Danila Kiša – najčešći gosti bili su studenti koji su kao i ja stigli uz nečiju preporuku: Zdenko, Vlatka, Željko, Urša, Sandra, Mislav, Nika, Mirna, Maja, Sanja ... Contrescarpe i Dinko bili su naše utočište u Gradu svjetlosti, dašak doma, mjesto gdje si mogao doznati sve o Nervalu i Beaudelaireu, o gnosticima i kršćanskim misticima, o Šenoi i *Zlatarovu zlatu*. Tema je ovisila o sastavu društva. Ako si bio student glume, uživao si u povijesti grčke tragedije, Eshilu i njegovim *Perzijancima* (koje je, mislim, Dinko preveo s grčkog); ako si volio putopise, u crticama s putovanja po Grčkoj ili Italiji (objavljene u *Grčkim* i *Talijanskim putima*); ako si studirao slikarstvo, mogao si čuti iz prve ruke o Picassu, ali i o hrvatskim slikarima u Parizu – o Milivoju Uzelcu, koji je oženio neku francusku groficu, o samozatajnom Virgiliju Nevjestiću ili o Ivanu Picelju, koji je bio dobar prijatelj i čest gost u Parizu i Akademiji. Sa mnom se volio prisjećati Imotskoga, Ivana Raosa i njegovih prosjaka. Pričali smo i o mojem prezimenjaku, barskom nadbiskupu Milinoviću; jednom me tražio da u arhivu provjerim jesu li se kojim slučajem braća Seljan, koji su nabavljali oružje za etiopskog cara negdje u Abesiniji susreli s pjesnikom Rimbaudom, koji se na isti način pokušavao obogatiti, odbacivši siromašnu muzu poezije (provjerivši, doznao sam da su se mimoišli – za nekih desetak godina).

Ipak, najviše je volio pričati o Parizu i Francuskoj, koji su na njega ostavili trajni pečat, gdje je našao svoju duhovnu domovinu. Sve što je u životu naučio i isprobao, od katoličkog sjemeništa do partizana, sve što je pročitao, sve ga je vodilo u Pariz, u društvo Villona i Rabelaisa, Molièrea i Voltairea. S vremenom sam imao tu privilegiju da češće navratim njemu doma, u ulicu Thouin br. 12, da večeram sa suprugom Mirom i kćerkom Claire – koji put bismo otišli u susjedstvo, na alžirski *cous-cous* – ali moje druženje i moje prijateljstvo s Dinkom ostat će zauvijek vezano uz Akademiju. Vrlo brzo nakon Dinkove smrti i ona je promijenila vlasnika i izgled, kao da joj je sama povijest stavila ključ u bravu. *Avec le temps, va, tout s'en va* ... pjeva Léo Ferré. Na mnogo načina, to je doista bilo tako; od 50-ih godina prošloga stoljeća, od vremena egzistencijalizma, Sartrea i Camusa, Alžirskog ustanka i De Gaullea, sve do u predvečerje rata u Jugoslaviji i hrvatske neovisnosti, Dinko je zapasao čitavo jedno razdoblje. I sve to vrijeme, mogao si ga naći na trgu Contrescarpe, uz espresso i *Gitane* bez filtera, kako iz prikrajka promatra komediju ljudskog roda.

Dino Milinović, 14. 10. 1959, Zagreb, docent na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Diplomirao arheologiju i povijest umjetnosti u Zagrebu, a potom magistrirao na temi *Civilizacije kasne antike* na sveučilištu Paris IV (Sorbonne). Nakon studija radio je u državnoj upravi, prvo kao tajnik Hrvatske komisije za suradnju s UNESCO-om, zatim u Veleposlanstvu Republike Hrvatske u Francuskoj kao savjetnik za kulturu. Autor je nekoliko dramskih tekstova i romana: *Kradljivac uspomena* (2002), *Tamo gdje prestaje cesta* (2007) i *Skriveno* (2013).

Dinka Štambaka upoznao je u Parizu 1984. godine, a nakon odlaska iz Pariza nastavili su se dopisivati i povremeno viđati sve do Dinkove smrti 1989. godine. Za stalni postav Spomen sobe Dinka Štambaka u Imotskome napisao je u ožujku godine 2013. svoja sjećanja na njihovo druženje u kavani La Chope u Parizu. *Gordogan* ovdje prenosi taj tekst.

Otkada nestade Tina, u našoj zemlji manje je svjetla

Dopisivanje s Milanom Selakovićem, izbor iz najopsežnije Štambakove korespondencije, 1962-1988.

IZABRAO: **Nikola Štambak**
KOLACIONIRALI: **Nikola Štambak** i **Branko Matan**
NAPOMENE: **Branko Matan**

Prepiska Dinko Štambak – Milan Selaković

(Štambakova pisma: deset od šezdesetak sačuvanih)
(Selakovićeva: deset od osamdesetak)

Pariz, 19 V 1964

Dragi Milane,

primih danas Tvoje vrcavo (kaže se i: vrcati med) pismo te odmah odgovaram, odnosno predlažem Ti slijedeće: od prvog do petnaestog rujna možete stanovati kod nas, a bogme i to je neko skromno ekonomsko rješenje, kaj ne? A za drugo, bumo vidli. Reći ću i gosponu Košutiću da Ti javi. O stanovanju kod nas javit ću Ti potanje pred ljeto, to jest o detaljima tehničke naravi, kao: gdje je metla, gdje su lonci, čaše i ostali pratioci našeg ovozemnog žitja. Mi ćemo biti u Italiji, a ključ – ključevi – nalazit će se kod Mme Petit, 10 Rue Tournefort, na pedesetak metara od nas. Prvi sprat, bez umora. Kad ćete biti kod nas, pođite do Hotel Médicis, koji nije skup, tako da zadržite od petnaestog bračnu sobu (camera matrimoniale, kako se kaže po Italiji), i to je pametno jer u mjesecu rujnu počinje navala u gradu na Seini. Taj hotel je u Rue St-Jacques, s lijeve strane. Ljudi, to jest vlasnici, simpatični i pošteni, a tu je proveo dvije godine i Jure K(aštelan), a ne varam li se i vas dvoje, nekoliko dana.

Dakako, drago mi je da ćeš mi poslati *Kolo* (prvi nastavak, s Tinovim pismima), a prospekt Tinovih djela ganuo me do dna duše. Dodajem Ti, da me je Tin zvao: Dominko, a kad je bio zabrinutiji, zvao me je Dinko. Često mislim na našega Tina, fali mi i u Parizu!

Daklem, javi mi šta misliš o mom prijedlogu, da li Ti odgovara. Mjesta ima (dvije sobe, kuhinja, etc), knjiga ima, ima i mašina pisaća tako da ćeš moći u miru i tišini lupati po njoj i pisati, koliko Ti srce želi. Naći će se i hartije, kuš' bolje.

Pozdravi svoje, moji Te i Vas pozdravljaju,
Tvoj
Dinko

Reci Tadiji da mi piše, da li se propeo do Imotskog. I pozdrav kao i Jeli.[1]

* * *

Pariz 5 VI[2] 1964

Dragi Milane,

sa najvećim zadovoljstvom zakružio sam po *Kolu* te žurim da Ti zahvalim. Razumjet ćeš da sam na vrat na nos pročitao Tinova pisma: činilo mi se čuti njegov glas (*Kolo* će nastaviti s Tinovom prepiskom, jer na kraju čitam: *nastavlja se*), nekada topao

01 Dragutin i Jela Tadijanović. **02** U dataciji pisma kao oznaka mjeseca stoji rimska brojka V za svibanj. S obzirom na sadržaj pisama ovdje je pretpostavljeno da se radi o lipnju. Moguće je, dakako, da je prethodno pismo iz travnja, a ovo iz svibnja.

glas, nekada urlikanje, nekada duge šutnje za kojih je vrtio palcem oko palca. Vjeruj mi, odkada nestade Tina, u našoj zemlji manje je svjetla. Zatim sam čitao Tvoje praške (s izletima u Pariz i drugdje) putositnice, koje neka hvale Tvoji neprijatelji, a ja kažem ovo: ovaj pisac unosi veliku ljubav u gradove u koje ulazi i plivajući na lađi ljubavi po svojim gradovima sjeti se da, u dobar čas, zamahne veslom po nekim stvarima ili bićima izvan tih gradova i *vužgi* veslom po glavi. Dulce cum utili, kaj ne, i nastavi tako i pokupi putne bilješke u knjigu i pošalji mi je u Pariz.[3] S tobom, uvjeren sam, dobro bi bilo romariti i skitati se po nekim zemljama. Tko zna, sve je moguće...

Ovdje, ko ovdje; buka auta, buka imena po galerijama, buka knjiga po izlozima knjižara, i radi se i žive, samo nas potamani – a čitav život borio sam se za: polako, Marko! – brzina, jurnjava, utrka bez bilježe na kraju. Kad bi cio Pariz otišao na godišnji odmor od nekoliko godinica!

Đak mi dolazi i prekidam.[4] Pozdravi svoju porodicu. U nadi da ćemo se naći ovdje – obećajem Ti nekoliko ekskurzija po Parizu – stišćem Ti čestitu ruku.

Tvoj Dinko

* * *

Zgb, 25. IV 65.

Dragi Dinko, dragi Dinkec, din-din-din!

Već je dugo što se spremam da Ti napišem opširno i sentimentalno pisamce, ali baš zbog takvih plemenitih i napornih namjera odgađah ga i odgađah, pa ga odgodih dotle, da se sada od toga stidim i grizem svoju koricu savjesti. Vjeruj mi da Ti ne lažem, jer Tebi zaista ne lažem – uostalom, laganje sam već sve potrošio na druge, pa za Tebe od toga nije ništa ni ostalo. Za svoje nejavljanje imao bih kojekakvih isprika: prezaposlen sam u svakojakim poslovima (ustvari poslićima) jednako to državnoga kao i privatnoga (intimnoga) karaktera, a i jedno i drugo s vrhunaravnim ciljem da se namakne ono što ide uz svakidašnji hljebac. Baš uz hljebac, jer se kod nas u posljednje vrijeme više nego ikad dinamični razvitak naše privrede popeo dotle, da se plaća, što se daje svakog Sv. Prvog, pretvorila u polumjesečnik, a za ostalih 15 dana treba umjeti priskrbiti još toliko, recimo dozvoljenim načinom (honorari), budući da se ja ne nalazim na mjestu odakle se išta može ukrasti ili steći na slično komotan način. A propos honorari: isti su kao i prije 5 godina, dok je u međuvremenu, kao što rekoh, dinamičan razvitak naše privrede popeo cijene životnih trivijalnosti do olimpskih visina. Daklem, popneš li se ovoga ljeta na Olimp, susrest ćeš tamo predstavnike naše privrede, naših cijena, našeg futbala i sl, ali nijednog kulturnjaka. Kad Ti već drobim sve ovo Tebi malo zanimljivo, da dodam i ono što bi Te event. moglo malo zanimati: tzv. izdavačka djelatnost zapela je u svjetski dimenzioniranu krizu: novaca i kredita nema, papir i štamparije poskupili toliko, da Tvom zdravom razumu ne smijem ni specificirati (ne bi mi vjerovao), pa zbog toga knjiga poskupila toliko, da nema kupaca. S tim u vezi svi planovi u zastoju, pa nemam nikakva određena odgovora ni o Tvom romančiću. I to je ono što me bremzalo u odgovaranju na Tvoje pismo: sve čekam i čekam da sunce gràne. Kako stvari stoje, pomalo se vidi i iz sitnog primjera: Matičino *Kolo* (koje ću Ti uskoro poslati) treba da ovih dana izađe svojim siječanjskim (!) brojem!

Uza sve to ima svakojakih novosti, a i afera. Jedna od posve glupih je ona s M. Mihajlovim (o tome piše široko strana štampa, pa zacijelo i Ti to znaš), glupa s koje god strane je uzmeš. Što se tiče Jure, ne mogu se oteti skeptičkim pitanjima... ali bolje da o tome ne pišem. Počešće se nađem s Tadijom. On se prošlog miseca kurtalisao dužnosti predsjednika DKH, jer mu se to popelo uvrh glave, pa se sad sav bacio na priređivanje trećeg (po broju II) sveska Matoša i radi na Ujeviću. A propos Ujevićeva sabrana djela: dosad izašlo 6 sv, ali tvrdoglavi izdavač ne da ništa u prodaju sve dotle, dok sve (17 sv.) ne izađe; ljuti se Tadija (gl. urednik), ljutim se i ja, jer bih htio da to Tebi pošaljem.

Što se tiče mene i moje svojte (privatne), dobro smo, zdravi smo, samo nam dojadilo ovo krparenje "kraj s krajem"; ne gladujemo, ali nikako ni da se podignemo, nego živimo od honorara do honorara, i to tako, da ono što sutra ili prekosutra ima da stigne, trošimo već danas, pa kad stigne već je i potrošeno. Kao što jednom pripomenuh, smjeram ove jeseni na Siciliju, ali tko zna hoću li moći, hoće li biti sredstava? Na Siciliji sam već je-

Napomena & poziv

Sva pisma koja objavljujemo – ako u fusnoti na početku teksta nije drukčije navedeno – prepisala je Katica Bosanac.

Pisma koja je Dinko Štambak primio pripadaju njegovoj književnoj ostavštini, trenutno se nalaze kod Nikole Štambaka.

Pisma koja je Štambak pisao Milanu Selakoviću čuvana su u obiteljskome krugu (kćeri Inge Orlovac i Sanja Baklaić), sada se nalaze kod Nikole Štambaka.

Pisma Marijanu Matkoviću nalaze se kod njegova sina Ivana (Vanje) Matkovića, korespondenciju s Brankom Matanom čuva sam Matan. Kopije ili skenovi pisama pohranjeni su kod Nikole Štambaka.

Nikola Štambak i dalje radi na prikupljanju pisama Dinka Štambaka, pozivamo čitatelje koji posjeduju takva pisma da mu se jave (na e-adresu nikola.stambak@gmail.com).

NŠ i BM

03 Knjigu putopisa Selaković je objavio tek godine 1984 – *Rodinova katedrala; Neka putnička udivljenja*, Znanje, Zagreb, 188 str. **04** Štambak je pedesetih i šezdesetih godina davao srednjoškolcima privatne instrukcije.

dnom bio 18 dana i obišao: Mesinu, Taorminu, Cataniju, Siracusu, Agrigento, Palermo i Monreale. I baš zato što znam što je to, srdašce me tamo ponovo vuče. Vuče me i u Greciju, ali ne mogu to za sada nikako organizirati devizno, pa odgađam za bolja (o iluzornosti!) vremena.

Eto nekih zagrebačkih sitnica i mojijeh preokupacija. Od onoga što je važno, da objasnim nesporazum s rakijom. Daklem, Branko se prevario stubokom, držeći da se radi o komovici, a ne o čistoj i seljačkoj šljivovici, o čemu nema sumnje. Ima nešto što ga zavelo u bludnju: to je što je moja žena u najboljoj namjeri da vodu zasladi, dodala naprstak (baš naprstak) kirša (trešnjevače), a da bi poboljšala prost miris šljive. Pogriješila je, jer je time stvar dovela u sumnju. Međutim, kao što rekoh, voda je čisto šljivova i zato sam je, kao takvu, i slao, premda znam da Ti imaš i boljih pića. Slao sam i zato što mi se n dala prilika s putovanjem u Pariđi onoga moga prijatelja koji Ti ju je donio i imao je živu želju da se Tobom nađe. Međutim, se i to izjalovilo: moli me da ga kod Tebe ispričam što nije stigao da se još jednom navrati. Uvaži naime, da je on imao u Parizu svu silu poslova i službenih dogovora u redakciji jednog franc. časopisa, zatim kao jezični vodič i tumač našeg generalnog sekretara Saveza književnika, napokon i još jedna glupa okolnost – stanovao je na drugom kraju Pariza, na Passyu. On će Ti se i sam ispričavalački javiti perom, a kako češće dolazi u Pariz, navratit će drugom prilikom. On je i sada u velikom poslu: ovoga trenutka organizira i vodi konferenciju urednika evrop. časopisa (dolazi ih oko 40) u Beogradu, i to zato, što je inteligentan dečko i vlada bezbrojem jezika (franc, engl, ruski, njem. i pomalo tal.), upravo s onoliko jezika, s koliko ja ne vladam. A odmah početkom maja ima u Opatiji drugu konferenciju sa grupom tal. književnika (također dolazi oko 40), dok krajem maja ima takav sastanak u Pistoji. U Beograd sutra putujem i ja, a poč. maja putovat ću i u Opatiju – neka i ja vidim malo svijeta.

Eto tako stoje stvari. Mislim da sam Ti dosta toga nadrobio. Pa ću se opet javiti s kakvim novim izmišljotinama.

Dotle, Tebe i Tvoje srdačno pozdravljaju i vole
Vaši
Selakovići

* * *

Zgb, 25/III 66.

Dragi Dinkec,

Primio sam Tvoje pismo, drago mi je što si primio *Kiklopa* i pročitao ga, ali o tome ne vrijedi pisati, to je za razgovaranje u dobrom i u lošem smislu, stvar je svakako neujednačena po cijelom svom karakteru, neujednačeno strukturirana itd. Ima zaista briljantnih stranica, ali ima i onoga što malo šmeka i teško se probavljuje. Za razliku od Tebe, ja nisam nimalo polagao važnosti na to, koliko i gdje i kada "slika" ono društvance prije rata, oslobodio sam se svega što me draškalo na aluzije i sl, pa sam u tome gledao samo ono što se daje. Međutim, kako rekoh, neće mi se o tome pisati, samo napominjem, da se o tome kod nas dosada pisalo više nego i o kojem drugom djelcu kojeg našeg pisca, ali se pisalo tako, da to ni pas s maslom ne bi..., panegirički ali neozbiljno, nestudiozno.

Evo ti šaljem pozivnicu za proslavu nar. preporoda ako takva što još pamtiš iz naše historijice, i to jednu za Tebe, a jednu za Branka, pa kad ga vidiš, daj mu. Budite time počašćeni kao stari i dobri Horvati, a naslađujte se divnom tortom Bukovčeve alegorije. Od svega me zanima najviše (i jedino) ilustrissimus Krleža, ako on uopće nastupi, jer ima običaj da svoj blagoglagoljivi tekst preda kakvom glumcu da ga on izkrasnoslovi.

Kod nas nema ništa drugo nova, sve je dobro, samo snijeg (bar ovoga časa) sipi kao iz rešeta. Ne smeta, jer još imamo ogrijeva, a i džonovi su mi na cipelicama u dobru stanju, imam i šal i rukavice, čak i kišobran. Kaj ne?!

Sutra-prekosutra poslat ću Ti *Republiku*, da čitaš i uživaš, bog neka se meni smiluje. No zato s velikom "izvjedljivošću" čekam Tvoje o Greciji. Šalji!

Nema da Ti još šta pišem, a i što da Te gnjavim! Da Ti spomenem: Petar Š.[5] je u posljednje vrime imao dvije televizijske drame (zapravo adaptacije njegovih novela), ali je u kritici prošao zlo i naopako, iako se meni jedna (prva) svidjela, druga nimalo. Imao je i jednu radio-dramu, da te bog sačuva, mrcvarenje. I ja sam napisao jednu salonsku komedijicu od 50-ak minuta, pa je sad na čitanju, jedan od recenzenata ju je pohvalno ocijenio, ne znam što će reći ostali, stalo mi je da se izvede samo radi novaca, inače je to jeftina materija, samo se čini da je tehnički vješto sačinjena. Inače se često bavim radio-dramskim adaptacijama (u posljednje vrime: Kumičićeva *Gospođa Sabina* i Nehajevljev *Bijeg*, a sada je upravo snimljen i za 10-ak dana će se izvesti Kozarčeva *Oprava* (svako od toga po 40 min.). Uopće, vidiš, sila sam, sam se sebi divim (a osim toga nitko drugi).

Molim Te pozdravi svoju cijenjenu familiju, a Tebeka mnogo pozdravlja Tvoj
Sel

* * *

05 Šegedin.

Na Atlantskoj obali, Vendée – praznici 1960.

Milan Selaković u Parizu

17/II, [1967] Zagabria

Monsieur,

Hvaljen Isus i Marija, naime meni je desetak dana duša na jeziku, pa osim antigripina, vrućijeh limonada i čajeva, mrmljam i svete riječi, ne bi li pomogle. Drži me gripa i tek od danas popušta, mizerno ali ipak. Ovdje uopšte vlada gripa, pa nije poštedjela ni mene, iako sam se propisno, po medicinskim zakonima, bio cijepio. To je i razlog što se ne javih poslije Tvoga prvašnjega pisma, koje se uostalom razmijenilo s mojom poslanicom Tebeka. Dakle, kako si bio primija moju poslanicu-zahvalnicu, neka Te više ne gnjavim sa zahvaljivanjem i hvalom Tvoje kršćanske dobrote prema mojim potomcima. Kad prizdravim, "potrudit" ću se da u kojoj željeznariji nabavim velikog Polanšćaka i pošaljem Ti ga, jer je istina da mi je izašla knjiga s portretima-feljtonima-prikazima-raspravama o franceskim piscima kao što su Balzac, Hugo, Proust itd, koje sam ja već ranije redom čituckao po časopisima.[6] Sve solidni (ili se varam) školski, profesorski radovi, trebat će njegovim studentima. Međutim, kritika ga baš nije zamilovala, pa je doživio i crnijeh prijekora – fala bogu da mu nisam u koži. Da zlo bude još veće, javio mu se u obranu asistent s iste katedre Predrag Matvejević (boravio je do prije godinu dana podugo, 2 ljeta, u Parizu i stanovao negdje u Gay-Lussacu), malo spretno, malo nespretno, pa se s njim razvila takva polemika, da se sve prašilo i, mislim, Polanšćaku bilo gorko, jer se batine (ili metla) slijevale na njegova leđa. I još jedna koincidencija: baš onoga dana kad me dohvaćala gripa, a dan-dva-tri prije Tvoga pisma o njemu, sretoh ga na ulici: čovjek srednjega rasta, temeljita obujma, njegovan (napuderisan bijelo), s teškim zimskim kaputom do gležanja – Rodinov Balzac u kućnom haljetku!

Dakle, o našem dru Dragi nisi znao.[7] Kao što dolaze vijesti iz njegove šok-sobe, sve je slabije, kopni. Kad se nađemo u četiri oka, razložit ću Ti i neke uzročne pojave njegove bolesti ili bar njena pospješenja – to je dijabolična priča, pa mi se neće o njoj pisati. No kad spominješ njegovu kćer, da stvar ispravim. Radi se o dvije kćeri: jedna oko 25-26, druga oko 19, brucošica. Nije s njima sretan i spokojan, i one mu doliše kap žuči. Obje su prave seks-bombe, strojne i naočite, odjevene po najskupljoj modi, pa

06 Antun Polanšćak: *Od povjerenja do sumnje; Problemi francuske književnosti*, Naprijed, Zagreb, 1966, 305 str. **07** Ivaniševiću.

u tome vode u Zagrebu. [...][8] Pa sad možeš misliti kako je ocu koji se i familijarno i karijeristički za svoga života visoko digao, pa doživio vlastiti pad (strašan pad) i na kraju uz to gleda kako kćeri ostavlja na ulici. Kad je već riječ o bolnici, zaboravih dodati o Polanšćaku: i on je do prije godinu dana teško bolovao na srcu i već mu je bilo suđeno da odapne, propale su sve nade, ali se, kao nekim čudom, izvukao i sad je dobro, iako s takvim ljudima nikad nije sigurno kad će ponova iznenada "planuti".

Što se tiče našeg Petra, evo Ti krajičak novina u kojem ga krsti neki student – razabrat ćeš iz njega o čemu se radi, svakako nije ugodno, ali čujem da Petar priprema odgovor. Utuk na utuk. I eto tako kako sa Petrom, tako se kod nas iz dana u dana svašta piše i polemizira, toliko da se ne uspijeva sve pratiti i nikoga to više i ne uzbuđuje. Pogotovu što se radi i o daleko većim stvarima. Došlo vrijeme da svi svašta mogu govoriti i pisati, ne možemo se potužiti ni na kakav zapt, sve se dosta brzo razotkriva i žigoše. Misliš: divnoga li vremena. A ja baš ne mislim tako. Naime, kao što ono prije nije valjalo, ne valja mnogo ni ovo: smiješ vikati, smiješ pljuvati i grditi, ali nitko za to ne haje, sve je uzalud. Nije li to ono najgore: otkriješ stvar, razgolitiš je, pa nikom ništa! Kao da to nitko i ne čita. Kao da Ti vele: Piši, samo piši, papir sve podnese. Misliš da nešto ispravljaš i popravljaš, a kad tamo – sve po starom, kao da bacaš o zid. Ili će se ipak nešto iz toga izleći?! Vidjet ćemo.

Hvalim Ti na ponudi glede stana. Hvalim, ali ne znam što da kažem. Jednom sam Tvoju i Vašu dobrotu zlorabio, iskoristio, mogu li to i po drugi puta, nisam na čistu. Namjeravam svakako poslije 1. septembra da se doguram do Pariza. Kao što sam Ti već rekao, o tome se već brinem financijski. Nešto sam već i priskrbio. Ali kako će stvar izgledati do septembra, sam će bog znati. Ovih dana sam saznao, da su lanjske beneficije u pogledu deviza radikalno skljaštrene. Naime, lani se smjelo na pasoš legalno ponijeti po osobi 100 dol, a sad je to, čujem, ukinuto. Lani je Ministarstvo za kulturu davalo književnicima do 100 dol. na otkup u banci, sad je, vele, i to ukinuto. Ostalo je samo ono turističko: 32 dol. po osobi na pasoš. Znači, moje kombinacije da putujem legalno sa svojim devizama padaju u vodu. Prenositi skrivečki? Kako kad sam kukavica, bojim se, gadi mi se. Eto vidiš, kod nas je tako da nikad ne možeš računati pravodobno, nego čekati zadnji čas, pa što bog dade. Fuj.

Pitaš o Zvani Črnji, piscu one kult. povijesti Hrvatske.[9] To je Istranin (Žminj, 1920) novinar i publicist, pomalo i čakavski pjesnik, napisao je i knjigu zapisa o Istri, napose u NOB-i, tvrda i uporna glava, poštenjak itd, sada baš preselio iz Zagreba u Rijeku da uređuje *Riječku reviju* i širi svjetlo prosvjete po zaostaloj i zapuštenoj (i zaboravljenoj) istrijanskoj zemljici. Što ima prigovora njegovoj kult. povijesti, može biti, ali uvaži da je to glas iz periferije i provincije, glas provincijalca, pa je čudo da je i toliko postigao, koliko jest i koliko mu priznavaš.

Eto, za sada je dosta.

S pozdravima Tebi i Tvojima,
Sel

* * *

Pariz 13 VI 1967

Dragi Milane, primio Tvoje pismo pred rat između Israela i Ismaela, djece Abrahamove, drugo, preporučeno, juče, te jutros odgovaram na oba. Kako vidimo, ova je godina plodna u zavrzlamama i jadima kojekakvima a tko im vidi kraja, vesela mu majka. Svi ti događaji, nisu te ometali, kako vidim, u književnim radovima te ne samo da si radio svoje poslove nego si, dobra duša, mislio i na tuđe rukopise. Ovo drugo svjedoči o Tvojim dobrim i prijateljskim namjerama na što ne mogu ostati indiferentan. Elem, ovako ja stvar gledam. Ako je stvar ozbiljna, to jest ako je sigurno da bi se rukopisi mogli i htjeli objaviti, prihvaćam. Ako dođe do našijeh kavgi, koje mogu zamisliti, te se javi pokoje lice važno i protivno mojim rukopisima te bi moglo postaviti pitanje objavljivanja na veće postolje ili instancu, u tom slučaju ne pristajem. Kako me poznaješ, ne volim ni kavgu ni zadjevice ni s moje ni s tuđe strane. Ako dakle smatraš da bi objavljivanje *Grčkih Puta* i *Djeteta* išlo mirnim putem, bez i najmanjih zajebancija bilo s koje strane, književne ili extraknjiževne, radi kako znaš i umiješ. Stvar dakle jasna, kaj ne? Ako stvari vrijede, šteta da ostanu nemušte, ali ako ima boljih rukopisa, neka štampaju te bolje, ja mogu čekati još pedeset godina. Stvar prejasna, kaj ne? Ukoliko stvar pođe normalnim tokom, u tom slučaju zamolio bih Te, da tuitamo popraviš jezik i stil (mislim da je lektor Pupačić u pravu kad za *Dijete i more*[10] kaže da bi možda trebalo izvesti neke promjenice, ali ja nemam vremena ni snage; nerado bacam Zoru[11] u grob hladni, neka žive... O kalendaru nemam šta da kažem: znali smo mi splitski "mulci" sve osim tehničkih izraza, jer smo bili u društvu nepismenijih od nas istih. Zahvali Pupačiću, kojega poznajem iz revija i jedne antologije mlađih, na dobronamjernim recenzijama koje su me i ganule i začudile! uvjeren sam da bih morao raditi na rukopisima još nekoliko mjeseci i mjeseci!).

08 Ovdje je izostavljeno nekoliko vjerojatno utuživih rečenica. **09** Zvane Črnja: *Kulturna historija Hrvatske; Ideje – ličnosti – djela*, Epoha, Zagreb, 1964, 748 str. **10** *Dijete i more*, kako predlaže Pupačić. Možda bi to bolje bilo, iako moj prvi naslov na francuskom bijaše *Le Voyou et la Méditerranée* i ovdje Sredozemlje bolje odgovara: kao da "fakin" ili mulac zvižde ... Drugo, od 1949, kad sam počeo pisati tu kroničicu, izišlo je više knjiga s ... *i more* (Hemingway, na pr.). U pitanju naslova, dajem ti slobodu, *More* ili *Sredozemlje*, iako mi je ovo drugo pristalije. (fusnota Dinka Štambaka) **11** Zore je ime junaka autobiografskoga romana *Mulci*. Očito je urednička sugestija bila da glavni lik na kraju knjige umre.

Drago mi je da mislite, Olga i Ti, na ove strane u mjesecu rujnu. Ove godine ode mi Grecija radi nepredviđenih razloga, ali ako odemo u Tursku, i to će biti dobro, jer ću upoznati staru jonsku obalu i tako zaokružiti moj helenski svijet. Mi se vraćamo u Pariz oko petnaestog rujna, dakle imat ćemo vremena da se porazgovorimo o svemu i svačemu. Drago mi je da će i Tvoj prijatelj profesor doći te razgovorima ugodnim ni kraja ni konca.

Ali sve ovisi o razvoju događaja u svijetu, i Turska i sve ostalo. Što bi svijet mogao živjeti čestito i zdravo veselo kad bi bilo malo više pameti i srca! Čini mi se da je pamet zatajila, srce se ugaslo i vjetar histerije i jeftina heroizma duva svijetom a čemu to vodi, poznato nam je. Budimo, ipak, optimisti i u to ime Tebe, Olgu i Tvoje srdačno pozdravljam. Vaš sam

Dinko

* * *

28 XII 1967

Dragi Milane i Olga, kako sam vam mogao zaželjeti dobru novu 1966 godinu kad je i 67 na izmaku! To me potaknu da vam zaželim najbolju 1968, koja je na pomolu. Sretno, berićetno i vama i svima oko vas i oko mene! I oko svih ljudi dobre volje! Dvije riječi o pismu, koje nađoh na povratku s jednog otočića u bretonskom morcu (La Manche), gdje smo slušali zavijanje vjetra i druida puna tri dana. Drago mi je, Milane, da nemaš više brige oko mojih rukopisa, pa ako sve krene, to će biti Tvoje djelo (maslo), na čem će Ti vile Biokova, Mosora, Moseća i Tatarskih gora biti uvelike zahvalne. Ako bude, dobro, ako ne, šta li ga možemo!

Ovih dana, navalio sam (ne boj se!) da pišem povijest književne boheme u Parizu od romantika do pada Pariške komune. To je bio sadržaj moje sorbonarske doktorske teze, te kako imam mnogo materijala, to sam nakanio da izvedem ovo poglavlje male književnosti na jeziku hrvatskom. O ovoj stvarci ima na francuskom dosta knjiga, ali najčešće anegdotičkog sadržaja, što ću nastojati izbjeći u mom radu, koji bi mogao zanimati naše sociologe, književne znatiželje i uopće pedagoge.

Kako i ja radim s omladinom (kao pedagog, dakako) to bi ova moja radnja bila dokumenat o mladima koji se bore sa starcima, akademicima ili ukratko s tradicijama proglašenima vječnim vrednotama. Knjižica će vrvjeti ljudima nepoznatima, poznatima nekolicini specijalista te jer o pojavi boheme pisaše se i kod nas u vremena ona, mnim, da bi moj prilog bio zanimljiv, tuitamo čak i originalan, a ne mlaćenje prazne slame. Kaj ti misliš o tom? da li bi to koga moglo zanimati? javi mi, ako ti se javlja. Kunem ti se da te neću više gnjaviti rukopisima! dosta si ih se nagledao i naglodao!

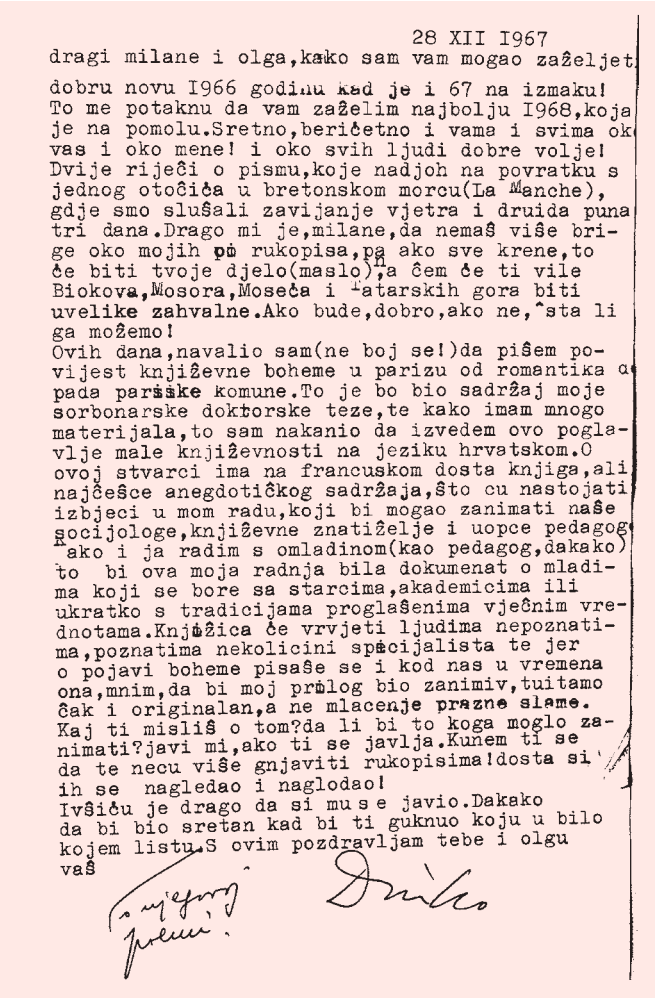
28 XII 1967
dragi milane i olga,kako sam vam mogao zaželjet
dobru novu 1966 godinu kad je i 67 na izmaku!
To me potaknu da vam zaželim najbolju 1968,koja
je na pomolu.Sretno,beričetno i vama i svima ok
vas i oko mene! i oko svih ljudi dobre volje!
Dvije riječi o pismu,koje nadjoh na povratku s
jednog otočića u bretonskom morcu(La Manche),
gdje smo slušali zavijanje vjetra i druida puna
tri dana.Drago mi je,milane,da nemaš više bri-
ge oko mojih rukopisa,pa ako sve krene,to
će biti tvoje djelo(maslo),a čem će ti vile
Biokova,Mosora,Moseća i Tatarskih gora biti
uvelike zahvalne.Ako bude,dobro,ako ne,šta li
ga možemo!
Ovih dana,navalio sam(ne boj se!)da pišem po-
vijest književne boheme u parizu od romantika d
pada pariške komune.To je bo bio sadržaj moje
sorbonarske doktorske teze,te kako imam mnogo
materijala,to sam nakanio da izvedem ovo pogla-
vlje male književnosti na jeziku hrvatskom.O
ovoj stvarci ima na francuskom dosta knjiga,ali
najčešće anegdotičkog sadržaja,što ću nastojati
izbjeci u mom radu,koji bi mogao zanimati naše
sociologe,književne znatiželje i uopce pedagog
ako i ja radim s omladinom(kao pedagog,dakako)
to bi ova moja radnja bila dokumenat o mladi-
ma koji se bore sa starcima,akademicima ili
ukratko s tradicijama proglašenima vječnim vre-
dnotama.Knjižica će vrvjeti ljudima nepoznati-
ma,poznatima nekolicini specijalista te jer
o pojavi boheme pisaše se i kod nas u vremena
ona,mnim,da bi moj prilog bio zanimiv,tuitamo
čak i originalan,a ne mlacenje prazne slame.
Kaj ti misliš o tom?da li bi to koga moglo za-
nimati?javi mi,ako ti se javlja.Kunem ti se
da te necu više gnjaviti rukopisima!dosta si
ih se nagledao i naglodao!
Ivšiću je drago da si mu se javio.Dakako
da bi bio sretan kad bi ti guknuo koju u bilo
kojem listu.S ovim pozdravljam tebe i olgu
vaš
Dinko
o njegovoj poemi.

Štambakovo pismo Milanu Selakoviću, 28. prosinca 1967.

Ivšiću je drago da si mu se javio. Dakako da bi bio sretan kad bi ti guknuo koju u bilo kojem listu o njegovoj poemi. S ovim pozdravljam tebe i Olgu

vaš
Dinko

* * *

Pariz 8 ož. 68

Illustrissime domine (ne nastavljam na latinskom jer se bojim da mi ne pronađeš kakvu omaškicu), javljam ti se toliko da ti se javim i da te pozdravim uoči proljeća, bolje, na izmaku zime, koja ode, a ja je utrošio u traganju za pariskim bohemima, o čem sam ti i pisao pred više mjeseci. O bohemima ne današnjim, jer sve se uburžujilo, o jučešnjim, te sam dotjerao (dogurao) do stote strane. Da te zagnjavim na domak proljeća (bajnog), evo što sam do sada obradio: Riječ i pojam bohem, bohema; Sla-

viti skitalaštvo; povijest Maloga kružoka (1830-1833), Ekscentrici; povijest Boheme iz slijepe ulice Doyenné (1834-1836); Bohema Popivoda ili Vodopija (1840-44); Službenu Bohemu (1844-48) obrađujem sada, a onda mi ostaje gubiti se od 1848. do pada Pariske komune, te me već stravak hvata. Ne mislim ići dalje od dvjestote strane, iako imam materijala za knjižicu od 1000 strana čiste vage. Tu je govora o najnepoznatijim piscima, pjesnicima i ostalim trudbenicima koji nisu ni pisali, ni risali, ali govorim, jer je potrebno, i o poznatim pjesnicima i piscima koji su danas i u pučkoškolskim čitankama: Dok libar bude gotov, šaljem ti ga, da ždrakneš malo u njega, ali ne boj se, to nije za sutra. Za nekoliko mjeseci, recimo. Vjerujem da tu imade zanimljivih stvarčica i smijem vjerovati da ćeš se uvjeriti da sam dobar poznavalac nepoznatih pjevidrugâ ...

A kako tebi prođe zima? Jesi li se "nastvarao"? Ima li neki problem koji te zanima (iz francuske književnosti) a ja bih ti mogao poslati materijal? Javi. Da li se u književnim krugovima govori o najnovijoj modi (ne o mini-jupe)[12] naime o strukturalizmu o kom ovdje drobe i mesari? Jer strukturalizam (nakon psihoanalize i ostalih "znanosti") udire i u umjetnička pitanja, jer postoji i strukturalistička kritika djela i pjesničkih, možda i kod vas ima ljudi koji se zanimaju pitanjem, a ako i tebe to privlači, javi mi se da ti o tom drobim.

Kako Olga? Kad bih imao prilike, poslao bih joj sira kamambera. Možda se nada prilika i za to. A sada vas oboje najsrdačnije pozdravljam

vaš
Dinko

* * *

Pariz 23 lipnja 1968

Dragi Milane, odgovaram ti na pismo te ću se ukratko osvrnuti i na događaje koji su se odigrali u mom kvartu u znaku crne i crvene zastave, koja se vila na Sorboni, na kazalištu Odeonu, pod kojom su studenti, pomiješani s mladim radnicima i omladincima raznoraznih struka, dizali barikade i udarali na policajce svake dlake, nadošle iz cijele Francuske. Kažeš, jer poznaješ kvart, da si strahovao za nas. Elem, sve se odvijalo u Latinskoj četvrti, koja se od 10. svibnja do pred neki dan često našla odvojena od Pariza barikadama. Do sedamdeset barikada znalo je biti ne samo na Boul'Michu, Saint-Germainu, nego u svim ulicama našeg brijega, pa i u našoj uličici. Između barikada i na njima studenti i studentice, a bilo je i profesora sveučilišnih i gimnaziskih, za barikadama policajci pod kacigama, sa štitovima okruglijem, s bombama lakrimoženim (plači!) i fimiženim (dim) te konačno s bombama koje su tako detonirale da se čitav Pariz budio. I to se ponavljalo nekoliko noći. Sutradan, kvart kao da su kroza nj prošle horde razbijača: auti zapaljeni, kosturi im još dimili (računa se da je zapaljeno 200 auta); ploče ulicama povađene dizale se u gomilama; daske, stupovi, stabla, indikatori za automobiliste i ostali materijal u gomilama se dizao ili je krčio ulice porazbacano. Po ovom, nadošli štrajkovi, autobusi i metro pariski stali i pomalo sve stalo u zemlji, škole također; hrane je bio iako je narod navalio na dućane ko prasci na sikavicu; duhana, osim stranih cigareta, nestalo; stravak zahvatio mali narod a i vlasti, te su mnogi očekivali građanski rat, novu Parisku Komunu, revoluciju. Međutim bilo je jasno da do loma (osim psihološkog) neće doći, jer nijedna stranka a najmanje Komunistička, nije htjela da do njega dođe. Komunistička naime stranka osudila je u više navrata studente nazivajući ih trockistima, maoistima etc. i nije htjela prihvatiti borbu koju ona nije mogla ni izazvati ni voditi. Ni Moskvi nije bilo do promjena, razumije se, jer pokret koji se bio razvio nalazio se je kako rekoh i pod znakom crne, komunarske zastave, što znači da su raznorazni centralni komiteti suvišni i opasni po revoluciju, jer birokratski sklerozirani, zastarjeli.

Studenti su tražili vezu s radnicima, zajedničku akciju, što su komunisti priječili, međutim mlađi radnici stupali su često sa studentima i nisu slušali šta im govoraše partija i njihov sindikat. Hoću reći: i ova i ostale stranke bile su premašene, oslabljene i podosta obezglavljene. Danas su izbori, večeras ćemo doznati kome opanci, kome obojci, ali sve da i De Gaulle pobijedi, u Francuskoj je nešto puklo, kviklo, i vlada će biti primorana da pomišlja na pariski maj i lipanj, jer se ovi mjeseci mogu ponoviti na jesen, na zimu. Pokret je nastao na sveučilištu, ali je zahvatio sve slojeve francuskog društva, izmijeniti se mora koješta, inače opet ćemo vidjeti barikade ali u ediciji ozbiljnijoj a tada, kako bi rekao Voltaire, sauve qui peut! Reći ćeš mi: čemu sve to i zašto? Čitav svijet, s Francuskom, s njenom vladom i sa svim strankama, zblanuo se nad događajima. Evo zašto: pod De Gaulleovim paternalizmom, birokracijom, nepotizmom, cinizmom, sve se uspavalo. Buđenje je bilo jezovito. Vlada koja je mećala svoj nos svugdje po bijelom svijetu, zaboravljala je da malo bolje pogleda što se to kuva u zemlji; hohštapliralo se na međunarodnom polju, bacale pare desno i lijevo šakom i kapom u ime francuske *veličine*, dotle škole bile sve uže i uže, broj nezaposlenih rastao sve više i više, a milijon radnika zarađivao je manje od 500 fr. mjesečno. Atomska bombica gutala pare, najavila se borba protiv Amerike i njenog dolara i ostale stvari. De Gaulle je vodio svoju ličnu politiku mržnje prama Amerikancima i Englezima, te, čini mi se, u međunarodnim odnosima, Francuska je ostala gole guzice. Nismo u monarhiji, ali De Gaulle je pravi monarh. Nadati se da sutra nećemo imati strožu (da ne upotrebim drugi izraz) vladu. Jadno je što je okupio oko sebe krajnju desnicu i oslobodio njene šefove, bivše generale, kapetane i ostale razbojnike. Da će pobijediti na izborima, jasno je, jer mali francuski narod, po-

12 Minici, mini-haljini.

litički najzaostaliji na svijetu, usrao se u gaće vidjevši dim barikada. Taj mali narod vjeruje da je sve to maslo stranaca, stranih studenata, a kako je u malom narodu Francuske ksenofobija prejaka, to ako dođe do kola, platit ćemo račun u prvom redu mi, stranci, *meteques*, kako se to kaže. Narod Voltairea, Diderota? reći ćeš. Mani, šta imaju s velikim Francuzima ljudi koji ne čitaju ništa (53% Francuza ne čita ama baš ništa), koji gledaju televiziju koja im servira pizdarije i slične informacije. Vlada računa na taj i takav narod, koji ima desnicu najgluplju a ni ljevica mu nije ne znam kakva. Izvini na ovoj prodici, ali bijes me hvata. O barikadama ću ti podrobnije drugi puta kao i o slici Sorbone koju su studenti držali u rukama mjesec dana, kao i Odeona. Mogu ti reći: događaji se tumače, traže se novi putevi na svim poljima; Francuska dijalogira o reformama i školskim i ostalim... Drago mi je da se Tadija izvukao iz ždrijela smrti; pozdravi ga mnogo, kao i Jelu. O Ivšiću ni glasa ni traga od kraja travnja. Primio je *Republiku* i bio veoma zadovoljan. Čudi me što ti nije odgovorio. *Bohema* napreduje polagano; napisao sam 140 strana, ostaje mi još oko šezdeset. Ne bih volio da se to objavi i desno i lijevo po listovima, jer to je knjiga koja ima svoju cjelinu. Vederemo; nadam se da ću ti poslati rukopis ili prije ili poslije ljeta. Odosmo krajem srpnja k Turcima.

A sada i Tebe i Olgu najsrdačnije pozdravljam
Dinko

* * *

9. list. 1968.

Dragi Milane! juče sam primio Pavletićevo pismo[13] kao i ugovor. Potpisao sam ga, a šta sam potpisao, vidjet ću ovih dana, jer sam ga samo pretrkao. Pisao sam odmah Pavletiću i poslao Matici ugovor s mojim potpisima. Dobro si napravio što si pokazao Pavletiću *Bohemu*, jer više očiju bolje vidi. Pavletić kaže da Matica zbog financijskih razloga izdaje sporo, te sam pomislio da bi bilo bolje, da se Matica ne optereti pustim rukopisima, kad bi *Bohemu* ponudili nekoj drugoj kući. Ali, što god Ti odlučiš, znam, bit će najbolje te Ti ostavljam slobodne ruke. Merci i Danke schön!

Da Ti na brzinu ispričam moje putovanje u stari kraj. Odlučio sam se na taj korak na turskom brodu, nekoliko milja ispred Mletaka. Ušao sam u Istru (Portorož i Piran) kao u meni nepoznat kraj, koji zaista nisam nikako ni poznavao. Prošao sam svu Istru, s jednoga kraja na drugi, posjetio Poreč i mnoga mjestanca koja poznajem iz čitanke ili iz knjiga nekih naših pisaca. Sreo sam Branu i Veru Horvat i s njima sam posjetio stare crkve i gradiće. Volova kakvih vidjeh u Istri, onih vitorogih, nisam nigdje vidio od Pariza do Istambula i do Canakkale i Pamukkale. Nagledao sam se lijepih krajeva te sam u nekima vidio suparnike Umbrije. A jednoga dana, sjedoh u autobus, pravac Split. U Splitu (jer Mira je poslala dok me je nosila magistrala telegram mom splitskom rodu) me dočekala rodbina, a s njome i moja mater i sestra. Nalazile su se naime u Splitu, radi liječničkog pregleda očiju. Mater je imala u ruci buket crvenih ljiljana te sam joj rekao: - Ta nisam ja sveti Paško! U Splitu sam ostao dva dana i po i susreo se pred jednom kavanom s – Jurom. Obećah mu da ću skoknuti do Omiša da vidim njegovu kuću na moru. U Splitu sam na brzinu pregledao ulice i kuće mog djetinjstva, sreo neka lica koja poznaješ iz rukopisa i jasno Ti je da sam bio ganut. Jednog popodneva k Juri (darovao me medom i *Zbornikom Poljičkim*), posjetili smo njegov Zakučac koji sam posjetio posljednji puta 1940. I voda Cetina se izmijenila, a bogme i mi, Milane! Posjetili smo staru crkvicu Svetog Petra zatim smo otišli u posjete Ranku Marinkoviću, svi se okupali i obećao sam im da ću na povratku iz Imotskog zaustavit se u Omišu. Trećeg dana, u autobus sa materom, sestrom i jednim mojim pariskim bivšim đakom – pravac Imotski. Kako sam ti pričao, dulje sam se zadržao u Imotskom 1940, a ožujka 1945. ostao sam samo jednu noć. I Imotski se izmijenio (elektrika, voda u kućama pa i kod mojih). Kraj veoma lijep. S kućnog prozora gledao sam s užitkom Biokovo, pod njim sela i polje koje se stere do Šimićevih Drinovaca i dalje. Krivodol Ujevića također se vidi. U Imotskom problem: na što postaviti bistu Tina Ujevića, da li na grub kamen ili na komad obrađena mramora. U diskusiju nisam mogao ući, jer sam ostao u Imotskom jedno poslijepodne, jednu noć i jedno jutro. Odmah sam posjetio Modro jezero i spustio se do vode i pronašao na kamenu urezane inicijale mog imena, a to sam mogao napraviti negdje 1924. Voda koja se diže najesen i ostaje cijele zime još nije otplavila mog imena pa je i to znak da pripadam i jezeru i krajini. Ni Pariz nije mogao otplaviti s mene krajišku pripadnost, to ti je tako i nikako drugačije. Moram priznati da me skoro nitko nije prepoznao dok sam prolazio vijugavom glavnom ulicom mjestanca. Samo jedan čovjek! Po Modrom, otišao sam do Crvenog jezera, strahotnog grotla, crvena, duboko modra u dubinama. To treba vidjeti! Po Jezeru, posjetio sam, ne kao turist, mjesno groblje, grob oca i braće, djeda i bake i strica i tetke (svi su zajedno), zatim grobove mnogih znanaca i znanica koji odoše na onaj svijet rano, prerano, i mogu Ti reći, da sam na groblju prepoznao više mještana nego u samom mjestu, na ulicama. Reći ćeš: iz razloga ovih i onih, socioloških i slično, ali eto tako je to bilo, te sam na groblju ugledao Imotski između 1919. i 1940, a u samome mjestu vidio tek došljake sa sela i okolice. Dakako, našao sam nekoliko vršnjaka kao i starijeg svijeta, a u vremena ona, sve to bijaše mlađe, življe. Kao da sam ušao u svijet sanja, kao da sam iznenada upao u mitologiju u kojoj se sve, po čarobnjaku vremenu, sve izmijenilo, transformiralo, smanjilo, navoralo. Moji znanci nisu me pitali da li sam postao učevniji, pametniji, bogatiji, nego: da li je moja kosa moja ili je tu prst nekog pariskog vlasuljara koji ti zasadi vlasi kao da su rođene s tobom. I: da li su zubi moji ili ih je zasadio neki zubar čarobnjak. Kako vidiš, problematika čisto ljudska, bez dodataka ovih i onih, čisti egzisten-

13 Vlatka Pavletića, koji tih godina vodi izdavaštvo Matice hrvatske.

cijalizam bez zakukuljenih formula i kvačica. To mi se dopalo i od srca sam se smijao. O mom boravku u Imotskom (dvadeset četiri sata), mogao bih ti pričati i pričati, usmeno, nadam se, ispripovjedit ću Ti sve po redu. Na povratku dakle u Split, zaustavio sam se u Omišu, Jure nisam vidio, ali sam (s rođakinjom iz Splita i s mladim pariskim studentom) ručao i to veoma, veoma dobro kod Ranka, jer njegova žena vrsna je kuharica i sve je bilo dobro, srčano i prijateljski. Žao mi je što se nisam propeo do mog rođenog sela, na vrhu Mosora, Donjeg Doca, koje nikako i ne poznajem, jer smo ga napustili kad sam baš bio prohodao, uoči Prvog svjetskog rata. I vratio sam se u Split, naveče upao u autobus, u Portorožu našao Miru i malu i vratili smo se u Veneciju, odatle preko Padove, Mantove i Kremone vratili smo se u Francusku, zašli malko u Ženevu i konačno se naši u Parizu. Odmah sam počeo s radom (u školi), ali moja je glava na drugim stranama. Eto, dragi Milane, suvo rečeno, šta sam doživljavao i da si mi sa svojima dobro.

Tvoj Dinko

* * *

Pariz, 23 X 1968[14]

Dragi Milane, dobio sam najprije tvoju kartu iz San Gimignana i shvatio sam da ti je bilo dobro na vreocu *chiantia*; potom, dobio sam, juče, pismo u kom mi javljaš da je *Telegram* donio jedno poglavlje iz *Makljenova lista*.[15] Ovaj čas dobio sam dva *Telegrama* (šesti stupac: da bismo osjetili grčki rad i *dan*, a ne *da*!) Kaže fra Grga Martić: djela jesu jer su načinjena, te što da Ti kažem kad si već dao *Telegramu* prvu glavicu. Učinjeno i nema druge. Ne ljutim se, to si Ti napravio iz prijateljstva, iako, poznaješ me, ja stojim na načelu, da je bolje da cijela knjiga padne iz neba (u jedra), nego razdrobljena. Ali, kako bi rekao fra Grga Martić (vidi gornji citat). Reci im u *Telegramu*, da ako ima neki honorar, da ga pošalju mojoj materi na adresu: Ivanka Štambak, Imotski, što prije, jer kako kaže (ne fra Grga M.) nego Rimljanin: qui cito dat bis dat, a njoj je potreba jer mora da zamijeni trulu gredu u konobi s novom. Za honorar kod Matice, najbolje je kako ti je Pavletić kazao pa tako neka i bude. Što se tiče *Boheme*, napravi kako znaš (vjerujem da si unio popravke koje sam ti poslao pred neki mjesec dana). Bilo bi najbolje dati je (ponuditi je) nekoj drugoj kući, jer Matici je dosta dva rukopisa, šta ti misliš? Ukoliko bi neka izdavalačka hiža prihvatila *Bohemu*, to bih preradio prijevode pjesama, na bolje.

Tražiš od mene da se ne razlijenim. Nemam vremena, Milane za plandovanje! Tri dana u školi, četvrti đaci kod mene, a ostale dane snujem ne znam ni ja šta, možda knjižicu o Italiji s ovim sadržajem: strast etruščanska, strast grčka (jug, Sicilija), strast Lacijuma i strast renesanse. Vederemo, kako bi se reklo u San Gimignanu.

Tebeka i Olgu najprijateljskije pozdravljam
Dinko

Dodatak: Ako vidiš Tadiju, pozdravi ga; Ne usuđujem mu smetati pisanjem, jer ne znam kako mu je. Dao sam Tadiji na znanje da u *Sabranim djelima* Tina Ujevića fali Tinov odgovor meni (na neku krčmarsku burgiju na temu: Tin bi morao biti apostol novih vremena!!!), a taj odgovor nalazi se u *Jadranskom dnevniku* broj 17 rujna 1938. Kad Tadija bude bolje, u što se svi nadamo, reci mu to, bit će mu drago, jer tu me naš Tin prozva "marksističkim gramofonom". Istog dana, u poznatoj splitskoj gostioni-kavani kod Kolimbatovića smijali smo se ko jarci i Tin i ja na račun i mog pisanja i njegova odgovora. Našao sam među mojim papirićima Tinovu izjavu o pjesmi *Dažd* da je pjesmu napisao u Kazališnoj kavani mjeseca kolovoza 1919, točnije 5-oga kolovoza, a na moju primjedbu da je mogla nastati uvjetovana povratkom iz inozemstva (uzbuđenjem i slično), Tinek mi je odgovorio:

"Ne! Meteorološkim promjenama, prijatelju, te nikako *Dažd* nije nastao u Žaverskoj dolini." I raspričao se o toj dolini kakva bijaše prije četrnaeste (Hvala na strpljivosti! Ciao)

* * *

Zgb, 19. XI [1969]

Dragi Dominiče,

Prije dva-tri dana dostavio mi je g. Lacković Tvoju *Bohemu*. Telefonirao sam odmah Vaupotiću, pa smo dogovorili da sredinom idućeg tjedna dođe k meni po to, naime sutra putuje s grupom književnika na turneju književnih večeri po slavonskim gradovima i gradićima. Onda ćemo dogovarati i ostalo u vezi s tim i podgrijat ću ga da što prije nađe mogućnosti da to progura u štampariju. Velim progura zato, što ovog trenutka izdavačka kuća Znanje izdaje nekoliko komercijalnih stvari, između ostalog i roman nekog urara Matka à la Zagorka, što se i prije rata rado čitalo među kuharicama, pa s takvim stvarima treba da zarade novaca za ostale, ozbiljne stvari.[16] Tako Ti je u soc., šund ima da spasava ozbiljnu literaturu. Veselio bih se da to izađe što prije, jer je to oblikom zgodna biblioteka i s dobrim piscima i stvarima, dakle bit ćeš u dobrom društvu, a biblioteka je i zapažena u kritici.

14 U izvorniku pogrešno: 1967. **15** Dinko Štambak: *Makljenov list ili grčki puti*, *Telegram*, 9/1968, br. 442, 18. 10. 1968, str. 8. **16** Janko Matko: Žrtva; Roman iz Pokupja, Znanje, Zagreb, 1970, 528 str. Čini se da je to bilo prvo izdanje Janka Matka od 1946. u obliku knjige (a možda i uopće).

Drugih novosti nema, premda je sve burno oko nas, i za našeg Petra, i za Vlatka i za Grgu, za Maticu itd, možda Ti je ovih dana došla u ruke *Borba* (od 17. o.m. dalje, još i sutra će to biti), osobito se tiče Vlade Gotovca, pa Zidića i što ja znam, a općenito sviju nas. Tko zna što će iz toga ispasti.[17]

Mi smo zdravi. Ja svoje poslove svršavam i bit ću od sredine prosinca slobodan, pa ću odahnuti i neko vrijeme se neću primiti nikakvih takvih poslova. A zaradit ću i nešto novaca, pa će sve biti dobro.

Srdačno Te pozdravlja i sve Tvoj
Sel

* * *

Zgb, 23. VII 70.

Mister Steinbeck,

Ožalostilo me što sam nekoliko minuta (ako se ne varam) izletio iz kuće, kad li si Ti nazvao; obradovalo me što si "tu", na dohvatu, pa će Te biti i u Zagrebu, čujem 3. ili 4. VIII. Ne znam što da u vezi s time kažem u pogledu Tvoga zadržavanja u Zagrebu. Naime, vidjet ćeš, ulicu Maksimirsku prekopali su tako temeljito, da je od toga pravi kaos, ne toliko zbog skakutavih prolaza, koliko zbog toga, što po dva tri puta na dan obustave nam vodu (oh vodo!) ili struju, pa smo nemoćni, ne toliko zbog svjetla (mraka) koliko zbog kuhanja i pranja. Kako će to biti početkom idućeg mjeseca, neka sam bog zna. Uvjerit ćeš se da ne preuveličavam. No peh je.[18]

Da sad prijeđem na ono najvažnije. Tvoje *Grčke pute* prepisala je Matičina daktilografkinja na čisto, i to u dva primjerka. Jedan za štampariju početkom rujna, drugi Tebi na kontrolu, da pregledaš i pravodobno, što prije, javiš moguće pogreške. Pogotovu što se radi o mnogim grč. imenima i izrazima. Bude li stvar dotle već u slaganju, neće smetati sve do superrevizije tiskarskoga sloga – ima dakle vremena da se do posljednjeg trena pogreške poprave. Pa ćeš se time pozabaviti u Parizu, ali (vrag ne spava) što prije, to bolje.

Tvojih *25 godina Pariza* pročitao sam i sada to čita Matičin urednik Branimir Donat. Pročitao je toliko, da je mogao Pavletiću (vrhunskome šefu) potvrditi moje: da je to izvanredna stvar. A Pavletić, na temelju iskustva s prijašnjim Tvojim rukopisima, osobito *Grčkim putima*, bez oklijevanja odlučio: Dobro, prirediteе (Selakoviću!) rukopis što prije, dat ću ga odmah u tisak, u biblioteci koja objavljuje "hitove" i "bestselere", pa bi to moglo izaći i prije *Grčkih puta* ili gotovo istodobno. S moje strane, realno: U redu, bog bogova, samo što da radim, jer je rukopis toliko neuredan (oprosti!), da ga neću moći srediti za tisak na brzinu i bez pomoći autora (Steinbecka). Eto, u tome je stvar. Rukopis je zaista toliko neuredan (oprosti!), da se može čitati radi čitanja, ali prirediti ga za tisak nije jednostavna stvar. O tome ćemo morati ozbiljno porazgovoriti nas dvojica, naime, morat ću te nagovoriti da tu pomogneš preko svojih snaga, a to znači: rukopis ponova prepišeš na čisto, pa da ga onda lektoriram (po današnjim normama pravopisničkim) i onda dadem prepisati. Što se drugo može, ne bih znao reći. Bolje je da izgubimo nešto na vremenu, nego da se zabrazdi... Znam da me u ovome nećeš razumjeti kako treba, pa Te moram po stotinu puta upozoriti da tiskara zahtijeva čist i pregledan, uredan rukopis. A Tvoj je rukopis takve prirode i građe, da se uz moju najbolju volju i trud može potkrasti na tisuće pogrešaka, što bi, na kraju krajeva, palo kao mrlja na Tvoje svijetlo lice. Kako Ti u tome nemaš mjere, dokazom su (meni) Tvoja pisma i pisamca, pa i posljednja Tvoja dopisnica iz Imotskoga, s koje (ljutio se Ti ili ne) ne umijem neke riječi pročitati, odgonetnuti. Tvoj rukopis = najgori švrakopis na svijetu, ni doktori ne pišu tako recepte.

Bohemija pak, kod Vaupotića i Znanja, ide u tisak početkom iduće godine. Ozbiljno je obećao Vaupotić, urednik. Što se tiče romana, Pavletić se nada da će ga izdati iduće godine. S njime najviše oklijeva, jer je to nekurentna roba (oprosti!), takva je sudbina romana u ovoj našoj socijalističkoj stvarnosti, ne idu, osim Andrićevih i nešto Krležinih, pa je izdavaču stalo da prvo izda ono, što će mu povratiti uloženi novac (sada se veli: sredstva).

Kod mene je sve dobro, samo sam stalno u gužvi, službeno. Naime, ostao sam gotovo sam u redakciji i zamjenjujem gl. urednika, pa na tome radim gotovo cijelo prije podne, a poslije podne obavljam svoje stvari.

Da završim: mnogo Te pozdravlja Tvoj
Selaković

* * *

17 Posrijedi je glasovita serija članaka Miloša Žanka sa žestokom kritikom "bujanja hrvatskoga nacionalizma", vidi – Miloš Žanko: *U toj (nacionalističkoj) ludosti – ima sistema*, *Borba*, 17-21. 11. 1969. Selaković kaže da je "burno" za Petra Šegedina, Vlatka Pavletića i Grgu Gamulina. Posljedica Žankovih optužbi bilo je održavanje Desete sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 15-17. 1. 1970, na kojoj je Žanko politički osuđen. Deseta sjednica bila je početak Hrvatskoga proljeća u užem kalendarskom smislu. **18** Selaković stanuje na Maksimirskoj cesti.

Zgb, 23. VI 71.

Dragi Dinko,

Nema šta, ne može više biti a da Ti se ne javim. Nisam Ti se javljao iz kojekakvih razloga, a posljednje zato, što je Picelj odnio moju poruku, pa nije bilo potrebno trošiti papira (do papira mi je, a ne do marke). Dakle, kao što Ti je valjda Picelj vjerno prenio: ljutio sam se (da oprostiš), bio sam na tebe (ne Tebe) ljut kao ris. I to za ovo: prošle ili pretprošle godine na ljetovanju dogovorio si s Vaupotićem da ćeš rukopis *Boheme* malo pročistiti u smislu Vašeg dogovora, pa si se i hvalio da si ga ponova prepisao, i to na novoj mašini. Vaupotić koji je sav svoj vijek u jurnjavi, nije obratio pažnju na to, da je nova verzija tehnički tako neuredna, da takva ne može izravno u štampariju. Kako je nastalo pitanje lektora i lektoriranja, ispostavilo se da takav neuredan tekst s Tvojim groznim (Groznim) rukopisnim "ispravcima" i "dodacima" neće nitko uzeti u posao, jer lektoriranje toga traje neizmjerno duže vremena nego uredni i s doličnim prorijedom rukopisi drugih genija (ni na marginama ni među recima nisi ostavio trunke mjesta za lektorske popravke). Pa je, da se stvar ne odugovlači, rukopis ponova došao k meni i nije mi preostalo nego da se primim toga napornog i nezahvalnog jednomjesečnog posla. Zato sam se ljutio: uzelo mi to moje vrijeme, izgnjavilo me i u isti mah odgodilo je štampariju – sve Tvojom krivnjom i neopisivim nemarom. Upravo je neshvatljivo kako Ti nimalo ne mariš i ne shvaćaš tu prokletu tehničku stranu rukopisa: nije ni slagar rob, a osim toga on radi po učinku, pa dok bi složio Tvoj rukopis, u isto to vrijeme složio bi bar tri uredna. Znam ja da Ti mene nećeš još uvijek razumjeti – treba samo baciti oko na ovo Tvoje posljednje pismo, pa da se vidi... Oprosti, ali tako jest i sad Ti ne govorim tako i to zato što sam ljut, nego zato što sam se ljutio, a ljutio sam se zato, što se drugačije nije moglo.

Sudbinu *Boheme* (štampanja) prikazat će Ti, ako Ti još nije prikazao, Vaupotić, a ja samo znam da će se sve dobro svršiti. Tako mi je rekao i Pavletić za *Makljena*: da je prvi od svih rukopisa koji su priređeni za štampariju. Štamparija je malo stvar zavukla, jer joj Matica duguje velike pare, a Matici pare (prodaja) sporo pristižu, i to zato što je u prošloj i ovoj godini izdala enorman broj knjiga, sve u jednom naletu, pa sada ubire plodove na cjevčicu. Meni je već neugodno spominjati riječ *strpljenje*, ali nemam drugo što reći, pa Te molim: šuti i trpi, strpi se, čvrsto vjerujem da će sve dobro ispasti, nije to samo Tvoj udes, nego gotovo svih i svakoga, ja se i ostalima divim kako mogu čekati po dvije i tri godine. Ali kad onda stvar bude, onda je sve slavno.

Što se tiče "moje bolesti", to je u najmanju ruku izmišljotina. Naime, imao sam jedan mali, trenutačni "stres", u pravom smislu tako. Onijeh dana pušio sam kao Tin, onoga dana do jedanaeste ure popušio sam 18 cigareta i popio dvije čašice konjaka i dvije kave, i kako mi je u jednom hipu uletio dim (od cigarete) u dušnik, zagrcnuo sam se, prekinuo mi se dah i (vele, ja toga nisam znao) srušio sam se, brže su me podigli i već sam bio pri svijesti, samo nisam znao da sam se jednu sekundu onesvijestio. Odveli su me u bolnicu prijatelju-liječniku i ovaj je to iskoristio za sve moguće pretrage: šećer, urin (da prostiš), srce itd, a rezultat je: sve je normalno i jedino što su mi posavjetovali, da se klonim cigareta ili da ih smanjim na desetak komada dnevno. Pristao sam i sada pušim po pet cigareta dnevno i toga se držim tvrdoglavo. I to je sve. Međutim, kako glas ide od usta do usta, poprima fantastične oblike i sadržaje. I mene su znanci susretali na ulici i sa čuđenjem pitali: zar Vi niste oboljeli? Itd, da Te ne gnjavim koještarijama. Samo još da pripomenem: da je zaista nešto, rekao bih, što bih tajio, ne bih ništa zatajio osim sifilisa.

Što se tiče Vaupotićeva dolaska u Pariz, malo je pogrešno formulirano: da sam ga ja nagovorio. Ma... Jest istina, da sam ga o tome informirao, želeći najbolje, između ostalog drago bi mi bio da pohodi Pariz a pri tom da mu ne padne na teret hotel. Dakle, istina je da sam mu rekao neka Ti se obrati radi stana i stanovanja kod Tebe, ako to može biti i da sam želio da tako bude, ali malo mi je neugodna riječ "nagovarao". Ali nije to jako važno (važno je da Vaupotić dobije Tvoj stan...).

Na kraju: prekosutra putujem u Orebić, u kuću dragijeh Lepotinaca, u kojoj si i Ti bio gost ove ili one vrste, pa ću tamo i ostati do sredine (14.) idućeg mjeseca (srpnja). Ne znam adresu, nego: Poste restante. Od 15. VII. bit ću u Zagrebu na poslu do sredine rujna, pa onda na drugi dio dopusta, valjda u Italiju.

Dotle, srdačni pozdravi Tebi i Tvojima, isto toliko pozdravâ i *Olivetici* koju toliko čuvaš, da će Ti se usmrdjeti.

Tvoj
Selaković

* * *

Zgb, 10. III. tj. 15-og dana *Boheme* [1973]

Dragi Dinko,

Primih Tvoje pisamce i bi mi drago što si sretan zbog knjige, po svemu sudeći sretniji čak i od mene. A ja sam zbog Nje sretan jer sam je vruće želio i zbog Nje gotovo patio. Sada mogu reći: nikad nije došlo "u pitanje" samo izdanje, ali je zapinjalo sve bez ikakva trnja, zbog nemara koje je sveopšte, dakle ne samo u "ovom slučaju". Pisao sam Ti o toj "kalvariji" stotinu puta, a to je "kalvarija" koju proživljavaju gotovo svi naši pisci, pa mi je jednom prilikom na to se tužio čak i veliki Tadija: s ugovorom i prijateljima u izd. poduzeću čekao je na *Prsten* dvije godine uz sve svoje nemale urgencije. Vidiš to je i razlog što ja i ne pokušavam da dođem do svoje knjige: u Znanju, u Matici i Zori nudili su mi da

izdaju skupljene kritike i eseje, ali ja sam jasno vidio nepremostiv ponor između lijepih riječi i ostvarenja, pa sam znao da ja toga strpljenja ne bih imao: a ovako bar znam da ništa ne očekujem. Sve dok Tvoja *Bohema* nije izašla, rumen me oblijevala pri pomisli što li sam Ti sve pisao posljednjih godina i kakve sve rokove obećavao – a vjeruj mi nijednom nisam lagao svojom krivnjom ili lakomislenošću, svaki put sam o svakom roku pisao s uvjerenjem i na temelju obavještenja. Zato sam Ti svojedobno i poslao onaj arak iz *Boheme*, da vidiš stvar na djelu, da Te ne varam. Ali, dosta o tome, sad je sve u redu.

Sve je u redu, knjiga je u izlozima, na Jelačić placu (ugao s Gajevom ul.) pod staklom su 4 komada jedan pored drugoga, na drugim mjestima po jedan komad, samo što još nisam pregledao sve knjižare. Komad 60 ND (6.000 starih). Kao 3 kg salate. Zeleni se kao salata. Ali vrijedi više od 3 kg salate. Naime, zaustavljaju me na ulici čitatelji i hvale knjigu, interesiraju... Baš Te danas štrajfao u novinama i najzloćudniji zagreb. kritičar Igor Mandić[19] (druga je stvar što je to i najinteligentniji), pa iz onih nekoliko superlativa slutim da će napisati poseban panegirik – čim izađe, poslat ću Ti.[20] Kako ja pratim dobar dio naše štampe i časopisa, pazit ću i na ostalo i poslati Tebi čim bude.

Ne mogu prežaliti što se onog dana nisam dovukao do telefona. Vjeruj mi: *bio sam sav u znoju i temperaturi*, *nemoćan*, a da dođem do telefona u hodniku, trebalo se oblačiti – nisam mogao. Jučer sam se digao i izvirio na ulicu, a danas mi se povratila temperatura (37,2˚C), recidiv, šta mogu. Veselim se Tvome dolasku, do tada ću biti zdrav, a i vrijeme će vjerojatno biti toplije. Nadam se da ćeš tada raščistiti i stvar s ostalim rukopisima, sada imaš legitimaciju, a vidim da će Ti i *Teka* donijeti poglavlje.[21] Also, sad će ići malo podmazanije.

Što se tiče moga predgovora, a i Mirkecova[22] pogovora, nadam se da Ti nismo naškodili. Bilo kako bilo, malo se koji pisac može pohvaliti da je već u samoj knjizi popraćen tolikom količinom komplimenata i "komplimenata", a to ipak animira, stvara raspoloženje u čitaocu. Daj bože da se ne varam i da nisam pokvario...

Sad još ostaje "pitanje" honorara. Ne znam, nisam zapamtio, koliko su Ti upisali po arku u ugovoru. Pogledaj ugovor, pa tu svotu (javi i meni kolika je) pomnoži s brojem araka. A arak se izračunava ovako: prebroji broj redaka i broj znakova ili slova (bjeline, tj. razmaci između riječi računaju se kao slovo, a isto tako i interpunkcije) i broj stranica, pa ćeš dobiti ukupnu sumu znakova. Tu ukupnu sumu dijeliš s 30.000 (toliko je službeni arak) pa ćeš dobiti broj araka. Uostalom, pričekaj malo, idem da to ja izračunam: 49 znakova x 41 redak puta 275 str. (3 x 5 = 13, 2 pišem, 7 dalje) ukupno oko 550.000 znakova, tj. dobrih *18 araka*. Ako ne vjeruješ, sam zbrajaj, množi, dijeli i odbijaj. Tih 18 araka pomnoži s onim što piše u ugovoru, ali uzmi u obzir da je to brutto: ima se još odbiti porez, ali koliko, ne znam, neće biti više od 20%. Kad će Ti to platiti i kako, ne znam. Naime, kod nas je opća kriza (nelikvidnost, besparica), izdavači su pred bankrotom, samo – na Tvoju sreću – Znanje među jedinima dobro stoji (Matica ide u bankrot, stečaj). Nisam pozvan da Ti išta obećajem za Tvoj dolazak u Zgb, ali... U "krajnjoj liniji" ne trebaš se bojati da honorar nećeš dobiti, samo se treba bojati odugovlačenja (to je ista pjesma kao i sa štampanjem knjige).

Eto, to je za sada sve. Budeš li htio još koji primjerak *Boheme*, računaj da ćeš ga dobiti od izdavača uz znatan rabat, možda i 50%, i to na račun honorara – zato ne treba da štediš onih 10 primjeraka koje si dobio gratis, a nekako nisam uvjeren da će do Tvoga dolaska u Zgb *Bohema* biti rasprodana. Hm.

Na kraju srdačni pozdravi Tebi i Tvojima, pa i ostalim par. prijateljima ili poznanicima (bit će lijepo da se sjetim i g. Talana[23]).

Tvoj Milan S.

PS. Nisam ništa napisao o nedolasku Dobriše i Tadije u Pariz, ali o tom usmeno (pod diskrecijom: Mirkec V. imao je grozan sukob s Tadijom i skoro ga spravio na onaj svijet, ali to se Tebe ne tiče – Mirkec ima zasluga za Tebe, a svi drugi prijatelji – ništa!)

Zahvali i Mirkecu Vau!

* * *

19 *Od bohema do hipija*, *Vjesnik*, 34/1973, br. 9329, 10. 3. 1973, str. 6. **20** Igor Mandić: *Propalice ili geniji? Dinko Štambak*, *Pariska bohema*, *Vjesnik*, 15. 3. 1973. **21** *Teka*, najbolji hrvatski časopis tih godina, objavila je više tekstova vezanih uz Štambaka. U broju 2. iz 1973. tiskan je opsežan ulomak iz *Grčkih puta* (*Makljenov list ili grčki puti*, *Teka*, 2/1973, br. 2, proljeće 1973, str. 318-338), a u broju 4. iz 1974. izašlo je čak pet tekstova. Prvo nastavak Štambakova putopisa: *Makljenov list ili grčki puti (2)*, *Teka*, 3/1974, br. 4, proljeće 1974, str. 879-903, a zatim, na kraju teksta, stavljena je redakcijska bilješka koju je, čini se, sastavio Miroslav Vaupotić: *Uz "Makljenov list" Dinka Štambaka*, str. 904. U bilješci se protestira protiv neobjavljivanja Štambakovih knjiga, to se naziva "svojevrsnom aferom". U prilogu bilješci objavljene su, kao dokumenti (na str. 904-905), dvije interne izdavačke recenzije Josipa Pupačića, obje napisane za potrebe Nakladnoga zavoda Matice hrvatske. Posrijedi je recenzija rukopisa *Grčkih puta* napisana 6. lipnja 1967, te recenzija knjige *Dijete i Sredozemno more* (za koju se ne donosi datum). Na kraju broja u rubrici *Kritika*, u kojoj se recenziraju nove knjige, Albert Goldstein piše o *Pariskoj bohemi* (str. 1024-1025). Glavni urednik *Teke* bio je Vjeran Zuppa. **22** Vaupotićeva. **23** Marijan Talan, 1921, Zagreb – 2002, Pariz.

Proslava 90. rođendana Dinkove majke u Gostionici *Kod Zele*, Imotski, 17. kolovoza 1976 – najgornji red: Jozo Štambak, Mile Štambak, ispred njih: Jela Štambak, Ružica Štambak, Katica Štambak, Dinko Štambak, Zvonko Peroš, Slavka Anić, Ivica Štambak, u sredini slike majka Ivanka Štambak, naprijed: Seka Jakšić, Mira Štambak, Ante Đuka "Kris"

Zgb, 15. XII 1981.

Dragi Dinko (dingač),

Evo nekoliko riječi, javio bih se već prije, ali nema se vremena – došlo vrijeme kad ima manje vremena nego novaca (a novcem, s m bog zna, ne obilujem, dakle još manje s vremenom).

"Zdrav" sam kao i Ti, je li? Zima po mojem shvaćanju grozovita, srećom imamo ogrjeva. Šaljem Ti nešto iz novina o Imotskom, valjda će Tebe interesirati. U *Forumu* napisao lijep članak o Vidi[24] Marijan Matković. Umro iznenada, prosto zaspao pod novinama Novak Simić. Krležu očekujemo svakog časa ili dana, ali bude li tako, jer to očekujemo mjesecima?! Ja sam o Tebi napisao 2 kartice za Mladost,[25] javio to Peakićki[26] i odmah joj poslao, ali nema nikakva odgovora (tako je kod nas običaj). Ranko (ovaj puta Ranko, a ne Jure, kao što je i to običaj) dobio grozomornu nagradu AVNOJ, to je i Njegoševa nagrada najveće priznanje kod nas, valjda i nosi nekoliko milijunčića inflacijskog dinara. Ja ću dobiti Nobelovu nagradu, ako spuste kriterije ispod svakog kriterija, ali izgleda da neće, jer su već odavno poljuljali kriterije. Ništa zato, ja sam se pomirio s time da me Nobel mimoilazi. Neka radije dadu Tebi, da bi mogao osnovati u Imotskom kakvu akademiju, ima li koji kafić u bankrotu. Novosti književnih kod nas svakog dana – afere i aferice – da više nisu ni zanimljive. Hvala Ti za pozdrave putem našeg Junaka Legije časti Pere G, dide Pere[27] (zbiljam, kad ćeš Ti postati dida – to bi Ti trebalo, da Ti zagorči zadnje dane plandovanja, ili: kad ćeš dobiti bebu svojim vlastitim trudom?)

To je sada sve, dosta Ti za čitanje.

Budi toplo (kao u perini) pozdravljen.
Milan S.

* * *

Zgb, 16. II 82.

Dragi šjor (ili si Ti škvorac?) Dinko,

Spremah se i duhovno i fizički da Ti otpišem na prvo pismo, kadli stiže i drugo. Dakle, Tvoje ispravke predat ću odmah Tvome Hećimoviću, pa će to biti u redu. (Zapravo, usput, kako si Ti meni zagonetan i kontroverzan: ne umeš napisati deset redaka uredno i bez pogrešaka, a onda u gotovom štampanom slogu pro-

24 Viktoru Vidi. **25** Veliku izdavačko-knjižarsku kuću. **26** Mariji Peakić (Mikuljan), tada urednici u Mladosti. **27** Petra Guberine.

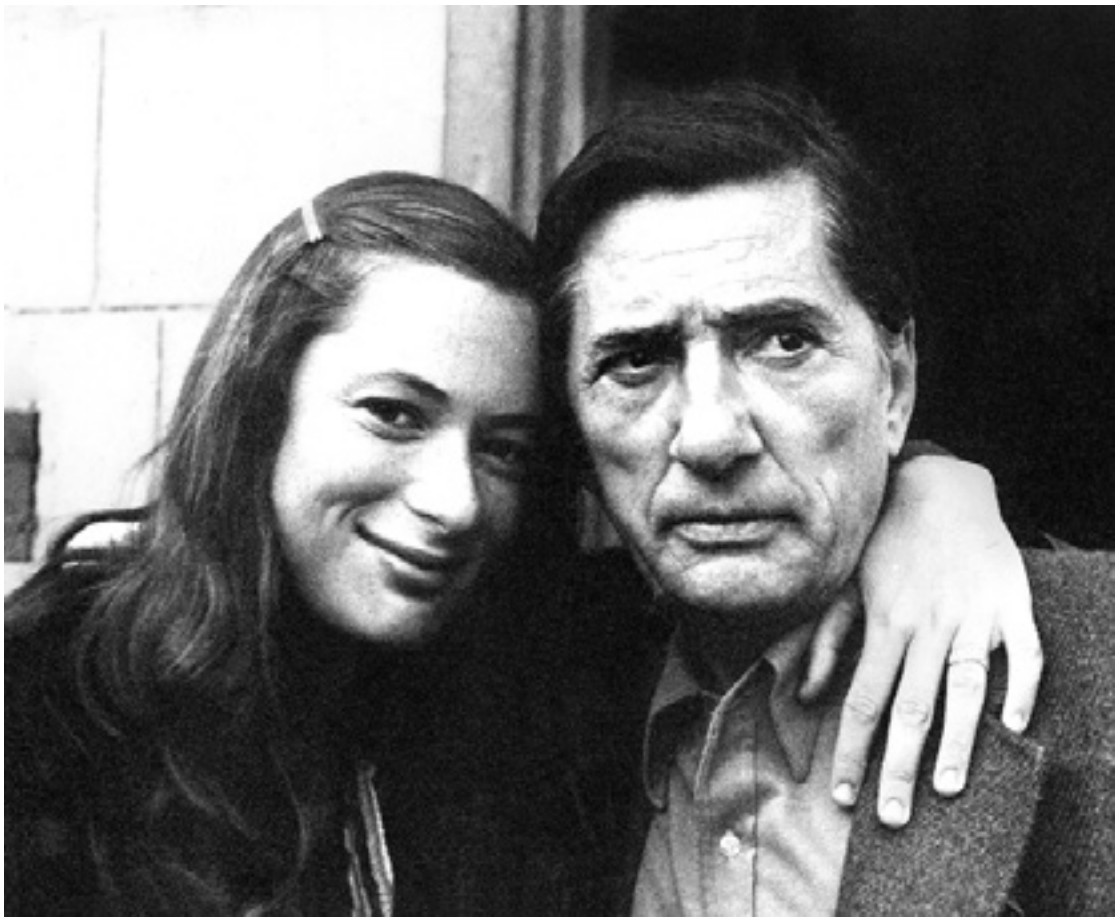

Dinko i kći Claire, Makarska, ljeto 1976, snimio Damir Jančin

nalaziš – akribiozno! – svoje i tuđe pogreške. Čudan tip!) Nego, sjetih se jednoga: zagreb. izdavač *Liber* pokrenuo je novu biblioteku suvr. hrv. pisaca, s urednikom Milanom Mirićem, Zuppinim prijateljem – ne bi li ti štogod pripremio (mogu govoriti i ja s direktorom Slavkom Goldsteinom, a s Mirićem se ne poznajem do sada). Ja ću ovijeh dana predati načelno dogovoren jedan svoj rukopis Goldsteinu. A volio bih da se i ti umiješaš u tu biblioteku. Samo, ako već što budeš, *uredi to i prepiši krasopisom, da nečemu izgleda. više nema Krola da stvar ispravlja i dešifrira, a bogme ni ja to ne mogu i nemam vremena. Ne znam tko za tebe uređuje u spljetskim* Mogućnostima, *ali na to nemoj računati od sada. Uvaži, i drugi genijalci pišu kako treba, ne radi im to nitko. Ja – budući da nisam moćan i sposoban za tipkanje na mašini, plaćam daktilografkinji 3.000 po stranici, pa ako želiš to uštedjeti, a ti se potrudi. Držim ti namjerno ali dobronamjerno takvu lekciju, jer te već jednom želim upozoriti da si sam krivac mnogim svojim zapinjanjima. Daj, brate nerođeni, shvati to!*

Veliš da si poslao *Forumu* to i to. Moram Ti reći da *Forum* ovog časa ne zna što će sa sobom, deficitaran je (a tko nije), pa prestaje kao mjesečnik, a možda će od sada, poslije izašlog 12. broja, izlaziti kao zbornik, tromjesečno. U Liberu izašla i Šegedinova proza, nova, čitao sam malo od toga u *Forumu*, ali nisam izdurao više od 40 stranica. Ni sluga to nije *Modrom i Plavom jezeru*![28] Već je Šegedin i dobio kritiku u *NIN-u* iz pera Igora Mandića – skroz negativno. O mojoj knjizi ima već 5 kritika, sve vrlo povoljno, a jučer (15. II) na Radio-Zagreb superlativno, kao da sam platio (potplatio). Neki dan telefonisao mi je Vrdoljak za Tvoje *Plavo jezero*, pa smo dogovorili da dođe po to (ono u *Imotskoj krajini* i sada u *Mogućnostima*) k meni, pa će valjda i doći. Bude li što od toga, bit će dobro. Veseli me da i ti ideš u Meksiko, i red je, nauči, brate, da previjaš novorođenčad, pa ćeš dospjeti u Kinu i Japan, a to bi ovdje silno imponiralo – vidi se, viša klasa i režimska (tako bar je kod nas: tko je za režim, ide i zbog cipela i dretve u svijet). (Uostalom, cipelari su najbolji samoupravljači.) Što bi trebalo da ti još pišem, sjetit ću se kad pismo pošaljem. Dakle, bez uvrede, da si mi zdrav (i pri pameti zdrav) po cijelom tijelu.

Tvoj
Milan S.

* * *

28 Prozni tekstovi koje je Štambak osamdesetih godina objavljivao u časopisima, sabrani u zbirci *Oko Modroga i Crvenog jezera*, Imotska krajina, Imotski, 1987, 128 str.

10. III 82

Dragi Dinkuš,

Ne javljaš se, pa ne znam *jesi li živ* ili pak samo preživaš gripu? Kod nas vrijeme sad bolje, pa gore, sad opet sunčano! (Svakako, bez kruha se može, ali bez sunca i kafe ne može.) Šaljem Ti *Telegram*,[29] da vidiš kako Te spominje peder Saša Vereš, a iz toga se vidi da si slab peder, jer da si pravi, više bi on o Tebi pisao.[30] Drugo, kako vidiš po novinskom izresku, i mene su opjevali, ali je mnogo toga izbrisano što sam rekao – ostalo je ponešto. Zatim, pročitao sam Tvoje i u *Mogućnostima* (pisao sam Ti) i u 12. broju *Republike*. *Republika*, čujem, izlazit će i dalje, samo seli u Društvo hrv. klokana (DKH), sad se džapaju za uredništvo, pa ne znam kad će početi. Izašla je i Lasićeva knjiga o Krleži[31] (čitao sam je već prije godinu dana u rukopisu), ali je skupa: 120.000! Tko će to kupiti? (Već sam potrošio na Dedijerovu knjigu 140.000, ali to je preko 1.400 stranica koještarija, pa i – što je najglavnije – tračeva i inog.) Jesi li primio od Tadije njegovu novu knjigu pjesmica? Ove nedjelje putuje u Pariz na 9 dana slikar *Vilim Svečnjak*, pa će Ti se javiti telefonski – ne znam je li Ti pravo? On bi volio s Tobom malo porazgovarati i čuti što ima u Parizu vrijedno da se pogleda: izložbe, kazal. predstave, varijetei ili cabareti, gdje se mogu (kavane) vidjeti zanimljive ličnosti, *Pompidou*, možda ga Ti možeš informisati (on ima dovoljno novaca, iako ne previše, ali dovoljno za kakvu ulaznicu, taxi i sl, a klinke ga, vidim, više ne interesiraju). Ako nećeš imati s njime posla, lako Ti je reći na telefonu da žališ što baš putuješ u Versailles ili sl. Ja bih Ti preporučio da s njim stupiš u vezu, jer je fini gospodin i zabavan, svašta zna pripovijedati. (A i Ti znaš pripovijedati kao i svi starci o prošlim vremenima – što više nikoga ne zanima – i anegdote, ne gledaš, brate, u budućnost svijetlu, kao mi ostali, mladi, čak u 1983!) (Drugo je pisanje i u pisanju: to je čarobna kutijica...) (Zbilja, bilo bi zgodno kad bi ga upoznao sa Sartreom – drugi ga, veli, ne interesiraju, možda, ipak, kakva mačka.)

Nadam se da će Te ovo pisamce zateći u Parizu, valjda nisi opet otputovao (u Kinu? Japan? Meksiko?) Ja ću kad dođe lijepo vrijeme u svoju vikendicu, ali do toga će biti još podosta vremena, dočekat ću i Tebe u Zagrebu, ostaneš li dotle još živ (s vama devedesetgodišnjacima ništa nije sigurno).

U to ime primi pozdrave...
Milan S.

* * *

Parigi, il 18. XII. 84.

Nisam Ti mislio pisati ni zaželiti sve najbolje povodom Božića i Nove godine, jer budući da sam Ti pisao po primitku Tvoje knjige, a Ti ostao bez odgovora. Pomislio sam: Milan ode u trapiste, dosta mu je vanjskog svijeta i pisama kojekakovih korespondenata.

Elem, jutros dobih od Tebe vijesti i, evo, pišem. Po redu.

A najprije: želim Ti što sebi želiš, amen.

Otkada postadoh djed, ostao sam kakav i bio: dođe unuk Julijan, živ bio, glave se nanosio, a djed, djed, starac, pase 73-ću i tu nema pomoći, odoše kola niza stranu, tandrkaju, odskaču, svaki dan nešto se slomi, jadni djed. Moram Ti reći da Julijan (pase četvrti mjesec) ne pokazuje ni najmanji afinitet s književnošću: jesti, spavati, slušati djeda koji mu priča gluposti (smije mi se u brk), i to bi uglavnom bilo sve. (Ja vjerujem da i mala djeca razumiju što im meljemo.)

Ne pišem ništa, ispraznio se. Pokupio sam neke "mudre" iz mojih džepnih dnevnika i sve stavio pod naslov: *Pabirci iz napabirčenog* (51 strana). To šaljem Branku Matanu, ne da to objavi u *Gordoganu*, nego da čuva ta biserna zrnca, a kad ja odapnem, da radi od toga šta hoće...

Ono o *Mulcima* (jeba i njih vrag!). Poslao sam ih Tadiji ima tri dobra mjeseca, i čuh ovih dana, usmeno, da je Tadija već predao rukopis Crnkoviću. Šta je dakle na stvari, ni sam ne znam. Sve se bojim da će i to u vodu: vijesti otamo od nikoga, odnosno od Znanja. Budi rečeno među nama: na to više i ne mislim. Neka bude šta će biti...

Ono o mom članku u *Le Monde*. Ovaj list obavještava svoje čitaoce lih o knjigama na francuskom, tako moj (nepisani) članak otpada. Uostalom ni o mojoj *Bohemi* (a radilo se o Parizu) nije bilo ni slovca, ni u *Le M.* ni nigdje drugdje. Kada Te prevedu na francuski, sigurno će se govoriti o Tebi. Počekaj! tko čeka i (ne) dočeka.

Hvala Ti na strani *Poleta* (alà smo poletni!) o *Stvaralaštvu* i *Bohemi*. Spomenut i ja, tako je ime moje opet spomenuto. (Zato mi se nekidan štucalo).

Evo me na kraju. Kad dođe k Tebi Hećimović pozdravi ga s moje strane i zaželi mu sve dobro. A Ti, Milane, nastavi radom, došao si na svijet da Te čitamo!

29 Očiti lapsus, *Telegram* u tom trenutku ne izlazi više od devet godina. Stradao je u razdoblju postkarađorđevskoga terora kada je zamijenjen novinama *Oko*, uređivanima na liniji nove politike. Vereš je vjerojatno Štambaka spomenuo u nekom članku u *Oku*. **30** Ovo nije jedini slučaj da Vereš piše o Štambaku, vidi primjerice – Saša Vereš: *Ta dobra stara bohema*, *Večernji list*, 17/1973, br. 4179, 24-25. 2. 1973, str. 35 (o *Pariskoj bohemi*). U antologiji *Hrvatski Pariz*, koju je Vereš objavio potkraj života, Štambak je uvršten u autore s najvećim brojem stranica: uz Matoša, Milkovića, Krležu, Slavka Batušića, Vladislava Kušana, Stojana Vučićevića i samoga Vereša (vidi – Saša Vereš, prir.: *Hrvatski Pariz; Antologija zapisa o Parizu*, Znanje, Zagreb, 1989, 368 str). **31** Stanko Lasić: *Krleža; Kronologija života i rada*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1982, 458 str.

Tvoj stari (djed) Dinko, gastarbajter na kraju Repatice (koja će se javiti 1986-e godine, zemi dalekozor, vidjet ćeš me, na repu Repatice, a ne ispod repa, jer nikada nisam bio podrepaš).

Dinko

Evo ti moje prezime na kitajskom jeziku:

* * *

Pariz 26 I 85.

Milane,

Tvoje me pismo obrad(ovalo): Tvoj duh je mlad, a komu je duh mlad i tijelo mu je mlado. (Mens sana in corpore sano, kako kažu Turci). I drago mi je da imaš mali broj, ali po izbor prijatelja, jer, veli Biblija: tko ima prijatelja našao je bogatstvo, a tko ima dva (to je moja misao), postaje kapitalist. Vidim iz pisma da Te i noge služe, jer posjećuješ Šohajeva; sjećam se njegovih slika (čak i jednog njegova autoportreta), ali, ne vjerujem da ga poznajem. Ovo Te ne mora zapriječiti da ga pozdraviš s moje strane.

A sada, po redu. Da, poslao sam Matanu *Pabirke iz napabirčenog*, ali sa nalogom, da to, ako šta vrijedi, objavi kad ja odem u raj (gdje ću Te čekati kao ozebao sunce, ali, ne žuri se!). Svakako znam da će u *Gordoganu* objaviti nekoliko strana iz *25 godina Pariza*.

Dakle, uskoro ćeš mi biti komšija u *500 g. Hrv. književnosti*. Nitko veseliji od mene! Je li Te obradio (ne shvati krivo) Hećimović? Jer, Milane, bez Tebe, *500 g.* bilo bi kao francuski ručak bez sira. Gurmand Brillat-Savarin pisa, davno, da je ručak bez sira kao lijepa djevojka – ćorava; Ćorav ručak, dakle.[32]

Ono o Tvojoj posjeti Crnkoviću. Zaboravio si, ali ne Tvojom krivnjom, da ga pitaš šta je s *Mulcima*. Ja se više i ne pitam. Toliko mjeseci, odgovora nema. Ja sam tu knjižicu napisao davno – ima četvrt stoljeća – pa *Mulci* spadaju u zastarjelu literaturu, jednostavnu, priprostu, bez tehničkih skokova i zamršaja koji i u Zagrebu kotiraju. Premoderni smo, ne ja, moji su uzori Homer i Zagorka. Možda su recenzenti vudreni slijepim Borgesom, toliko u modi kod nas? Svejedno, pozdravi Crnkovića kad se vrati s bolovanja, ja sam mu uvijek zahvalan na objavljivanju *Boheme*. Odbolio (prebolio) sam mnoge boljetice pa i pogreb *Mulaca*. Requiem aeternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis.

Da ubijam vrijeme, znaš kaj delam? Spremam knjigu *Francuske proze* od 16-og st. do danaske. Svakom piscu dvije-jednu, pet strana, u mom prijevodu. Velik posao, ali gurat ću dok mognem. "Bolje je istrošiti se radom nego za'rđati", reče Diderot. (Isti je pisao: "star, bolestan, siromah, rđav pjesnik, ah! kakva uloga, gospodine!" Slabiji pisac mjesto uloga, napisao bi: život).

Predjuče dobih iz Splita *Mogućnosti*, broj 10-11, 1984; s pogovorom i bilješkama – četrdeset strana. (Eshilovi *Perzijanci*). Nastojao sam da slijedim stopu u stopu Eshila, polagano, a već neki pametni štioc (možda Nietzsche?) primijetio je da Eshil odgovara skulpturi predklasičnoj, to jest nepokretnoj (pokret unutarnji ali ne i vanjski), gdje su noge slijepljene, ruke opuštene, pogled nepomičan etc.

Djed sam kakva samo da tražiš. Sviram Julijanu na usnoj harmonici naše napjeve; sav trepti i cepti. Pase četvrti mjesec i po, kad spava, spava, kad jede, jede, kad je budan igra se, samo se pokoji put naljuti kad mu mali medo ili zec ne daju odgovora, a mi mu dajemo odgovor, pa je na čudu. Sveusve, raste dobro, do sada nije bilo nikakvih poteškoća, tako i nastavilo se.

Eto, Milane, pri kraju sam (pisma! nadam se!). Najprijateljskije Ti stišćem poštenu desnicu, Tvoj
Dinko Štambak, svirac u usmenu harmoniku.

Dinko

32 Jean Anthelme Brillat-Savarin, 1755-1826. O njemu vidi u staroj seriji *Gordogana* – Roland Barthes: Čitanje Brillat Savarina, prev. Željka Čorak, 12/1991, br. 34-35, rujan-prosinac 1991, str. 65-79.

IZABRAO I PRIREDIO: **Branko Matan**

Svi smo znali da Josipu Horvatu pero ne spava

Dva pisma Marijanu Matkoviću iz 1984.

Dinko Štambak: Pisma Marijanu Matkoviću
(2 od 11)[1]

Pariz, 3 travnja 1984.

Dragi Marijane,

juče popodne primio sam *Forum* (zima 1983). Imao sam namjeru da gledam na televiziji, po večeri, Viscontijev film *Osuđeni, Prokleti*, tako nešto,[2] o tragediji jedne njemačke familije u dane nacizma. Trajanje: tri sata. Rekoh si: pregledat ću *Forum*, razrezati strane, pročitat ću pokoju pjesmu, nastavak sutra. Večerali smo (Mira, ja, kćerka i zet). A propos, Claire je u blaženom stanju već tri mjeseca, ako sve krene kako treba bit ću djed tamo u rujnu. Znaš li onu – istinitu – o Max Grutchu,[3] kad je postao djedom? – Jesi li sretan što si djed? pita ga neki prijatelj. – Presretan, samo... sad j... babu), par minuta gledao vijesti (ekonomija, Liban, atentat u Jeruzalemu), naljutio se: ajde se j...te s takvim vijestima, i počnem čitati Tadiju na zagrebačkoj televiziji.[4] Žena me zove iz svoje sobe: počelo je, šta čekaš!

(Došao sam do kraja Tadijinih odgovora, zaklopio *Forum* i prevalio se na krevet da gledam drugu polovicu filma. I ubrzo sam zaspao. Naime, otkada imamo televiziju u bojama, lako zaspim u nadi, valjda, da će moji snovi biti obojeni, urajeni. Probudila me stopanjica: gotovo!) Umjesto da idem u krevet, vrag mi ne dade mira, nego ponovo proštijem razgovore s Tadijom, koji, umjesto da me uspavaju, rasane me do kraja, kao da sam s Tadijom u Gajevoj 2 A, te o spavanju nije bilo ni govora. Pripalim *gitane* i krenem za stopama ... pogađaš čijim stopama. Ti ne voliš komplimente, ja ih ne volim davati, dozvoli da Ti kažem samo ovo: tabanaj! tabanaj![5]

Tabanao si i kroz Tipografiju. Možda znaš, da sam i ja bio obzoraš, večernjaš, listojutrenjak (od jeseni 1940. do ulaska Nijemaca u Zagreb), i kao takav objavio sam u *Tiplistovima*, s potpisom ili bez, članćića o izložbama, knjigama, pa i nekoliko reportaža o noćnom Zagrebu pajzlova u Petrinjskoj ulici etc. Spominješ Gamu. Vidio sam ga obješena s drugovima. Branko G. bio je rođen novinar,[6] dobar čovjek i prijatelj. Dakako, upoznao sam se i s Horvatom. Ti kažeš: "građanskog piš me v rit", a ovu kratku i velelijepu rečeničicu Josip Horvat često je izbacivao. Svi smo znali da mu pero ne spava, i cijenili smo ga kao pisca po onome što je već bio objavio. Ti si ga sada postavio na mjesto koje mu pripada, merci! U tom liberalnom društvu ja sam bio neopasni nihilista a takvih kakav sam bio ja bilo je u Zagrebu na buljuke, zbog ovih ili onih razloga. Od te boljetice oslobodio sam se kad sam se našao na cesti, odnosno onog dana, kad sam napustio Tipografiju s ostalima kad smo vidjeli njemačku motorizaciju u našem belom Zagrebu. Nastavak nam je predobro poznat, stop.

Meni, a nesumnjivo i mnogim drugima, otkriće su strane o Stipici Radiću. O njemu i o Marženki mnogo mi je pričala pokojna (umrla lani u ožujku, u Parizu) Anica Junek koja je, do polaska s Junekom u Pari, radila u Radićevoj knjižari u Ilici (ne varam li se), i tu upoznala cijelu Radićevu familiju.

"Kaj to vi pijete? Travaricu? Imotsku? Dajte nam daklem dve travarice. Imotske" (*Forum*, str. 915).

01 Pisma se čuvaju u obiteljskome arhivu, ustupio ih je sin Ivan (Vanja) Matković. **02** Luchino Visconti: *La caduta degli dei*, 1969, francuski naslov *Les damnés*, hrvatski *Sumrak bogova*. **03** Očito Groucho Marx. **04** Transkript televizijskoga intervjua s Tadijanovićem – Ivan Hetrich: *Dragutin Tadijanović na Zagrebačkoj televiziji*, *Forum*, 22/1983, br. 10-12, zima 1983, str. 887-912. **05** Marijan Matković: *Stope na stazi; Godina 1983; Deset fragmenata*, *Forum*, br. 10-12, str. 913-959, pretiskano u knjizi – Marijan Matković: *Stope na stazi*, knj. 2, HAZU-MH-NZMH, Zagreb, 2001, str. 218-266. Ova epizoda Matkovićeve serije zapisa pod zajedničkim naslovom *Stope na stazi* bila je, stjecajem okolnosti, posljednja koju je napisao i objavio. Posrijedi je, bez sumnje, jedan od najljepših Matkovićevih tekstova. **06** Branimir (Branko) Gršković, 1908-1945, potpisivao se kao Gama.

Dinkova radna soba u rue Thouin 12, 1988, u sredini police na prednjoj strani stola vidljivi su primjerci časopisa *Forum* i *Gordogan* sa Štambakovim tekstovima – snimio Ivan Picelj

Kad dođem u Imotski, predložit ću općini da Te imenuje počasnim građaninom Imote, a ako to ne upali, spustit ću se u polje, otići ću do Vinarije i reći ću direktoru Branku da Ti pošalje nekoliko flaša *Ive*, travarice koja ubija sve mikrobe i viruse. Ni vraga da je nisi zaslužio!

Sada mi se žuri, idem na poštu, stigao nekakav paket. Ako je iz Imotskoga, sigurno će u njemu biti i travarice. Nasmij se mojim naklapanjima bez glave i repa, pozdravi sve kojima je drago da ih se sjećam i da si mi zdravo dobro. Tvoj

Dinko

* * *

Pariz, 25. IV. 1984.

Dragi Marijane; brzo je stiglo Tvoje pismo iz Opatije u grad "epistolarne književnosti", kako Ti nazva Pariz, a tu ima mnogo istine. Poznata su pisma (pisana grčki) Julijana Apostate, koji je bio zacaren baš u Parizu. U jednom od pisama opisuje rijeku Senu (Sequanu, a i danas Grci je zovu Sekvanom): bistru, pitku, bogatu ribom etc. Voltaire je napisao oko 50 iljada pisama (objavljeno 47.000), a u jednom sam našao i ovu: Qui plume a, guerre a. Moja parafraza: tko se laća pera, laća se mača. Itd. Znaš li da je Anton Čehov bio u Opatiji (Abacii) oko 1900, malo pred smrt i u jednom pismu – imam ga na ruskom – veli: "U Opatiji vrijeme prekrasno. Od prvoga dana do danas copaju kiše bez prestanka". Ti si sigurno bolje sreće. (Bio sam i ja dan-dva u Opatiji, ali sam stanovao u Volosku, koji mi se neobično sviđa. Pecao sam ribu, bez uspjeha). I zašto moraš navrat nanos da se vraćaš u Zagreb!

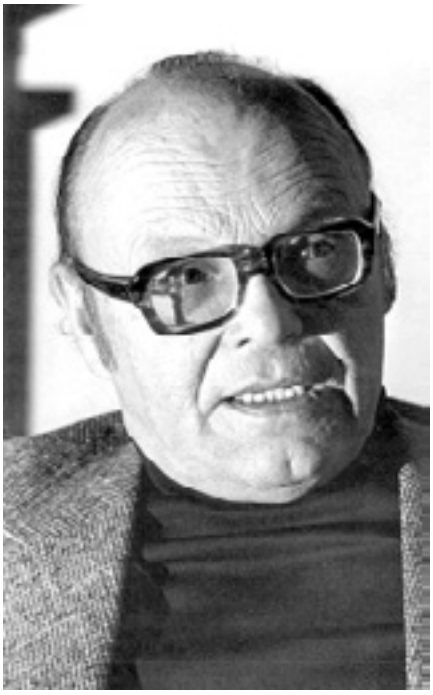

Marijan Matković

Još se nadaš obreti u Parizu. Ako se nađemo u Parizu polovinom lipnja, mogli bi zajedno odletjeti u Zagreb. Dani će sigurno biti lijepi (ovih dana pravo proljeće, ruknulo je svom snagom), pa bismo lutali Parizom, sjedali pred kavane, promatrali prolaznike (svaki peti afro-azijat) i vodili razgovore kao godine gospodnje 1956!!, snižena glasa, duha ispunjena planovima (ovo pomlađuje!)... Dakle, dođi!

Što se tiče *Perzijanaca*, i ja sam *skrpljen* - strpljen, kako Ti kažeš citirajući nekoga. Više volim da moj rukopis ostane kod Tebe, nego da se skita od nemila do nedraga. Preveo sam Eshila sebi za "zabavu", a kad mi je kaz. Gavella telefoniralo da im pošaljem jednu kopiju (doznali su da to prevodim preko jednog našeg zagrebačkog geistesarbeitera) to sam i napravio da obradujem duh našega Gavelle s kojim sam 1948. lutao Parizom od jutra do naveče (pio je dosta pive), a iste godine probdio na Pont Des Arts s Krstom Hegedušićem od večeri do zore. Elem, zadrži *Perzijance*, stavi ih pod tri brave da ne klisnu... Poslavši dakle Gavelli jednu kopiju, odlučio sam se da ih pošaljem i Tebi. Nesumnjivo, Klaićev prijevod i moj uvelike se razlikuju, jer između mene i Eshila nije bilo ni dlake razmaka, prilijepio sam se uza nj kao uš, što možda nije najbolji način prevođenja. Ne poznajem Klaićev prijevod. U knjizi *100 najvećih djela svjetske književnosti* našao sam dvije-tri strane *Perzijanaca* u prijevodu Tona Smerdela; prijevod prozračen, razrijeđen, dakle različit od moga. Naš domorodac Ilir, sveti Jere, napisao je svoju teoriju (prva ona Ciceronova) u jednom dugom pismu o prevođenju. On, među inim, veli: spasiti duh originala, a kad se u tekstu (Biblijama) očuju božije riječi, treba ih prevesti riječ po riječ. Donosi primjere, a ja Tebi donosim početak Thore (Geneze): *Berešít bar Elohím: u početku stvori Bog* ... Ja se držao one: riječ po riječ ... s kraja na kraj, pa šta ispalo!

Dakle, dovidova, ovdje ili u Zagrebu. Pozdravi svoje *forumaše*. Živ mi bio, glave se nanosio, stazama tabanao, ciao

Tvoj Dinko Štambak

PRIREDIO: **Branko Matan**

Tko u malo gleda, malo vrijedi

Dopisivanje s Brankom Matanom, 1981-1987.

Prepiska Dinko Štambak – Branko Matan
Štambakova pisma: 12 od 12
Matanova pisma: 2 od 2[1]

Branko Matan
41000 Zagreb
Pantovčak 23

Dinko Štambak
12 rue Thouin
75005 Paris

Poštovani gospodine Štambak,

da li bih Vas smio zagnjaviti, odnosno, uobičajenije rečeno, zamoliti za pomoć, u jednoj stvari? Jedine bi mi isprike mogle biti to da više ne znam kome bih se još mogao obratiti u Zagrebu (s obzirom da mi ovdje već valjda desetak ljudi nije umjelo pomoći) te činjenica da su me mnogi (primjerice: Zuppa, Ivšić, Picelj ...) upućivali na Vas.

Riječ je o ovome: prije godinu-dvije kupio sam u Parizu jednu razglednicu (fotokopija priložena uz pismo) koja mi se toliko svidjela da sam je odlučio uključiti, kao ilustraciju, u prozu na kojoj radim u posljednje vrijeme ("uključiti" na način unekoliko sličan – ovdje, dakako: "si licet parva..." itd. – Bretonovom obrascu korištenja fotografija u *Nadji*).[2] Problem mi je, međutim, što nikako ne mogu ustanoviti tko je osoba, imenom *Charles Leroux*, prikazana na njoj. Tražio sam u Larousseu, i u još pregršt sličnih publikacija, ali bez uspjeha. Dakle, moje pitanje-molba bilo bi: tko je taj Leroux?

Usput bih Vas rado pitao još nešto: da li je doista istina da je rukopis Vaše knjige *Djetinjstvo* bio odbijen od naših izdavača? Tako mi, naime, kaže g. Picelj dok mi je jutros diktirao Vašu adresu, a u odgovoru na moje pitanje o tome kada će se konačno taj tekst moći čitati u cjelovitom, "knjiškom" obliku. Ako je tome zaista tako, tada ne znam kako bi se drukčije tu činjenicu moglo nazvati do sramotnom za ovu našu, kako se to pomalo glupavo veli, "kulturnu sredinu".

Gospodine Štambak, nadam se da ćete imati razumijevanja za moju ljubopitljivost te da ćete mi oprostiti na smetnji.

Srdačno,
Vaš
Branko Matan

PS: Moguće je da Vam je moje ime poznato kao urednika časopisa *Gordogan*.

Zgb, 26. 11. 81.

* * *

01 Ovdje se donose sva pisma koja sam posljednjih godina uspio pronaći u svojem osobnom arhivu, uglavnom posve nesređenome. Pisma su se nalazila u raznim fasciklima i ladicama, ispadala iz knjiga, ležala ispod hrpi kojekakvih papira. Vjerojatno će se s vremenom pojaviti još poneko. Dio Štambakovih pisama zauvijek je propao, jer sam ih u doba kada sam ih primao, znači osamdesetih godina prošloga stoljeća, držao u „službenoj pošti" časopisa koja se tada nalazila u prostoru redakcije u Mihanovićevoj ulici 28. U drugoj polovici desetljeća, negdje 1987-1988, došlo je do poznatoga sukoba uredništva *Gordogana* i našega izdavača, Centra za kulturnu djelatnost (odnosno Omladinskoga kulturnog centra), i tada je jednoga dana – u sklopu sukoba – šef izdavaštva te kuće, Slobodan Šnajder, cjelokupnu časopisnu arhivu bacio u smeće, uključivo registratore s korespondencijom. Nešto je mojih pisama, po svemu sudeći, sačuvano u stanu Štambakovih u Parizu, u još nepregledanome dijelu ostavštine. Dva koja se ovdje objavljuju prepisana su iz indigo-kopija koje sam bio napravio kucajući ih na pisaćemu stroju.

02 Ta "bretonovska" knjiga zvala se *1979, kristalna pukotina* i nastajala je paralelno s istraživanjem života i rada Zvonimira Richtmanna. Knjiga na kraju nije završena, ostalo je dosta rukopisa i dva objavljena ulomka: *Sainte Chapelle, 1979*, Odjek, Sarajevo, 35/1982, br. 7, 1. 4. 1982, str. 18 i 26. (preneseno u antologiji – Saša Vereš, prir.: *Hrvatski Pariz; Antologija zapisa o Parizu*, Znanje, Zagreb, 1989, str. 359-368), te niz fragmenata u koji je bio uključen i ovaj "lerouxovski": *Zapisi iz blizine*, *Gordogan*, 4/1982, br. 10-11, siječanj-travanj 1982, str. 25-37. Reprodukcija razglednice na kraju je donesena bez objašnjenja o Lerouxu, u legendi je bio samo kratak citat iz glavnoga teksta (str. 31).

Branko Matan, snimljeno početkom osamdesetih godina, vjerojatno 1981, na Stradunu, u vrijeme rada na Dubrovačkim ljetnim igrama (program Dubrovačkih Dana mladoga teatra)

Charles Leroux, razglednica za knjigu *1979, kristalna pukotina*

Boris Hudoletnjak, Ivan Picelj, Ksenija Jančin, Štambak, Beti Korać (supruga Vjerana Zuppe) i Zuppa – Atelier Petra Dabca, Ilica 17, Zagreb, 19. lipnja 1980, snimio Petar Dabac

Pariz, 8 XII 81.

Cijenjeni Matane,

listao sam, kao i Vi, Larousse i ine enciklopedije i konačno isprpao Charlesa Lerouxa u jednoj velikoj enciklopediji slikarstva. Dakle, Marie Guillaume *Charles* Leroux (u enciklopediji *Charles* a onda vidjeti *Marie G. L.*), sin istoimenog slikara, bio je slikar (kao i otac mu), rođen u gradu Nantes 1846. Uglavnom pejzažist, pa je oko 1926. dobio čak i nagradu. Enciklopedija ne donosi godinu njegove smrti.

Inače, svi znanci, među kojima je i veoma kulturnih ljudi, davali su mi isti odgovor: možda je to neki clown. Ja sam tvrdio da bi to morao biti padobranac iz godine, recimo 1900, jer tada su se s Tour Eiffel spuštali padobranci na Champs de Mars (na crtežu: prostor desno od Eiffelove kule). To su bili baloni Montgolfier ali koje su sami padobranci izduvavali i tako padali na zemlju, živi i zdravi. Na crtežu je portret Lerouxov: brkovi iz godina 1900. Pitanje: da li je sam Leroux napravio ovaj crtež i dodao svoj portret? To ne bih znao reći. Možda je za Vas najvažnije da sada znate tko je taj Leroux, a zahvaleći Vašem pitanju eto i ja doznadoh za nj. Hvala![3]

Kada će četvrti *Gordogan* na danje svjetlo? Radovanov komad vidjeli su ove jeseni mnogi stanovnici Pariza, mogu Vam reći, sa zadovoljstvom. Među njima bio sam i ja.[4]

Želio bih da mi javite da ste dobili moj odgovor. Vraćam Vam i fotokopiju. I mnogo Vas pozdravljam

Dinko Štambak

N. B. Je li Vam poznato imotsko vino *Matan?* Probajte ga dok se nije u nj salila hemijska znanost ...

* * *

Pariz, 28. XI. 1984

Dragi Branko,

juče sam bio sa Zdenkom[5] koji mi je izručio Tvoje pozdrave (uzvraćam Ti ih od srca!) i iznenadio me viješću da *Gordogan* plaća honorare! i da tražiš da Ti pošaljem žiro račun. Na honorar nisam ciljao, ali kad je tako, evo Ti mog broja:

Zagrebačka banka, Trg Republike, 10
30101-620-16-100-23 20195480.

Što kažeš da javim i općinu, mislim, znam da je to nepotrebno jer *Forum* šalje mi honorare na gornji broj bez oznake općine, već godinama. Dakle, bez brige.

Ne želim Te zatrpavati mojim rukopisima, dosta si se namučio i s *25 god. Pariza*. Ovih dana mislio sam na Te povodom – ne boj se! – *Pabirakâ iz napabirčenog*. Was ist das? Pabirčim po mojim dnevnicima u koje godinama ubacujem koješta: tuđe misli, vlastite kojekakovice o knjigama, rečenicama, stihovima, dakle nešto kao put kroz knjige; kako je moj rukopis jezovit, to sam počeo kuckati – uredno! – na mašinu fragmente – jer radi se o fragmentima o kojima – ne mojima! – veoma se lijepo izrazio Novalis u vremena ona. Elem, ako to dovršim, rekoh, šaljem Branku da to objavi kao moje posthumno (malo umno!) djelašce od pedesetak strana. Dakle, ako *Pabirke* dovršim, šaljem Ti ih a Ti s njima u ladicu pa kad čuješ da i ja odoh kud za vazda gre se, radi što hoćeš. O.K?

Kada ćeš na ove strane? Kada ću ja tamo? Ne znam; zimi nerado putujem, to više što se držim one Mallarméove: zima je par excellence stvaralačka sezona, u mom slučaju: sezona rada, stvaralaštvo ostavljam pozvanima.

Kad izađe *Gordogan*, pošalji mi jedan (bolje: dva) primjerak. Hvala unaprijed.

03 Ono što je u to doba bilo gotovo nemoguće naći i pouzdano ustanoviti, danas se – zahvaljujući digitaliziranoj komunikaciji – može iskopati u nekoliko minuta. Pitanje o Lerouxu pitanje je za koje je internet idealan izvor. Evo sažetka:
Charles Leroux (pravim imenom Joseph Johnson), 31. 10. 1856, Waterbury, Connecticut, SAD – 24. 9. 1889, Reval (Revel, Tallin), Estonija. Bio je aeronaut, čovjek koji se dizao u zrak balonom, a zatim iskakao iz njega i spuštao na zemlju padobranom. Počeo je skakati 1886, prvi put u New Yorku. Godine 1889. imao je evropsku turneju u kojoj je prikazivao svoju vještinu u nizu zemalja i velikih gradova (Berlin, Bremen, Moskva, Petrograd, Odesa, Varšava, Riga, Škotska, Engleska, Austrija ...), turneja je završavala u Estoniji, u Revalu (gradu koji se od 1917-1918. zove Tallin). Skok je bio planiran za 22. rujna, zbog lošeg vremena odgođen je dva dana, tada je – bez obzira na činjenicu da se vrijeme nije popravilo – odlučio izvesti skok, ne prihvaćajući savjet svoga impresarija. Vjetar je bio prejak, naglo ga je udaljio od obale i zatim oborio prema površini mora. Pomoć s obale stigla je prekasno, čini se da je uzrok smrti bilo utapljanje. Leroux je pokopan u Estoniji, tamo mu je podignut i spomenik. Godine 1989. u Tallinu je objavljena knjižica o njemu – Isidor Goldman i Ants Künnapuu: *Charles Leroux' viimne hüpe*, Valgus, Tallin, 1989, 45 str.

04 U listopadu 1981. premijerno je izveden *Kralj Gordogan* u Théâtre de la Cité Universitarie. (Dio ovih fusnota sastavio je Nikola Štambak, bit će označene inicijalima NŠ.)

05 Zdenkom Blaževićem. U lipnju 1982. proveo sam nekoliko dana u Parizu, na proputovanju u London. Bio sam tada Blaževićev gost u stanu u rue Mouffetard, u kojem je živio sa suprugom Vladimirom. Još iz Zagreba imao sam dogovor – valjda pismima, možda i telefonom – da se sastanem sa Štambakom i da se prvi put "susretnemo u živo". Dogovoreno je da se nadjemo na trgu Contrescarpe, veoma blizu Blaževićeva stana, a samo nekoliko koraka od Štambakova u rue Thouin. Na sastanak sam poveo Blaževića – ali tek nakon što mi je uspjelo skršiti njegov silan otpor ideji da upoznaje nekog "hrvatskog književnika" (predvidljivo teškog gnjavatora, intelektualno skučenoga, koji stanuje u opasnoj blizini). No odmah na početku, u prvih nekoliko minuta poslije upoznavanja, bilo je očito da je moj prijatelj Zdenko očaran Štambakom. A i da je Štambak pozitivno reagirao na novo poznanstvo. Otputovao sam u London zadovoljan, znao sam da su obojica u dobrim rukama. Jedan od tih pariških dana bio je 11. lipnja 1982, datum pamtim jer sam ujutro kupio dnevnik *International Herald Tribune* i saznao da je dan ranije u Njemačkoj umro Rainer Werner Fassbinder.

Tvoj Dinko Štambak, gastarbajter na Kumovoj slami.

(N. B. Skoro će treći mjesec da sam djed. Unuk, Julien, ne pokazuje ničim da će krenuti mojim stopama. Pametan unuk, vjere mi!)

* * *

Pariz, 15. III. 1985.

Dinko Štambak:
Opera Omnia

Dragi Branko, želiš, reče mi predjuče Zdenko, da Ti pošaljem popis mojih "djela".[6] Evo Ti ga, ali ako sam nešto ispustio, prebaci to na moje godine u koje su se strovalile, po svoj prilici, neke sitnice. Ali tko u malo gleda, malo vrijedi, veli se u Imotskom. Knjiga je knjiga kad je štampana, pa o rukopisima ne govorim, a ipak da Ti ih najprije spomenem. *25 godina Pariza* (krajem ove godine bit će 40 godina da sam u Parizu!), iz kojih si Ti izvadio nekoliko strana za *Gordogana*, hvala Ti! Čuo sam da je moj romančić *Mulci* odbijen kod Znanja (gdje je bila objavljena moja *Pariska Bohema*) jer, kako mi pisa jedan prijatelj, "književno tanak, a bez interesa za čitatelje". Tekstuelno. Možda znaš da sam godine gospodnje 1968. potpisao ugovor za *Mulce* i *Grčke pute*. Recenzent je bio pokojni Pupačić. Drž tamo, drž amo, to nikada nije bilo izvršeno. (Sačuvao sam ugovor s Maticom). Predlani, Kudrjavcev, u splitskoj novini *Slobodna Dalmacija* objavio je pohvalan, i podug, članak o *Mulcima*! Ranko Marinković, koji je imao jednu kopiju *Mulaca*, ponio ju je u Grafički[7] da ih on objavi. Konačno, stigoše jadni *Mulci* u Znanje gdje propadoše. O tome ćemo razgovarati kada dođem u Zagreb, krajem lipnja, nadam se. Pisao sam Tadijanoviću da uzme rukopis i da ću ga ja od njega uzeti (i misao mi je bila, da ga dam Tebi da ga čuvaš). U *Forumu* se nalazi jedan tekst od lanjske godine: *Teologija* i *Šuma*, autobiografski podaci o bivšem teologu, meni, i šumskom čovjeku (opet meni).[8] 103 strane. I izbor iz *Korabljice* (jedan dio *Korabljice Forum* je objavio 1981, 7-8 broj). *Korabljica* je nešto kao *Pabirčenja po pabirčenom*, što je kod Tebe. Sada, zabavljam se *Francuskom prozom* to jest, zamislio sam florilegij francuske proze od Rabelaisa do naših dana: prijevodi, bilješke. Mnogo posla, možeš i zamisliti, ali štono se kaže besposlen pop jariće krsti, tako i ja, moram nešto da radim da mi ne bude dosadno. A sada: na posao! i to ab ovo.

U *Jadranskoj Vili*, revijici izdavanoj u Omišu – urednik Jakov Tomasović, mali trgovac, pjesnik u mladim danima, objavio sam godina 1933-4-5 (ne varam li se), nešto proze i pojezije. (Tu je surađivao i Jure K(aštelan), Oton Gliha (pjesme!), Kozarčanin etc.).

U splitskoj novini *Jadranski dnevnik*, 1938, 14, 9. objavio feljton: *Glose o bohemima i artistima*. Dana 17. 9, Tin Ujević, ljut na moje *djelo*, odgovorio mi je u istoj novini u člančiću *Arteriogrami oluje*. Tinov odgovor ne nalazi se u njegovim *Sabranim djelima*, pa sam, da upopunim sabrana djela, Tinova, dakako, objavio u listiću *Imotskoj krajini* 1983, 1. kol. i moj člančić i Tinov odgovor. Lani, ožujak 1984, *Forum* je donio oba člančića unešena u moj feljton *Miscellanea*.

Hrvatska Revija 1937: *Radosni pesimizam Tina Ujevića.*

ib. 1938. (ili 9?), crticu *Povratak studenta*.

ib. 1939: *André Suarès*.

1939. u *Lirici Hrvatskih Sveučilištaraca* (zaplijenjenoj odmah po kraljevskoj policiji) mojih je osam poemata.

1940. u splitskoj *Jadranskoj Straži*: *More u francuskoj poeziji*.

1939: dao suradnju za *Hrvatsku Enciklopediju*: natuknice o modernim francuskim pjesnicima (prestao sam tu surađivati kad je nastao rat).

Krajem 1941, radim u Hibzu, s Goranom, Nazorom, Viznerom etc. kao korektor i prevodioc s francuskog. Preveo sam živote Chopina, Musseta, Luja XIV i Cervantesa. I *Ban Jellachich i Madžarska*, generala Neustädtera, dva sveska. Objavljeno bez mog imena, možda s toga što se tada nalažah u tamnici ne "cara bugarskoga", nego u prozaičnoj ulici Petrinjskoj.

U šumi uređivao *List brigada* (braće Radić, Gubec), ali dosta cenzuriran to jest povučen jer da je stil "zolinski", a sadržaj malo ideološki.

Pariz.

1948, u sorbonskoj reviji *Littérature Comparée*, broj 2, moja studijica o francuskim prijevodima *Hasanaginice* od kraja 18. st. do 1850: *La complainte de la noble femme d'Assan-Aga ou l'invitation romantique au voyage illyrien*. (To sam prebacio u hrvatski i objavio u splitskim *Mogućnostima* 1977.)

U tjedniku *Arts Beaux Arts*, 1948. članak o našim književnostima, zaboravih naslov, a članak izgubio.[9]

Revija *Sociologie et Droit Slaves* godinâ 1950-51. objavila je podosta moje suradnje o našem srednjevjekovlju i kasnijim stolj. do 18. st. To su studije o "bratovštinama", o statutima starih dalm. gradova, o mogućnostima da se iz književnih djela naših *začinja-*

06 Više puta sam mu – ne samo posredovanjem Zdenka Blaževića – predlagao da pokuša sastaviti svoju bibliografiju: što je pisao, što je o njemu pisano.
07 Grafički zavod Hrvatske.

08 Tekst je pod imenom *Mjesta i uspomene* objavljen u *Forumu*, knj. 52, br. 7-8, srpanj-kolovoz 1986, str. 100-163. **09** *Onze siècles de littérature*, *Arts Beaux Arts*, br. 178, Pariz, 3. rujna 1948. (NŠ)

vaca izvuku neki podatci o društvenom životu. Etc. U *Aktima* internac. kongresa sociologije u Rimu objavljeno dosta mojih priloga o sličnim (već nabrojenim) stvarima. Na ovo sve ja sam zaboravio ali od toga sam živio pune tri godine! Naslove mojih "studija" ne donosim, jer me to gnjavi. Na *Školi orijentalnih jezika* održao dvosatno predavanje o gorespomenutim stvarima (a 1947. ili 8. u seminaru komp. knjiž. o *Šekspiru u Francuskoj*) na staroj Sorboni.

Oko 1955, izd. kuća Le Seuil zatražila od mene da napišem recenzije *Ruku*, Ranka M., *Proljeća Ivana Galeba*, od V. Desnice i crtice, meni se bile jako dopale, nekog našeg pisca, ali zaboravih mu ime.[10] Preporučio sam sve tri knjige da budu prevedene na francuski, do čega nije došlo.

1958, izd. GLM[11] (koji je izdavao samo velike pjesnike) objavio je moje prijevode naše narodne lirike: *Poésies populaires des Croates et des Serbes* u sveščiću od pedesetak strana. Revija posvećena samo poeziji, *Le Journal Des Poètes*, Août-Septembre 1960, prenijela je i moje knjižice tri pjesme i vrlo pohvalnu bilješku o mojim prijevodima.

1967, *Encyclopedie des Oeuvres*, Laffont-Bompiani, Pariz, objavila je moje tri kartice o trima zbirkama pj. Tina Ujevića, ali bez mog imena. Četvrta kartica gdje sam pokušao dati *sintezu* (he! he!) Tinove poezije nije obj. jer prekasno im stigla. Na Tinu sam zaradio 60 franaka. (A tkono reče da poezija ne služi ničemu!).

Desetak, valjda godina, Francuska Radiodiffusion, sekcija za Jugoslaviju, prenosila je svake nedjelje naveče moje kulturne kronike pod imenom nekog vajnog i nekulturnog tipa laktaša. Rekoše mi da je Krleža (pokoj mu vječni!) volio moju emisiju o Julesu Verneu. Kad sam pisao o *Francuskom Slikarstvu* Ljube Babića, ovaj je pozvao u svoju hižu prijatelje i svi zajedno slušali moje mudrovanje. I bili veseli, a Babić mi i pismeno zahvalio.[12]

Tih kronika bi bilo do dvjesta, trista strana, ne znam ni sam, a pokojni Vaupotić u pogovoru moje *Boheme* donosi neke naslove.

Tri moje knjige, *Bohema*, Zagreb (1973), *Grčki Puti*, Split (1979), *Talijanski Puti*, Split (1977).

Podulji tekstovi objavljeni u splitskim *Mogućnostima*: *Recimo koju o Tinu Ujeviću* (1977, brojevi studeni i prosinac); *Djetinjstvo*, 1979, broj 4, 1979, broj 5, 1981, broj 5. U istim *Mog.* 1977. broj 1: *Dijalektika kule i izbe* (o Mažuraniću), ib. 1977, broj 10: *Tužna pjesanca o Hasanaginici* (moj prijevod s francuskog); ib. 1978, broj 6: *Razgovor prigodni uz 200. godišnjicu Rousseauove smrti*, *Mogućnosti*, 1984, broj 10-11 objavio je moj prijevod Eshilovih *Perzijanaca*.

U jednom predahu, ljeta 1980, u Parizu, napisao dvanaest crtica kojima sam dao naslov *Oko Modrog i Crvenog jezera*. Svih 12 crtica objavljeno je: dvije u *Imotskoj Krajini* (jedna prenešena iz *Foruma*, 1985), mislim 1980, dvije u *Mogućnostima* 1981, br. 11-12; jedna u *Republici* 1981, broj 12; sedam u *Forumu* 1983, broj 1-3.

1981, *Mogućnosti* broj 11-12, *Tragom Vergilija* (uz 2000 god. Vergilijeve smrti).

1980 u mjesečniku *Pričom u život*, pedagoško-pjesnički (burgijaški) ogled iz područja pedagogije.

U reviji psihoanalista škole u kojoj sam radio skoro 20 godina, *Le Coq-Héron*, 1977, broj 00 60, petnaest strana moje studijice *A propos de la tradition orale des Croates et des Serbes*, a u istom broju jedna strana o meni kao pedagogu koji pretvara u priču čak i grčku i latinsku gramatiku.

Grafički zavod objavio 1980. moj prijevod Sofoklova *Filokteta*, a prije toga Platonov dijalog *Kratylos*, Ksenofontov dijalog o *Tiraniji*. (1980).

1983. isti Graf. zav. objavio moj prijevod J. Cazotteova *Zaljubljenog đavola* 1983.

U splitskim *Mogućnostima* objavljen moj prijevod Eshilovih *Perzijanaca*, 1984, broj 10-11.

Forum je objavio nekoliko mojih ogleda o Vidriću, 1977, br. 6, Cesariću, 1981, br. 1-2, Tadijanoviću 1978, br. 12, *Džepni rječnik Pariza*, 1982, br. 4-6 i dijelove *Korabljice*, 1981, br. 7-8; lani *Miscellanea* (1984).

U listiću *Imotska Krajina* nekoliko kratkih zapisa o Tinu Ujeviću; jedan intervju, jedan intervju u *Slob. Dalmaciji*, jedan u *Startu* (1982, 6. II.).

I to bi bilo sve, bar ja tako mislim. Bibliografija o meni donešena je u *500 god. hrv. knjiž.*, iz pera dr. Br. Hećimovića (1983). Kako Ti rekoh, sad se bahćem s francuskom prozom. Proteći će dosta vode pod mostovima Seine do dana kad ću staviti tačku. Udro sam u posao kao da mi je 25 godina, a šta će to biti, ne znam ni ja. Tu će svakako biti štiva za nježne duše, za tvrde i zarđale duše, za mangupe, to će biti i hrestomatija, i *hrestomantija* za vjernike i heretike svih boja. Tako, završavam 19. st. s Jarryem, a počimam 20-o s – Claudelom. Lijep skok, kaj ne? i lijepo susjedstvo. Tako to mora jer je stvar u sebi takova.

Dosta sam Te izgnjavio. Kad izađe *Gordogan*, pošalji mi bar jedan primjerak. Zahvaleći Tebi, znat će se da sam još živ ...

10 Urednik Le Seuila Jean Cayrol je Dinku dao knjige na recenziju u proljeće 1961. (NŠ)
11 Éditions GLM (Guy Lévis Mano, pjesnik i izdavač).
12 Ljubo Babić: *Francusko slikarstvo XIX. stoljeća; Od Davida do Matissa*, Matica hrvatska, Zagreb, 1953, 368 str. i 68 str. s tablama.

Zdenko Blažević i Štambak, Pariz

Korice talijanskoga izdanja *Vile karabinke*

Daniel Pennac

Mnogo Te pozdravljam (a sad ću telef. Zdenku da sam Ti poslao izvještaj o mom *Radu*).

Dinko Štambak, djed

* * *

Pariz, 7 VIII 85

Dragi Matane,

juče dobio *Gordogana* (15-16, 1984) od prijatelja Ivana Picelja. Telefonski sam mu odmah zahvalio i izrazio moje veselje što uđoh u reviju bogatu obimom i sadržajem. A i s ovoga: Ti si spojio generacije jer tri suradnika, Tadija, Grga i ja mogli bi biti djedovima svima vama, mladim gordoganovcima. Merci! O ovom broju *G.* moći ćemo, nadam se, razgovarati usmeno, kadli tadli, za sada mogu Ti samo čestitati: tu je hrane uizobilj! samo grabi!

I meni je žao što se nisam vratio u Pariz via Zagreb. Kaži lijepoj Andrei[13] da sam u dalmatinskoj žegi imao (zaradio) bronhijalnu krizu iz koje sam se izvukao zahvaleći intervenciji brzoj u ambulantama Jelse i Makarske, te nisam imao snage da se vraćam u Zagreb, a još manje sposobnosti da s njom vodim – za radio – razgovor o *kulturi*. Nadam se da će doći i do toga. Mnogo je pozdravi!

A što da Ti kažem o Tvojoj bilješci o sudbini *25 g. Pariza?* Stavio si me na visoko postolje na koje mi je teško propeti se. Pokušat ćemo da ga zaslužim da Tebi nema nitko ništa prigovoriti. D'accord?

Dodatak. Je li Ti moguće da u nastavcima dodaš da su *bidonvillei*[14] nestali, a da je navala stranih studenata ogromna: samo u Parizu 50 hiljada stranih studenata! a kad sam ja došao na Sorbonu krajem 1945 u cijeloj Francuskoj nije bilo nego 60 hiljada francuskih studenata zajedno sa stranima!

Picelj mi je rekao da su naši zajednički prijatelji zadovoljni mojim prilogom. I to me raduje. Nego vijest da je Marijan Matković umro i bio pokopan predjuče teško me se dojmila.[15] Znao sam da je bolestan, ipak ovom se nisam nadao. Bili smo prijatelji i sve što sam mu slao, objavio je u *Forumu*. Ako poznaješ nekoga od njegove familije – recimo sina Vladimira[16] kog sam nedavno sreo u Parizu – izjavi moje žaljenje i tugu. Siguran sam da Zdenko poznaje Vladimira pa to reci Zdenku (i pozdravi ga kao i Vlatku).

Jesam li Ti u lipnju govorio da spremam *Izbor francuske proze* od Rabelaisa do danas? Odvalio sam dobar komad ali me još čeka velik posao. Vederemo. Neki mi savjetuju da prevedem Sofoklova *Edipa na Kolonosu*, kog je napisao u 83. ili 4. godini. Taj me komad – kog sam čitao u Sofoklovu *Kolonu* (Kolonos, kod Atene) – odavna priteže, ali... i ja sam u visokim godinama, kad se hoda po kući u papučama, pije kamilica...

Javi mi se kad nađeš vremena.
Pozdrav
Dinko

N. B. Reci Zdenku da sam svako popodne u Akademiji ali da ne vidim našeg znanca clocharda Daniela. Da nije u bolnici gdje mu ispumpavaju vino? ili je možda na Azurnoj obali, na godišnjem odmoru?

* * *

Pariz, 12. kol. 1985.

Dragi Branko,

opet Ti se javljam nakon nekoliko dana, a na ovo me potaklo pismo Milana Selakovića. Da Ti citiram iz istoga nekoliko stavaka.

"... veselim se da je počelo u *Gordoganu* Tvojih *25 godina Pariza* – sad se to vidi da je to *sjajno* (ja podcrtao), upravo onako kao što primjećuje Matan. Možda se time i smekša Crnković – sad ću lakše jurišati. (Moja op. to Milan kani ponuditi Crnkoviću *25 g. P.*). A propos, primjećuje Matan u fusnoti da sam to priredio ja za tisak, pa mi je došlo kao iznenađenje (što mene nimalo ne smeta) – valjda mu je dobro došao moj 'autoritet'?! Ne pada mi na pamet da bi kroz (durch) da i ostalo priredim za tisak.[17] Pa ako se

13 Andreji Zlatar, tada suradnici i urednici kulturne rubrike Omladinskog radija (Radija 101).
14 Vidi – *Dvadeset i pet godina Pariza (1); 1945-1970*, *Gordogan*, 6/1984, br. 15-16, siječanj-travanj 1984, str. 119. *Bidonville* je ime za periferijsko ilegalno naselje, evropsku favelu.
15 Marijan Matković umro je 31. 7. 1985.
16 Zapravo Vanju (Ivana) Matkovića.
17 U rečenici je, po svemu sudeći, nekoliko riječi u Štambakovu prepisivanju preskočeno (ili možda u pisanju, izvorno kod Selakovića). No smisao je očit: Matan je neznalica koja propušta najbanalnije lektorske stvari, poput germanizma "kroz", od "durch", možda i tzv. "dakanje". (Selakovićevo pismo ne nalazi se u dosad prikupljenoj građi, pa se rečenica ne može provjeriti.)
Ovo Štambakovo pismo nije mi onomad dobro sjelo. I to iz dva razloga: 1) podatak koji sam stavio u *Gordogan* ("Prvu 'epizodu' rukopisa za tisak je priredio Milan Selaković", str. 112), stavio sam iz jednog jedinog razloga, zbog toga što sam ga dobio od samoga Štambaka. Radeći na rukopisu bio sam tada, u toj prvoj epizodi, uvjeren da radim na Štambakovu rukopisu koji je prethodno bio "preorao" Selaković. 2) Selaković kao priređivač teksta, onaj koji bi dao *zadnju ruku*, načelno nije za *Gordogan* ni u jednom trenutku dolazio u obzir. Štambakov jezik je pun iregularnosti, raščupan, pomalo "divlji", bio sam si-

složiš napiši Matanu da mi dade ostalo što misli objaviti – rado ću se time pozabaviti (baš pozabaviti). Jer kao što znaš, sve je ostalo dozla boga neuredno i netko to mora dovesti u red i čistopis. I, pada mi na pamet, da bi uz to zgodno bilo donijeti onaj Tvoj foto-portret što ga je izradio mladi Dabac – ako je Tebeka zazorno da to predlažeš ovlasti mene da predložim Matanu."

Eto tako. Odgovorio sam Milanu – pred pet minuta – da Ti se javi, ali da mislim da si Ti već uspio pročitati strane rukopisa koje si odredio za iduće brojeve *Gordogana*. Ono o fotografiji. Pisao sam Milanu o crtežu pokojnog Drage Ivaniševića *Šetajući s Dinkom Štambakom* (1974) a taj crtež – i Place de la Contrescarpe – bili su izloženi 1978. u Likovnom odjelu Moderne galerije (Zagreb). Na tom crtežu mi se ne vidimo, a da smo se šetali Parizom, i to dosta, istina je. Radi kako znaš ... Inače dobio sam nekoliko usmenih priznanja za 15 strana *25 G.P.*

Još nisam dobio od Tebe *Gordogana* (sreća, da mi ga je poslao Picelj), nadam se da će stići.

Mnogo Ti srdačnih pozdrava.
Dinko

* * *

Pariz, 24. kol. 85.

Dragi Branko,

vrativši se u Pariz sa sela – juče krenuo, danas se vratio pod jesenskom kišom – našao sam Tvoje pismo od 20.8. (Brzo stiglo!) Ajde da Ti odgovorim na sve o čemu mi javljaš. Počinjem s kraja.

Drago mi je da se Zdenko i Vlatka uskoro vraćaju (i da će donijeti *Gordogana*). Reci Zdenku da je naš susjed, clochard Daniel umro u srpnju, gotovo iznenada i prebrzo. Pred moj polazak u Zagreb (15. lipnja), s njim sam se razgovarao i rekao mi je (potpuno trijezan): Ako nemaš moralne snage, sve ode sunovrat. Umro je od raka u grlu. (Još jedan dokaz da vino ne ubija raka!). Njegovi drugari nekako su tužni, sjede i polagano pijuckaju, ali bez veselja. I reci Zdenku, da je Akademija, otkada njega nema, nekako pusta, a ja sâm u njoj (ne računam u članove akademije Chope sve te turiste koji govore engleski, talijanski, njemački etc.

Drago mi je da će i u nastavcima *25 g. Pariza* biti ilustracija kakve si unio u zadnjem *Gordoganu*; dobro si ih izabrao. Ono da bi se Ti obratio nekim književnicima da nešto zuzucnu o meni u *Gordoganu*. Radi kako znaš, a ja, da Ti iskreno kažem, ne volim publicitet a još manje gnjaviti književnike koji imaju pametnijeg posla nego da se bave mojim poslićima. Htjedoh reći, ono što si Ti o meni rekao (u fusnoti) meni je dosta (i opet Ti hvala).

Milan Selaković (on je zaista kumovao mom ulasku u izdavačke kuće, da nije bilo njega, bog zna bi li *Pariska Bohema* ikada ugledala svjetlo dana) imao je lijepu nakanu da Ti pomogne u radu, jer zbilja, moj rukopis nije previše čitljiv. Jesi li me proklinjao dok si ga dešifrirao?

Hvala Ti što si se s moje strane žalovao Marijanovu sinu Vanji. Imam ovdje Marijanovu knjigu *Igra oko Smrti* koju mi je s lijepom posvetom poklonio u Parizu 30. I. 1956. Uskoro trideset godina! Kao da je to bilo juče ...

Ono o *Izboru francuske proze*. Radim na tome već mjesecima, ali još je tu posla i znojenja. Zamisli: 500 godina francuske proze! Rad po bibliotekama, prevođenje, bilješke o piscima ... a ja sam u godinama kada bih morao živjeti "mudro", u papučama, piti čaj od kadulje, ne napuštati sobe, zaboraviti štošta pa i Akademiju (koja je pedesetak metara od mene) a ostaviti *Izbore* mlađima, potkovanijima (ima i toga) etc. Ali, kako kažu Francuzi: vino je otvoreno, treba ga piti, ja nastavljam, gur gur, pa ako priđem kraju, otići ću u mirovinu, s pisaćom mašinom kroz prozor, zbogom, riječi. Exit.

guran da Selaković nema redaktorsko uho za čuvanje tih obilježja. *Gordogan* je tada – barem za moj račun – programatski bio protiv kljaštrenja jezika, protiv lektorskih "čistača", ovih i onih, karađorđevskih i protukarađorđevskih, protiv ujednačavanja, za "različite" hrvatske jezike. Žao mi je bilo da to Dinko, barem u ovom pismu, ne razumije. (Premda u nastavku diplomatski stvar rješava, na lijep način, pokušavajući obojicu svojih zagovornika i prijatelja zadovoljiti.)
Koliko sam ja, pak, tada malo znao i snalazio se slabije nego što bih to možda danas činio, druga je tema.
Ti "različiti" hrvatski jezici mogli su se sredinom desetljeća vidjeti i prostim okom, u pluralizmu pravopisnih praksi: u časopisu se istodobno, ovisno o volji autora, pisalo i "Evropa" i "Europa" (spominjem taj primjer jer se kočio u naslovima tada veoma čitanih tema posvećenih Srednjoj Evropi, pravim šlagerima toga vremena).
A početkom osamdesetih dao sam prevesti tekst Waltera Benjamina *Zadaća prevodioca*, činilo mi se da je ključna teza teksta slična i komplementarna onome što sam pokušavao primjenjivati u redakturi. Tezu Benjamin preuzima od glasovitoga Rudolfa Pannwitza, evo citata:

"Sloboda se naprotiv potvrđuje čistog jezika radi na vlastitom jeziku. [...] Luther, Voss, Hölderlin, George proširili su granice njemačkog jezika. [...] Istinsko značenje te slobode, a da ju ne imenuje ni utemeljuje, naznačio je Rudolf Pannwitz u izvođenjima što se nalaze u *Krizi evropske kulture* i koji se pokraj Goetheovih rečenica u bilješkama uz *Divan* smiju smatrati onim najboljim što je u Njemačkoj objavljeno uz teoriju prevođenja. Tamo se kaže: 'Naši prijevodi, čak i oni najbolji, polaze od krivog načela, oni hoće indijski, grčki, engleski jezik ponijemčiti umjesto da njemački poindijče, pogrče, poengleze.' [...]"
Pannwitz je, dakako, "naš Pannwitz", stanovnik Koločepa od 1921. do 1948, jedan od malobrojnih hrvatskih stanovnika evropskoga profila (pa, nimalo iznenađujuće, u nas gotovo anoniman).
Vidi – Walter Benjamin: *Zadaća prevodioca*, prev. Boris Hudoletnjak, *Gordogan*, 3/1981, br. 8-9, ožujak-lipanj 1981, str. 83-92, citat je sa str. 91. (Tekst *Zadaća prevodioca |Die Aufgabe des Übersetzers|* izvorno je objavljen kao predgovor knjizi Benjaminovih prijevoda Baudelaireovih pjesama iz *Fleurs du mal*. Knjiga je izašla u Heidelbergu 1923. kao – Charles Baudelaire: *Tableaux parisiens*. Tiskana je u bibliofilskoj ediciji u nakladi od 250 primjeraka.)

Ono o slanju (ako dođem do kraja!) rukopisa (*Izbora*) Goldsteinu[18] u GZH. Reci Albertu da ću mu *Izbor* poslati – želim poslati – ako ..., a želim i GZH-u financijsko zdravlje, tà i ptice pjevaju da je u fin. sosu.

Dok Ti ovo pisah, telefon. Sestra iz Imotskog. Da je kupila *Gordogana*. Kako vidiš, i tamo je pismena svijeta, a ne samo vina Kujundžuše, Matana ...

Želeći Ti sve najbolje, bolje, dobro – a kad je dobro, ne treba bolje – najsrdačnije Te pozdravljam

barba Dinko Štambak

* * *

Pariz, 12. V. 86.

Dragi Branko,

javljam Ti se, nekoliko minuta prije polaska u Akademiju. (Nekidan dvije dame, jedna iz Zagreba, druga iz Beograda, pronašle me u Akademiji i *citirale* moje cijele rečenice iz *Gordogana*! zar to nije slava"). Javljam Ti da sam stavio točku na moj *Izbor francuske proze* o čem sam Ti nedavno govorio u Zagrebu. Pisaca: 96; bilješka kraća ili dulja odulja o svakom piscu, kraći predgovor. Koliko je strana, neću da brojim. Elem, kako Ti rekoh, to ću donijeti u Zagreb – oko 20. lipnja, i predati Tebi ne za *Gordogan* nego da Ti to čuvaš i da, polagano pa s kruhom, tražiš (p)izdavača. Čini mi se, ili sam sanjao, da se je za to interesirao Goldstein von Graficzsky Szavod. Nastojat ću da ga sretnem jer zadnji put nismo se vidjeli, on bo imađaše virusnu gripu. Valjda se je otarasio tog modernog bauka. („Još Bauka starca k tome – što me rđa svjetovaše"). Ja bi želio da Ti to čitaš, dočitaš i da mi kažeš šta o svem tom misliš i da me posavjetuješ. Završio sam moj izbor s „novim romanom", u osinjak mlađih nisam dirao, nikad kraja ne bi bilo, a moj rukopis je dobrano nabubrio. U prvi mah mislio sam to predati kakvu profesoru u Zagrebu, ali sam se predomislio. Koliko čuh, profesori se tamošnji bave malo francuskom književnošću, te moj izbor pade na Tebe (oprosti!). I ja sam bio profesor, znam profesorske mane, pa mi je draže da se na moje strane nadvije neprofesorska glava i pamet. Ako Ti moj izbor odgovara, a Ti lijepo napiši pred-po-govor, kako hoćeš. Nije žurbe, pa ako to bude objavljeno poslije moje smrti, moje će se kosti razigrati u grobu. Posthumno djelo nije nepristupno autoru, kaj Ti na ovo?

15. ovoga, u petak, promocija knjige o Sadu u Paris Art Center Annie Le Brun. (Šaljem Ti ovu stranu pozivnice). Bit će sigurno svijeta, a bit će, kako mi to reče juče, i Pierre Naville za kojega, u posveti koju mu Annie posla, kaže: Vi ste jedini koji ste shvatili Sada.

Zdenka vidim povremeno, Radovana i Annie čujem na telefonu ponekada. Evo me pri kraju; pozdrav.

Tvoj Dinko

* * *

Pariz, 11. VIII 86

Dragi Branko,

javljam Ti se da Te pozdravim i da Ti kažem da mi je jako žao i krivo što se nismo sreli u Zagrebu pred moj povratak u Pariz. Valjda ćemo se sresti kadli-tadli...

I ovaj broj *Gordogana* je izvrstan (pročitao sam ga s kraja na kraj, čak sam ga čitao i u avijonu! pa i moj prilog). Kažu neki da je *Gordogan* najbolja revija u našoj republici!

Možda ne znaš, moji *Mulci* su već – konačno – nakon 20 i više godina čekanja objavljeni u splitskom *Logosu*. Još ih nisam dobio, a izdavači hoće pošto poto da dođem na promociju u Split i Imotski. Dao sam im znati da sam zapriječen, ali oni zapeli da moram doći, a ja odapeo: ne mogu! Valjda će mi ipak poslati bar jedan egzemplar da vidim moju mulariju u okviru civilizacije (u štampi). *Forum* će mi objaviti 100 strana. *Teologija – Šuma* u jednom od idućih brojeva.

Predjuče se vratio u Zagreb Zlatko Crnković; sreli smo se nekoliko puta u Akademiji (kavani La Chope, tu do mene) i umno smo zborili de omnibus et quibusdam aliis. Zdenko se vratio ima nekoliko dana. U naše razgovore uđeš i Ti. (Da li Ti se štuca?)

Javi mi se, ako imaš vremena. Zdenko ide danas u Notre-Dame da je gleda novim očima nakon čitanja onog što sam napisao – a Ti štampao – u *Gordoganu*.

Mnogo te pozdravljam.
Tvoj Dinko Štambak

* * *

18 Albert Goldstein, tada urednik u Grafičkom zavodu Hrvatske, kasnije u Augustu Cesarcu.

Pariz, 9. rujna 1986.

barba Ti se javlja odmah po primitku Tvog pisma (i *Prologa* i Begovićeva *Puta po Italiji*, thank you!), a da se ne mučiš, otvorio sam mašinu Olivetti da bude sve jasno i pristojno. Odgovaram redom:

Da li će Crnković objaviti *25 godina Pariza*, ne znam, a kad je on bio u Parizu pred mjesec dana ja mu o tom nisam govorio iako smo se sreli u Akademiji više puta. Vederemo. (Rekao sam mu da su *Mulci* konačno objavljeni u Splitu, gdje su se i rodili i svi pomrli, i stariji i mlađi, osim mene! Čuh da je u *Sl. Dalmaciji* bilo pisano ovih dana o *M.*, pohvalno, a čujem da je i *Imotska Krajina* također se pohvalno osvrnula na moju mulariju.)

Da Ti istinu kažem, ja bio i zaboravio da sam Ti poslao *Pabirke iz nepabirčenog* pa sam ta zrnca poslao *Mogućnostima* pa me zanima da li će to zrnevlje biti objavljeno tu. U stvari, to bi spadalo u *Korabljicu* koju je u dvama nastavcima objavio *Forum*, za vakta Marijana Matkovića. Uskoro će isti *Forum* objaviti moj tekstić (oko 100 strana): *Teologija; Šuma*. Ako *Mogućnosti* odbiju moja pabirčenja, radi Ti od njih šta hoćeš.

Ajmo dalje. Ono o kavanama.[cvv] Da Ti kažem istinu, kavanario sam ne mnogo. S Tinom ušao u nekoć krasnu Kazališnu kavanu, ušao sam najviše dva puta, sam pet ili šest puta. Kavane u koje zalažaše Krleža mi proleteri intelektualci nismo nikako zalazili, a jednom kad sam ušao u Nazorovo-Krležino Corso, kelner me najurio ko kurvu, jer nisam bio odjeven comme il faut, a cipele se jedva nazrijevale pod blatom. Dva puta sam bio u Medulić kavani i to bijaše sve. Studenti, pa i ja, zimi smo satima ostajali u Mliječnim restoracijama na Preradovićevu trgu, Giti i Dubravci. S Tinom sam više puta sjedio u njima. Čista "kavana", ta Gita i Dubravka, nikakve gungule u njima, studenti su tu najviše pripremali ispite. Pitaš me o konvencijama povodom kavana uopće. Morao si biti pristojno odjeven, miran u svom kutku, nikakvih skandala ne izazivajući, na kredu nije bilo ništa, moralo se plaćati. Mnogo bolje poznavao sam (poznavali smo) krčme dalmatinske u blizini Tip Topa. Krčme ko krčme. Jelo se, ne opijalo se. Ponekada glas Tina Ujevića orio se, mi mladi momci pobožno ga slušali. (Jednom, u Tip Topu, Tin izmlatio Viktora Vidu jer je ovaj tvrdio da je Ljubo (Wiesner) bolji pjesnik od njega. Viktor je bio podosta pod gasom. "Jao", vikao je gazda, Vojvođanin, "potukli se geniji"; i isprah Viktorovo okrvavljeno lice najboljom rakijom.) Dakle, o kavanama nemam šta da pričam. (U kavani Dubrovnik, 1941. ili 42, upalo redarstvo i sve legitimiralo. Racije, prave, izvodile su se na Jelačić placu. Zagrebačkim redarima i agentima potpomagali su i okupatori Nijemci.)

Ajmo dalje. 1945. zalazio sam, kao i prije, po birtijama, s Tinom najviše, rijetko nas je vidjela kavana. Pred moj polazak (povremeni) u Pariz, dobio sam karakteristiku u kojoj pisaše da volim kavanariti ...

O Hibzu. Hibz se nalazio u Berislavića [ulici] 2. Direktor Mate Ujević. Narodi i narodnosti u Hibzu: Hrvati, Srbi, Židovi. Sve nas je dobri i širokogrudni Mate imao pod svojim okriljem. Goran i ja bili smo korektori *Enciklopedije*, šef: Ljubo Vizner. Zalazio k nama Nazor, kojega sveukupna djela izlažahu tih godina, rjeđe Tin. Iz Hibza otišlo u partizane nekoliko suradnika i jedna cura, koja će tamo i zaglaviti. Kad je Goran otišao u šumu, umalo te ne izgubih glavu ja (glavom) jer za Goranova odsustva – jesen 1942 – ja sam nosio Goranovu plaću njegovoj majci. To doznali agenti. Jednog jutra, zvoni u Matinu uredu telefon. Javio se neki od šefova *promidžbe*, novinar zanatom, i rekao Mati: onaj tko je nosio Goranovoj majci plaću, izgubit će glavu. Mate: nek ode najprije moja i lupnu slušalicom. Nekoliko nedjelja, došla dva agenta po mene i s njima u tamnicu (ne cara bugarskoga, kako pjevaše fra Andrija Kačić-Miošić), zloglasnu tamnicu u Petrinjskoj. Zbogporadi čega? da sam s Tinom neku noć pjevao i vikao: Dolje Pavelić! Da upoznaš šta je Hibz izdavao, pođi k Tadijanoviću, on će ti sve natenane kazati. Podcrtavam: Hibz je izdavao djela francuska i ruska; dakle knjige porobljene Francuske i Rusije u ratu s Nijemcima. Ni jednom suradniku Hibza nije pala glava po završetku rata.

Ne sjećam se Mirka Matijevića, a ne mogu Ti reći da li je Hibz izdao djela Nehajeva.[20] Možda kad sam prve nedjelje kolovoza 1944. krenuo u šumicu zelenu, htjedoh reći, po mom odlasku iz Hibza. Ponavljam Ti: pođi k Tadiji, on zna sve pa i to. Kad se sretnemo (kada?), ja ću Ti pričati a Ti ćeš meni postavljati pitanja, možda istjeramo zeca iz grma, zečića, zeku. Ne ljuti se što su moji odgovori na Tvoja pitanja mršavi. Mršav duh slaba hrana peru, kaj ne?

Najsrdačnije
barba Dinko Štambak

* * *

19 U to doba sam sa Stankom Lasićem počeo raditi – ili, bolje rečeno, pripremati rad – na knjizi koja se trebala zvati *Krležine kavane*. Bio je to Lasićev prijedlog, dogovorili smo da nećemo žuriti, da ćemo si uzeti dovoljno vremena da uđemo u temu. Razmjerno brzo promijenili smo izvorni plan i temu proširili, *Krležine kavane* postale su *Zagrebačke književne kavane*. Tada sam u jednom pismu Dinka zamolio da mi piše o svojim kavanskim znanjima i iskustvima.

20 Neće biti da sam Štambaka pitao "da li je HIBZ izdavao djela Nehajeva", kako bi se moglo pretpostaviti iz ove njegove formulacije. Vjerojatno sam ga pitao da li zna nešto o zakulisnim događajima i pričama uz to izdanje. Ediciju *Djela Milutina Nehajeva*, 1944-1945, počeo sam kupovati po antikvarijatima još kao gimnazijalac potkraj šezdesetih godina, nastavio kao student sedamdesetih, dugo sam posjedovao dvanaest svezaka, dok na kraju – vjerojatno oko 1980 – nisam uspio nabaviti svezak koji je bilo veoma teško pronaći, pravi zgoditak, *Političke silhuete*, 1945. Urednik edicije bio je Mirko Matijević. Očito sam Štambaka pitao i o njemu.

Pariz, 8. XI. 1986.

Dragi Branko,

juče se nađoh sa Zdenkom u Akademiji na Place de la Contrescarpe. Rekao mi je da Te je vidio i dodao, da bi Ti želio da Ti pošaljem prijevod mog članćića koji mi je zatražila stara Sorbona, koji će biti čitan početkom prosinca za simpozijuma posvećena šesnaestom stoljeću i našim kulturnim vezama sa zapadom. Moj prilog je *Zlatarevo zlato* (to su mi zatražili).

Kako će na tom simpozijumu biti i stranih predavača, to sam se prihvatio *Zl. zlata* (koje sam čitao pred 55 godina). I šta sam unio u moj tekstić od devet strana? Jer, pomislio sam, bit će tu ljudi koji nikada nisu štili *Zlat. zlato*, a možda im je Šenoa sasvim nepoznat, to sam (pučkoškolski) ispripovjedio malo Š. život, njegovu ulogu u hrv. književnosti (a sve to znadu i naša djeca!), iznio u najbržim i kraćim potezima sadržaj romana, daklem, sve što svatko kod nas poznaje, a ne samo specijaliste. Daklenka, nema nikakva smisla da se to prebaci na hrvatski. Evo ovaj detaljčić koji je Tvom pametnom oku možda i izbjegao.

Rekoh o razbludnoj Klari da je čitala ljubavne romane, pa čak i znameniti viteški roman o *Amadisu iz Galije*. U isto vrijeme kada samoborska kurvica čita Amadisa – koji joj se ne sviđa, jer je *mlakonja* u ljubavnim stvarima, a ona tražila paprenu literaturu, u Španjolskoj, pokrajini La Mancha, brico Nikola, prijatelj i brijač Don Kihota, ne voli Amadisa kog mu je posudio Don Kihot. On veli, taj brico: "Amadis je sladunjav plačkonja" (*Don K.*, poglavlje br. 1). Ili: jadna Dora (za koju velim da je najkreposnija djevica vaskolike hrvatske narative) i jadniji Pavao ne mogu da kriju svoju ljubav (jer svevid Čokolin, brico i kriminalac) vidi sve. Kriti ljubav! taman posla. Citiram tursku poslovicu koja kaže: Nemoguće je sakriti *bijedu, kijavicu i ljubav*. To bi uglavnom bio moj prilog upoznavanju Šenoina romana. Nije mnogo, šta ćeš! i sve to zajedno nije dostojno *Gordogana*. Ne misli da sam skroman! kažem istinu.

Jesi li čitao u *Forumu* (7-8) moj tekstić *Mjesta i Uspomene?* Jesu li *Mulci* konačno stigli u Zagreb? Piše mi Ranko Marinković da još nisu stigli do Zagreba "jer nemaju šoldi za feratu". Evo što ću Ti reći ob tom: ja sam sin Šeherezade a ne Novog romana. To i nije roman, nego odulja priča. Ja zadovoljan... jer to su moja djeca, pa kažem, kao roditelji koji dobili sina ružna poput majmuna: najljepše dijete na svijetu.

Očekujem *Gordogana* (a vjerujem, da nisam sam koji ga čeka). S ovim, lipi moj Branko, najsrdačnije Te pozdravljam

tvoj barba Dinko
D Štambak

* * *

Pariz, 20. veljače 19877777

Dragi Branko, javljam Ti se rijetko (kao i Ti meni) kao da se oboje držimo one talijanske: raro, caro.

Elem, javljam Ti vijest koja će i Tebe obradovati, uostalom Ti si joj začetnik a ta vijest je: *Znanje* mi je dalo do znanja da će *25. g. Pariza* biti objavljeno; ugovor primih, potpisah ga i otposlah Zlatku Crnkoviću koji je priložio i lijepo pismo formularima ugovora. Tiraž: 1500 primjeraka. Dakle, zahvaleći Tebi i *Gordoganu* Tvome bit ću opterećen još jednom knjigom. (Dodajem: izdavačka – mala – kuća lista *Imotska krajina* objavit će sa svoje strane mojih dvanaest crtica *Oko Modrog i Crvenog jezera*. Odoh u slavu!!)

O mojim *Mulcima* pisalo se (dosta pohvalno) u Splitu, Imotskome i – u Novom Sadu (*Letopis Matice srpske*). Zagreb ni riječi, ali to me ne jari niti žalosti. Kad me nestane, valjda će netko zucnuti i o *Mulcima*. U praskozorje mog nestanka postao sam tvrdokožac.

Možda si čuo da sam na simpozijumu održanom tri dana na Sorboni i u Senatu, održao predavanje o Šenoinu *Zlatarevu Zlatu*, jer je tema simp. bila naša kultura i renesansa (16. st.).[21] Moj tekst od devet strana dobro je, vele mi stručnjaci, došao strancima koji su o Šenoi znali malo ili nimalo. Za naše bolje upoznavanje Šenoe moj prilog ne prinosi, mislim ama baš ništa. Lih neke sitnice. Predložio sam organizatoru[22] da g. 1988. bude posvećena trojki naših "Parižlija", Račiću, Kraljeviću i Tinu Ujeviću.

(Evo Ti osvrta prof. i člana Izdavačkog saveta *Letopisa Matice srpske* gđe Mirjane D. Stefanović. Istu gospođu ja ne poznajem ni izbliza ni izdaleka, pa sam joj se pismeno zahvalio.)[23]

Očekujem *Gordogana*. Zdenko mi reče, da ću ga uskoro dobiti. Merci!

Možda se sretnemo u Zagrebu potkraj ožujka, gdje bih ostao dva-tri dana, a onda spuštam se k Splitu a iz Splita opet se vraćam u Zagreb, odakle povratak u Pariz. Ovdje je padao snijeg, zahladilo je, pa već peti dan ne izlazim iz kuće niti idem u Akademiju.

21 Predavanje održano 4. prosinca 1986. (NŠ)
22 Henriku Hegeru, koji je od 1981. do 1991. na Sorboni organizirao godišnje simpozije posvećene hrvatskoj kulturi, povijesti i književnosti. (NŠ)

23 Priložena fotokopija – M. D. S.: *Dinko Štambak: Mulci, Logos, Split, 1986.* Štambak je rukom dopisao bibliografski podatak: *Letopis Matice srpske*, Dec. 1986, str. 994-995.

Srdačno Te pozdravljam.
Tvoj
barba Dinko, did.

* * *

Zgb, 25. 2. 87.

Dragi barba Dinko,

hvala na pismu koje je jučer stiglo. Danas sam telefonski razgovarao sa Zdenkom i javio mu da je paketić s tri primjerka *Gordogana* (za njega, Radovana i Vas) odaslan u ponedjeljak na Rue Mouffetard.

Jučer sam bio sa Crnkovićem te smo, dakako, i Vas spominjali. Na žalost (barem za moj, ne nužno neproblematičan ukus) rukopis je ipak dao lektorirati Pandžiću[24] – koji vjerojatno nije loš, ali je za lekturu Štambaka bez sumnje prerigidna osoba. Što se, uostalom, pokazalo s onim *forumskim* herojima[25] koji više ne *pišaju*, nego *mokre* besplatno.

S rukopisom *Antologije franc. proze* u GZH stvari, međutim, stoje loše. Prvo je Goldstein – prije nego je nedavno otišao u drugo izdavačko poduzeće – dao tajnici, a da meni ni riječi nije rekao, fascikl s rukopisom uz direktivu "da se vrati autoru". Igrom slučaja uočio sam kod tajnice taj fascikl i uzeo ga i predao Mati Marasu, novoj GZH-ovskoj redakcijskoj sili. Na žalost i tu je odjek slab. Ipak, za sada nije definitivno odbijen, a što će biti – bumo vidli![26] Mene tješi jedino to da mi je uspjelo ono čime se, čini mi se, nitko drugi ne može pohvaliti: naime da sam u dvije godine uspio "progurati" objavljivanje dviju Vaših knjiga (tj. *Mulce* i *Pariz*).[27]

Zašto se u Zgb-u ne piše o *Mulcima*, ne znam, no pretpostavljam da to treba najviše pripisati činjenici da se knjiga u Zgb-u

24 Ivanu Pandžiću.

25 U Štambakovu tekstu *Mjesta i uspomene* objavljenome u *Forumu*, br. 7-8, srpanj-kolovoz 1986, str. 100-163. Taj odlomak o "herojima" glasi ovako:

> "Poslije devetoga svibnja [1945], opet na kamione. Povratak u Zagreb. Pod noć ušli u Karlovac. Jure Kaštelan i ja prošetali gradom i ušli u javni zahod da pustimo vodu. Htjeli smo čuvarici platiti.
> – Heroji mokre besplatno, reče nam žena." (str. 163)

Pripremajući ova pisma za tisak pronašao sam i izvorni rukopis Štambakov, na njemu stoji – na prvoj stranici – da je u svibnju 1983. u Zagrebu predan Matkoviću za *Forum*. Posrijedi je tiposkript: pisaća mašina, kucani tekst, rukom naknadno korigirano i ponegdje dopunjavano, sve prepoznatljivo Štambakovo. Na citiranome mjestu u rukopisu nema nikakvoga "pišanja", tu također "heroji mokre besplatno" (ali rečenica ide drukčije nego u *Forumu*, gdje je Pandžić rečenicu u drugom dijelu "ujednačio" ili "doveo u sklad sa standardom" zamjenjujući Štambakov karakteristični uskličnik zarezom, rečenica izvorno glasi: "– Heroji mokre besplatno! reče nam žena.").
Prema tome, očito u pismu Štambaku citiram ono što sam od njega u razgovoru čuo, naime da mu lektori ne dopuštaju da koristi riječ "pišaju" (pa je, kako se čini, u ovome primjeru on sam, pišući o pišanju, unaprijed samoga sebe cenzurirao misleći na lektore).
Inače, na početku odužega teksta pojavljuje se još jedno mokrenje, koje se tamo pravilno zove "pišanjem". Vidljiva je Štambakova zamisao da svoj predpariški život prikaže kao put od jednog do drugog "pišanja". U tekstu se govori o početku školovanja u pučkoj školi na Lučcu u Splitu, tamo je bio "učo Kristić, iz Imotske krajine", koji je nastavu započinjao upozorenjem:

> "Ko želi ići pišati, dobiće najprije dvije srdele" (tj. štapom po prstima, str. 101).

26 Mate Maras je na kraju odbio antologiju francuske proze. Ubrzo je napustio GZH i rukopis je ostao u njegovoj ladici. Ja ga iz ladice nisam vadio, nadao sam se da će se uskoro pojaviti Marasov urednički nasljednik. Nasljednika je, međutim, dosta dugo trebalo čekati, istodobno su u prvi plan dolazile druge stvari: socijalistički poredak se polako raspadao, a primicao rat. Godine 1992. tvrtka je krenula prema stečaju, tada nam je rečeno da će – kada krene stečajni postupak – sve što se nalazi u tvrtci postati dijelom "stečajne mase", sve do posljednje kemijske olovke. I da se u skladu s time ništa neće moći iznijeti iz zgrade. Isti čas počeo sam pregledavati ormare i pisaće stolove, pregledavati rukopise kojih je bilo posvuda. Neki su bili sasvim nedavni, neki pak stari više desetljeća, uglavnom naslijeđeni od izdavačke kuće Zora (koju je GZH početkom osamdesetih sanirao i "progutao"). Telefonom sam zvao autore tih rukopisa i upozoravao ih na situaciju, dosta je bilo slučajeva da se radilo o neobjavljenim tekstovima i da su njihovi autori – ili njihovi nasljednici – bili zainteresirani da ih preuzmu. I tako sam naišao na pomalo zaboravljeni rukopis Štambakove francuske antologije. Strpao sam ga u torbu i odnio kući. Ležao je u nekom kutu godinama, sve dok mi se u drugoj polovici desetljeća nije javio Ivan Picelj i pitao da li znam što o "Dinkovoj francuskoj prozi". Kazao je da nigdje ne mogu pronaći tekst, da ga Mira nema, da sam mu ja zadnja nada, a da je "objavljivanje dogovoreno", jer je – mislim da ne griješim – on razgovarao s Jelenom Hekman, urednicom u Matici hrvatskoj. Odmah smo dogovorili primopredaju, sastali se drugi dan, a Picelj s fasciklom vedro produžio urednici Hekman. Dosta brzo poslije toga, nakon nekoliko mjeseci, knjiga je štampana (*Odabrana francuska proza*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, 322 str).

27 S *Parizom* je stvar išla ovako: od svih glavnih urednika zagrebačkih izdavačkih kuća u najboljim sam odnosima bio sa Zlatkom Crnkovićem iz Znanja. On me veoma cijenio i simpatizirao, iz godine u godinu sve više, posebno kao urednika. To je otišlo tako daleko da je na kraju svoje karijere u Znanju, kada je napuštao kuću, mene predložio novim šefovima poduzeća (koje je tada već bilo "privatizirano") za svojega nasljednika. Tako se dogodilo da sam jedan od prvih primjeraka *Gordogana* br. 15-16, 1984, s početkom serijalizacije *Pariza*, uzeo u ruke, najavio se Crnkoviću i osvanuo u Znanju. Tada sam, pomalo teatralnom gestom, u ceremonijalnom *slow motionu*, na njegov golemi urednički stol položio taj primjerak časopisa. I kazao da je to poklon za njega, poklon s primišlju i molbom vezanom uz Štambaka: "Molim Vas da to pročitate." I dodao još nekoliko riječi, danas ih se više ne sjećam, nešto u smislu: predlažem da, nakon što završimo serijalizaciju, knjigu objavite u nakladi Znanja. Možda ne u Hitu (koji je bio "paradna" edicija Znanja, s uglavnom dosta visokim tiražama), ali u Itd-u (skromnijemu, broširanome). Što se tiče ove prve epizode, doći ću opet, želio bih čuti Vaše mišljenje, želio bih čuti da li mislite da je tekst doista loše pisan i da ne zavređuje da u Zagrebu bude objavljen. Koliko pamtim, do tog ponovljenog posjeta u vezi *Pariza* nije došlo, Crnković mi je telefonom javio da će Znanje knjigu staviti u svoj program (a kada je Crnković tako nešto kazao, to je značilo – za razliku od mnogih drugih tadašnjih urednika, glavnih i neglavnih – da će knjiga gotovo sigurno biti objavljena).
Kako sam to "progurao" objavljivanje *Mulaca* danas više nisam posve siguran. Imam pomalo mutnu predodžbu da sam tada u razgovoru s Dinkom izgovorio ovo: Treba promijeniti koncepciju, smjer, pristup. Knjiga se godinama nudi zagrebačkim izdavačima, leži kod njih, ide u krug desetljećima, a u tematskome smislu posrijedi je zapravo "splitska knjiga", sjećanje na djetinjstvo u "starome Splitu" – hajde da ponudimo rukopis splitskim izdavačima. Hajde da oni odbiju takvu temu, takvoga pisca, hajde da ih vidimo ... Sugestija je – ako točno pamtim – primljena kao posve logična, rukopis je otišao u Split i odmah bio prihvaćen. Ja u tome nisam sudjelovao, ljude koji su vodili splitsko izdavaštvo znao sam malo i nikako.

uopće ne može vidjeti, barem ne u knjižarama. Uostalom, niti ja je još nisam vidio.

Imao bih nekoliko molbi. Kao prvo, želio bih opet jednom nešto Vaše objaviti u *Gordoganu*. Dakle, ako imate što – šaljite! Ako nemate, napišite! Zdenku sam nedavno ovdje govorio ono isto što sam i Vama svojedobno pokušao natuknuti: mislim da bi najbolje bilo da se prihvatite pisanja – bez *ikakvih ograda ili rezervi* – sjećanja na predratni, banovinski, i zatim ratni Zagreb (i to "sa svih strana": od "običnog", svakodnevnog, uličnog života do klime u HIBZ-u itd.); pa i sjećanja na "partizaniju"!

Zatim bih Vas zamolio da mi pošaljete fotokopije materijala koje Vam je Riječanin Despot poslao – tamo je, ako se ne varam, i bibliografija Vaše suradnje u *H. reviji*, što bi bio zgodan aneks onom Vašem popisu koji ste mi prije par godina u formi pisma poslali.

Kada izađu imotske jezerske crtice zamolio bih Vas da mi pošaljete primjerak.

Uz prijateljski pozdrav, Vaš
Branko Matan

* * *

Pariz, 10. IV. 1987.

Cher monsieur,

vratio sam se u Pariz nakon desetak lijepo provedenih dana, što u Zagrebu (gdje vidjeh stare i mlade prijatelje), još više u sunčanom Splitu.

Juče sam vidio Zdenka i rekao mu da sam Ti predao, u redu, Vlatkin prijevod[28] kao i svoje stare papire. Ne brini se oko *Grada u praskozorje*. Izići će, uskoro, vjerujem, u *Mogućnostima*, kao i pričica *Petre ajmo u Galileju*.

Javljam Ti da su moje crtice *Oko Modrog i Crvenog jezera* objavljene (128 strana). Ja Ti ih odavde ne mogu poslati jer imam samo jedan primjerak. Javi se slobodno uredništvu *Imotske krajine* – Imotski, i zatraži u moje ime jedan egzemplar, dobit ćeš ga, u to ne sumnjam.

Da Ti kažem gdje je to štampano. Jedan naš gastarbajter vratio se pred šest mjeseci u selo Grude, u blizini Imotskoga, i donio iz Njemačke – štampariju! Ima li u cijelom svijetu sela u kom se štampaju knjige? ja mislim da nema. To me je uvelike obradovalo.

Moje kumče, Daniel Pennac objavio je kod Gallimarda "policijski" roman *La fée carabine* (*Vila karabinka*) u kom sam ja jedan od glavnih "junaka" pod imenom Stoilkovicz (a jednom pod imenom Stamback), a taj Stoilkovicz bio je monah (kao ja), bivši revolucijoner, bivši ratnik, bivši etc., a u romanu je šofer koji autobusom vodi stare dame kroz Pariz. Osuđen na 4 mjeseca tamnice (zbog oružja pronađena kod njega), a on kaže policajcima: - To je malo za mene. Bar godinu dana tamnice. – Zašto? – Jer prevodim Vergilija. (Kumče je znalo da sam preveo stotinjak stihova Vergilijevih.) Odoh u slavu, kaj ne?[29] To je drugi francuski roman u kojem sam ja jedno od glavnih lica. Prvi roman *Le pas du fou – Koraci luđaka*, objavljen je u Seuilu 1955. Spisateljka Dominique Aubier. Glavno muško lice posvećeno meni, žensko nekoj njenoj prijateljici.

Toliko o sebi. Ne zaboravljam naš nekidašnji susret u Zagrebu. Nadam se da ćemo se nadulje vidjeti u Zagrebu krajem lipnja. I da si mi dobro zdravo i muze Ti bile sklone.

Barba Dinko Štambak

28 Prijevod Vladimire Mirković, supruge Blaževićeve, za *Gordogan* koji se tada priprema. Posrijedi je tekst –Jorge Semprún: *Bijela gora*, *Gordogan*, 9/1987, br. 25, svibanj-lipanj 1987, str. 3-35 (dva poglavlja iz romana – Jorge Semprún: *La Montagne blanche*, Gallimard, Pariz, 1986).

29 *Vila karabinka* je drugi dio Pennacove *Sage o Malaussèneu*. Lik inspiriran Štambakom pojavljuje se u prve tri knjige, a na kraju treće nalazi se posveta:

"Život nije roman, i ja to dobro znam ... No samo ga romaneskno čini podnošljivim. Moj je prijatelj Dinko Štambak umro dok sam pripovijedao ovu priču. Bio je stari Stoil iz moga Malaussenova plemena. U stvarnosti je bio poezija, eliksir romana. Bio je radostan poticaj za život. I za pisanje. Mamio je da ga opišete.
Želio bih da se ove stranice vinu do njega. Pisao sam ih nestrpljivo iščekujući trenutak kad će ih pročitati."

U nas su prevedene prve tri knjige iz serijala: *Raj za ljudoždere*, *Vila karabinka* i *Djevojčica s knjižicama* (izdavač SysPrint, Zagreb). Prva od knjiga, *Raj za ljudoždere*, prošle godine je i ekranizirana (*Au bonheur des ogres*, *The Scapegoat*, 2013, režija Nicolas Bary), lik Stoila glumi Emir Kusturica. (NŠ)

IZABRAO I PRIREDIO: **Branko Matan**

Pišem polako da mi se čitalac ne bi zamarao čitajući

Izbor pisama upućenih Dinku Štambaku

Poredano kronološki, prema datumu prvoga pisma u korespondenciji

Ivan Krolo

(objavljujemo 3 pisma od ukupno 4 sačuvana)[1]

Rogaška Slatina, 13. XI. 1950.

Dragi Dinko!

Sigurno ćeš se iznenaditi, otkud Ti ja odjednom pišem. Neposredno je to prouzrokovala Goranova mati, iako Ti se i sam u međuvremenu toliko puta htjedoh javiti. Ali, dakako, to je svaki put bilo odgađano, a ja sam se zadovoljavao dobrim vijestima, da si zdravo i berićetno. Da je s Tobom tako, mogao sam u posljednje vrijeme utvrditi i po izbrijanosti Tina Ujevića, a da i ne govorim o njegovim pohvalama Tvome prijateljstvu.

Radi se, međutim, o tome da bi Goranovica svakako htjela dobiti jedan primjerak francuskog izdanja *Jame* i informacije o izdavaču, pa me zamolila da joj pronađem Tvoju adresu, i ja sam to učinio. Adresu sam dobio od Gregorina, no ona nije glasila neposredno na Te, nego preko Flega,[2] i ja ne znam, je li do Tebe stiglo kakvo pismo od same gđe Kovačić i da li Ti je uopće pisala, jer sam u međuvremenu dospio na liječenje u R. S. (žuč).

No neposredno pred moj odlazak u Slatinu Gregorin mi dade i ovu adresu, pa ukoliko već nisi što dobio od gđe Kovačić, pišem Ti ja i u njezino i u svoje ime. Ona je, naime, uvjerena, da ćeš joj Ti stvar najbolje obaviti, i da će svakako dobiti jedan primjerak knjige, koji još uvijek nema, pa nastoj to, ako je ikako moguće, čim prije urediti.

Inače ja sam dobro, sada radim u Matici, i ponekad burgijašim s Tinom i ostalima, spominjući se često i Tebe. Kaštelan Ti je sigurno poslao svoga *Kokota*[3] da se oglasi i s pariskoga tornja, kad već kukuriječe sa svih naših krovova. Ostale stvari vjerojatno pratiš, a ukoliko Ti kad što ustreba, možeš se i na me obratiti.

Neobično ću se obradovati, ako mi se javiš s nekoliko riječi, pa Te u to ime srdačno pozdravljam.

Tvoj Krolo

* * *

01 Ivan Krolo, 1919, Gornji Muć – 1981, Zagreb, urednik i literat. U doba rata uglavnom je na oslobođenom teritoriju, 1945. dolazi u Zagreb s redakcijom *Vjesnika*, kao korektor, od 1947. do 1951. radi u Novom pokoljenju i Matici hrvatskoj, u razdoblju 1952-1958. bio urednik kulturne rubrike *Narodnoga lista*, zatim godinu dana uređuje kulturne stranice *Vjesnika u srijedu*, a od 1962. do smrti bio tajnik časopisa *Forum*, pomalo legendaran. Vidi – Marijan Matković: *Ivan Krolo*, *Forum*, 20/1981, br. 10-11, 1981, str. 589-593; Ivo Filipović: *Krolo, Mije, Ivan*, *Vjesnikov leksikon*, 1990; Ivan Armanda: *Krolo, Ivan (Ivo)*, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, Kr-Liv, 2013. **02** Srđan Flego. **03** Jure Kaštelan: *Pijetao na krovu*, Zora, Zagreb, 1950, 118 str. (Mala biblioteka, sv. 52, zbirka pjesama)

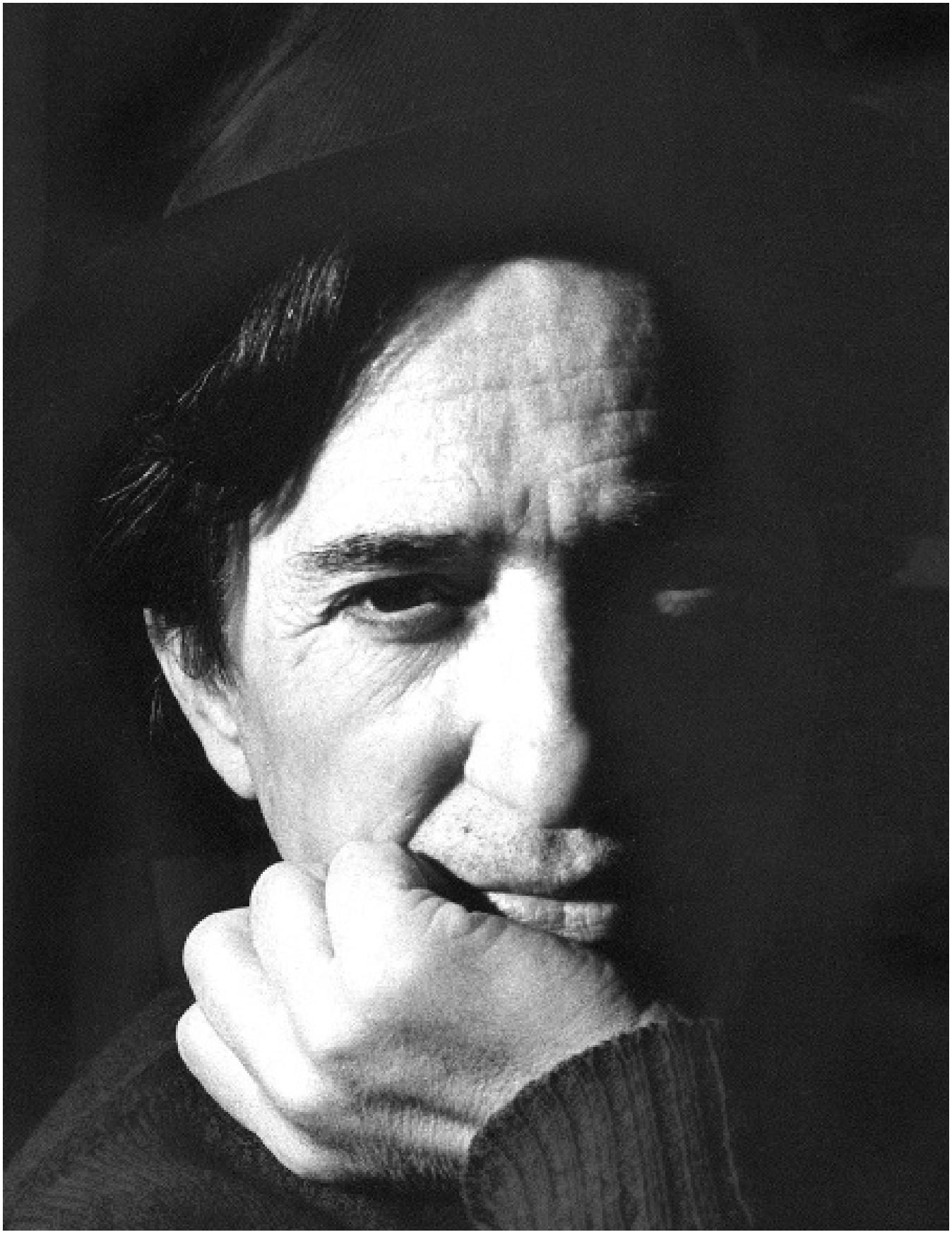

Štambak, 1974 – snimio Eddie

Zagreb, 20. II. 1951.

Dragi Dinko!

Iako mi je Tvoje pismo stiglo još na Novu godinu (bješe mi to najdraža čestitka), tek Ti sada na nj odgovaram. Držao sam, naime, da će u međuvremenu stići i *Jama*, koju gđa Goranova mama s veseljem od Tebe očekuje, a inače, znadeš kako je – vrijeme leti. Uostalom, neću ni da Ti dosađujem preko mjere, jer sigurno ni Ti nemaš vremena za razbacivanje.

U međuvremenu sam morao prikupiti i nekoliko podataka za ovaj odgovor, da ne bude prazan. U prvom redu razgovarao sam s Tinom i pokazao mu Tvoje opaske na njegovu *Ankaču*, što je rodi s Poeovom *Anabelom*.[4] Da si samo čuo krepkog 60-godišnjaka, što je sav sretan burgijaški riknuo, da će odmah zatražiti pasoš, pa ravno k Tebi, da Ti opere uši. Gdje, veli, pronađe onaj stih: For the moon ..., što ga Poe nikad ni napisao nije.

Inače Tin cvate, raste, živi i radi, i ako dosada nismo imali stogodišnjaka, ja vjerujem da će on biti prvi. A uspinje se i na ljestvici društvenih veličina. Upravo sam Ti ovih dana poslao njegovu *Rukovet*, što je, možda pomalo i nehajno i bojažljivo krilima strunu s velikog Tinova stabla onaj naš pijetao s krova (da ne zaboravim, Jure nam se sprema u Napulj za lektora; kakve samo strasti, što će od njega učiniti sunce, koje ga je i onako i do sada mlatilo, lemalo po srcu i mozgu!). Uz *Rukovet* Ti poslah i A. B. Šimića i Supeka (prvu našu riječ o stvarima, koje zacijelo poznaš bolje od ijednog našeg barbarina i hodočasnika!), a kao posebnu poslasticu Tinovu himnu tijelu u 4. broju prošlogodišnjeg *Kola*.[5]

Ne znam, hoće li Te te stvari razveseliti i nisi li ih možda prije od koga dobio, no ja Ti ih uputih s najljepšim i najboljim željama i raspoloženjem.

Ujedno ti kažem, bude li Ti bilo što potrebno s tog područja, samo mi piši. Znam da se ništa neće izgubiti iz Tvoga velikog kovčega rukopisa, o kojemu mi je nedavno govorio prof. Supek (Rudi).

Inače što se tiče poplave prijevoda (pjesama), o kojoj mi pišeš, ona zahvaća sve više maha. Ima u njoj i nešto merkantilno, zanačijsko, ali pokoja stvar i – osvježuje. Čudim se samo, zašto se Ti ne javiš, s kakvim matoševskim osvježenjem, suvremenim, dakako, jer koliko znam ne bi bilo odbijeno, dapače...

Inače ja se sav "trošim" u tehničkim poslovima, ne pišem gotovo ništa, ali živim za stvari, ako se to smije reći. Sa zdravljem mi je sada sasvim dobro, briga imam, ali ima i radosti...

Dosta za ovaj put! Odgovor ću dočekati otvorena srca i duše, pa Te u to ime najsrdačnije pozdravljam iz male naše, drage domovine.

Tvoj Krolo

* * *

Zgb, 26. XI. 53.

Dragi Dinko!

Na brzinu Ti se javljam, pa odustajem od svih marginalija i komentara. Ne šaljem Ti ni knjižicu koju, iako bi red bio da Te pohode – Alfirević, Majer i dr. No možda si ih već dobio, a možda Ti ih i ja pošaljem kao novogodišnji dar.

Sada se radi o ovome: Donosilac ovog pisma, sin neumrlog Milana Begovića, želi da se u pariškim ćor-sokacima provede ne kao izgubljeni sin, nego kao pravi čovjek. Provedi ga i Ti kroz koji, molim Te, i budi mu u svemu pri ruci.

Budući da sam ja nekakav urednik kult. rubrike *Nar. lista*,[6] želio bih svakako, da u Matoševoj godini imam interview sa Čičom Rouveyreom, koji je i Matošev i Tvoj dobar prijatelj (svjedočanstvo o tome poslao si mi po dru. Košćaku, pa Ti ovom prilikom najiskrenije zahvaljujem).[7] Znam da to nije jednostavno, ali učini sve što se može. Proljetos sam čuo preko Radio-Pariza Čalićevu reportažu, u kojoj je bilo i Tvoje ime ("dokumentacija D. Š."), pa daj da se dočepamo još jednog dokumenta, koji bi mnogo značio. I t. d.

Dalje. Trebalo bi nešto napisati o Uzelcu, Juneku, slavistici u Parizu. Dakle, naše stvari u prvom redu, pa budi Imoćanin, a ja sam, kako znaš, iz Muća.

I ovom Te prilikom pozivam, daj napiši mi nešto i pošalji, pošalji. Možeš i pod pseudonimom, a honorar će dolaziti k Tebi u obliku knjiga horvatskijeh.

04 Tj. *Annabel Lee*. **05** Tin Ujević: *Hymnodia to mou somati*, *Hrvatsko kolo*, Zagreb, 1950, str. 600-602. **06** *Narodni list*, zagrebački dnevnik, svojevrsna konkurencija *Vjesniku*, imao je veoma jaku kulturnu rubriku. Izlazio od 1945. do 1959, kada je likvidiran i „progutan" od moćnoga *Vjesnika*. Kao jednu od poluga za uništenje *Narodnoga lista* (i novina i istoimenoga izdavača) u Vjesnikovoj kući su 1957. pokrenuli *Večernji vjesnik* (izlazio je od 3. 6. 1957. do 30. 6. 1959). Od 1. srpnja 1959. *Narodni list* i *Večernji vjesnik* fuzionirani su u nove dnevne novine, *Večernji list* (koji izlazi do danas). Povijest *Narodnoga lista* ostala je posve neistražena, dijelom i sustavno prešućivana. Potkraj pedesetih godina, čini se 1958-1959, urednik kulturne rubrike *Narodnoga lista* bio je književnik Čedo Prica. **07** André Rouveyre, 29. 3. 1879, Pariz – 18. 12. 1962, Barbizon.

Srdačno Te pozdravljam i molim da čuvaš Begovića da se ne prok..va. (Na potonje apelira i njegova supruga.)

Tvoj Krolo

P.S. Pozdravljam Te i u ime Tina,
Još se nije okanio vina.
K

Adresa uvijek ista:
Ivan Krolo, Zagreb
Marulićev trg 11/I.

* * *

Ljubo Babić

Pismo upućeno Ani Junek, odnosi se na Štambaka
(1 od 1)

Pisma Štambaku
(2 od 2)[8]

Ljubo Babić
Zagreb
Rokov perivoj 5 Tel. 39648
NR Hrvatska (RP Croatie)[9]

Zagreb, 14. III. 1954

Draga moja gospođo Junek,

šaljem Vam ovo pismo po gospođi Pleše, te Vas molim, da mi učinite malu uslugu. Gđa Pleše, moja dobra znanica dolazi u Paris na nekoliko sedmica i ona će Vam predati moju knjigu.[10] Sad bi Vi mogli meni pomoći, da tu knjigu predate Štambaku, o toj su knjizi se najpohvalnije izrazili i Vaillant,[11] i sam G. Salles,[12] za mene bi bilo vrlo važno, da se o toj knjizi donese bar neka mala notica u kojoj novini, možda u *L'Art* ili da se na francuskoj emisiji za Jugoslaviju donese kratki osvrt, kako je Štambak poznat i radi na franc. radiju, možda bi on htio i mogao da to obavi.

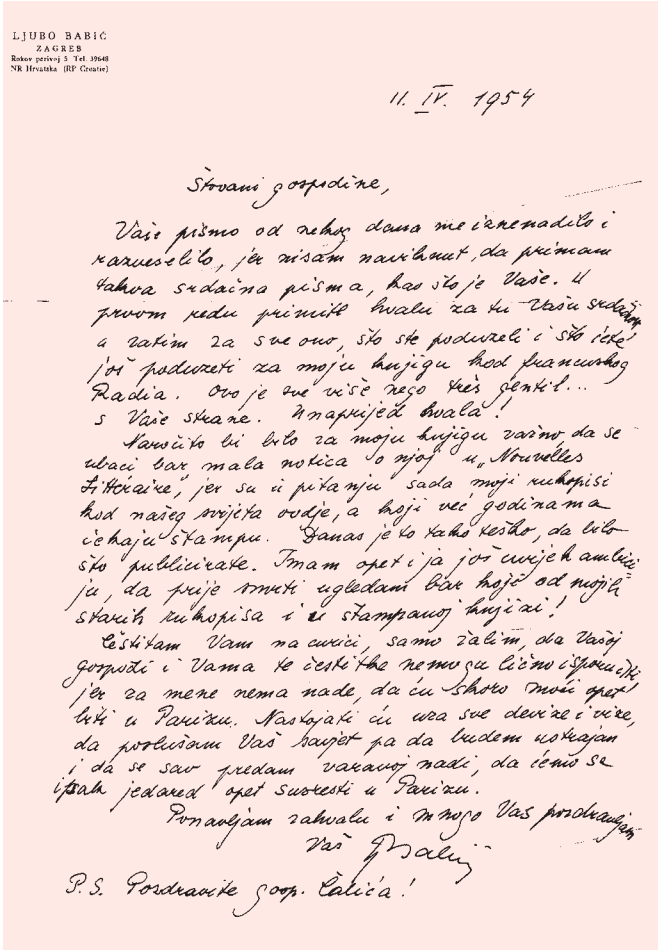
LJUBO BABIĆ
ZAGREB
Rokov perivoj 5 Tel. 39648
NR Hrvatska (RP Croatie)

11. IV. 1954

Štovani gospodine,

Vaše pismo od nekog dana me iznenadilo i razveselilo, jer nisam navikmut, da primam takva srdačna pisma, kao što je Vaše. U prvom redu primite hvalu za tu Vašu srdačnost a zatim za sve ono, što ste poduzeli i što ćete još poduzeti za moju knjigu kod francuskog Radia. Ovo je sve više nego tres gentil... s Vaše strane. Unaprijed hvala!

Naročito bi bilo za moju knjigu važno, da se ubaci bar mala notica o njoj u „Nouvelles Littéraire", jer su u pitanju sada moji rukopisi kod našeg svijeta ovdje, a koji već godinama čekaju štampu. Danas je to tako teško, da bilo što publicirate. Imam opet i ja još uvijek ambiciju, da prije smrti ugledam bar koji od mojih starih rukopisa i u štampanoj knjizi!

Čestitam Vam na curici, samo žalim, da Vašoj gospođi i Vama te čestitke nemogu lično isporučiti, jer za mene nema nade, da ću skoro moći opet biti u Parizu. Nastojati ću uza sve devize i vize, da poslušam Vaš savjet pa da budem ustrajan i da se sav predam varavoj nadi, da ćemo se ipsak jedared opet susresti u Parizu.

Ponavljam zahvalu i mnogo Vas pozdravljam

Vaš Babić

P.S. Pozdravite gosp. Čalića!

Ljubo Babić, pismo Štambaku, 11. travnja 1954.

Izložba Lea Juneka sedamdesetih godina, Centre culturel du Marais – Rudolf (Rudi) Maligec, Leo Junek, Štambak

08 Ljubo Babić, 1890-1974. **09** Tiskani tekst, zaglavlje Babićeva memoranduma. **10** *Francusko slikarstvo XIX. stoljeća*. **11** Valjda André Vaillant, 1890-1977, slavist. **12** Teško čitljivo mjesto, možda Georges Salles, 1889-1966, povjesničar umjetnosti, od 1945 do 1957 direktor Francuskih muzeja (Directeur des Musées de France), od 1953 do 1959 predsjednik ICOM-a (Međunarodnog savjeta za muzeje, kratica od International Council of Museums).

Nemojte mi zamjeriti, da se o toj stvari obraćam na Vas, ali nemam drugoga. Polanšćaka više nema, a Vaš Leo je još prije tri godine govorio, kako će on to sve posvršavati, kad još knjiga nije ni izašla, a on ju je u rukopisu čitao. A Vi vrlo dobro znate kako su Junekove riječi obično se pokazale nerealnim. Zato se sad ja obraćam na Junekovku, dragu Junekicu, koja je u svom životu toliko posvršavala i svojim životom dokazala, šta ona sve može!

Moja supruga i sin pozdravljaju Vas i Vašu dragu djecu, a ja Vam unaprijed zahvaljujem na iskazanoj usluzi, te Vas mnogo i srdačno sve pozdravljam.

Vaš
Babić

* * *

Ljubo Babić
Zagreb
Rokov perivoj 5 Tel. 39648
NR Hrvatska (RP Croatie)

11. IV. 1954

Štovani gospodine,

Vaše pismo od nekog dana me iznenadilo i razveselilo, ja nisam naviknut da primam takva srdačna pisma, kao što je Vaše. U prvom redu primite hvalu za tu Vašu srdačnost, a zatim za sve ono, što ste poduzeli i što ćete još poduzeti za moju knjigu kod francuskog Radia. Ovo je sve više nego très gentil...[13] s Vaše strane. Unaprijed hvala!

Naročito bi bilo za moju knjigu važno da se ubaci bar mala notica o njoj u *Nouvelles Littéraires*, jer su u pitanju sada moji rukopisi kod našeg svijeta ovdje, a koji već godinama čekaju štampu. Danas je to tako teško da bilo što publicirate. Imam opet i ja još uvijek ambiciju, da prije smrti ugledam bar koji od mojih starih rukopisa i u štampanoj knjizi!

Čestitam Vam na curici, samo žalim, da Vašoj gospođi i Vama te čestitke ne mogu lično isporučiti, jer za mene nema nade da ću skoro moći opet biti u Parizu. Nastojati ću uza sve devize i vize, da poslušam Vaš savjet pa da budem ustrajan i da se sav predam varavoj nadi da ćemo se ipak jedared opet susresti u Parizu.

Ponavljam zahvalu i mnogo Vas pozdravljam
Vaš Babić

P. S. Pozdravite gosp. Čalića!

* * *

Ljubo Babić
Zagreb
Rokov perivoj 5 Tel. 39648
NR Hrvatska (RP Croatie)

11. VI. 954

Poštovani gospodine,
Dragi moj Štambak,

Hvala Vam mnogo na poslanoj notici o mojoj knjizi u *Nouvelles Litteraires*, to tim više što se nadam da će ta mala notica ovdje biti u cilju štampanja mojih rukopisa itekako korisna.

Emisiju je slušala moja čitava familija prošle nedelje, a meni je bilo vrlo čudnovato čuti moj tekst s francuske radio-stanice. U stvari bio je to za mene posebni doživljaj, a slušali su Vaš prenos i drugi. Emisija se vrlo dobro čula, što nije obično, gotovo bi se usudio reći, da se francuske emisije vrlo rijetko kod nas mogu dobro čuti. Velike su smetnje jačih stanica, a k tome obično u to vrijeme, kad Vaše emisije na veče počinju, prekida se već nekoliko sedmica po nekad naša struja, te se rijetko može slušati cijela emisija. U nedelju je sve štimalo.

Na Vašem trudu i na svim onim zanovjetima, što ste sigurno imali prigodom priprava, mnogo Vam zahvaljujem. Meni ste učinili lično veliku stvar i ja ne znam kako bi Vam se mogao barem donekle revanžirati na tom čitavom trudu. Smatram se Vašim velikim dužnikom.

A dok ne budem u stanju, da Vam se lično zahvalim u Parizu, primite Vi i Vaša cijenjena obitelj mnogo srdačnih pozdrava.

Poštovanjem
Lj Babić

* * *

13 Franc. veoma ljubazno.

Dinko i Mira, Korzika, 1949.

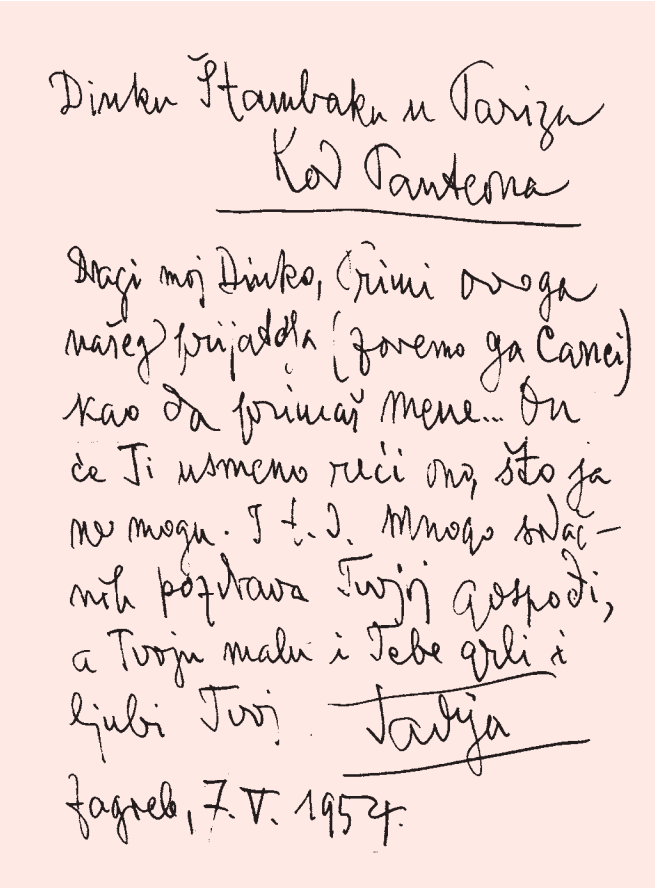

Dinku Štambaku u Parizu
Kod Panteona

Dragi moj Dinko, primi ovoga našeg prijatelja (zovemo ga Canci) kao da primaš mene... On će Ti usmeno reći ono, što ja ne mogu. I t. d. Mnogo srdačnih pozdrava Tvojoj gospođi, a Tvoju malu i Tebe grli i ljubi Tvoj Tadija

Zagreb, 7. V. 1954.

Dragutin Tadijanović piše Štambaku, očito poruka koju je Canci trebao osobno predati

Dragutin Tadijanović

(8 od 21)[14]

[papirić, poruka koja nije išla poštom]

Dinku Štambaku u Parizu
Kod Panteona

Dragi moj Dinko, primi ovoga našeg prijatelja (zovem ga Canci)[15] kao da primaš mene... On će Ti usmeno reći ono, što ja ne mogu. I t.d. Mnogo srdačnih pozdrava Tvojoj gospođi, a Tvoju malu i Tebe grli i ljubi Tvoj

Tadija

Zagreb, 7. V. 1954.

* * *

Zagreb (Ilica 26), 28. X. 1954

Dragi moj i mili Dinčino,

evo ponovo pisamce – na brzinu. Kao uvijek.

Sutra ujutro putuje u Pariz (*opet* jedan iz Hrvatske!) Radovan Ivšić, mladi poeta, sin Stjepana. Ne znam, da li ga poznaš, bar po čuvenju? Stoga Ti i pišem, u želji da ga preporučim Tvojoj pažnji. On će Ti usmeno razložiti o čemu se radi. A ja ne mogu drugo, nego da Te zamolim: budi mu u svemu pri ruci.

Što da Ti kažem još?

Primih, još davno, Tvoj ljubezni poziv (preko Otona Glihe)... Toplo Ti se zahvaljujem, i sada bih tek trebao da započnem govoriti. Ali ne ću... Možda, ipak, godine gospodnje 1955. U proljeće? O, kad bi Ti znao, kolike me čežnje muče za Parizom. Za riječima dragog prijatelja. Moga Dinka.

14 Dragutin Tadijanović, 1905-2007. **15** Vjerojatno Frano Vodopivec, 1924-1998, filmski snimatelj, redatelj i scenarist.

Sada priređujem Matoševu izložbu, u Opatičkoj ul. 18, gdje je Institut za književnost JA[16] (a nekad bio Stol sedmorice). Pisat ću Ti o tome, i poslati katalog. Nova knjiga je u štampi. Pozdrav g. Rouveyreu.

A Tebe, dragi moj Dinko, oprosti, srdačno pozdravljam Tvoju gospođu, i malu Tvoju princezu, a Tebe voli i grli Tvoj

Tadija

Jela se također pridružuje prijateljskim pozdravima. Uskoro će pisati. Vidjet ćeš!!

* * *

Zagreb, subota, 11. lipnja 1955.

Dragi moj Dinko,

Onaj trenutak, dugo očekivani, došao je.

Javljam Ti svoj dolazak! U Pariz!

Bude li se sve odvijalo, kako sam zamislio, krenuo bih iz Zagreba u srijedu ujutro (na Vidovo, god u Rastušju!) i stigao u četvrtak jutrom u Pariz. Putovao bih preko Italije i Švicarske vlakom, koji stiže oko 9 sati (a dočekuje ga moj Dinko).

Još nemam danas vize francuske, švicarske, talijanske, ali imam čvrsta obećanja, da ću ih dobiti u ponedjeljak i utorak. U slučaju (jao!) da ih ne dobijem u ta dva dana, preostat će mi i srijeda pa ću stoga krenuti odavle dan kasnije. (U najgorem slučaju.) No ja vjerujem, da će dan moga dolaska u Pariz biti

16. VI 1955.

I dan susreta s Tobom, Dinko moj dragi!

*

Što da napišem poslije ovoga?

Da ne možeš pojmiti, koliko se veselim ovom putovanju...

Samo bih jednu molbu, unaprijed, imao na Te: da obavijestiš g. Rouveyrea o mom dolasku i zamoliš ga, da me uskoro primi, i to ne samo jedanput...

Ali šta pišem?

Kao da Ti ne ćeš sve urediti bolje od mene samoga!

Zato ne ću o tome ni da govorim.

Nego ću jedino kazati:

kad Zemlja bude još pet put obišla Sunce, nas ćemo dvojica pasti u zagrljaj.

I tada ćemo razgovarati i razgovarati!

A dotle, Dinko moj, srdačan pozdrav Tvojoj gospođi, i maloj Tvojoj princezi, i Tebi, i Tebi,

od Tvoga
Tadije

Doviđenja!

Sve vas voli i grli Vaša
Jela

* * *

Paris (12, Rue Thouin), 19. VII. 1955

Dragi moj Dinko,

bit ću kratak, ali stvaran. Primio sam Tvoje dvije dopisnice, i hvala Ti. Nisam se javljao, jer sam čekao – Jelu. I dočekah je, u nedjelju (prekjučer; vlak je kasnio 3 i pol sata). Sada smo ovdje, i čekamo vas. Najprije da Ti javim neugodnosti: u vaš stan, u Tvoju sobu i predsoblje, curi voda iz gornjega kata, čim se spusti nagla kiša; a to je već treći puta (11. i 14. VII. i danas popodne, najgore). Imam tada pune ruke posla: odmičem radio, prenosim sag u drugu sobu, vadim stvari iz onog ormara do prozora, mećem posude i hvatam vodu pa je iznosim i bacam u kuhinji. Danas je i Jela pomagala, a na kraju je došao i Stanko da gleda. Osim toga bili su i susjedi (vis à vis) i gospođa, koja stanuje iznad vas; molili smo ih da sve ovo jave onome kog se tiče, ali nitko od njih, kako rekoše, ne želi da ima posla sa susjedom, koji stanuje ispod vas (upravitelj kuće?). Zato Ti sve ovo javljam, i držim, da bi Ti odmah morao pisati kućevlasniku, da odredi popravak krova; drukčije ste izgubljeni. Ovog trenutka došla je u sobu i susjeda ispod vas sa konsijerškom,[17] jer je voda procurila i toj susjedi. Vidjele su da smo mi učinili sve, kako bismo vodu zaustavili... Ja sam, srećom, uvijek bio u tim trenucima (kišnim) kod kuće pa sam se neumorno bavio spasavanjem. Da li će se ta igra opet ponoviti, tko bi znao! (Da li se vama to i ranije dešavalo?)

16 Jugoslavenske akademije. **17** Pazikućom, hauzmajstericom, domarkom.

Nekoliko dana poslije vašeg odlaska, tražili su vas uveče gospođa i g. Mitrović iz Zgba. Rekoh im, da ste na ljetovanju, i javit će vam se početkom kolovoza. Neki dan je i došao paket iz Barcelone. A poštu primam i ostavljam, kako si mi rekao (samo sam poslao jedno pismo u Finistère; nadam se, da si ga primio).[18]

Kako je vrijeme u vas, na Oceanu? Ovdje, u Parizu, čudno: naoblači se pa nagla kiša (dvaput s ledom).

Javi mi, molim Te, ako imaš kakve informacije za me u ponovnom slučaju prokišnjavanja. Žao mi je da o tome moram da Ti govorim. Ali je potrebno.

Nastojat ćemo ostati ovdje dan dva, kad se vi vratite, da se još malo porazgovorimo i vidimo.

Srdačno pozdravljam Miru i gđu Talan i Talana, a zna se i Kikinetu!

Grli Te Tvoj
Tadija

Stanko putuje u četvrtak u London!

Dragi moji Miro i Dinko, iz vašeg doma srdačno vas pozdravlja i čeka da vas zagrli vaša Jela.

20. VII. 55 ujutro

Dragi Dinko,

Priča se i dalje nastavlja. Kiša je padala gotovo čitavu noć, i curilo je. Nismo spavali itd. U 9 sati je došla madame Andrée, vidjela je i otišla telefonirati M. locateuru,[19] koji je kazao da će s konsijerškom doći da pogleda. Kada, ne znam. I šta će učiniti, ne znam. U sobi ima blizu 20 posuda za "hvatanje vode" (najviše prokišnjava kod prozora u Tvojoj sobi, i ormar u uglu do prozora najviše stradava: voda kroza nj curi, hvatamo je u lavore).

Kanio sam Ti sinoć poslati ovo pisamce, ali nisam zbog kiše. Nego evo danas, ali s nekoliko dopuna. Nebo je spremno na novu kišu. Dokle će?

Još jednom, mnogo srdačnih pozdrava
Tvoj
Tadija

* * *

[razglednica]

Rab, 19. 8. 1975.

Monsieur
Dinko Štambak
književnik
Paris Ve
Rue Thouin, 12

Dragi moj Dinko, evo još jednom sa Raba glas! Najprije Ti želim kazati kako sam od Živka Jeličića, u nekoliko navrata, čuo da će Tvoji *Talijanski puti* dogodine biti objavljeni u Splitu. Treba li reći koliko me to raduje? (A što je sa *Grčkim putima*, ne znam.) Moje *Sabrane pjesme* (1920-1975), jubilarno izdanje, već su u štampi i izaći će najkasnije do kraja godine. I tako obojica imamo čemu da se nadamo! – Znamo da ste vas dvoje negdje u Svijetu, kao svako ljeto, ali gdje? A mi se uskoro vraćamo s odmora i najsrdačnije pozdravljamo Miru, Tebe i Klaru. Odani vam

Jela i Tadija

* * *

[razglednica]

Dubrovnik, 26. X. 1979.
Hotel Imperijal

Monsieur
Dinko Štambak
12, Rue Thouin
Paris Ve
France

Dragi naš Dinko, evo nas, već desetak dana, u drevnom Dubrovniku; bijasmo na Simpoziju o Ivu Vojnoviću, okončanom sinoć. – Tvoju sam knjigu nabavio i u njoj uživao;[20] čini mi se da nema toliko štamparskih pogrešaka kao u pređašnjoj.[21] Pošalji mi Errata corrige!

Od nedjelje smo u našem domu gdje bismo željeli da se tamo što prije pojaviš Ti, zajedno s Mirom. Oboma, i dragoj Klari, najsrdačniji pozdravi!

Vaši odani
Jela i Tadija

* * *

18 Finistère, departman na zapadu Bretanje, na obali Atlantika. **19** Gazdi, kućevlasniku. **20** Grčki puti. **21** Talijanski puti.

Dragutin Tadijanović
Gajeva 2 a / Zagreb[22]

Dragi Dinko,

Primio sam tvoja pisma od 7. VIII. i 28. VIII. o. g. Prvo je pisano strojem, a drugo rukom koja je ujedno pridodala i "rukopis" *Djetinjstvo*, prvi put objavljen u *Mogućnostima*, u Splitu. – Drugi put bit će objavljen u Zagrebu, danas sam ga predao uredniku izdavačkog poduzeća Mladost Mariji Peakić (Ilica 30/I. kat): ona te moli, kada stigneš u Zagreb, da je pohodiš u redakciji. Suvišno je napomenuti da sam o tebi govorio sve najbolje što znam i umijem. Čitajući još jednom *Djetinjstvo* ponegdje sam obavio poneke ispravke koji su autoru umakli; uredniku sam u najkraćim crtama prikazao o čemu se radi u tom djelu koje sam ja, isti dan kad sam ga primio, s izvanrednim zanimanjem ponovno čitao diveći se poglavito onim mjestima gdje se kao neopazice prelazi u pripovijedanju iz jednog vremena, dječje dobi, u kasnije pa i kasno doba; mnogo toga je spomenuto, i rečeno, što se ne bi očekivalo kad je riječ o djetinjstvu.

Svaka ti čast, Dinko!

Ne kanim govoriti o tvom "rukopisu", nego samo javljam, kako vidiš, da sam ga predao u uredničke ruke. I nemoj misliti da će moje nastojanje pri tom i stati! Ali, nećemo se sada valjda hvaliti.

Sva je prilika da Jela i ja, prekosutra, putujemo u Rab gdje ćemo ostati bar 14 dana. (Auto koji treba da nas preveze u defektu je, čeka se Bestandteil[23] iz Njemačke.)

Najljepše Ti zahvaljujemo na javljanju i srdačno pozdravljamo

Miru, Klaru i tebe, Dinko!
Vaši
Jela i Tadija

Zagreb, 7. IX. 1981.

* * *

Dragutin Tadijanović
Gajeva 2 a / Zagreb

Zagreb, 27. VIII. 1984.

Dragi moj Dinko,

Primio sam tvoju pošiljku, u subotu (danas je ponedjeljak): prvo poglavlje *Mulaca*, str. 136. rkpsa, i druge priloge, s pismom, pa sam se odmah dao – na posao.

Zamijenio sam staro prvo poglavlje ovim novim, i tražeći 136. str. u mom rukopisu da je zamijenim s onom koju si poslao, ustanovio sam da se tekst priposlane str. ne nalazi na istoj str. "mog" rkpsa, nego na 164. strani; u mene je, dakle, prvopis tvog rukopisa, a ne njegov definitivni tekst (sada imam prvo poglavlje i str. 136!).

Da ne duljim!

Pošalji mi i sva ostala poglavlja romana tipkana mašinom *sitnijim* slovima, kao što je prvo poglavlje koje si poslao. Vidio sam naime da su poveće razlike u ta dva teksta, i potrebno je da izdavaču predam definitivni tekst.

Koje li muke da se Tvoji *Mulci* ponovno nađu na stolu izdavača!

Čekam novu pošiljku!

Ako si već postao djed, Jela i ja čestitamo i Miri i Tebi, i najsrdačnije vas pozdravljamo.

Tvoj
Tadija

* * *

Grgo Gamulin

(1 od 1)[24]

Dragi Dinko,

tako ti je uvijek u životu: kad ti netko ustreba, onda ga se sjetiš. Doduše, ja sam se često sjećao tebe i tvoje ulice iza Pantheona; ali život ti već krene svojim tokom. A nekako mi se činilo, da

22 Tiskani tekst, zaglavlje memoranduma. **23** Njem. rezervni dio, precizno značenje: sastavni dio. **24** Grgo Gamulin, 1910-1997.

si ti u taj Pariz ogrezao tako duboko, da se našem životu osjećaš sve više udaljen. Molim te, shvati me dobro: to je zato, što sam stvarno želio da se nađeš jednom ovdje, u našoj staroj zemlji. Međutim, znam da te tvoj i tvoje žene posao drži tamo, i još štošta.

Često sam s Rudijem govorio: i on je bio mišljenja da za naše ljude (intelektualce) nema za dugo mjesta u Francuskoj. Ima do izvjesne mjere i do nekog stupnja; a zatim?

No bilo kako bilo, nadam se da ćemo se još vidjeti, makar u Parizu. Sjećamo se sa neopisivim zadovoljstvom onog susreta, i lijepih dana, za kojih sam obnovio svoje predratne tamošnje doživljaje. Vjeruj mi, nisam u životu imao mnogo ovako intenzivnih osjećanja, kao što su bili oni od prošle godine, dok sam lutao starim putima. Uvijek je tako: nalazimo sebe, i tužni smo i veseli. Tako sam i prošlog mjeseca obišao svoj "škoj"; s djecom sam hodao po Hvaru, čak i logorovao u jednoj pustoj vali. A dvadeset je godina prošlo.

Dvadeset godina! I radost i tuga.

Ne znam, što radiš; pratiš li naša zbivanja i prilike. I neprilike. Dođu ti sigurno ljudi i pričaju, i čitaš ponešto. Možda ti sve izgleda apstraktno i stakleno nekako. Znaš, kad si u metežu, i osjećaš kako ti krv kuca u žilama... Kod nas je sve manje, ali strahovito konkretno, naše, prisno. Ne znam, bih li se mogao priviknuti na tu parišku nezainteresiranu širinu, "objektivizam" i, ako hoćeš, polivalentnost.

Pišem ti, međutim, zbog jedne stvari, koja nije moja lična: htio bih učiniti uslugu jednom našem velikom i dobrom umjetniku, najboljem iz stare generacije: Oskaru Hermanu.

On će u novembru imati u Parizu izložbu, nažalost samo u našoj agenciji u Louis le Grand, u režiji Komisije za kulturne veze.

Bi li ti htio pomoći mu malo?

Mogu ti garantirati za dvije stvari: za njegovo apsolutno poštenje i dobrotu; i za visoku umjetničku kvalitetu njegove umjetnosti. Slikar je münchenske generacije, no prošao kroz Maréesa[25] i Renoira, sada na vrhuncu stvaranja, što je pokazala njegova velika lanjska retrospektiva.

Isposlovao sam za nj ovu satisfakciju, put u Pariz, sada nakon tolikih zagorčavanja. Tu su ga mogućnici htjeli baciti u sjenu. A slike su mu najbolje što sada nastaje u Hrvatskoj, s velikom ekspresivnom slobodom.

Različit je od pariških škola, bliz ekspresionizmu, dubok i human, uvijek tajanstven. Upravo zato bi Pariz mogao dobro reagirati, kad bi se našao netko, tko bi ga znao interpretirati.

Šaljem ti par snimaka, orijentacije radi.

I molim te: možeš li učiniti nešto. U *Beaux-Arts*, po mogućnosti. I u *Nouvelles littéraires*, što ipak nije najsretnije. Što bi trebalo, nije ni meni sasvim jasno. Proturiti kakvu reprodukciju, kakav članak, po mogućnosti u vrijeme izložbe. Ja bih ga napisao. A još bi bilo bolje kad bi se našao netko od tamo.

Lijepo te molim, da razmisliš i da mi javiš. Ukoliko momentalno i nemaš veze, možda bi mogao pronaći nekoga, sondirati teren. Vidiš i sam koliko mi je do toga stalo. Radim s jednim mojim đakom i monografiju o njemu.

Ovim našim Parižanima (Lubardi, Peđi)[26] je mnogo lakše, oni imaju znanaca. On nema nikoga; povučen, skeptičan kakav već jeste, a u duši kao veliko dijete.

Ja ću biti tokom septembra u Zagrebu, a poč. oktobra idem opet u Rim radi tih restitucija, jer smo pregovore obnovili. A ne znam koliko će sve to potrajati. I u maju sam već bio tamo nekoliko tjedana.

Znam da si postao otac. Znači: nema više onolikog skitanja. Osim ako se nećete izmjenjivati. Ja ću ovog puta u Italiju sa Anđom i s malom Dafnom; trinaest godina!

Kada ću u Pariz ne znam. To je za mene prilično važna stvar, ali želio bih je bolje pripremiti.

Molim te da pozdraviš svoju drugaricu i da mi ipak odgovoriš, ako budeš mogao i nešto konkretno reći.

Primi pozdrave,
Grgo

Z. 9. IX. 54.

Grgo Gamulin
Zagreb
Gvozd 15

* * *

25 Hans von Marées, 1837-1887, njemački slikar. **26** Slikari Petar Lubarda, 1907-1974, i Predrag (Peđa) Milosavljević, 1908-1987.

Oton i Mila Gliha

(2 od 4, od kojih dvije novogodišnje čestitke-grafike)[27]

Omišalj 8 XI 54

Dragi Dinko,

Sigurno si već primio kartu pa Ti se više neću ispričavati zato što tako kasno dolazi ovo moje pismo.

Eto Mila i ja se još uvijek nalazimo na Krku, u Omišlju i pomalo se spremamo za odlazak u Zagreb, jer nam bure i kiše već ne daju raditi, i pomalo nam je dosta tog bjesomučnog slikanja.

A kako ste Vas dvoje, Mira i Ti? Često mislimo na Vas i Vašu srdačnost kojom ste nas primili. I što više vrijeme prolazi, to ljepše nam je sjećanje na naše parisko druženje. Cijela ta Vaša kolonija, mala, tako je draga i simpatična. – Sada u jesen Paris je sigurno veličanstven.

Sjećam se da sam prije rata boraveći tamo najviše volio jesen. Ali, uostalom, on je uvijek divan. Lijepo je živjeti u gradu gdje je svaka umjetnička epoha ostavila svoj potpuni izraz, pa se čovjeku čini da se prošlost nije izgubila u nekom dubinskom mraku, nego se doživljuje kao na plohi, kao odnosi boja. Prošlost i sadašnjost nastupaju ravnopravno, pa tako vjerojatno ni umrijeti nije teško. Čudan grad koji prisiljava putnike da se u njeg zaljubljuju ...

Čitao sam ovih dana da je umro Matisse.[28] „Dohodu vlastela ...“[29] Žao mi je tog divnog starca. Kakva sjajna ličnost, kako potpuno izvršen zadatak jednog života. Kako je divno slijediti logičan razvoj jedne velike ličnosti. Nema tu prtljanja i krpanja na koje su ostali osuđeni. Više puta sam tako nesretan radi toga. Teško je pripadnicima malih nacija, suviše pukotina ima u našem životu. Kad shvatimo u čemu je suština stvari, mi smo već toliko iscrpljeni i umorni da nam sfali snage za realizaciju.

Možda je bolje o tome i ne misliti.

Ja sam Tadiji rekao sve, da se što prije pojavi u Parisu. Bilo mu je drago (on Tebe jako voli), vidio sam po njegovom dobrom osmijehu, ali bojim se da neće biti u stanju tako brzo to realizirati.

Eto tako Dinko. – Ja ću Te pozdraviti, a Ti mi se što prije javi u Zagreb i ne zakasni toliko kao ja.

Miru i Tebe mnogo i srdačno pozdravlja

Tvoj
Oton

Naravno i Vašu malu kojoj uvijek pjevaš: tintaracantata!

Riječ ima Mila:

Dragi naši Parižani!

Kako rado i kako se često na vas sjećamo. Kako ste proveli ljeto, je li još što dobroga ostalo. Mi smo još uvijek već 3. mjesec ovdje (1 mjesec smo bili u Lošinju). Svaki u svojoj sobi bulji u svoja platna i više ne vidimo ništa. Mrak padne vrlo rano, svijetla nemamo, motor je nešto pokvaren, pa smo odlučili svaku večer ići na ribe. Jučer smo bili na lignje, a danas smo našu lovinu ručali.

Mnogo smo zamoreni od utisaka po Europi, pa smo i mnogo nesretni u radu i ničim zadovoljni: Ne znam hoće li biti ikakvih rezultata, ali mnogi su se problemi objasnili. U Zgb-u redaju se izložbe, muka me spopada od tih i već od svih izložaba. Za nas bi bilo najbolje ovdje ostati preko zime i tad bi sigurno nešto dobro učinili. Nema rješenja prije nego što se čovjek sasvim ne povuče.

Skoro odlazimo u Zgb, pa sam već pomalo tužna.

Kako vaša mala beba, uvijek nam je u ušima Dinkova himna maloj, Dinko kako je zabavlja?

Mnogo i mnogo vas pozdravlja
vaša Mila

* * *

Omišalj 12 VIII 59

Dragi Dinko,

Već je podosta vremena prošlo otkako smo se rastali, a ja Ti se eto tek sada javljam. Stara naša nacionalna bolest nepisanja! a malko sam pretpostavljao da ste Mira, mala Claire i Ti još uvijek izvan Parisa. Ja sam s Milom i malim dečkom već neko vrijeme na Krku gdje ćemo ostati nekoliko mjeseci, gdje ćemo mnogo raditi. Svakako poslije prvog predaha jer sam ovamo došao prilično uništen i fizički i psihički. Ta me atmosfera smiruje i br-

27 Oton Gliha, 1914-1999. Pisma Otona i Mile Gliha prepisao je Nikola Štambak. **28** Henri Matisse, 31. 12. 1869 – 3. 11. 1954. **29** Prema pjesmi *Na Mihajlu* iz ciklusa *Lapadski soneti* Ive Vojnovića: “Jedan po jedan dohodu vlastela / u crnom l’jesu nošeni od *fakina*”.

zo liječi živce. Ovdje ja često uzimam Tvoju knjižicu prijevoda naših pjesama[30] i tek sada im otkrivam pravu ljepotu a pomaže mi i učenju francuskog jezika, kojeg bih već jednom morao svladati. Često ja mislim na Paris i naše razgovore, ne znam zašto u tome gradu sve dobiva naročiti smisao. Gledat ću da ga se dočepam opet tokom zime bar na mjesec dana.

Nažalost neću moći otputovati u Braziliji u S. Paulo kao što sam u Parisu pretpostavljao. Sve je nešto kompliciranije nego što se čovjeku čini dok mašta. Vjerojatno ću žaliti čitav život, ali treba se miriti sa sudbinom.

Inače sam Tadiji predao Tvoju knjigu i mnogo smo Te spominjali, a razgovarao sam i s Krolom. Čini mi se da mu je žao što nisam i za njega uzeo jedan primjerak.

Daklem, Dinko, neka konji trče tako brzo da se pretvore u pravac da razmak između Parisa i Zagreba bude što kraći.

Miru i Tebe kao i malu Tvoju slikaricu
Srdačno pozdravljam
Tvoj Oton

Gđu Miru i Vas kao i malu curicu mnogo, mnogo pozdravlja
Mila

ADRESA: O. G. OMIŠALJ, O. KRK (ako si od volje!)

* * *

Milan Prelog

(1 od 1)[31]

Zagreb, 16. decembra 1954.

Dragi druže Štambak,

koristim priliku da Vas opet, putem jednog druga, koji odilazi u Pariz, pozdravim. Već dugo nisam ništa čuo o Vama, a to znači da Vam je uglavnom dobro, da mirno i plodno radite. Nadam se da me niste posve zaboravili i da će ovo moje pismo moći da Vam preporuči druga, koji ga nosi. Ta je preporuka doduše posve neodređena – ja Vas u stvari molim da posavjetujete druga Flakera[32] u nekim od onih tako jednostavnih, a tako bitnih pitanja, kao što su to, na primjer, pitanja povezana uz jeftina i korisna kretanja Parizom. Ja sam, na primjer, danima prolazio kraj jednog jeftinog restorana, tražeći jeftine restorane, dok me Vi niste upozorili na onaj u ulici Soufflot. A šta da kažem o Vama kao poznavaocu "pješačkog Pariza". Naših krstarenja sjećam se još uvijek kao vrijednih doživljaja! I još nešto, molio bi Vas da druga Flakera povežete s Veljom Milojevićem – drug Flaker ima mnogo interesa za teatar, a to je sigurno njegova kompetencija.

Drug Flaker moći će Vas informirati o nekim novostima općeg značaja kod nas, o "književničkom narodu" i o Vašim ovdašnjim znancima. Što se mene tiče ja guram svoje sitne poslove i nadam se da ću opet jednom moći dohvatiti malo Pariza. Zanima li Vas kakva naša publikacija? Ukoliko šta trebate pišite mi, sa zadovoljstvom ću udovoljiti traženjima.

Primite mnogo pozdrava, a posebne pozdrave Vašoj gospođi.
Mico Prelog

* * *

Oskar Herman

(1 od 1)[33]

Zagreb, 22. XII. 54.
Martićeva 14 B

Vrlo poštovani gosp. Štambak!

Evo me već neko vrijeme opet kod kuće i hoću da se Vama i Vašoj supruzi zahvalim i u ime moje žene, na susretljivosti koju ste nam u Parizu iskazali.

Osim toga hoćemo obojica da Vam zaželimo dobru i sretnu Novu godinu, a razumije se da u našim željama ima i mnogo udjela za Vašu kćerkicu.

Za nas život počinje opet svojim normalnim svakidašnjim tokom.

Imao bi jednu malu molbu na Vas cijenjeni gosp. Štambak. U tjedniku *Carrefour* od 1. XII. 54. Nr. 533, str. 8 izašla je jedna vrlo dobra kritika moje izložbe. To sam tek ovdje saznao, ali ovdje ju ne mogu nikako dobiti. Bi li bi Vi bili tako dobri te mi 2 eksem-

30 *Poésies populaires des Croates et des Serbes*, choix et traduction de Dinko Stambak, GLM, Paris, 1958, 45 str. **31** Milan Prelog, 1919-1988. **32** Očito Aleksandar Flaker, 1924-2010. **33** Oskar Herman, 1886-1974.

"Gile i Rile" (zapis na poleđini fotografije), Omiš, 1. rujna 1968 – Štambak i Ranko Marinković

Herin hram, Agrigento, Sicilija, travanj 1971.

plara pribavili te nekako ovamo dostavili? Samo se bojim da bi se poštom to izgubilo.

Ne zamjerite mi na mojoj molbi.

Još jednom Vam se mnogo zahvaljujemo i srdačno pozdravlja Vas i suprugu Vaš
O. Herman
i
Mira Herman

* * *

Ranko Marinković

(2 od 7, od kojih je jedna razglednica)[34]

Zgb, 13. I. 62.

Dragi Dinko,

Četiri mjeseca protekoše od Tvoga posljednjeg pisma. A povod ovome mome?.. nema povoda. Tek jedno dobro započeto popodne s pismom nekoj znanici (bolje – nepoznanici) koja momentalno boravi u Londri, pa se sjetih da usput obuhvatim i Tebe (kad već ka brav brstim po Zapadu) na što se spremam ravno 4 miseca, manje koji dan, jer sam Tvoje pismo primio 10. IX. anno scorso.

Tadija mi pričaše o Tebi i Jean Pice-lj[35] i čežnja me obuzimaše za s Tobom po Latinskom kvartiru, da mi još pokažeš gdje se ono bješe Baudelaire popišao i gdje ono Nerval uvuče svoju ludu glavu u omču (avaj, naopako!) i reče ovom lijepom svijetu adieu, à jamais.

Tvoju mademoiselle gospojicu malu kćer, nažalost, nisam sreo, jer sam se u to vrijeme nalazio u Dalmaciji (počele sjedine po prsima!), gdje sam skupljao materijal za svoje organe kako bi pretukli ovu zagrebačku zimu. Ali pričao mi je Jure i žena mu njegova o tom Tvom čudu od djeteta, koji su i sami vlasnici jednog malog čuda (ženskoga!).

Bio si u Grčkoj? Bio i ja 59. u ljetu našim brodom *Lastovom* na 9 dana – Krf – Patras – Korint (kanal) – Pirej – Atena Akropola!! – Iteja[36] – Delfi – Patras – Krf (tako Zagrepčani zovu "krv"). Mislim da sam doživio više nego Goethe, jer ja sam ipak iz Isse, a ne iz Weimara, samo ne znam tako lijepo pripovijedati fjabe.[37]

Neki honorarčić (ne znam koliko) od Radio-Paris pokušavali su oni preko ovdašnjeg konzulata da mi isplate u dinarima, ali ovaj moj adaptator istih Les Mainsa[38] (Frane Adum) javio da to ostane tamo u franciman. Ako znaš tamo nekoga, reci, molim Te, da zadrže. Ako bi još nešto priteklo s koje druge strane, pa kad bi se skupilo toliko da proživim ko čovjek petnaestak dana i

34 Ranko Marinković, 1913-2001. **35** U usmenoj predaji se desetljećima govorilo da Ivana Picelja zovu Ivan jedino u Parizu, a da je u Zagrebu on svima Jean. **36** Itea. **37** Od tal. *fiaba*, priča, bajka. **38** *Ruku*.

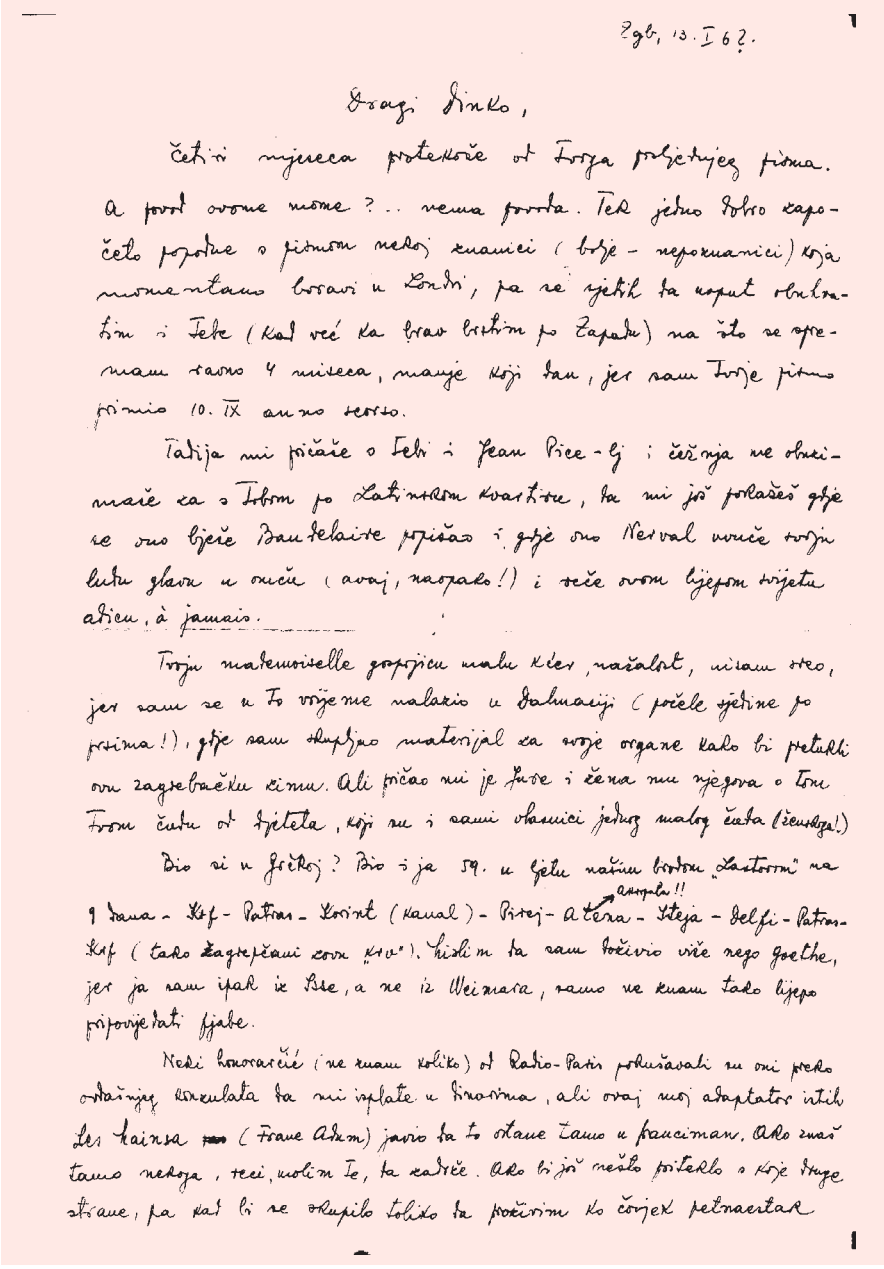

Zgb, 13. I 62.

Dragi Dinko,

Četiri mjeseca protekoše od Tvoga posljednjeg pisma. A pored ovoga mene ? .. nema povrta. Tek jedno dobro započeto poglavlje o jednom nekoj znanici (bolje – neposnanici) koja mnome ostaje boravi u Londri, pa se sjetih da ugut obuzbim i Tebe (kad već ka brav bežim po Zapadu) na što se spremam samo 4 mjeseca, manje koji dan, jer sam Tvoje pismo primio 10. IX ano sesto.

Tatija mi pričaše o Tebi i Jean Pice-lj i čežnja me obuzimaše za s Tobom po Latinskom kvartiru, da mi jō pokažeš gdje se ono bješe Baudelaire pripitao i gdje ono Nerval uvuče svoju lutu glavu u ovuču (avaj, naopako!) i reče ovom ljepom svijetu adieu, à jamais.

Tvoju mademoiselle gospojicu malu kćer, nažalost, nisam sreo, jer sam se u To vrijeme nalazio u Dalmaciji (počele sjetine po prsima!), gdje sam skupljao materijal za svoje organe kako bi pretukli ovu zagrebačku sinu. Ali pričao mi je Jure i žena mu njegova o Tvom Jurom čudu od djeteta, koji su i sami obasnici jednog malog čuda (čeudsga!)

Bio si u Grčkoj? Bio i ja 59. u djelu našim bratom „Lastorni" na 9 dana – Kef – Patras – Korint (kanal) – Pirej – Atena – Itaja – Delfi – Patras – Kef (tako žagrepčani zovu „Krv"). Kiselim ta sam točivio više nego Goethe, jer ja sam ipak iz Sse, a ne iz Weimara, samo ne znam tako lijepo pripovijedati fjabe.

Neki honoraričić (ne znam koliko) od Radio-Paris poslušavali su oni preko odašinjeg kanculata ta mi isplate u Sinarima, ali ovaj moj adaptator iznih les kainsa (Frane Adam) javio ta to ostane tamo u franciman. Ako znaš tamo nekoga, reci, molim Te, ta zatreče. Ako bi jō nešto poteklo s koje druge strane, pa kad bi se okupilo toliko ta počerim ko čorjek petnaestak

Prva stranica Marinkovićeva pisma Štambaku, 13. 1. 1962.

kad bi se te plastične operacije nešto smanjile (koliko uvjeta, a?) došao bih da prolunjam s Tobom oko Bemu Miša.[39] Neću više da dolazim kao Šiptar sa salamom pod pazuhom, da od tople hrane pommes frittes bacim vrites – da mogu prijatelja pozvati u bolji restoran.

Izašla mi je knjiga u Stuttgartu (Z. Njem.), pa kad se skupi nešto para tražit ću da mi ih pošalju tamo kad dođem. No već sam u Njem. prošle godine prorajtao 1000 DM za 6 dana, uludo zapravo. Dolce vita.

Što je s Tvojim knjigama? Nosiš li još uvijek onu torbu s rukopisom? Jako bih želio jednom zaviriti u tu Pandorinu torbu!

Poslao sam pedesetak kartica nove knjige (roman?) onom knjiž. mešetaru u Stuttgart, to je on tražio, i vjerojatno će on poslati to ili dio preveden na njem. onom pariškom izdavaču što Ti je davao *Ruke* na recenziju, pa ako Ti to dođe u ruke, piši mi nešto.

Inače, Dalmacija se trese još uvijek. To su neke kajkavske podvale do utrobe Zemlje. Srećom, ljudi ne ginu.

Pozdravi mnogo Miru i mademoiselle ćer.

Mnogo i srdačno Ranko

* * *

Zagrab, 23. IX. 62.

Dragidinko,

Otkad se nakanjujem da ispunim ovo parče hartije svojim lepim rukopisom! Vremena beše (o, beše!), ali ne beše ono "sad ću", pa sedi bre i piši. Jer nije to da ja Tebi mogu pisati kakvo god meko sranje. Pa neka bude tvrdo, zato i pišem polako da mi se čitalac ne bi zamarao čitajući.

Vidio sam sve u Tvom posljednjem pismu (16. I. o. g.) navedene osobe i ispozdravljao sam ih s Tvoje strane. Mogao sam da je i više toga. S Jurom sam ljetos bio u Omišu, t.j. on je bio u onom svom Zakurcu, a ja u O-mišu, ali to je sve blizu, a pošto se Castelanus motorizirao u osobi jednog Fiata 600, odlazili smo gotovo danomice u Spalato, što rekla žena mog prijatelja omiškog – na kurbe. A od toga ni vonja (jer ljetos ni ribe ne bijaše zbog suše), nego Georgius kao bogobojazan suprug odlazio iz splitske pošte da naziva suprugu Nadu da pita za Ladu. Reče mi da je sreo negdje Tvoju suprugu i Tvoju malu, ali da su one bile već na povratku.

39 Tj. oko Boulevarda Saint-Michel, kolokvijalno *Bul-miša*.

Na slici: Vesna Supek, Ksenija Jančin, Rudi Supek, Beti Korać-Zuppa, Vjeran Zuppa, Dinko Štambak – kod Pierra Navillea na Montparnasseu, 1979, snimio Damir Jančin

Kroz ovu zimu moram svakako dovršiti tu svoju knjigu. Što će to biti – ne znam. Nikada nisam bio tako nesiguran kao sada. Ponekad mi se čini da sve skupa ne vrijedi truda, pa ostavim sve i po mjesec dana. (Ovo sam u pauzi pročačkao moj Parker, otuda ove točkice po papiru.)

Mislim da bih mogao doći do tih Pariza slijedeće godine. Prije desetak dana potpisao sam ugovor s izdavačkom kućom Bonnier iz Stockholma (kažu da je to tamošnji Gallimard) za *Ručice*, nije mnogo para, ali dosta za petnaestak dana nekog Latinskog kvarta, ako se još to tako zove. To mi je plasirala jedna dušmanska književna agencija iz Stuttgarta kojoj sam dao autorska prava za zapadne zemlje. Oni su pokušavali to i u Parizu, ali senza successo, kao što si mi i sam javio. Njemačko izdanje sam dobio, knjiga dobro izgleda, ma io non capisco niente un cazzo. Kaže Krklezzo[40] da je dobro prevedeno.

Jure je izdao knjigu mnogo poetizirane proze (u maniri *Pijeska i pjene*, jesi li gledao?). Knjiga meni vrlo draga i šašava, koja je zaslužila bolji prijem i sama po sebi i obziroma na autora koji je zagazio u prozu, doduše na vršcima prstiju, više lebdeći nego gazeći, ali sa svojim velikolepnim poetskim kvalitetima iz njegovih slavnih stihova.

Žalim što na kraju ove pištule nemam pri ruci nekog krepkog citata, jer nisam imao čast poznavati Matu, zv. Pizdinu, a od ovih običnih pizada nemaš što citirati što se u Parizu već ne bi znalo. Ali evo pride jednog vica. Bosanac-peder dobio čir na guzici, pa uzeo zrcalo da ga vidi. Nateže guzicu i gleda je u ogledalu, a od tog pipanja i gledanja njemu se digo. Tada se obrati svom krcunu i reče mu tužno: Silazi, budalo, to je naše dupe. – Kad bi se dobro preveo, mislim da bi i tamo mogao upaliti, a Bosanac može da se ispusti iz patriotskih razlogov.

Evo Ti ovdje šaljem ovaj avizo za one moje šolde na RTF-Paris, a tu u prilogu bianco potpisan papir za punomoć (Ti ispiši gore što treba), pa podigni to, molim Te, da tamo ne propadne. Dat ćeš mi kad dođem ako budeš pri financijama, ako ne – uzdravlje.

E, pa uzdravlje Ti, moj kume, i pozdravi mnogo Miru i malu Aladinovu svićicu.

Tvoj Ranko

* * *

40 Tj. Gustav Krklec.

Vlado Gotovac

(1 od 1)[41]

Vlado Gotovac

Zagreb
Adžijina 4
Dan 8. 12. 1964.

Dragi Dinko,

uz najbolju volju nisam ti se uspio javiti. Cijeli sam posljednji dan proveo u jurnjavi, tako da smo se navratnanos pakovali. Zamolio sam svoju stričevku da ti se javi telefonom i da te puno, puno pozdravi – tebe i tvoje.

Ovdje me dočekala hrpa poslova, a ti najbolje znaš da to nije veselo. Pogotovo poslije dugog plandovanja! Nešto sam učinio ovih dana, ali ni blizu koliko bih trebao. Ne mogu se sabrati ...

Od zajedničkih znanaca vidio sam jedino Juru [Kaštelana]. Bio je neku veče kod nas, pa smo se uz čašicu sjetili tebe – i to dosta opširno... Nadam se da ću za koji dan vidjeti i ostale koje si pozdravio. Jer iako je Zagreb malen, ne viđamo se baš prečesto. – Danas ću pisati kući i poručiti tvojima da sam te vidio, da si dobro. Moj stari će tu poruku rado prenijeti.

Novosti nikakvih.

A tebe se vrlo često sjetimo, jer si se temeljito isprepleo u naše pariške utiske; uvijek odnekud iskrsneš! I uvijek tako da si nam drag, da ti moramo zahvaliti. Postao si nam pravi prijatelj iako je bilo tako malo vremena.

Ovo je granica: pismo mora ovdje završiti, ili biti vrlo, vrlo dugo. Ja se odlučujem za kraj (jasno iz lijenosti!) – uz puno, puno srdačnih pozdrava tvojoj dragoj obitelji i tebi od iskrenih prijatelja Vlaste i

Vlade

* * *

Rudi Supek

(2 od 10, sačuvano je i jedno pismo Vesne Supek)[42]

Columbia University in the City of New York/New York 10025
Bureau of Applied Social Research 605 West 115th Street

New York, 28.10.69.

Dragi Dinko i Mira,

evo, bojim se da ćete mi zamjeriti da vam se javljam tek sada, nakon onog lijepog prijema u Parisu i ugodne večeri i večere koje smo proveli zajedno kod MMe Therèse (čije prezime ne znam kako se tačno piše, pa joj šaljem kartu na vašu adresu!).

Putovanje sa brodom je bilo krasno, i utjeha za one nevolje u vezi sa štrajkom željezničara i teglenjem 14 kofera! (Onaj koji smo zaboravili u Zgbu je sretno stigao ovamo ovih dana.) Ugodno je putovati preko Oceana na onakvoj mrcini od 50.000 tona, gdje čovjek ima sve moguće atrakcije. Tako sam se duševno mogao pripremati za susret sa Novim kontinentom, na kojega sam sada prvi puta stupio. Doduše, kod iskrcavanja sam mislio da je brod zalutao i da smo pristali u Šibeniku toliko se dalmatinski beštimalo, jer su "glavni na brodu za prtljagu", a i dockeri, svi od reda, bili Dalmatinci! Oni su mi i dali prve savjete u vezi sa New Yorkom, jer je bio problem da nakon pet sati iskrcavanja i carinske kontrole, koja traje beskonačno jer svi su u potrazi za drogama, otpremim svoju obitelj sa prtljagom na najjednostavniji način do ovoga Butler Halla. I tu su me odmah dočekala ugodna i neugodna iznenađenja. Cijena za apartman u našim pojmovima je paprena (355 dol.), ali kažu da je pod tim uvjetima nemoguće dobiti nešto jeftinije (blizina campusa, hotelska podvorba, itd.). Stanujem iznad Harlema na kojega gledam kao na "drugi svijet", jer ti svi savjetuju da se kao Bijelokožac njime ne šećeš, iako naše dvije šetnje dosada nisu donijele nikakve neprilike. Ali iz toga crnoga geta nam dolazi najljepši "glockenspiel" koji sam dosada čuo, jer po pet do deset minuta svira čitave orguljaške kompozicije, i svaki dan po neku drugu. Tako vidim da "crne duše lijepo pjevaju" (jedan motiv za Jeličića!).

Život smo organizirali na strogo radnoj bazi, jer sam ja odmah započeo sa predavanjima, a jezik mi još zadaje poteškoće, dok Vesna, Olda i Braco, svakodnevno pohađaju jezičnu školu i uopće smo very busi family. Tako i ja imam više mira! Vikende koristimo za obilaženje kulturnih ustanova i drugih zanimljivih mjesta u New Yorku, kako bi izbrisali prve negativne utiske (prljavština, ružna arhitektura, itd.), koje niti impresionantni pogled na nebodere nije mogao prvih dana izbrisati. Međutim, kad čovjek otkrije lijepe zakutke, takvih ima dosta, i izvan i unutar zidova, onda se već osjeća mnogo bolje, jer je to tipični kozmopolitski grad gdje se Crnci i Kinezi brinu oko rasne ravnopravnosti, a Židovi oko univerzalnih vrednota! Tako ti Crnica ujutro

41 Vlado Gotovac, 1930, Imotski - 2000, Rim. **42** Rudi Supek, 1913–1993.

posprema sobu, Kinez ti čisti odijelo, Židov ti prodaje robu, Portorikanac prodaje novine, i sve to u tvojoj ulici, gdje stanuješ, pa čovjek doista nema priliku da pati od raznih nacionalizama i provincijalizama, koji se kao ospice sada osuše po našoj domaćoj inteligenciji! Slijedeće sedmice upravo započinje ovdje festival jugoslovenskog filma. Tu je već stigao moj stari znanac Makavejev, pa društva sa domaćim i stranim prijateljima i znancima imam u izobilju. Nije potrebno da ti kažem da je naučna sredina tako ugodna i simpatična, da se bolje osjećam nego na vlastitom fakultetu u Zgbu (barem ne vidim razne klike, koje čovjek počinje primjećivati tek kad se nađe među njima). Uopće je campus Columbije simpatičan, i osvježenje od Manhattanskih ulica. Mladići su veoma slobodni, a ne manje i djevojke koje nose maksimalne mini-suknje, pa je već i Vesni palo na pamet da počinje svoje skraćivati, jer ne želi biti "smiješna" (sa suknjom do koljena!).

Uostalom, imam ovdje "dodire" i sa Parisom, jer sa mnom u hotelu stanuje i Lucien Goldmann, a neko veče smo bili u većem društvu u *Maison française*. Naravno, Greenwich Village je daleko od pariških ambijenata, ali se ipak u njemu može čovjek osjetiti "evropski", vidjeti slobodniji, umjetnički i boemski milje, a veoma simpatični lokali vrve u izobilju. Imam osjećaj da će mi vrijeme proteći kroz ovu godinu veoma brzo. Na to me prisiljava i prilično veliki radni program koji sam si odredio. Moram završiti dva rukopisa za štampu (jedna je moja pariška teza koju nisam nikad objavio, pa je moram ažurirati), a već radim i na trećem. Ipak, kad sam neki dan stojao na atlantskoj obali na Coney Islandu i hodao po toplom pijesku uhvatila me je nostalgija za Orebićem. Ne bih mijenjao te naše ljepote! To me je pobudilo da odem do Jugolinije i pravovremeno izvršim rezervaciju za brod početkom jula.

Dragi Dinko i Mira, vjerujem da ste dobro. Pozdravite mi Velju, Marijana i Annie sa djecom.

Vas i Claire srdačno pozdravlja

vaš Rudi sa familijom

* * *

Zagreb, 26. III. 73.

Dragi Dinko,

neki dan sam ugledao u izlogu tvoju knjigu o pariškoj bohemi, ušao sam i kupio je. To je znak da će postati bestseler, jer ja pripadam onom dijelu naše publike koja kupuje domaću knjigu tek iznimno! Odmah sam se dao i na čitanje, jer me je zagolicala sama problematika, a i ti, jer te dosada nisam čitao. Ugodno iznenađenje! Kako na tu *bohemu*, do koje sam i ja prije mnogo godina vrlo ovlaš dopro, tako i tvoj način pisanja – živ, koncizan, pun obavještenosti i tebi svojstvenog humora. Dokaz, knjigu sam dapače u nekoliko dana i pročitao, što se nije dogodilo u mojim rukama, niti Andriću, niti Dobrici Ćosiću i još nekim velikanima naše književnosti. Istini za volju moram priznati da sam postao veoma loš čitač i da je posljednji pisac, kojega sam pročitao otpočetka do kraja, Marcel Proust, još iz moje pariške periode čitanja!

No, drago mi je da si se ovdje pojavio, a i kritika te dobro primila, pa se već najavljuju i neke druge knjige. Picelj mi je jako hvalio tvoje putopise po Grčkoj, a i to me zanima. Dakle, čestitam! Brod je krenuo ...

Da li ćeš sa Mirom da se pojaviš ovdje za uskršnje praznike? Kad dođete u Zgb, bit ćete moji gosti, kao što sam već rekao. Nadam se da ćete svakako doći.

Ja sam inače u punom poslu Ruže nam ne cvjetaju, ide se pomalo na likvidaciju "prakcista", što ćeš, naše balkanske gluposti. Raduje me da je već nekoliko dana pravo proljeće, pa se čovjek osjeća živahniji i poletniji, i time konpenzira ove druge nedaće. Volio bih na par dana otići u Dalmaciju, ali me suviše veže posao. Bit ću zahvalan onome tko me potjera sa "profešurskog posla", makar i kao "kvaritelja omladine", a već su i počeli da me okačuju razni kandidati na socijalno promaknuće, pod ovim novim uvjetima. Znači, izgledi su dobri, da me se prisili da odem u "mirnije vode".

Dakle, do skorog viđenja! Tebe i Miru najsrdačnije pozdravlja

Tvoj Rudi

* * *

Miroslav Vaupotić

(2 od 5)[43]

Zagreb, 27 XI 1971

Poštovani prijatelju Dinko!

Evo pišem Vam u ove sumorne predzimske dane, uoči našeg blagdana Dana Republike, u trenutku kada sam nakon 5-6 dana intenzivnog posla odvalio od sebe još jedan rukopis. Kao čovjek koji uglavnom kako me već zovu mnogi kolege piše ili samo za časopise, ili pomaže drugima, a ne sprema svoje vlastite knjige,

43 Miroslav Vaupotić, 1925-1981.

sjetih se dragog prijatelja izvan domaje, koji ima sličnu srodnu sudbinu. Prekjučer dok smo slušali govor Mike Tripala na televiziji bijahu kod mene Ivica Katušić i Boro Pavlović pa se sjetismo i Vas. Oprostite ne pisah Vam dugo, jer ništa posebno ne mogah napisati osim neumitnog tijeka vremena i spoznaje da čovjek za dva tri mjeseca ne može bogzna šta veliko i plodno napraviti, tojest napisati. A mi svi živimo od tih čudnih i divnih riječi i slova, i ne znamo ništa drugo raditi. Sutra putujemo, obitelj sveta, supruga i kćerkica Mirna na kratki izlet u Veneciju i Padovu na tri dana odmora. Naša Mirna nije išla u Pariz pa će sada s Venecijom dobiti mali zakašnjeli nadomjestak. Inače koristim i ovo pisamce da Vam se zahvalim još jednom na divnom boravku u Parizu, koji za mene i suprugu ostade nezaboravan. Počesto sjećamo se ugodnog kutka u Rue Thouin i nikada ga nećemo zaboraviti. Ovdje se živi dosta nesređeno, brzim tempom. Uvijek nekakva sjednica, imam dosta predavanja na fakultetu, sada zamjenjujem kolegu Šicla koji je u Kölnu, pa imam više posla nego obično. Držim kolegij o Hrvatskoj Moderni i seminar o A. G. Matošu, a ipak se usprkos svih poznavanja stvari treba i ponešto spremati. Milan Selaković je s bračnim parom Mađer otputovao na 7 dana u Grčku, Vašu dragu Heladu, gdje mi još ne bijasmo. Od budućih putovanja, planova ima dosta. Za Novu godinu skoknut ću samo u Budimpeštu i Bratislavu, tamo imam neke sitne novce za ugodni boravak dva-tri dana kod nekih prijatelja što mi objaviše u mađarskim i slovačkim časopisima. Bijahu ovdje sada *Zagrebački književni razgovori*, sila, tušta i tma stranaca, između ostalog i iz Francuske, tako naprimjer Frenaud i Rousselot. Ali nisam išao na ta eksperimentalna poetska "ćakulanja", bavim se više nacionalnim temama. Bijah na povjesnom simpoziju o Kvaterniku i prije o Kumičiću u Opatiji četiri dana. O raznim djelatnostima našim piskaram po koji člančić u *Hrvatskom tjedniku* ili *Hrvatskom sveučilištu*. Kod nas je preporod tjednika i listova, više se u njima piše nego u knjigama. Ne znam da li Vas ovim nevezanim usputnim i asocijativnim svojim tijekovima misli pobuđujem na razmišljanje, ali eto da nešto čujete iz domaje. Radim danima već bibliografiju kompletnu našeg pokojnog dragog Bepa Pupačića. To su poslovi koji se ne cijene, ali netko mora biti takav samozatajan dok drugi misle na sebe. A sada na glavnu temu što i Vas zanima. Upravo jučer sam opet u Znanju razgovarao o sudbini Vaše *Boheme*. Dobih dobra uvjeravanja. Pošto ove godine u *Gledištima* izlazi samo Šoljanova knjiga *Zanovijetanja iz zamke*, slijedeće će izaći najmanje dvije. Vaša knjiga će odmah krajem prosinca u redovni postupak. Nadam se da će negdje u travnju ili najkasnije svibnju biti u knjižarama. Borit ću se za nju kao da je moja, ili još više, znam što to Vama znači. Osim toga iako sam najkasnije upoznao Vas i koristio Vašu dobrotu, želim biti prvi koji će pružiti veći opipljivi stvarni dokaz svoje odanosti i želje za pomoći "bližnjega svoga" u daljini. Javit ću kad budem opet nešto znao i bolje vijesti. A sada i jednu lošiju. Ne znam okolišati, moje je mišljenje da je u Matici situacija loša. Izdali su previše knjiga, pa su prenapregnuli tržište i skladišta. Sada mnogo manje izdaju, zapravo "izdaju" svoj nakladnički rad. Moje privatno mišljenje zašto Vaše knjige stoje, niste tamo pri ruci da gnjavite i moljakate kao domaći i kućni autori Matice i prijatelji Pavletića, Donata i drugih. Mislim da postupak prema Vama nije "fair", obećanja, samo obećanja tako se zove jedna opereta, iliti musical što sada ovdje u Zagrebu se izvodi s uspjehom?[44] To ovako simbolično i stvarno. Predlažem Vam slijedeće, ovdje sve prije izlazi u časopisima. Dakle, dajte pošaljite meni odlomak poveći od 20-30 stranica Vaših rukopisa o Parizu, ili nešto iz knjige o Grčkoj. Zašto da ti rukopisi trunu u Pavletića i Matici. Ja ću nastojati da objavimo nešto u časopisima gdje imam veza i prijatelja. Naprimjer u osječkoj *Reviji*, ili *Republici* naprimjer, možda i u splitskim *Mogućnostima*, pa u *Dubrovniku*. Ne plaća se bogzna kako, ali bolje išta nego ništa. Koliko mi je poznato, javite mi, Vi do sada objaviste samo onaj odlomak *Boheme* u *Kolu* i dio mali iz *Grčke* u *Telegramu*. U najnovijem broju *Republike* br. 10-11 objavljen je veliki esej Danila Čovića o Viktoru Vidi i deset njegovih pjesama koje još u našoj zemlji ne bjehu objavljene. A uskoro izlazi i izbor njegovih pjesama koje je priredio Rogošić. Kad može proći sada Vida, koji ipak bijaše u Argentini s Lendićem[45] i kompanijom, zašto ne biste Vi objavljivali. Ne razumijem neke naše ovdašnje bojazni i opreze.

Miroslav Vaupotić

Poštovani prijatelju Dinko, eto to je sve što zasada predlažem da učinimo. Javite mi se, što mislite o ovim mojim časopisnim prijedlozima. Javit ću Vam se krajem godine opet.

Mnogo pozdrava Vašoj supruzi, mojoj davnoj Novosađanki sa Štranda dunavskog, od mene i moje supruge, a Vama, dragi Dinko posebno želim sve najbolje, a ja ću svojim skromnim prijateljskim snagama i mogućnostima učiniti sve što mogu da Vas ovdje u Hrvatskoj ne zaboravimo sasvim.

Vaš prijateljski odani
Miroslav Vaupotić

* * *

44 *Obećanja, obećanja*, izvorno *Promises, Promises*, glazba Burt Bacharach, stihovi Hal David, tekst Neil Simon, prema filmu *Apartman* Billyja Wildera, zagrebačka premijera 13. veljače 1971, kazalište Komedija, režija Relja Bašić. **45** Ivom Lendićem, 1908-1982, književnikom i novinarom, političkim emigrantom.

[nedatirano pismo, prema sadržaju očito iz 1974]

Poštovani i dragi prijatelju Dinko!

Dugo se ne čusmo i ne vidjesmo, opet mnogo vode protječe Seinom i Savom naravno, a još više našim plavim Jadranom od Omiša do Korčule. Ovih dana bijahu kod nas u novom stanu naši dragi prijatelji Selakovići i preniješe mi pozdrave, kao i prijedlog za slobodni stan u našoj jedinstvenoj uličici Rue Thouin.

Dragi prijatelju Dinko, ako smijem tako iskreno i neposredno pisati, taj me poziv ganuo i obradovao, ali nažalost iako bih radije opet proboravio kojih dvadeset dana u Parizu nego što drugo na ovom svijetu, ove godine mi je to nemoguće.

Prije svega mi smo se preselili u novi veći stan na kraju Trešnjevke, i evo odmah šaljem adresu: Zagreb, 41000, Labinska 12/V, i telefon: 569-455. A oko toga stana i troškova za njega sav moj financijski ušteđeni kapital je planuo i rastopio se kao gruda snijega, naime, morali smo doplatiti nešto a stan smo dobili zahvaljujući što su mojoj mami srušili kuću u Novom Sadu, a ona je i vlasnik tog stana a mi smo samo stanari. Naravno to je samo formalno jer ja kao jedinac sve to nasljeđujem, kad nedaj bože mama moja umre, ali ona je vitalna i živa makar ima 75 godina. Sada je bila za Prvi maj na izletu u Poljskoj. Osim toga imađasmo i drugih troškova koji nas tako iscrpiše da smo potpuno bez dinara. Naime otkupismo svoju kućicu u Korčuli od suvlasnika prijatelja književnika Krste Špoljara, tako da smo sada sami gospodari i stanari te ruševinice. Ali smo podosta "milijunčeka" morali to platiti u toku ove dvije godine. Nadamo se da ćemo za tri-četiri godine (ove godine ljetujemo onako narodski, sirotinjski kao i prije) to ponešto urediti, dograditi, pregraditi, uvesti vodovod i ostalu "civilizaciju", pa će se tamo od 1977. recimo moći udobnije ljetovati. Koristim priliku da Vas unaprijed pozovem na slobodno korištenje te bivše kuće majke Petra Šegedina a sada konačno potpuno naše, u konforu za godinu-dvije-tri, a narodski na jogi ležaje i cisternu možete doći i sada kadgod želite. Soba s ležajima u toku kolovoza biti će prazna, a Mirna naša će, ako dođete, draga familijo Štambak spustiti se u našu sobu kao što je bila i prošlijeh godina dok tamo gospodariše Špoljari. Osim toga prvih pet dana kolovoza idemo u Dubrovnik na kraći izlet, tamo imam 2. VIII. predavanje na seminaru za strane slaviste, a 22. VIII. imam predavanje u Sarajevu pa će cijela obitelj Vaupotić malo razgledati šeher-Sarajevo i provoditi teferiče ne u Lumbardi nego na Ilidži ("I biti ganut na Ilidži" – Tin Ujević). Dragi prijatelju Dinko, ako Vas dakle ove godine put dovede u naše korčulansko pelješačke kraje molim Vas dođite, biti ćete dragi gost sami ili u društvu Vaših najbližih ili daljih, svejedno. Nemojte slučajno dolaziti, a da nas ne posjetite. Uostalom u toku ljeta bit će ovdje neko vrijeme i naši Selakovići samo ne znam još točno njihov ljetni "red vožnje". Javite mi molim Vas na Korčulu, Šetalište 26. divizije 29 (ili Put sv. Nikole, raniji naziv) da li dolazite i kada.

Inače još jednom zahvaljujemo na pozivu preko Selakovića poslanom, ali Vas dragi Dinko u ime moje supruge i kćeri molimo, a nadamo se da ćemo ostati živi da taj poziv prolongirate za sljedeću godinu u otprilike isto vrijeme. Naime sljedeće godine mi bismo napravili veći put po "Evropama", a Pariz kao "srce svijeta" bio bi središte puta, Mirna će biti teenagerka (14 godinica), a moja malenkost slavit će zamjerni neugodni jubilej 50 godišnjicu života (*Mojih prvih pedeset*, Tin, 1941.), rado bih ju "predproslavio" u kolovoskim mirnim danima u Parizu, hodajući po vino i baguettes po Rue Mouffetard i okolici.

Eto toliko za sada, a od stručnijeh vijesti, da se uvijek nešto radi. U rujnu mi izlazi u Znanju knjiga odabranih eseja i studija o Miroslavu Krleži: *Siva boja smrti*, a imam četiri knjige sabranih kritičkih spisa sređene, plod dvadesetipetgodišnjeg rada, ali tko će ih i kada tiskati, možda jednu za pedesetgodišnjicu nekako objavim u jednom aranžmanu i bez honorara. Otkako se nismo vidjeli od travnja 1973. dogodiše se dvije za mene kao čovjeka nebitne stvari, ali za akademske uzuse neophodne. Naime u svibnju 1973. sam doktorirao, a ovog proljeća sada izabraše me konačno za docenta, iako nisam ništa zbog toga postao pametniji, možda samo gluplji. Toliki kolege već su profesori s titulama izvanrednih ili redovnih profesora, ali svejedno ne pišu baš zanimljive književne i stilski briljantnije nego vi "nesretnici" bez tih titula. Naš prijatelj Selaković naprimjer, a ja ga stalno nagovaram da saberemo njegove spise sada za šezdesetgodišnjicu, piše svježije i duhovitije nego mladić, zanimljive putopise i prozu, pa nema te akademske aureole. Eto toliko o tomu svemu. Ako dolazite i prolazite bilo kad kroz naš dragi Zagreb, molim Vas javite se, biti ćete nam dragi gost, ali ja znam toliki se za Vas otimaju i toliko "veza tajinstvenih između pjesnika i breza" ima (Cesarić) da je teško doći na red da Vam se bilo kako odužimo za jedan od najljepših doživljaja u našem žiću – mome i supruge mi Ane, naime Parizu 1971, kolovoz, Rue Thouin 12, a mi smo sada slučajnosti li, Labinska 12 isto.

Mnogo srdačnih i prijateljskih pozdrava Vašoj poštovanoj gđi Miri od bivšeg "Novosađanina", a Vas posebice poštuju i još jednom zahvaljuju na svemu

Ana i Miroslav Vaupotić

* * *

Josip Tabak

(3 od 6)[46]
te pismo koje su Josip Tabak i njegova supruga Blaga Aviani-Tabak uputili Miri Štambak 3. 5. 1989.

Dragi Dinko!

Htjela bih Vam zahvaliti ne samo na Vašim tako francuskim, tako mediteranskim esejima o Parizu nego i na Vašem pismu, nekonvencionalnom isječku razgovora s prijateljem, pod Tinovom sjenom, jer ste njima, i ne samo njima, postali bliz mome srcu. Nikako Vas ne mogu zamisliti kao sedamdesetgodišnjaka, iako znam kako izgledate, jer su Vam naši "mas-mediji" skloni, nego kao mladića koji s Jozom obilazi zagrebačke kavane "prosipajući eseje po kavanskim stolovima", kako bi Tin rekao.

Pa, mladost u srcu do kraja i još dulje!
Blaga

Dragi Dinko,

Gornju ti je poslanicu napisala moja (da prostiš) žena još o Božiću, a ja sam imao nadopisati svoje, ali nisam stigao: Parce mihi, Domine, quia Bosniacus sum!

Ona te, naime, prilično poznaje, dijelom po onome što si objavio, dijelom iz onog što su o tebi pisali, a ponajviše iz moga kazivanja. Tvoja pak posljednja pisma napose su je oduševila.

Nemoj govoriti da su te "starca" na Sorbonu pozvali. Nisi starac, nemaš ništa od starca, baš ništa! Naprotiv, kako ti rekoh, mlad si "kata sarka kai kata pneuma". Dao Višnji da tako ostane do kraja! A kraja se, dakako, ne bojimo, to je nešto najljepše, najpravednije i najlogičnije na ovome svijetu. Zamisli da nema kraja: tà kako bismo se otarasili mnogih i premnogih "popravljača svijeta", onih što samo glupost i krv prolijevahu – glupost i svirepost svoju, a krv tuđu.

Dok smo se dopisivali, ja sam preveo s njemačkoga bajke braće Grimm – ne sve, dabome, nego izbor, njih četrdeset. Zatim sam preveo *Čudnovatu pripovijest Petra Schlemihla* što ju je 1814. napisao Adalbert Chamisso, predstavnik njem. romantizma, a Francuz porijeklom. Zacijelo ga znaš. Priredio sam za tisak Velikanovićev prijevod *Gullivera* i Kiplingovih priča za djecu.[47] Prije toga preveo sam jedan roman (*Garman & Worse*) norveškoga klasika A.L. Kiellanda, pa Franceova *Sylvestra Bonnarda*, Daudetova *Pisma iz mog mlina* i jednu knjigu Andersenovih bajki i priča. Sada prevodim jedan povijesni roman danskoga nobelovca J. V. Jensena i Goetheova *Werthera*, ali ne vulgatu, nego prvobitni tekst (prima stesura), a taj je opsežniji od vulgate: i veliki je Goethe morao platiti tribut svome vremenu i prostoru, naime cenzuri. Sada piscu vraćamo pravdu. Potom, ako me Bog poživi, na red dolazi jedan moderni Brazilac (bestseller, tridesetak izdanja dosad), pa bajke Goetheove i Strindbergove, novele Jacobsenove, još jedan čovo iz njem. romantizma i na kraju dovršenje Cervantesovih *Uzoritih novela*. Ovih potonjih zacijelo se sjećaš: ti i Rikard Kuzmić pomagali ste mi u latinštini u njima.

Nisi skoknuo u ove naše strane, kako si obećao. Očito je posrijedi ona: čovjek svoje snuje, a Bog određuje. Zato ćemo nas dvoje konačno k tebi: vjerojatno 13. lipnja. Ne znamo posigurno, jer ove naše agencije ne znaju "ni dana ni sata" polasku, a niti se zna u kojem ćemo hotelu odsjesti. To ću ti, sva je prilika, ubrzo javiti. A ti, molim te, *naznači mi kretom pošte svoj telefon*: iako ostajemo u Parizu samo šest dana, ipak bismo te htjeli vidjeti. Da zajedno popijemo kavu u Rotondi ili na Montmartru.

U nadi da ćemo se i vidjeti, šaljem ti, kao i uvijek, svoj mahsuz selam.
Tvoj stari Joe

26. 5. 87.

Josip Tabak
Aleja pomoraca 7/IX
41 020 Zagreb
Yugoslavia

P. S. Jučer sam završio svoj napis o životu braće Grimm (dva arka, 32 kartice): to je pogovor mome prijevodu njihovih bajki i priča. Napisao sam ga više u obliku priče za djecu, prikazao braću ne samo kao učenjake nego i kao napredne i drage ljude. – Još nešto: javi želiš li da ti štogod donesemo odavde, kakvu publikaciju, rakiju ili drugo. Ne skanjuj se, ne oklijevaj.

* * *

Josip Tabak
Aleja pomoraca 7/IX
41020 Zagreb
Yugoslavia
(041) 525-931

12. 6. 87.

Dragi Dinko,

Veli moja hanuma kako joj je više stalo da vidi tebe negoli Pariz – toliko sam joj napričao o tebi i toliko je čitala od tebe i o

46 Josip Tabak, 1912-2007. **47** Braću Grimm i *Gullivera* radio je na temelju moje narudžbe, za Omladinsku biblioteku GZH-a.

tebi. Napose joj se sviđaju tvoji zapisi iz Pariza, objavljeni u *Gordoganu*. Kaže, jedva čeka tvoju knjigu o tome – nešto je govorio Crnković da bi to moglo izići u Znanju. Hoće li to i biti?

Napokon ti mogu javiti da letimo u petak 19.6. u 17,40 sati.

Cilj je *Grand hotel*, 14 Rue Rampon, T. 1-47 00 61 98.

Doglasit ćemo ti se na telefon iste večeri. A ti se nastoj doglasiti nama.

Ako slučajno ne znaš, propitaj se dotle gdje je galerija impresionistâ – to ne kanimo nikako propustiti.

Na putovnice (putne listove, pasoše) morali smo uzeti francusku vizu: sama birokratska gnjavaža, formulari, slike, taksene marke – a sve za samo osam dopuštenih dana boravka. Govnari policijski! Nikad više u Francusku, ni u Grčku, jer i ova ciganska država traži vizu! A u Britaniju slobodno, na cijelih šest mjeseci!

Od tvojih knjiga zasad ništa, vidjet ću dalje.

Do skorog viđenja, kojemu se radujem, mahsuz selam!
Joe

* * *

9. 12. 87.

Dragi Dinko,

Hvala ti na karti i dobrim željama, a pogotovu hvala na pismu iz prve polovine novembra.

Ovo s našim novogodišnjim željama nekako me podsjeća na onu bosansku pričicu što kazuje kako se kći hvalila ocu da će se za pašu udati, a stari joj uzvratio: Da Bog dâ, kćeri, da te paša uzme, ama koliko ja vidim, sami se cigani oko kuće vrzu ...

Tako se i nama godine nižu sve jedna posranija od druge.

Drago mi je što si preturio i premučio operaciju: nadajmo se najboljemu. Svaka je operacija muka, ja sam ih tri preko povijenih leđa prebacio, i evo – ostao živ. A pravo da ti kažem, ne bih mario i da sam baš promijenio svijetom. Nemamo više ništa očekivati nego sami jad i nevolju.

Radim neprestano dalje – jedno, što tako i moram, a drugo, jer mi je potreban nekakav opijum.

Ni od sveg rada nikakve fajde: naši se poslovi ovdjekar mjere nekakvim smiješnim aršinom. Inače pak – što? Zar ne veli mudri drevni Hebrej:

Mâ jit'ròn la-adàm b'kol amalò šejaamòl táhat a-šámeš?

Quid habet amplius homo de universo labore suo quo laborat sub sole?

Kakva je korist čovjeku od svega truda njegova kojim se trudi pod suncem?

(Kohélet, ili Ecclesiastes, iliti Propovjednik, I, 3.)

I samo dva retka prije toga (Kohélet I, 2):

Avèl avelìm.a-kòl ável. Iliti, po grčki:

Mataiótes mataioteton kai panta mataiótes. A pod perom svetog Jeronima:

Vanitas vanitatum, et omnia vanitas. (Po naški: Ispraznost nad ispraznošću, sve je ispraznost. Ili po Daničiću: Taština nad taštinama, sve je taština. – Kohélet I, 2.)

I što da ti dalje nižem i nabrajam? Sve ti to znaš kudikamo bolje nego ja.

Crne me ove misli preplavljuju pogotovo kad mi do uha dopru valovi što mi donose mudrost naše vlade iliti Izvršnog vijeća... Vijećaju, sastančare, a inflacija buja li, buja. Bez političke reforme ne može biti nikakve privredne. A koji će kaponja drugome ustupiti svoj fotelj?

Da, gotovo smetnuh s uma da ti kažem kako naša prosvjeta brzim koracima srlja u ponor. Reforma obrazovanja i nastave što ju je provodio nepozvani Šuvar upropastila je školski sustav, cio obrazovni sistem. Imali smo nekoć i oko tri tisuće knjižnica: otkupljivale su knjige, pa je svaka naklada mogla učas planuti. Danas ih je jedva tri stotine, a ni te nemaju novaca da kupuju knjige. Izdavači zatvaraju dućane, Sveučilišna naklada Liber pala je pod stečaj. (Nije mi platila dvije knjige.) Knjige su preskupe, narod ih ne može kupovati. Što je ostalo od nekadašnje parole "Knjiga radniku"? Knjiga je u našem socijalizmu – roba! Bez dotacija! Izdavači će i dalje zatvarati dućane. Ništa im drugo ne preostaje u uvjetima pod kojima muku muče.

Nabrajam ti štošta, zbrda-zdola. Nemoj se ljutiti. Bit će mi veoma drago ako mi se opet javiš. A do tada, želim ti svako dobro, ponajpače krepko zdravlje, i srdačno te pozdravljam. Tebe i sve tvoje, koje nisam stigao ni upoznati.

Tvoj stari
Joe

Eh. Umalo što ne zaboravih. Uživam čitajući tvoju knjigu o Parizu. Što li je nabijena, pismena i zanimljiva! Kakvih li divnih osvrta i svjedočanstava!

* * *

Josip Tabak i Blaga Aviani-Tabak pišu Miri Štambak

Zagreb, 3. 5. 89.

Poštovana gospođo Štambak,

Neobično nas je teško pogodila vijest o smrti našega dragog Dinka – sve nas njegove prijatelje, pogotovo starije, a ja sam s Dinkom prijateljevao više od pedeset godina... Dinko mi je, uz Tina Ujevića i Stanka Šimića, bio najdraži prijatelj.

Kamo god bi stupio, čak i među mlade ljude, Dinko je sve osvajao svojim duhom, svojom neobično širokom kulturom i svojim nenadmašnim humorom. Tri najduhovitija čovjeka što sam ih u svem svome životu upoznao bijahu Tin, Stanko i Dinko. A kakvim je tek perom Dinko pisao! Perom okretnim i lakim, perom nestašnosti i crnilom sjete... Takav mu je i humor bio – ponešto sjetan humor, kako je govorio Tin.

I sva su ta tri čovjeka nekako jednaka, a ipak različita – a sva trojica naši Južnjaci.

Dinko je mnogo zadužio našu književnost, a pogotovo našu kulturu, kojoj je u Francuskoj bio najbolji ambasador, i učinio je više nego svi naši ambasadori zajedno, svi naši konzuli generalni i redovni, i svi naši atašei za tisak i kulturne veze, uključujući ovamo i B. Gagru i slavnog P. Šegedina...

Ponajviše se sjećam Dinka iz vremena okupacije, kad smo Dinko, filmaš i političar Šime Šimatović i ja tvorili istu ćeliju NOP-a, a šef nam bijaše slikar Milan Butozan, u koga smo "učili" slikarstvo. Doista smo pred sobom imali stol ili pak štafelaj i slikali. Butozan je htio, a i mi, spojiti korisno s ugodnim – utile dulci – pa smo marno crtali pod Milanovim nadzorom, a usput izmjenjivali informacije i različiti materijal namijenjen partizanima. Šime je imao šifru U1, Dinko U2, a ja U3 – sva trojica u VI-II. kotaru slobodnih zvanja.

Ne sjećam se što je sve slikao ili crtao Šime, Dinko je pak neprestano crtao iste vaze, ibrike, bardake i ćupove, a ja nekakva stopala i Mussolinijevu glavu. Ovo me potonje i izvuklo iz nevolje kad je Butozan uhapšen, a Dinko i Šime otišli u partizane. Toga dana nešto mi je kazivalo: danas ništa ne nosi! I doista, ništa nisu u mene našli, ni u mome stanu, samo su mi odnijeli sve rukopise i sve hebrejske knjige, usput i sve aramejske, amharske, arapske i one pisane pismom devanàgari – jer policajci nisu razlikovali jedne kuke od drugih. Ujedno su mi odnijeli i najveće blago – oko 500 rukom pisanih strana sefardskoga narodnog blaga (romance, poslovice, pričice, pošalice) što sam ga dugo skupljao u Bosni, Dalmaciji, Srbiji, Makedoniji i Grčkoj ...

Tako, oprostite, naviru sjećanja. Sjećam se kako je Dinko znao prenoćiti u Bibliografskom zavodu, kako smo cijele noći s Tinom, Franom Alfirovićem, Stankom Šimićem, profesorom Rikardom Kuzmićem iz Sarajeva, i s drugima, provodili uz ribice i crno vino u Vlahinu podrumu u Gundulićevoj (a dane u Tip-Topu), i kako bismo sutradan svi zajedno išli mojoj majci na bosansku pitu zeljanicu (meso je onda bilo velika rijetkost) i na kavu iz starih zaliha. Moja je mati jako voljela Dinka, i to Dinko spominje, nju i zeljanicu, u jednom kasnijem pismu.

Tako, mogao bih pisati unedogled kad je riječ o Dinku. Neću Vam više duljiti, nego Vas molim da primite izraz najdublje sućuti od ovoga starog i osvjedočenog Dinkova prijatelja. I poštovaoca.

Josip Tabak

Poštovana gospođo! Ne poznajem Vas, a i Dinka sam poznavala više po pismima i Jozinu pripovijedanju nego po susretima. Pisao je divna, duhovita pisma, šarmantna i nježna – vjerujte da sam ga oplakala kao brata. U jednom se svom pismu potpisao Jozi: "Tvoj gastarbajter na Kumovoj slamici". Zamišljam ga da nas sve čeka na svojoj Kumovoj slamici i da nam se smiješi oslobođen i bola i sumnjâ. Vaša

Blaga

Josip Tabak
Aleja pomoraca 7/IX
41020 Zagreb
Yugoslavia
Tel. (041) 525-931

* * *

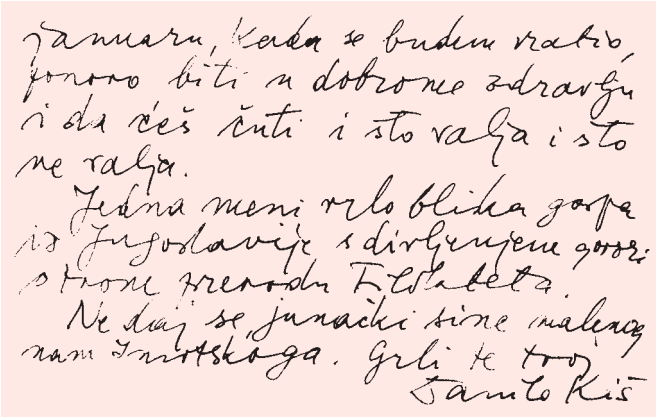
januaru, kada se budem vratio, ponovo biti u dobrome zdravlju i da ćeš čuti i što valja i što ne valja.
Jedna meni vrlo bliska gospa iz Jugoslavije s divljenjem govori o tvome prevodu Filokteta.
Ne daj se junački sine malenog nam Imotskoga. Grli te tvoj
Danilo Kiš

Danilo Kiš piše Dinku Štambaku, druga stranica pisamca od 1. studenoga 1986.

Danilo Kiš

(1 od 1)[48]

[Exp: Danilo Kiš
3/5 Rue Tesson, 75 010 Paris][49]

Pariz, 1. nov. 86.

Dragi moj Dinko,

Javljao sam ti se telefonom, ali te nisam zatekao kod kuće. Sutra polazim na dva meseca u Jamerike (Nevijork), pa se nemoj čuditi što ti se ne javljam da te pitam za junačko zdravlje. Nadam se da ćeš u januaru, kada se budem vratio, ponovo biti u dobrome zdravlju i da ćeš čuti i što valja i što ne valja.

Jedna meni vrlo bliska gospa iz Jugoslavije s divljenjem govori o tvome prevodu *Filokteta*.

Ne daj se junački sine malenog nam Imotskoga. Grli te tvoj

Danilo Kiš

* * *

Ivo Sanader

(1 od 6)[50]

Split, 2. 2. 87.

Ivo Sanader
Put Duja 1, p.p. 76
YU-58001 Split

Dragi Dinko,

zahvaljujem Ti na pismu od 5. siječnja uzvraćajući dobrim željama u 87. I prije svega radosna vijest: dobili smo 15. siječnja kćerkicu. Zove se Petra.

A prije zahvale za nove podatke (vrijedne!) o Anouilhu obavještavam Te da smo Tvojoj sestri poslali 4 primjerka *Mulaca*, a Selakoviću 1. To bi bilo u redu. A propos *Mulaca* vidiš da Ti šaljem novi broj *Letopisa* Matice srpske u kojemu se nalazi recenzija Tvoje knjige (smijem li reći: naše knjige?) iz pera Mirjane Stefanović, profesorice književnosti na novosadskom filozofskom fakultetu, književne kritičarke i moje drage rodice (sestra mog oca se udala u Novom Sadu). U dogovoru s Tončom P. Marovićem poslat ćemo joj na čitanje *Grčke* i *Talijanske pute*. Ja mislim da ćemo u Logosovu skladištu naći još koji komad za nju.

Zaista Ti hvala na ovim podacima o Anouilhu. Ja prijevod svoje teze upravo završavam i nadam se da će u Književnom krugu izaći ove godine. Ta studija o Anouilhu predstavljat će, neskromno se nadam, priličan doprinos literaturi – teatrološkoj i teorijskoj – o tom u našim prostorima dosta izvođenom autoru.[51]

Telegramski još dvije vijesti. Ne znam naime da li sam Ti već o tomu kazivao, izabran sam na Filozofskom fakultetu u Zadru u docenta za njemačku književnost i trebao bih početi s radom u ovom semestru. Drugo: pozvali su me u novo uredništvo časopisa *Mogućnosti*, gdje ću, smatram, biti zadužen za književnost, jer su ostali članovi nove redakcije drugih struka. Već danas Te stoga molim za suradnju i predlažem Ti da nam pošalješ Tvoj referat o *Zlatarovu zlatu* i da pripremiš nešto o Zagorki za nas!

[...][52]

48 Danilo Kiš, 1935-1989. **49** Zapis na kuverti. Pismo je prepisao Nikola Štambak. **50** Ivo Sanader, 1953. **51** Ivo Sanader: *I ružičasto je crno; Nazor o svijetu u kazališnom djelu Jeana Anouilha*, Književni krug, Split, 1988, 136 str. **52** Ovdje prestaje tekst Sanaderova pisma. Čini se da završni dio nedostaje.

Milovan Buchberger

ISTRAŽIVANJA

Kapetan Primorac i njegova jedrilica *City of Ragusa* – pustolovina na Atlantiku 1870-1871.

Dubrovački kapetan Nikola Primorac u listopadu 1869. u jednom se kapetanskom klubu u Liverpoolu okladio za sumu od 1000 funti da će na maloj jedrilici preploviti Atlantski ocean u smjeru Istok-Zapad, što do tada nitko na svijetu nije uspio – objavljujemo rezultate prvog sustavnog istraživanja oklade i onoga što je slijedilo

O životu i pothvatu kapetana Nikole Primorca kod nas se pisalo relativno malo, a članci su bili temeljeni na neprovjerenim izvorima i prenašanju glasina najčešće iz druge ruke, pa je sve povezano s njime obavijeno velom misterije. Takva je situacija proizašla iz činjenice da je Primorac rodni Dubrovnik napustio oko 1860. godine, u mladoj dobi, otišavši u svijet iz kojeg se nikada nije vratio. Kako su mu supruga i djeca stradali još krajem 1860-ih, a bliža rodbina izumrla prije Drugoga svjetskog rata, u Dubrovniku se već ni u 1950-im godinama više nisu mogli pronaći čvršći tragovi, njegova pisma ili bilo što drugo što bi upotpunilo sliku o našem znamenitom pomorcu. Ovaj je tekst pokušaj da se kritički istraže danas poznati izvori vezani uz njegov život i senzacionalan, gotovo suludi, pothvat u kojem on prvi u svijetu malom jedrilicom - zvala se *City of Ragusa* - u oba smjera prelazi Atlantik.

Počeci i izazovi *yachtinga* u 19. stoljeću

Nakon Napoleonskih ratova nastupilo je doba kada se fokus izazovima sklonog rastućeg bogatijeg sloja okreće moru i plovidbi. Za promociju takvog pristupa počinju se osnivati *yacht*-klubovi, pa tako i najprestižniji *Royal Thames Yacht Club* (1830) i *New York Yacht Club* (1844), koji ubrzo počinju organizirati jedriličarska regatna natjecanja. Paralelno uz regatno jedriličarstvo razvija se interes za pothvatima u malim jedrilicama, koji često graniče s ludošću. Ovakve avanture, koje se poduzimaju uz goleme rizike, zahtijevaju veliko pomorsko znanje i odvažnost.

Prva spoznaja da se malim čamcem može postići teško zamisliv pothvat vezuje se uz engleskog poručnika Williama Bligha (1754-1817), koji je nakon pobune na barku *Bounty*, u teško opterećenom 7 metarskom čamcu sa 19 ljudi, bio prisiljen na pomorsko iskušenje, u kojemu je za 47 dana plovidbe Tihim oceanom uspješno prevalio put od 6700 kilometara. Plovidbu su okončali 15. lipnja 1789, uz samo jednog stradaloga, došavši do otoka Coupang. Nakon ovog postignuća kao da se sve činilo mogućim.

Novu granicu izazova u plovidbi postavlja američki brodograditelj James Miller Cranton (1817-1905), koji sam 12,3 metarskom škunom *Toccao* (23 t) isplovljava 1. listopada 1849. iz New Bedforda u Massachusettsu. U avanturi koja je trajala 226 dana on je preko rta Horn doplovio u San Francisco na zapadnu obalu Amerike, prevalivši put od 27 000 kilometara.

Trebalo je proći dosta vremena dok se netko nije prihvatio izazova da u maloj jedrilici preplovi Atlantski ocean. Prvi neuspješan pokušaj vezuje se za američkog kapetana Johna C. Donovana, koji se s Williamom Spencerom i psom Tobyjem, u malom, tek 5 metara dugačkom brigantinu *Vision*, odvažio 26. lipnja 1864. isploviti iz New Yorka u pokušaju da dosegne Liverpool. Jedrilica je znatno propuštala vodu te se u Bostonu već nakon 9 dana plovidbe morala zadržati na popravku. Nakon izvršenih radova Donovan mjesec dana kasnije ponovno isplovljava na Atlantik, ali mu se od tada gubi svaki trag.

Red White and Blue (1867), kolorirana litografija 20,2 x 31,4 cm, Currier & Ives, New York
Litografiju danas po cijeni 600 $ nudi na prodaju *The Old Print Shop,* New York.

Prvi uspješan prijelaz Atlantika malom jedrilicom u smjeru Zapad-Istok, koji se smatra lakšim za plovidbu, nije trebalo dugo čekati. Na poticaj brodograditelja Olivera Ingersolla iz New Yorka, koji je želio reklamirati vlastitu konstrukciju metalnih galvaniziranih čamaca za spašavanje, kapetan John M. Hudson, Frank E. Fitch i pas Fanny, na Ingersollovoj 8-metarskoj šalupi *Red, White and Blue* (2,38 t), 9. srpnja 1866. kreću iz New Yorka. Preplovljavanje Atlantika trajalo je samo 35 dana, nakon čega dolaze u Hastings na engleskoj obali. Putovanje je bilo praćeno lošim vremenom, paluba je propuštala vodu, zbog čega se većina hrane pokvarila, signalnu lampu su izgubili, kronometar je zahrđao i stao, a Fanny je uginula nekoliko dana prije trijumfalnog završetka puta. Bio je to veliki pothvat pri kojem se Ingersollova konstrukcija čamca dokazala uspješnom te je 1867. legendarni čamac predstavljen na Svjetskoj izložbi u Parizu.

Nakon toga, najveći izazov u svijetu *yachtinga* bilo je preplovljavanje Atlantika u težem smjeru Istok-Zapad, protiv vjetra, u maloj jedrilici. Ova avantura kao da je čekala na dubrovačkog kapetana Nikolu Primorca. Pustolovina u kojoj je 1870. godine Primorac u maloj jedrilici prvi protiv vjetra preplovio Atlantik, nakon čega se sljedeće godine s njom vratio u Liverpool, bila je prvorazredna svjetska senzacija. Na sljedeći veliki iskorak u *yachtingu* trebalo je čekati punih 28 godina, kada 1898. kapetan Joshua Slocum, kao prvi samac, 11-metarskom šalupom *Spray* u tri godine oplovljava svijet.

Zaboravljena priča o pothvatu kapetana Primorca

Pothvat hrabrog kapetana Nikole Primorca, započeo je negdje u listopadu 1869. okladom za 1000 funti u kapetanskom klubu u Liverpoolu da će u maloj jedrilici u oba smjera preploviti Atlantski ocean. Primorac je uspio ostvariti tu suludu nakanu, a o pothvatu su uz mnoge kontroverze izvještavali nebrojeni članci američkih i britanskih novina iz 1870. i 1871. godine. Može se primijetiti da je u domaćim novinama odjek na jedinstveno postignuće dubrovačkog kapetana Primorca gotovo posve izostao. Tek *Vienac* 9. rujna 1871. prenosi kratku vijest pod naslovom *Najhitrija ladja na svietu*, navodeći da je "naš sunarodnik kapetan Primorac sagradio ladju, kojoj je nadjenuo ime *grad Dubrovnik*, s kojom je on iz Amerike u Evropu (iz Newyorka u Cork) za 36 dana došo".

Sve vezano uz kapetana Primorca zasigurno bi ovdje prekrio zaborav da Dubrovčanin Marcel Kolin (1888-1948), pučki učitelj i pomorski entuzijast, nije odlučio zabilježiti sjećanja peljeških kapetana. Naime, Kolin se iz Zagreba 1933. preseljava na Korčulu, gdje radi na utemeljenju *Mornarske škole kraljević Tomislav*, za školovanje siročadi pomoraca, iseljenika i svjetioničara, kojoj postaje prvim upraviteljem. Kao pisac i novinar Kolin je neumorno radio na prikupljanju građe, slika i predmeta vezanih uz povijest pomorstva. Godine 1934. objavio je knjigu *Jedrenjaci - priče i slike starih brodova i kapetana* u kojoj, pod naslovom *The City of Ragusa - Grad Dubrovnik*, prenosi priču dubrovačkog kapetana Aleksandra o pothvatu kapetana Nikole Primorca. Time je ipak

netko u našim krajevima, prvi put nakon 63 godine, zabilježio postignuće legendarnog dubrovačkog kapetana. Nešto kasnije, Kolin se 2. veljače 1941. pojavljuje kao glavni organizator pomorske izložbe *Pomorski putevi i Dubrovnik kroz stoljeća* kojom je praktično utemeljen Pomorski muzej u Dubrovniku.

Mladost Nikole Primorca

Legenda govori da je obitelj Primorac sa Šipana doselila u selo Jasenice još u vremenu kada je Dubrovačka Republika naseljavala prazne prostore Konavoskih brda. U braku Đure Primorca i Stanislave Busdohan, rođen je u Jasenici Ivo Primorac (1804-1889), otac kapetana Nikole Primorca. Ivo se kao mladić zaputio u Dubrovnik gdje je izučio za pekara te je 1828. oženio Anu Nadramija iz Brgata. U njihovu braku rođeni su, Stana (r. 1828), Đuro (r. 1829), Ivo (r. 1833), Ana (1836-1865) i kao najmlađi, sin Nikola, rođen 28. srpnja 1840. u Dubrovniku.

Otac Ivo obogatio se vodeći pekaru koja je u Dubrovniku bila locirana "na Rupe". Uskoro se uspješno počinje baviti i lihvarstvom, te je uz kamatu gradskim zanatlijama posuđivao novac. Zaradu u tom poslu osigurava kupnjom brojnih kuća u Dubrovniku. Ivina supruga Ana umire 1858, nakon čega se Ivo 8. rujna 1859. oženio Milicom Miletić iz Podstranje. Koliko je već odrasloj Ivinoj djeci iz prvog braka novi brak oca bio po volji, teško je prosuditi ali je poznato da uskoro najstariji sin Đuro odlazi u Chicago, sin Ivo iseljava u Buenos Aires, kćer Ana se 1859. udaje za Petra Krasić-Muratovića, a najmlađi Nikola, koji je od rane mladosti plovio, odlučuje se – iselivši se u Liverpool početkom 1860-ih – karijeru nastaviti na trgovačkim jedrenjacima. U dubrovačkim maticama vjenčanih ne pronalazi se traga da je Nikola Primorac oženjen.

Ocu kapetana Nikole, u drugom se braku rađaju, Viktorija (r. 1861), udana za Nikolu Nemanjića, Ljubica (r. 1862), Ivo (1864-1944), koji je radio kao postolar u Dubrovniku, i Vlaho (1867- c. 1940) koji je bio urar i općinski vijećnik u Dubrovniku.

Za mladog se pomorca Nikolu Primorca može pretpostaviti, kao i za većinu pomoraca njegove generacije, da plovi već od 1854. godine, ali nema podataka o tome da je ispit za kapetana položio na Nautičkoj školi u Dubrovniku. U to vrijeme pomorci koji su htjeli polagati za kapetana većinom nisu željeli gubiti vrijeme pohađanjem dvogodišnje Nautičke škole, već su praksu i zaradu radije stjecali plovidbom, dok su kapetanski ispit lakše mogli položiti u privatnoj školi kapetana Pavla Saltarića (1824-1891) koja je u razdoblju od 1843. do 1863. djelovala u Dubrovniku. Koliko je tada Saltarićeva škola bila popularnija od Nautičke škole osnovane 1852, najbolje pokazuje podatak, da je u razdoblju od 1852. do 1856. kod Saltarića za kapetana položilo 55 đaka, dok je u istom vremenu Nautičku školu u Dubrovniku završilo tek 11 polaznika. Nažalost, poznate su Saltarićeve bilježnice o polaznicima tečaja samo iz vremena do 1856, a ni na tom popisu se ne nalazi ime Nikole Primorca. Ukoliko je Primorac i htio kod Saltarića položiti za kapetana, to bi vjerojatno, nakon barem dvije godine provedene na plovidbi, mogao izvršiti u dobi između 17. i 20. godine, dakle negdje između 1857. i 1860. godine. Također, do danas nije poznato da li je Nikola Primorac uopće položio za kapetana.

U tom vremenu većina se pomorskih kapetana osposobljavala isključivo plovidbom, gdje su početno od mornara i palubnih poslova, kroz niz godina iskustva u plovidbi svjetskim morima i oceanima, mogli postati zapovjednici i velikih trgovačkih jedrenjaka, barka ili nave, nosivosti preko 600 tona.

Pregledom imena zapovjednika brodova navedenih u *Lloyd's Register of Shipping*, koji pokriva većinu brodova svih zastava nosivosti iznad 100 tona, te spiskova *Mercantile Navy List*, u kojima su navedeni britanski brodovi nosivosti iznad 25 tona, ime Nikole Primorca ili Pietra Di Coste, kako se Primorac najčešće navodi u britanskim novinskim člancima, ne može se pronaći.

Nadalje, *The Illustrated London News* od 25. lipnja 1870. spominje da je kapetan Primorac (Pietro Di Costa) u brodolomu jedrenjaka austrijske trgovačke mornarice kojim je zapovijedao, a koji se dogodio kod rta Goodwin Sands u Kentu, najvjerojatnije u prvoj polovici 1869, izgubio suprugu i dvoje djece. Područje rta Goodwine Sands bilo je 1869. kobno za mnoge brodove. Kronike britanskih dnevnih listova i časopisa *Life Boat* bilježe na toj lokaciji brodolome barem dvadesetak brodova.

Pregledom svih tih izvješća ne nalazi se niti jedno potonuće austrijskog broda, iako je te godine na drugim mjestima engleske obale potonulo bar pet austrijskih brodova - brig *Veritas*, brak *Suez*, brigantin *Cam* te barkovi *Mea* i *Pace*. Lokacija Goodwin Sands bila je kobna za bark *Ann Longton* (648 t), kapetana Jamesa Petriea koji je potonuo 28. kolovoza 1869, vraćajući se iz Newcastlea s tovarom ugljena za Carthagenu. Nadalje, na njoj su zabilježeni brodolomi ruskog barka *Providentia* (700 t), škune *Chafton Winkel* iz Aalborga, briga *Carl* iz Rostocka, barka *Highland Chief* (153 t) iz Newcastlea, barka *Emilie*, nave *Frank Shaw* (1000 t) pri čijem je potonuću 20. listopada 1869. izgubljeno 11 života, pa škunera *Gaspard* iz St. Maloa, barka *Fileremosea* iz Genove, škunera *Snowdrop* (141 t) iz Aberdeena, barka *Chantieleer* iz North Shieldsa, barka *Augulia* iz Liverpoola, barka *Beverley* u čijem je brodolomu nestalo 5 života, i još mnogih brodova.

Niti jedno izvješće o potonuću jedrenjaka na lokaciji Goodwin Sands ne spominje ime kapetana Nikole Primorca. Statistika brojnih potonuća brodova u blizini rta Goodwin Sands upućuje na vjerojatnost da je brodolom kapetana Primorca nastao u zimskom periodu. Zima sa jakim vjetrom na toj lokaciji može biti kobna za jedrenjake. U samo jednom danu, 12. veljače 1869. katastrofalni olujni sjeverozapadni vjetar kod Goodwin San-

Marcel Kolin sa suprugom Jelenom (1925) – obiteljski album Branka Matana

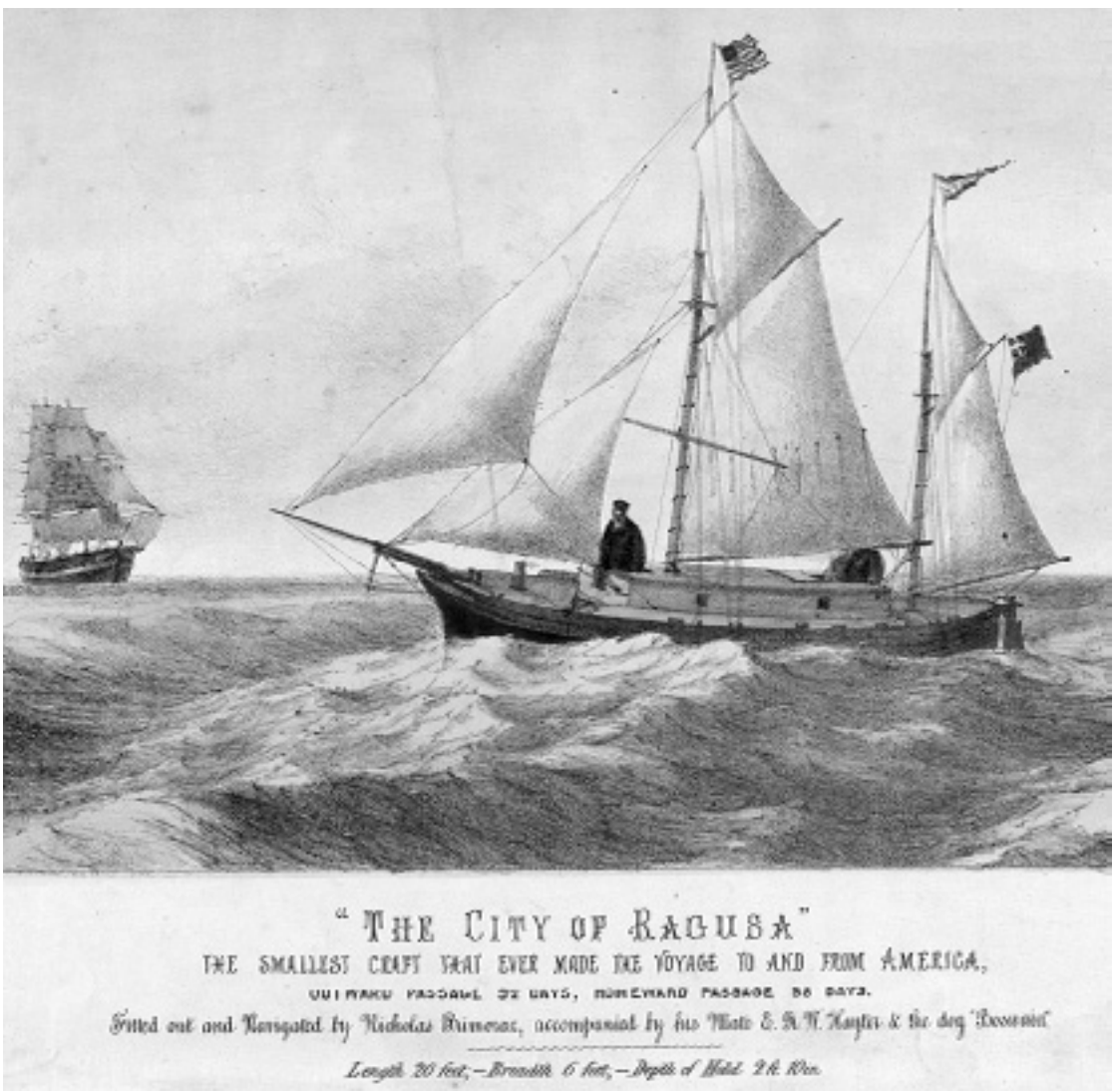

City of Ragusa (1871), kolorirana litografija 22,1 x 26,9 cm – National Maritime Museum, London

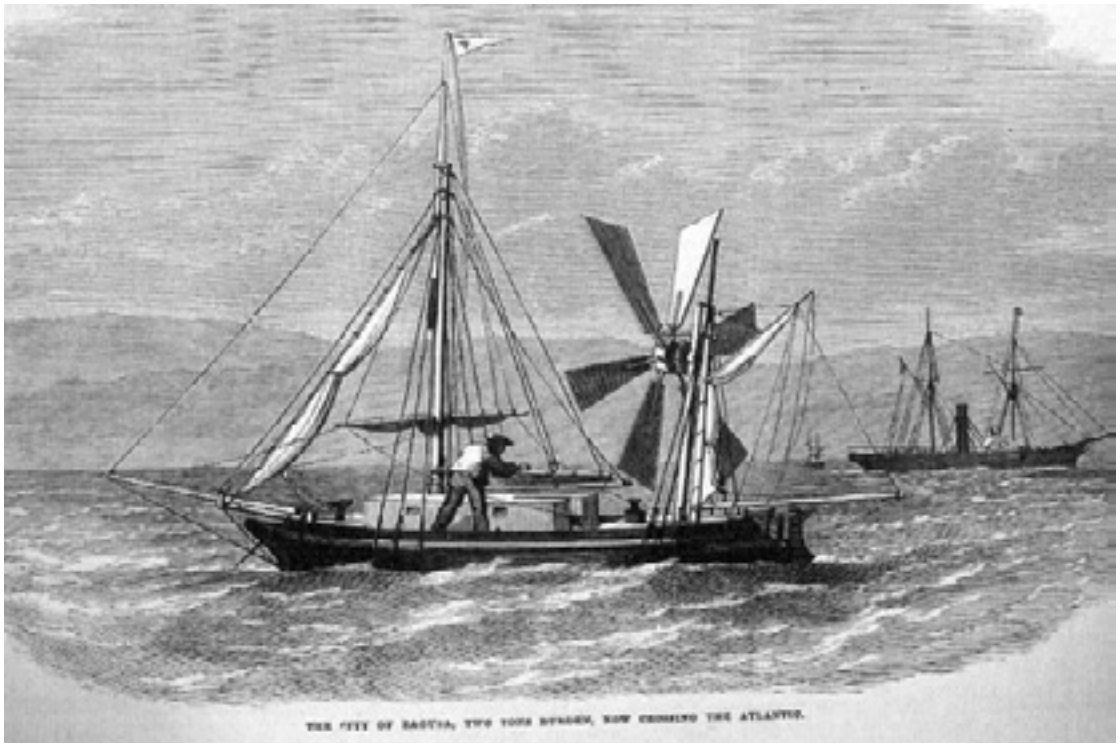

City of Ragusa – The Illustrated London News (June 25, 1870)

dsa je sijao kaos, *Liverpool Daily Post* navodi da je tada na području između Margatea i Forelanda nasukano i potopljeno šest jedrenjaka s brojnim ljudskim žrtvama.

Bilo kako bilo, brodolom kapetana Primorca, pored osobne tragedije u kojoj je izgubio suprugu i dvoje djece, vjerojatno je rezultirao gubitkom kapetanske licence. Ovaj je tragičan događaj zasigurno obilježio daljnji život 29 godišnjeg kapetana. Njegova sklonost prihvaćanju enormnog rizika, bez obzira bila to hrabrost, ili nešto drugo, što vjerojatno nikada nećemo saznati, vodila ga je dalje u najveću životnu avanturu.

City of Ragusa

Kapetan Primorac, ostavši bez odgovarajuće pomorske egzistencije, u listopadu se 1869. u jednom kapetanskom klubu u Liverpoolu okladio za sumu od 1000 funti da će na maloj jedrilici preploviti Atlantski ocean u smjeru Istok-Zapad, što do tada nitko na svijetu nije uspio. Ime kluba u kojem je sklopljena oklada može se nazrijeti iz jednog kasnijeg zapisa, na 29. stranici brodskog dnevnika, u kojem se navodi da je 23. srpnja 1870. bačena poruka u boci adresirana na *Lee & Nightingale's* u North Johns Streetu. Da li se zaista radilo o okladi, kako je navedeno u Kolinovoj knjizi, ili je sve ipak bilo motivirano nekom njegovom iracionalnom željom za avanturom nije iz raspoloživih izvora moguće utvrditi.

Iz kasnijeg razvoja događaja može se nazrijeti da je vjerojatna oklada koju je sklopio Primorac obuhvaćala i uvjet povratka jedrilicom u Liverpool. Iznos oklade nije bio mali, po tadašnjim je mjerilima odgovarao iznosu od pet godišnjih kapetanskih plaća u trgovačkoj mornarici. Također, može se nagađati da je Primorac, iako je tada i sama kapetanska riječ mogla biti prihvatljiva, ipak zbog visokog iznosa oklade, kao polog morao staviti vlastitu kuću ili što drugo kako bi zajamčio isplatu. Nadalje, ostaje pitanje od kojih je novaca Primorac nabavio, pregradio i opremio jedrilicu kojom će se otisnuti u avanturu? Logičan odgovor mogao bi biti da je od oca Ive, koji se obogatio lihvarstvom posudio sredstva. Kako je znano da je otac Ivo u Dubrovniku propao s lihvarskim poslom – jer su svi nakon "nekakvih glasina" željeli podignuti novac koji su kod njega položili uz kamatu – možemo tek samo nagađati nije li baš glasina o "ulaganju u avanturu kapetana Primorca" kod sugrađana prouzročila takvu reakciju.

Bilo kako bilo, kapetan Primorac je prvo morao pronaći nekog iskusnog i avanturizmu sklonog kapetana koji bi se s njim odvažio upustiti u pothvat. Naime, kako se može pretpostaviti da je Primorac izgubio kapetansku licencu, netko je morao biti kvalificiran da kod vlasti u Liverpoolu registrira jedrilicu za isplovljenje. Naći osobu za takav pothvat zasigurno nije bio lak posao. Irac, kapetan John Charles Buckley (r. 1836) iz Kilteelya kraj Limericka bio je njegov izbor.

Buckley se kao mladi dragovoljac upisao u *Second Dragoon Guards* početkom Krimskog rata, ali ubrzo prelazi u Kraljevsku mornaricu, gdje se uspinje do mjesta signalnog časnika te sudjeluje 1855. u bombardiranju ruske utvrde u Sveaborgu. Poslije rata služio je na brodu na Dalekom istoku, nakon čega 1857. napušta vojsku i prelazi u trgovačku mornaricu. Ubrzo se vraća voj-

The City of Ragusa—She is Still Above Water.

The Boston *Journal*, of the 7th inst., says: "The little boat *City of Ragusa* was again spoken on Monday last, in latitude 42° 50′, longitude 69° 10′, by the fishing schooner *Emma L. Rich*, Capt. JENKINS, from the Grand Banks, which arrived at this port yesterday. She was then seventy-eight days out from Queenstown, bound to Boston, and her commander expected to reach this port in about a week from that time. He reported having experienced heavy weather, during which his little craft had behaved finely, carrying him safely through all the dangers of the Atlantic Ocean. He was accompanied by one man and a dog, and Capt. JENKINS states that all three appeared in good spirits when he left them. They had an ample supply of water and provisions, and required no assistance. The little boat is about three tons burden. Her Captain is represented as being a fine looking person, with a long, flowing beard, and in parting from the Yankee fisherman he waived his adieu with all the grace of an admiral of the fleet.

The New York Times (September 9, 1870)

noj službi kao pješadijski narednik u Royal Limerick Regiment. Prilikom boravka postrojbe u Hytheu na južnoj obali Engleske spašava 28. rujna 1858. od utapanja dva vojnika, za što je odlikovan Srebrnom medaljom *Royal Humane Society*. Godine 1860. pridružuje se Papinskoj vojsci u ratovima za ujedinjenje Italije, te sudjeluje u bitkama kod Castelfidarda i Spoleta, nakon koje biva ratni zarobljenik snaga kralja Viktora Emanuela II u Ženevi. Za služenje katoličkim ciljevima nagrađen je titulom viteza Reda sv. Silvestra. Nakon 1864. vraća se u trgovačku mornaricu, te je kapetan američkog putničkog parobroda, a 1868. zapovjednik je velikog broda u trgovini s Kinom.

Nakon izbora Buckleya za kompanjona, Primorac za planiranu avanturu treba pronaći pogodnu jedrilicu. Članak novina *Isle of Man Times* od 20. studenog 1869, pod naslovom *Potapanje broda u uvali Ramsay*, navodi da se brigantin *Breeze* iz Liverpoola, pod zapovjedništvom Davisona, u vlasništvu J. S. Detvoya i H. Smitha potopio u uvali *Ramsey*. Brod je isplovio 11. studenog iz Liverpoola za Trinidad s teretom ugljena. Svih četrnaest članova posade spasilo se u malom čamcu za spašavanje i doplovilo do Ramsaya na otoku Man. Početkom siječnja 1870. taj je čamac za spašavanje brigantina *Breeze* iz Ramsaya dopremljen u Liverpool gdje je u nekom od brodogradilišta ponuđen na prodaju. Primorac je kupio čamac ocijenivši da bi taj spasilački čamac dužine 6,1 metar uz određene preinake mogao poslužiti za planiranu pustolovinu.

Trebalo je odmah započeti s potrebnim pregradnjama čamca, kako bi već početkom travnja bili spremni za probne plovidbe zaljevom Mersey pred Liverpoolom. Na čamac je ugrađena paluba, niska kabina te dva jarbola i kosnik na pramcu. Po sjećanju kalafata koji je obavio radove izvjesno je da su zbog "pličine čamca" nadograđena i tri (četiri) reda dasaka, čime je bočna oplata čamca povišena za 50-tak centimetara. Trebala je velika hrabrost da se sa takvom konstrukcijom jedrilice, ukupne težine nešto manje od 2 tone, u kojoj niti jedna bočna daska nije deblja od 1,3 centimetra, otputi na preplovljavanje Atlantika.

Što se nadalje dešavalo u glavi kapetana Primorca nije lako dokučiti. Znao je da će morati ploviti protiv vjetra pa je tako na krmeni jarbol čamca ugradio i šesterokraku vjetrenjaču, vjerojatno inspiriran pokusima koje je Henri Giffard u to vrijeme obavljao na balonima. Vjetrenjača je bila zupčanicima i osovinom vezana sa dvokrakim podvodnim propelerom koji je trebao pogoniti čamac. Nažalost, Primorac je ovu briljantnu ideju korištenja čeonih vjetrova za protusmjernu propulziju ipak morao u probnim vožnjama odbaciti jer se osvjedočio da je vjetrenjača vrlo dvojbene praktične funkcije. Bilo je očito da stabilnost tako male jedrilice, širine 1,82 metra, u plovidbi postaje kritična, jer se zbog plitkog gaza od tek 0,86 metara nije mogao postaviti balast veći od 1 tone. Možemo samo zamisliti koliko je novca, rada i vremena odnijela realizacija ove "novotarije" koja je čamcu u plovidbi protiv vjetra trebala osigurati bolje plovne mogućnosti. Za povijest ipak ostaje crtež objavljen u *The Illustrated London News* od 25. lipnja 1870, koji prikazuje jedrilicu s vjetrenjačom pri probnoj plovidbi, a Primorcu, čini se, time pripada primat da prvi na svijetu koristi vjetrenjaču za pogon broda.

Prije probne vožnje trebalo je jedrilicu nekako nazvati. Primorac, koji je očito bio i financijer cijelog pothvata, upisao je ime svog rodnog grada, nazvavši je *City of Ragusa* (Grad Dubrovnik). Nakon provedenih testova jedrilice Primorac i Buckley odlučili su ipak zadržati podvodni propeler koji se mogao pogoniti i ručnim mehanizmom, a koji su mogli izvaditi iz vode kako ne bi stvarao dodatni otpor. Ostaje dvojbeno kolika je bila praktična korist od ručnog pogona podvodnog propelera. *City of Ragusa* nosila je oko tonu balasta, iz čega se zaključuje, imajući u vidu njenu konstrukciju, da je stabilnost mogla održavati samo pri malom nagibu. Na čamcu su postavljena dva jarbola, tipa jole, s ukupnom jedriljem od 64 metara. Ovakav tip jedrilja, uz korištenje samo olujnog i krmenog jedra, pri jačim vjetrovima čamcu osigurava dobru stabilnost.

Kako bi prije putovanja povratio bar neki dio uloženog novca Primorac je početkom svibnja 1870. jedrilicu *City of Ragusa* izložio u podnožju Wellingtonovog spomenika u Liverpoolu, te u sklopu putujućeg Talijanskog cirkusa.

Isplovljavanje iz Liverpoola – 2. lipanj 1870.

The New York Times od 15. svibnja 1870. izvještava da je *City of Ragusa* spremna iz Liverpoola isploviti za New York u najveću

avanturu te vrste. Na maloj jedrilici će ploviti dva čovjeka, vlasnik kapetan Primorez i kapetan J. C. Buckley te pas *newfoundlander* nazvan *Boatswain* (*Noštromo*). Članak navodi da mali prostor za spavanje u kabini predviđa ležaj za samo jednog čovjeka te da na jedrilici imaju patentiranu peć za kuhanje. Ukrcane su namirnice za tri mjeseca plovidbe i 450 litara vode koja se u slučaju potrebe može ispumpati iz spremnika. Na kraju se spominje da su vlasnik jedrilice i kapetan Buckley pomno proučili rutu te da su uvjereni da će sa sigurnošću moći doploviti do New Yorka. Od hrane su ponijeli usoljenu govedinu, sušeno meso, grah i baškote, a za kuhanje je trebalo poslužiti 230 kilograma ugljena.

Odvažan pothvat kapetana Primorca i Buckleya morao je biti detaljno planiran. Trebalo je nabaviti najbolje pomorske karte, aneroidni barometar te pouzdan kronometar kojim bi uz pomoć sekstanta mogli određivati napredovanje po geografskoj dužini. Naime, na njihovom putu od 5000 kilometara očito su računali s prosječnom brzinom od 100 km/dan. Dobar se džepni kronometar, čija je pogreška u mjesec dana manja od 2 minute, tada već mogao nabaviti za prihvatljivih 50 funti. Za određivanje pozicije broda najveći problem pomoraca nije bilo utvrđivanje geografske širine, koja se određivala sekstantom, već mjerenje geografske dužine. Zahvaljujući istraživanju američkog kapetana Thomasa Sumnera, čija je knjiga *A New Accurate Method of Finding Ship's Position at Sea*, tiskana 1843, pomorci su relativno točno mogli odrediti geografsku dužinu. Ipak, zbog složenosti metode, pretpostaviti je da su Primorac i Buckley direktno određivali geografsku dužinu uporabljujući kronometar i sekstant, na način da su uspoređivali razliku u vremenu u minutama od podneva koje bilježi kronometar pri opažanju Sunca u zenitu u plovidbi i referentnog podneva izmjerenog kronometrom u početnoj točci puta. Kako je poznata geografska dužina početne točke plovidbe (Liverpool), razlika od 1 minute pri opažanju zenita Sunca odgovara napredovanju 0,25° po geografskoj dužini. Na planiranoj ruti njihove plovidbe 1° geografske dužine odgovara udaljenosti 75 kilometara. Ukoliko se pretpostavi da kronometar u 50 dana griješi 5 minuta, izlazi da su mogli izračunati geografsku dužinu, a time i poziciju broda, s točnošću unutar 100 kilometara.

Početkom lipnja 1870. spremni su za isplovljavanje. Opskrbni račun lučkih vlasti u Liverpoolu navodi – "*City of Ragusa*, yawl, Port of Liverpool, granted number 2,020; bonded and drawback stores, J. C. Buckley, master, from New York; two men. No passengers or troops. No guns. Two tons." *City of Ragusa* bila je najmanje plovilo koje je ikada prošlo liverpulsku carinu, a službenik koji je obavio dužnost ispunio je jednak formular i za *Great Eastern*, tada najveći brod nosivosti 27 000 tona. *Western Daily Press* od 1. lipnja 1870. izvješćuje da zapovjednik *City of Ragusa*, kapetan Pimorey, očekuje da će preploviti Atlantik za 50 dana.

Isplovljavanje *City of Ragusa* iz Liverpoola moralo je zbog lošeg vremena biti odgođeno za dva dana. Pri tome treba spomenuti da lokalni listovi polazak bilježe s 2. lipnjem 1870, dok kapetan Buckley, koji je zadužen za pisanje brodskog dnevnika, u dnevnik pogrešno unosi da su isplovili 3. lipnja 1870. u 14 sati uz ispraćaj tisuću okupljenih znatiželjnika. Buckley je i nadalje dnevnik vodio s tom pogreškom, opisujući dnevna događanja pod datumom sljedećeg dana.

Treba naglasiti da većina britanskih i američkih listova kao zapovjednika *City of Ragusa* prepoznaje isključivo kapetana Buckleya, a ne Primorca. O razlozima takvog postupanja može se samo nagađati, no vjerojatno Primorac nije baš najbolje vladao engleskim jezikom, pa je komunikaciju s novinarima logično vodio Buckley, uvijek pomalo veličajući vlastitu ulogu. Iz kasnijeg slijeda događaja potpuno je izvjesno da je kapetan Primorac bio glavni organizator i financijer cijeloga pothvata. Interesantno je dodatno uočiti da Buckley u brodskom dnevniku na samo na tri mjesta (14, 27. i 31. stranica) spominje Primorca, i to samo imenom Peter (de Costa).

Daleko je druga obala

Prva četiri dana sporo su napredovali u plovidbi Irskim morem. Svakodnevni zapisi barometarskih očitanja u brodskom dnevniku u početnim danima plovidbe bilježe visinu stupca žive oko 30,5 inča, što je upućivalo na lijepo vrijeme. Tuskar obilaze 7. lipnja, nakon čega sučeljavaju snažne vjetrove te im treba tri i pol dana kako bi 11. lipnja u 23.44 sati došli u Queenstown na obali Irske. Uočili su da *City of Ragusa* ima znatna propuštanja koja se moralo sanirati u brodogradilištu. Najvjerojatnije se radilo o strukturnoj slabosti čamca, jer pritisak ugrađenog jarbola nije bio prikladno raspoređen na oplatu. Nakon izvršenih radova isplovili su iz Queenstowna 17. lipnja. Sljedećeg dana na 13 milja sjever-sjeverozapad opazili su hrid Fastnet i znali su da je to posljednje kopno koje će vidjeti do prelaska na drugu stranu.

Dnevnik već 21. lipnja bilježi nezgodu. Gornja oplata jedrilice je propustila pa su dio namirnica trebali baciti, najviše se to odnosilo na kruh (baškote). Dan nakon toga postali su svjesni da čamac propušta te dosta vremena moraju utrošiti na ispumpavanje vode pomoću dvije pumpe. Navodi se da im je pumpe poklonio konstruktor Adams, a o njihovoj funkciji baš i nemaju najbolje mišljenje. S tim snažnim crpkama mogli su u tri udarca izbaciti 9 litara vode.

Dana 28. lipnja nalazili su se otprilike 480 milja zapadno od hridi Fastnet i bili svjesni da im napredovanje ne ide planiranom brzinom. Tog su dana uočili bark *Ratcliffe*, koji je iz Glasgowa plovio u Quebeck, od kojeg dobivaju vodu i stvari koje su im bile potrebne, te provode šest ugodnih sati na palubi.

Ubrzo, 30. lipnja, uočavaju da čamac jako propušta te moraju ispumpavati 15 galona vode (68 litara) na sat. Između 30. li-

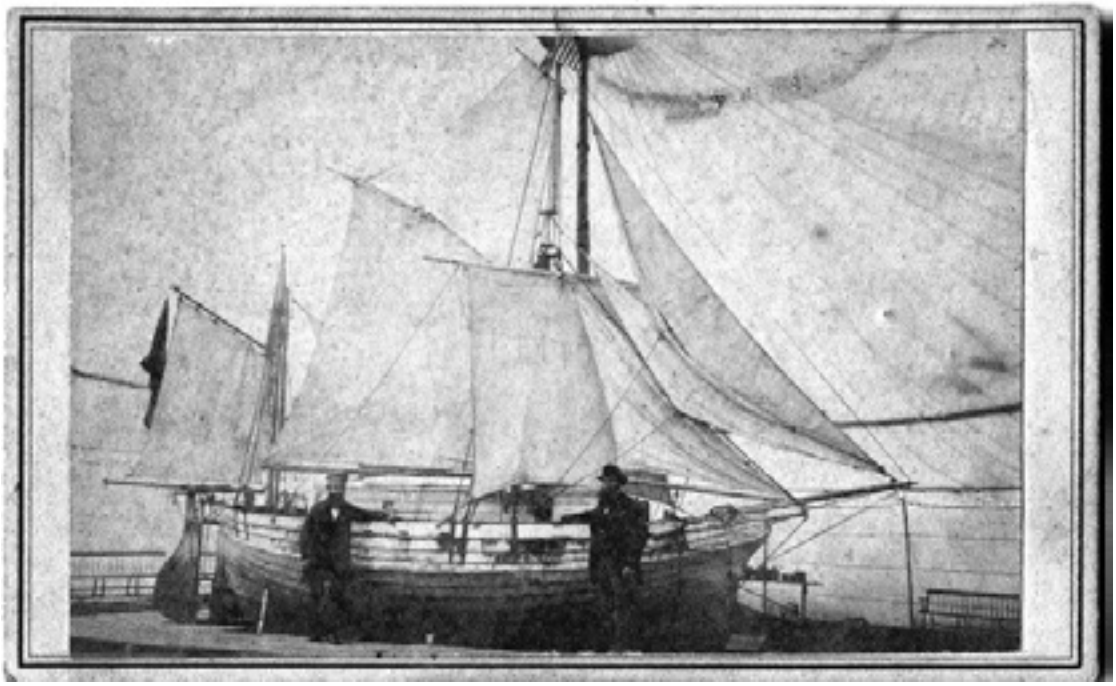

City of Ragusa, posjetnica na kartonu, izložena u Bostonu, rujan 1870, lijevo Primorac, desno Buckley – University of Texas, Arlington Library – ostavština Henry Benham

Bilo je pravo čudo da se ovo uopće pronašlo. Internetske tražilice upućivale su da nekakva fotografija *City of Ragusa* možda postoji, ali se ona nije prikazivala. Ipak, odlučio sam okušati sreću i kontaktirao Beverly Carver, voditeljicu Special Collections u Arlington Library na University of Texas. Nakon nekoliko *mailova*, iz golemog fonda *Henry W. Benham Papers*, Series VI, Box 4, Folder 3, Cartes de visite, CDV-48, upornost se isplatila – Cathy Spitzenberger, voditeljica zbirke fotografija, dostavila je obostrani sken posjetnice *City of Ragusa (sailboat)*. To je jedina do danas poznata fotografija *City of Ragusa!*

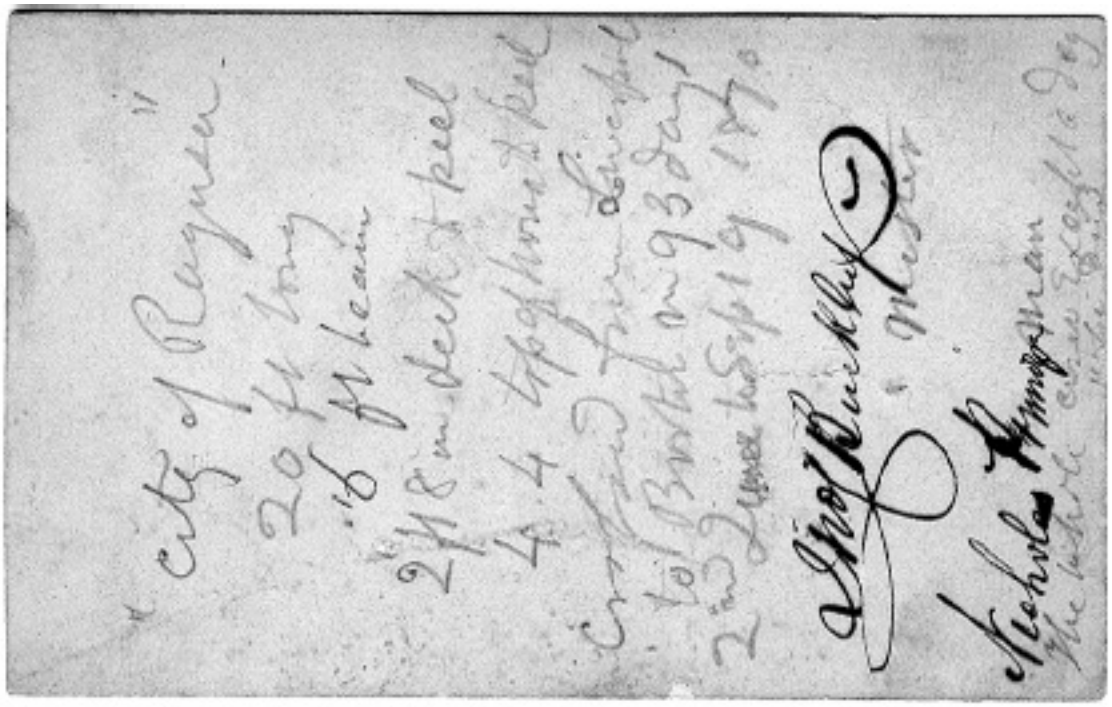

Potpisi Nikola Primorac i John Charles Buckley – poleđina posjetnice University of Texas, Arlington Library – ostavština Henry Benham

pnja i 5. srpnja bili su zle sreće. Pogađaju ih tri oluje, nisu mogli kuhati, zadnja četiri dana bili su bez tople hrane. Sredstvo za potpalu ugljena u oluji je otplavljeno s jedrilice pa nisu mogli zapaliti peć za kuhanje. Nakon potpunog beznađa, slučaj je htio da su moru uočili plutajuću bačvu, koja je na njihovu veliku radost sadržavala šest galona tara, sredstva koje im je nadalje omogućilo paljenje peći. U dnevnik je 4. srpnja kratko zapisano: "pas je jako bolestan".

Dana 8. srpnja uočili su škuner *Hortense* koji je iz Liverpoola plovio u Boston. Bila je to dobra prilika da provjere brzinu napredovanja. Pokazivalo se da su 780 milja zapadno od hridi Fastnet te da plove prosječnom brzinom 37,1 milja na dan. Nažalost, od 11. srpnja njihova borba s prodorom mora u čamac postaje titanska. Uskoro čak dvije trećine vremena moraju provoditi u ispumpavanju vode, pri čemu sve češće zazivaju svemogućeg Boga za pomoć kako bi jedrilicu održali na površini. U dnevnik je 21. srpnja uneseno da su prvi put nakon 14 dana plovidbe vidjeli Mjesec i zvijezde.

Buckley 5. kolovoza u dnevnik unosi poziciju 46° 58' N. i 52° 47' W., što zasigurno upućuje na pogrešku u određivanju geografske dužine od 70 kilometara. Navedena pozicija realno bi značila da se nalaze na stijenama Cape Boylea na jugu otoka Newfoundland. Interesantno, Buckley ni za taj, a niti za sutrašnji dan, kada se nalaze još 14' zapadnije (što odgovara poziciji 8 milja unutar kopna Newfoundlanda!), uopće ne unosi ni spomena kopnu. Kod Cape Cleara približila su im se dva kita koje su mogli dotaknuti rukom, uz opasku da sam događaj baš i nije bio bezopasan za jedrilicu.

Dana 9. kolovoza susreću bark *Maxwell* koji iz Greenocka plovi za Quebec te su kraće vrijeme primljeni na brodu dobivši tražene namirnice i vodu. U plovidbi sa obje pumpe stalno izbacuju more, jer jedrilica konstantno curi i pored popravka koji je snalažljivo izveden korištenjem sapuna. Nakon što su 28. kolovoza razgovarali sa brodovima *Guiding Star* i *Aurora*, desio se tužan događaj, od skorbuta ugiba "treći član posade" - pas Boatswain.

Nakon toga, 4. rujna iskusili su pravi olujni pakao iz kojeg su jedva izvukli živu glavu. Buckley tom prilikom u brodski dnevnik upisuje: "22 sata. Puše strašan olujni vjetar, more je pobješnjelo, takvo što nikada nisam iskusio, kiša lijeva prekrivajući more bijelom izmaglicom ... mlazovi kiše su zasljepljujući, teška kiša silinom vjetra udara takvom snagom da kao da će iglom probiti svaki izloženi dio. 23 sata. Oluja pojačava, zastrašujuće teško more ... 24 sata. Ponoć. Oluja bjesni. Molim se i ne sramim se to činiti, jer prvi put osjećam strah da nam je došao kraj, te da će sljedeći val biti naše uništenje". U 5 sati ujutro oluja je oslabila, počelo se daniti, bili su svjesni da su čudom preživjeli.

Sljedećeg dana, 6. rujna, bili su već 81 dan u plovidbi od Queenstowna, uvjereni da se njihovoj nevjerojatnoj avanturi bliži sretan završetak. Tog dana razgovarali sa škunerom *Emma L. Rich*, od kojeg su dobili jabuke, skuše i novine, a koji je došavši u Boston, prenio vijest o skorom dolasku *City of Raguse*, koju 9. rujna objavljuje *The New York Times*. Uskoro susreću brojne ribarske brodove te su konačno u zoru 8. rujna prvi put ugledali kopno. Bio je to veličanstven trenutak kada postaju svjesni svog zasluženog trijumfa. U šest sati poslije podne 8. rujna 1870. isplovio je remorker lučke uprave s glavnim upraviteljem bostonske carine Thomasom Russellom i nekolicinom novinara te je *City of Ragusa* u osam navečer dotegljena u pristanište Long Wharf. Primorac i Buckley tako su nakon 83 dana plovidbe od Queenstowna prvi puta mogli stati na čvrsto tlo te im je priređen veličanstven doček. *City of Ragusa* preplovila je 2584 milje prosječnom brzinom 30,7 milja na dan, protiv zapadnih vjetrova, a Primorac i Buckley time su bili prvi koji su malom jedrilicom doplovili iz Engleske u Ameriku. Pri dolasku su zabilježene njihove izjave da odustaju od prvotne nakane da produže ploviti do New Yorka jer se na jedrilici moraju izvršiti popravci. Također, zbog mjesec dana zakašnjenja u dolasku, nisu se ubrzo mogli vratiti u Europu, kako su prvotno planirali, jer je mjesec studeni previše riskantan za plovidbu Atlantikom.

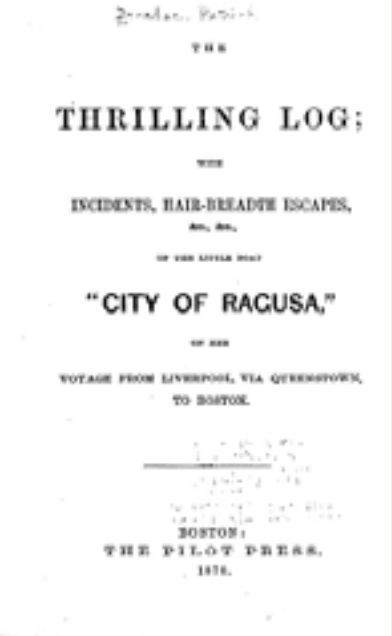
THE

THRILLING LOG;

WITH

INCIDENTS, HAIR-BREADTH ESCAPES,

&c., &c.,

OF THE LITTLE BOAT

"CITY OF RAGUSA,"

ON HER

VOYAGE FROM LIVERPOOL, VIA QUEENSTOWN,

TO BOSTON.

BOSTON:

THE PILOT PRESS.

1870.

Naslovna stranica knjige *The Thrilling Log* iz 1870. godine – Hesburgh Library, University of Notre Dame

Nabaviti kopiju ove knjižice bio je pravi pothvat, ali se upornost ipak isplatila. Nakon dva mjeseca bezuspješnog slanja upita i urgencija na Library of Congress u Washingtonu, preko Međuknjižnične razmjene Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, iz Amerike je stigao njihov odgovor da knjigu ne mogu pronaći. Nakon toga, upit je proslijeđen na Hesburgh Library na University of Notre Dame, koja nakon mjesec dana, i opetovanog traženja, uopće nije odgovarala na upite. Zatim sam se odlučio izravno telefonski obratiti na Diane Parr Walker, ravnateljicu Hesburgh Library, uz čije mi je zalaganje Theresa Bauters, voditeljica International Library Loan, ljubazno dostavila sve tražene stvari.

Dani u Americi - od listopada 1870. do svibnja 1871.

Nakon popravaka koji su u prvom tjednu izvršeni, *City of Ragusa* bila je od 15. rujna izložena u šatoru na Poljoprivrednom sajmu Oromda. Do početka listopada, ovo čudo od jedrilice došlo je vidjeti preko 40 000 znatiželjnih građana, među kojima mnogi visoki državni dužnosnici, pa i američki predsjednik Ulysses S. Grant sa suprugom. Predsjednik Grant je 28. rujna iskoristio posjet obližnjem Harvardskom sveučilištu u Cambridgeu, na kojem je studij prava upisao njegov mlađi sin Ulysses, kako bi pažljivo razgledao legendarnu jedrilicu, izvijestili su *Boston Post* i *New York Herald*. Iz vremena te izložbe potječe i jedina fotografija *City of Ragusa*, koju sam pronašao u ostavštini generala Henry W. Benhama na University of Texas u Arlingtonu. Fotografija na posjetnici dana je Benhamu, upravitelju luke u Bostonu, a na poleđini su se potpisali Primorac i Buckley.

Dnevnik velečasnog Michaela Bernarda Buckleya (1831-1872), izdan 1886. pod nazivom *Diary of a Tour in America*, otkriva neke daljnje pojedinosti. Velečasni Buckley, koji nije u rodu sa kapetanom Buckleyem, nalazio se u Bostonu prikupljajući među Ircima novac za gradnju crkve u Corku. Velečasnog je u njegovom bostonskom hotelu 19. rujna posjetio kapetan Buckley te mu ispričao mnoge pojedinosti avanture na Atlantiku. Kapetan Buckley, u razgovoru sa velečasnim očito je sebe htio istaknuti u prvi plan, navodeći da je jedrilicu *City of Ragusa* nazvao u čast svog pomoćnika Dalmatinca kojem je to rodni grad, te zbog toga jer

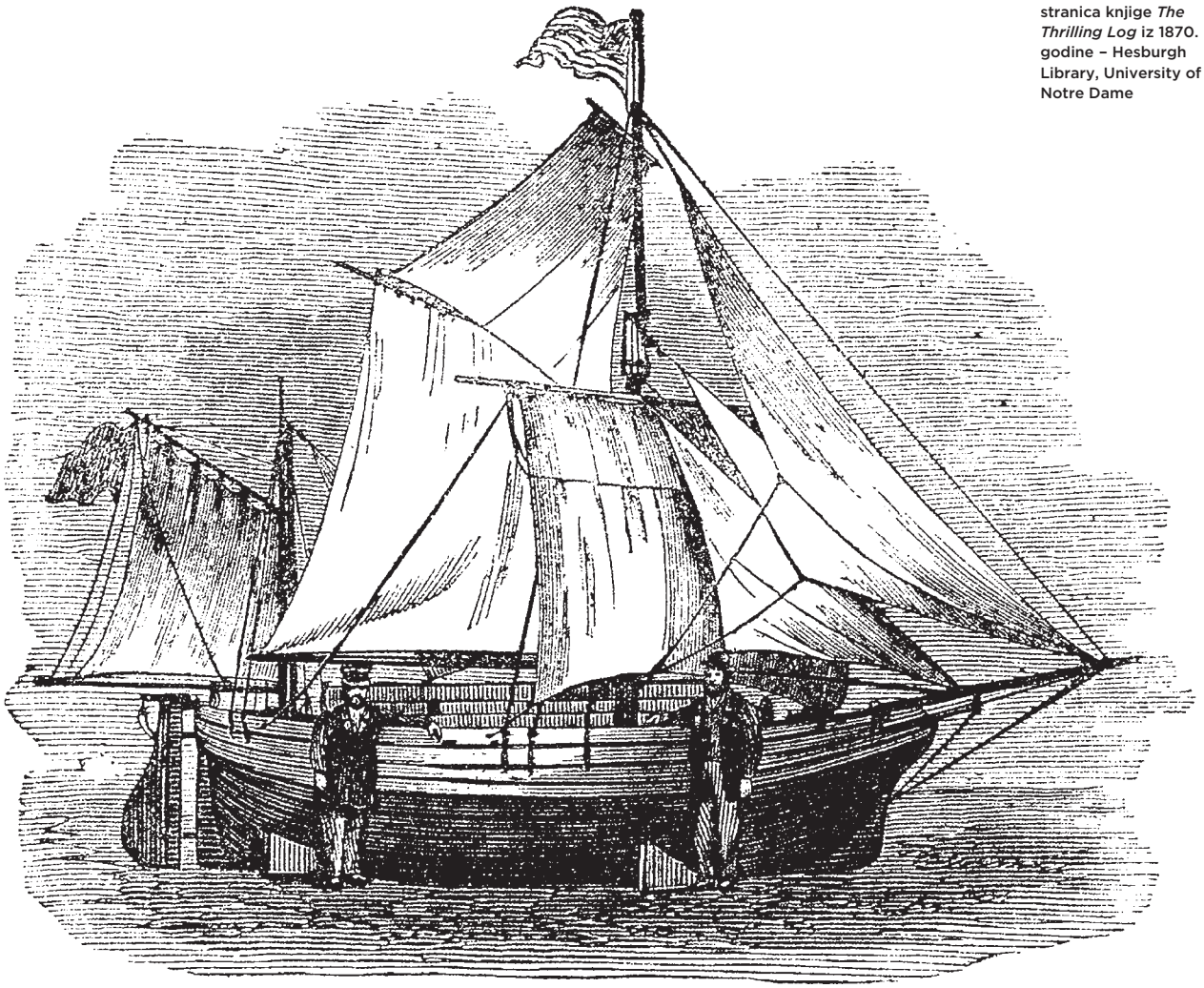

City of Ragusa, litografija, početna stranica knjige *The Thrilling Log* iz 1870. godine – Hesburgh Library, University of Notre Dame

je Ragusa najmanji bedemima utvrđeni grad na svijetu, a njegova je jedrilica "najmanjih drvenih zidova" koji su ikada iskusili bombardiranje oceanskih valova. Razgovor otkriva i da je kapetan Buckley već tada odlučio da više neće preplovljavati Atlantik s tom jedrilicom. Dnevnik velečasnog Buckleya upućuje da se kapetan Buckley zadržao u Bostonu do konca listopada. Tjednik *Shamrock* iz Dublina, u kasnijem članku 1. srpnja 1871, navodi da se kapetan Buckley ubrzo iz Bostona vratio u Englesku.

Velečasni Buckley bio je dobar prijatelj Irca Patricka Donahoea, urednika i izdavača časopisa *Boston Pilot*, te je po svemu sudeći kapetanu Buckleyu preporučio Donahoea za izdavača brodskog dnevnika *City of Ragusa*. Ta knjižica od 48 stranica izdana je u Bostonu još iste godine, bez naznake autora, pod naslovom *The thrilling log: with incidents, hair-raising escapes, &c., &c., of the little boat City of Ragusa, on her voyage from Liverpool, via Queenstown to Boston*. Danas postoje samo dva sačuvana primjerka ove knjižice, jedan u Hesburgh Library na University of Notre Dame, dok se drugi, kojem nedostaje završnih osam stranica, nalazi u knjižnici Kent State University.

Nakon početne euforije, slavlja i priznanja, kapetan Primorac je ubrzo suočen s ne malim problemom: kapetan Buckley se, očito zbog pogibeljne situacije koju su iskusili noću 4. rujna, nije želio dalje kockati vlastitim životom i vratiti u Englesku s Primorcem, ploveći na *City of Ragusa*. Kapetan Primorac nadalje nastavlja sam. Na svom putu prema New Yorku, gdje kod brata Đure kani provesti zimski period, dolazi 22. listopada u Fall River u Massachusettsu. Nedugo zatim, 19. studenog, u Worcester, gdje sljedeća dva tjedna izlaže jedrilicu na donjoj etaži Mechanics Halla. Ta koncertna dvorana izgrađena 1857. smatrala se arhitektonskim postignućem i bila kulturnim centrom središnjeg dijela države Massachusetts. Primorac tada novinarima navodi da se jedrilicom u lipnju sljedeće godine planira iz New Yorka vratiti u Englesku. Iz današnje perspektive teško je proniknuti zašto se Primorac odlučio izložiti *City of Ragusa* u Worcesteru. Za to je u Bostonu jedrilicu morao natovariti na željeznički vagon i tako je dopremiti u Worcester koji se nalazi 50-ak kilometara zapadnije u unutrašnjosti.

Nadalje, iz novinskih izvora poznato je da Primorac početkom prosinca uplovljava u New Haven, grad na obali države Connecticut, nakon čega sredinom prosinca *City of Ragusa* konačno dolazi u New York. Ubrzo, kako izvještava *The New York Times* od 25. 12. 1870, Primorac je u tom gradu, na Broadwayu No. 542, izložio svoju poznatu malu jedrilicu.

U proljeće 1871. Primorac u brojnim plovidbama rijekom Hudson pokušava pronaći i odabrati pomoćnika koji bi se pod njegovim zapovjedništvom na *City of Ragusa* odvažio vratiti u Englesku. *Daily Standard* od 14. travnja 1871. zabilježio je dolazak kapetana Primorca na *City of Ragusa* u gradić Albany, na obali rijeke Hudson, koji se nalazi 130 kilometara sjevernije od New Yorka. Pri tome Primorac pokušava odabrati kompanjona koji bi ga pratio na povratnom putovanju u Europu. Izbor nije bio lak, jer mnogi od kandidata nisu zadovoljili čak ni u relativno bezopasnoj plovidbi unutarnjim vodama. Bilo kako bilo, konačan izbor kapetana Primorca bio je mladi pomorac Edward William Hayter (1852-1935), rodom s Novog Zelanda, koji se iskrcao s parobroda *City of Limerick*, a iskustvo stekao u plovidbi svjetskim morima. Decenijima kasnije podatke o Hayteru donosi *The Children's Newspaper* od 26. 1. 1935. u članku *Across the Atlantic in a Lifeboat*, u kojem je objavljena vijest o njegovoj smrti u Christchurchu na Novom Zelandu. Prije povratka u Englesku Primorac je na *City of Ragusa* izveo male preinake dodatkom jedra na gornju prečku jarbola.

Povratak iz New Yorka u Liverpool

Došao je i taj dan, 23. svibnja 1871, kada je u 17 sati mala *City of Ragusa* s kapetanom Primorcem i Hayterom te psom labradorom, koji je kao i njegov prethodnik nazvan *Boatswain*, isplovila iz New Yorka za Englesku. Primorac se u povratku odlučuje ploviti nešto sjevernijom rutom, koja potencijalno omogućava kraće putovanje. Početno su plovili velikom brzinom, tako da su trećeg dana prešli čak 160 milja u danu, što je ujedno bila i najveća dnevna udaljenost koju su ostvarili.

Ubrzo su, na obalama Newfoundlanda, iskusili deset dana lošeg vremena i olujnoga mora pri čemu su neka jedra uništena. Brodska straža se morala produžiti i preko planiranih 6 sati, pa Primorac na palubi provodi i više od 24 sata. Kada je nakon toga jedrilica zaplovila istočnim kursom susretali su sante leda što je plovidbu činilo opasnom. Dana 6. lipnja razgovarali su s parobrodom *City of Dublin* na poziciji 134 milje zapadno od Cape Clear. Vrijeme je i dalje bilo nemilosrdno te ih je u cijelosti sprečavalo u određivanju pozicije, bilo je toliko loše da su do obale Irske izlazak i zalazak sunca opazili tek jednom.

Nakon 20. lipnja plovili su četiri dana uz norveški bark *Somersea*, koji je u oluji izgubio kapetana. Kada su 25. lipnja došli u blizinu hridi Fastnet, znali su da je većina nevolja iza njih, pa

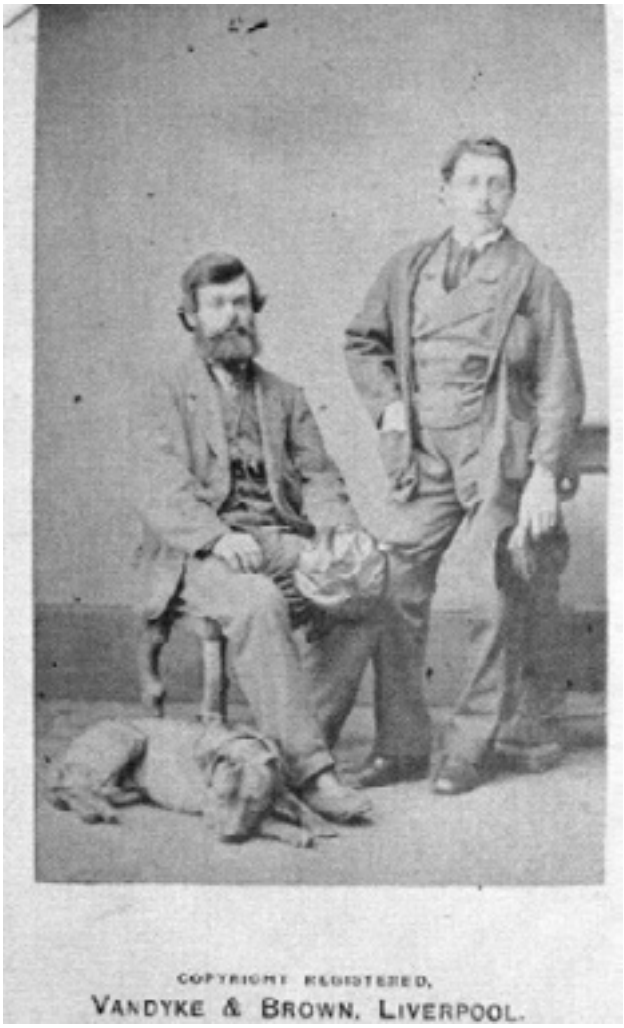

Nikola Primorac (lijevo), Edward Hayter (desno) i pas Boatswain, posjetnica na kartonu, srpanj 1871, Vandyke & Brown Liverpool, 10,2 x 6,4 cm – album iz ostavštine Ellen Jones

Navedena posjetnica bila je do 9. 3. 2014, ponuđena na prodaju preko *e-baya* od Martina Scotta-Juppa iz Londona, po cijeni od 25 €, ali čini se da nitko nije bio zainteresiran za kupnju. Inače, fotografski studio Arona Vandykea i Richarda Browna, otvoren je 1867. u Liverpoolu, na adresi 31 Bold Street, gdje je djelovao do studenog 1875. godine.

je kapetan Primorac vrijeme skratio ulovom manjeg morskog psa.

Neposredno iza podneva 29. lipnja 1871. *City of Ragusa* svečano je dočekana uz topničke salve u Queenstownu. Mala jedrilica nakon 36 dana plovidbe od New Yorka na glavnom je jarbolu vijorila englesku zastavu, dok je na krmenom jarbolu ponosno stajala austrijska zastava, rodne zemlje kapetana Primorca. Sljedećih je dana *City of Ragusa* izložena u brodogradilištu Scott & Co, a mnogobrojnim znatiželjnicima pogled na malu, zelenim algama obraslu jedrilicu, teško je otkrivao da je takvo što pobijedilo olujni Atlantik. Interesantno je spomenuti da *Shamrock* od 1. 7. 1871. prenosi izjavu kapetana Primorca da je "brižno vodio dnevnik cijeloga putovanja koji namjerava objaviti". Pregledom kataloga svih svjetskih knjižnica, proizlazi da Primorac taj dnev-

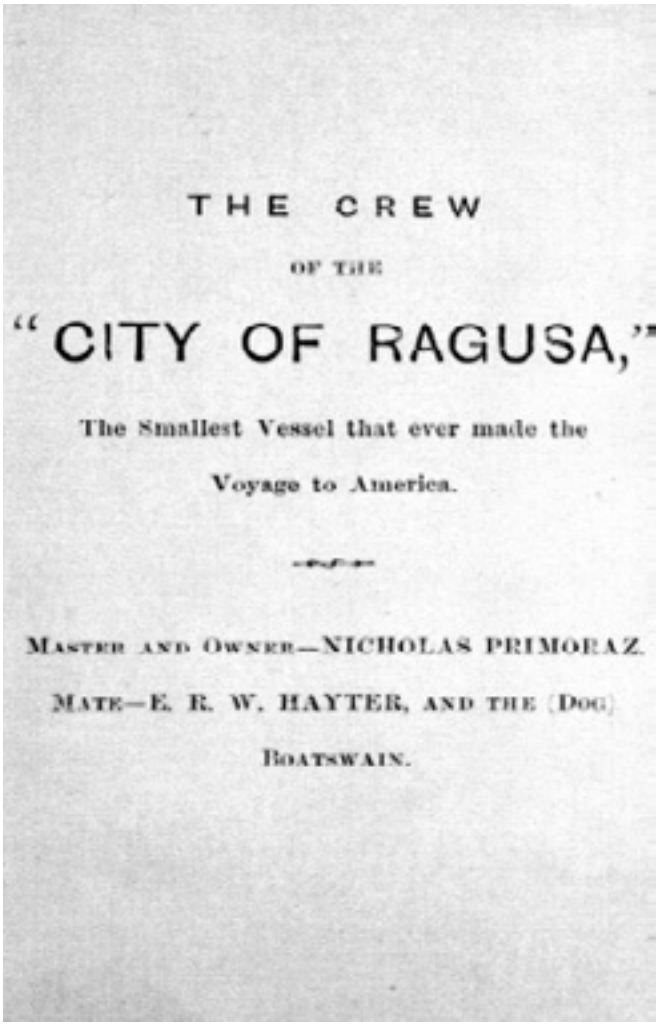

Posjetnica, Vandyke & Brown, srpanj 1871, 10,2 x 6,4 cm – album iz ostavštine Ellen Jones

Nikola Primorac (lijevo), Edward Hayter (desno) i pas Boatswain, posjetnica na kartonu, srpanj 1871., Vandyke & Brown Liverpool, 10,2 x 6,4 cm – Manchester Art Gallery (zbirka posjetnica)

nik nikada nije objavio ili se knjižici u međuvremenu izgubio svaki trag.

U petak 7. srpnja 1870. u 17 sati *City of Ragusa* s Admiralskog je doka, pred okupljenim mnoštvom, uzeta u tegalj remorkera *Pilot* te ubrzo zaplovila za Liverpool. Na njenom svečanom ispraćaju uz mnoge brodove bio je i patrolni brod kraljevske mornarice *Mersey*.

Veličanstveno putovanje *City of Ragusa* završilo je 10. 7. 1871, kada u poslijepodnevnim satima jedrilica uplovljava u liverpulsku luku, o čemu su u danima koji slijede izvijestile mnoge britanske novine. Hrabri kapetan Nikola Primorac (Peter de Costa) konačno je mogao odahnuti, njegov je pothvat uspješno završio, a on je ovjenčan slavom mogao preuzeti zasluženih 1000 funti oklade koja ga je vodila u avanturu.

Nakon trijumfa zaborav - sudbina kapetana Primorca i *City of Ragusa*

Dnevnik *Liverpool Mercury* od 19. 7. 1871. otkriva da je poduzetni kapetan Primorac želio ubrzo unovčiti slavu te donekle povratiti troškove putovanja izlaganjem *City of Ragusa*. U svrhu reklame Primorac je za izložbu izradio posjetnice (vizit-karte). Na njihovoj se prednjoj strani, u bar tri različite snimljene poze, nalazila fotografija Primorca, Haytera i psa Boatswaina, dok su na poleđini otisnuta njihova imena. Hayter se ubrzo vratio na Novi Zeland, gdje život provodi ploveći na obalnim brodovima. Drugi Primorčev kompanjon, kapetan Buckley, koliko je poznato, oglasio se još samo jednom izjavom škotskom tjedniku *Alnwick Mercury*, kada je 10. 8. 1878. istaknuo da je on pratio Primorca na *City of Ragusa* kada su u lipnju 1870. krenuli preploviti Atlantik.

Sve što je nadalje okruživalo sudbinu kapetana Primorca i jedrilicu *City of Ragusa* kao da je obavijeno misterijem. Sjećanje kapetana Ive Bijelića (1859-1934) iz Kučišta na Pelješcu, koji je

1877. godine u Liverpoolu bio u prilici osobno razgovarati s Primorcem, zasigurno upućuje da se Primorac u Liverpoolu počeo baviti poslovima prodaje duhana i mornarskih potrepština. Kako u to vrijeme unosni poslovi trgovine duhanom nisu bili dodjeljivani strancima, moguće je pretpostaviti da ih je Primorac dobio kao zaslugu za svoje senzacionalno postignuće. Bilo kako bilo, Primorac je na uglu Duke Street i York Street unajmio dućan, na izuzetno povoljnoj lokaciji za trgovinu brodskim potrepštinama, koja se nalazila 400 metara od Albert doka.

Očito mu je glavni trgovački adut bila pomorska slava, na koju podsjeća čestim izlaganjem jedrilice. Kronike mnogih britanskih listova, tako i londonski *Morning Post* od 24. 7. 1872, opisuju nezgodu do koje je došlo pri izlaganju jedrilice *City of Ragusa* u poznatom i popularnom *Crystal Palace* u južnom Londonu. Teško je objasniti što je Primorca moglo toliko motivirati da, uz uhodani posao trgovine duhanom u Liverpoolu, otplovi sa *City of Ragusa* u London te tamo prebacuje jedrilicu kopnom do izložbenog prostora u *Crystal Palace* udaljenog sedam milja od luke. Oglas te izložbe, koja je trajala dva mjeseca, navodi da se razgledanje *City of Ragusa* naplaćivalo 3 penija.

Nešto kasnije, *Sunderland Daily Echo and Shiping Gazette* od 26. 7. 1875. izvještava: "Mali čamac crveno obojenog dna bijele boje, s dva jarbola, imena na krmi *City of Ragusa*, Liverpool, pokupljen je 22. srpnja oko 15 milja izvan Douglas Heada, od kapetana Hewitta sa škunera *Success*". Vijest ne navodi da li je jedrilicom upravljao Primorac ali zasigurno upućuje da je *City of Ragusa* u to vrijeme bila registrirana i u dobrom plovnom stanju kada je iz Liverpoola doplovila u blizinu otoka Man.

O daljnjoj sudbini kapetana Primorca govori nesretan događaj koji upućuje da je on već tada bio u neuračunljivom stanju, čovjek pomračena uma, koji zbog teško razumljivih razloga ispaljuje tri hitca na pse i susjednog trgovca koji se jedva uspio spasiti bijegom. O događaju izvješćuje *Liverpool Mercury* od 27. 12. 1878. pod naslovom *Senzacionalna scena u Duke Street*, navodeći: "Jučer prije podne, stanovnici u blizini kuće pomorca, bili su prilično uznemireni vidjevši ga kako trči ulicom sa napunjenim pištoljem, očito želeći na nekoga pucati. Njegovo ime je Nicholas Primoraz, trgovac duhanom i mornarskim potrepštinama, koji vodi posao na broju 56 Duke-ulice, koji je uz prilično napora svladan i pritvoren. On je očito izvan pameti, i kao takav će biti sproveden u umobolnicu. Primoraz je čovjek koji je prije nekoliko godina preplovio Atlantik u malom čamcu nazvanom City of Ragusa, pri čemu mu je pas bio jedina pratnja. Taj je pas jučer pokušao ugristi policajca pri pokušaju otimanja pištolja njegovom gospodaru nakon čega je kasnije pogođen iz istog oružja. Vjerna životinja nije tim hitcem ubijena, već je poslije utopljena u kaljuži kod ulice Jordan." Dnevnik *Liverpool Daily Courier*, izvještavajući o tom događaju, navodi da je Primorac nakon zatvora u Bridewellu, gdje je ustanovljeno da je poludio, odmah premješten u liverpulsku duševnu bolnicu. Iz svih novinskih izvješća nije jasno da li je sam Primorac propucao gubicu vlastitog labradora Boatswaina, koji s njim prije 7 godina preživio oluje Atlantika, ili su odanog psa ustrijelili policajci pri pokušaju svladavanja njegovog poludjelog gospodara.

Završetak života kapetana Primorca nije bio onako dramatičan kako je Kolinu ispričao kapetan Ivo Bijelić, koji je opet 1887. u Liverpoolu, nakon deset godina, pokušao potražiti prijatelja Nikolu Primorca. Kako ga Bijelić tada nije našao, raspitujući se o njemu, rečeno mu je da ga je prije par godina zaklala sluškinja koja je nakon toga pobjegla. Zapis matice umrlih – koji sam zatražio od General Register Office of England, unos pod Volume 8b, stranica 561, kako bi se konačno utvrdio točan datum smrti kapetana Primorca – otkriva da on umire u Prescotu (County of Lancaster), gradiću udaljenom 8 milja od liverpulske luke, u tada najvećoj okružnoj umobolnici Rainhill. Upis smrti navodi - Nicola Primoraz, star 43 godine, pomorac iz Duke Street Liverpool, umro je 1. ožujka 1886. godine, od "phshisis" kako je ovjerio dr. I. L. Rogers. Ovaj tužni redak svjedoči o sedam godina psihičke agonije odvažnog kapetana Primorca.

Kakva je bila daljnja sudbina njegove jedrilice? Članak *The Funny yawl City of Ragusa - Queerest voyage ever made from Liverpool* u časopisu *Sea Breezes*, iz ožujka 1921, na 221. stranici, navodi - *City of Ragusa* bila je prvo izložena u Tranmere vrtu u obližnjem gradu Birkenhead, nakon čega je premještena na Veliko jezero parka u Birkenheadu, gdje je - prema predaji - konačno istrulila i potonula. Kako je članak po svemu sudeći napisan dosta kasnije od samog događaja i kako je vidljivo da autor o konačnoj sudbini *City of Ragusa* tek nagađa, može se pretpostaviti da je jedrilica u Velikom jezeru parka u Birkenheadu potonula dosta ranije, vjerojatno i prije 1900. godine.

William Longyard, autor zanimljive knjige *A Speck on the Sea*, vjeruje da je sudbina *City of Ragusa* ponešto drugačija. O tome na 61. stranici knjige iznosi: "Sudbina čamca (City of Ragusa) je poznata, iako s određenom neizvjesnosti. Jedno izvješće navodi da je nakon dolaska u Liverpool jedrilica premještena preko rijeke Mersey u grad Birkenhead i postavljena na veliko jezero u parku gdje je plutala mnoge godine dok nije istrunula i potonula. Prema drugom pouzdanijem izvješću, čamac je izložen u *Boathouse* parka u Birkenheadu, nakon čega je premješten u vrt hotela u Rock Ferryju, u kojem je stanovao njegov vlasnik (Primorac?). Kada je napustio hotel, čamac je opet ponuđen Birkenheadu, koji ga je ponovno prihvatio". U prepisci sa Longyardom pokušao sam saznati odakle je preuzeo podatak da je *City of Ragusa* za života Primorca izložena u vrtu hotela u kvartu Rock Ferry. Odgovorio je da je taj navod pronašao u nekom novinskom izresku iz 1920-ih, koji je bio u njegovim rukama 2003, kada je istraživao građu u arhivu Maritime Museuma u Liverpoolu. Dodao je kako točan izvor nije zapisao, prisjećajući se samo da je članak opisivao povijest Birkenheada.

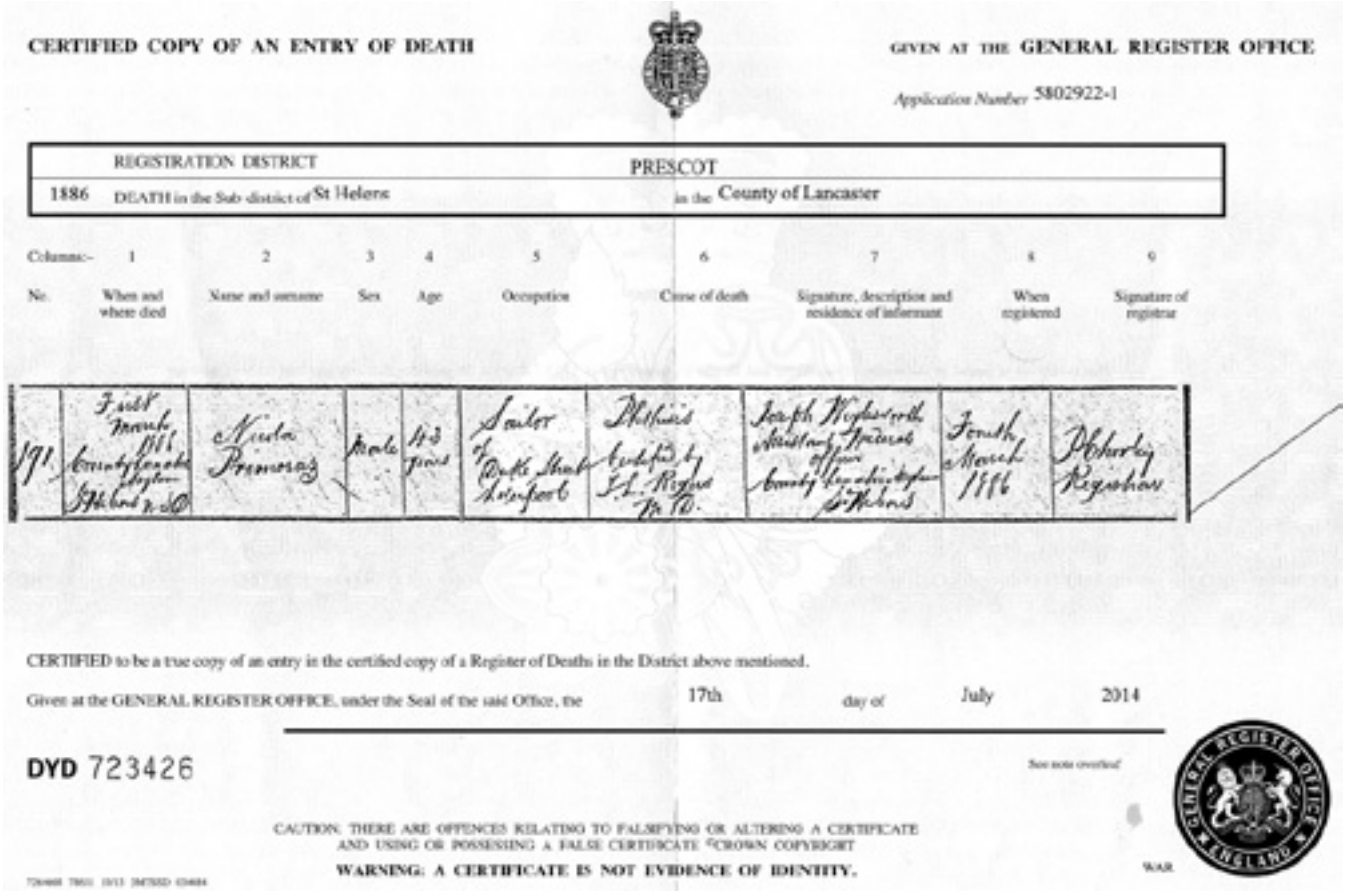

CERTIFIED COPY OF AN ENTRY OF DEATH

GIVEN AT THE GENERAL REGISTER OFFICE

Application Number 5802922-1

	REGISTRATION DISTRICT	PRESCOT
1886	DEATH in the Sub-district of St Helens	in the County of Lancaster

Columns:-	1	2	3	4	5	6	7	8	9
No.	When and where died	Name and surname	Sex	Age	Occupation	Cause of death	Signature, description and residence of informant	When registered	Signature of registrar
191	First March 1886 County Lancaster Sutton St Helens N.S.D.	Nicola Primoraz	Male	43 years	Sailor of Duke Street Liverpool	Phthisis certified by J.L. Rogers M.D.	Joseph Wigsworth Assistant Medical Officer County Lancaster Sutton St Helens	Fourth March 1886	P. Chorley Registrar

CERTIFIED to be a true copy of an entry in the certified copy of a Register of Deaths in the District above mentioned.

Given at the GENERAL REGISTER OFFICE, under the Seal of the said Office, the 17th day of July 2014

DYD 723426

See note overleaf

CAUTION: THERE ARE OFFENCES RELATING TO FALSIFYING OR ALTERING A CERTIFICATE AND USING OR POSSESSING A FALSE CERTIFICATE ©CROWN COPYRIGHT

WARNING: A CERTIFICATE IS NOT EVIDENCE OF IDENTITY.

WAR

Upis smrti Nikole Primorca – General Register Office of England

Kako se točan datum smrti Nikole Primorca nije znao, upornim pretraživanjem interneta moglo se samo pronaći da je umro 1886. u Prescotu, County of Lancaster, matica umrlih – Volume 8b, stranica 561. Nije bilo drugog nego obratiti se na General Register Office of England te platiti 10 £ kako bi se došlo do točnog datuma smrti. Traženi podatak je ubrzo 17. srpnja 2014. dostavljen, pri čemu je povoljno da njihova usluga daje kopiju konkretnog rukom unesenog zapisa, a ne prijepis iz matice.

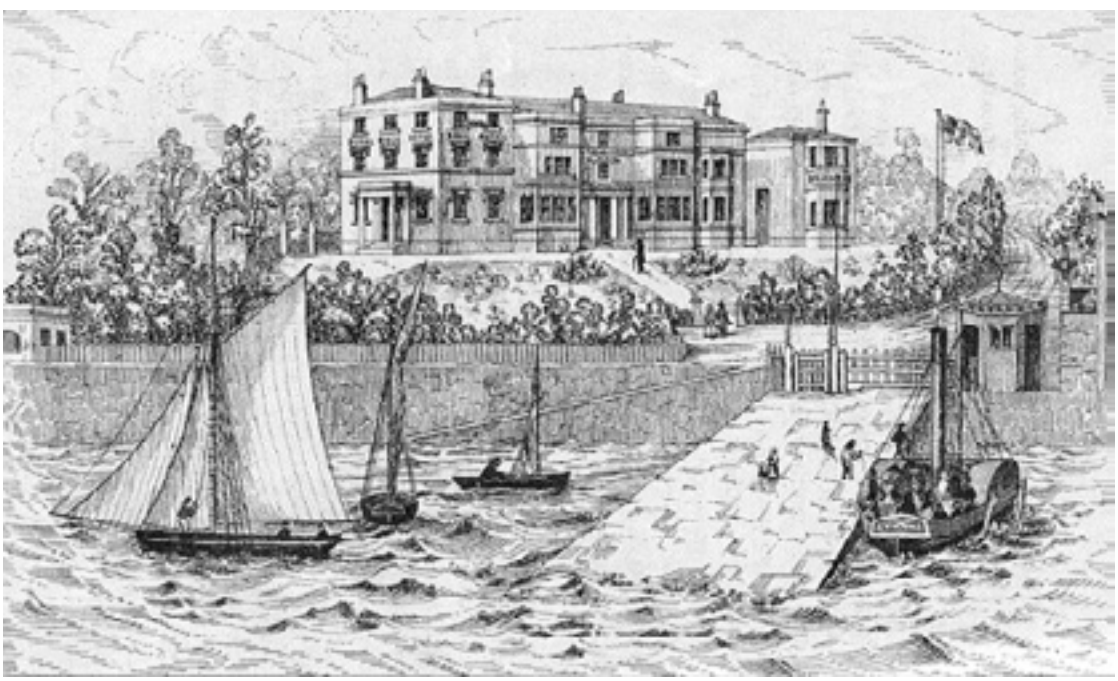

Royal Rock Hotel – litografija, iz knjige H. Gawthrop: *The Mersey and the Ferries* (1853)

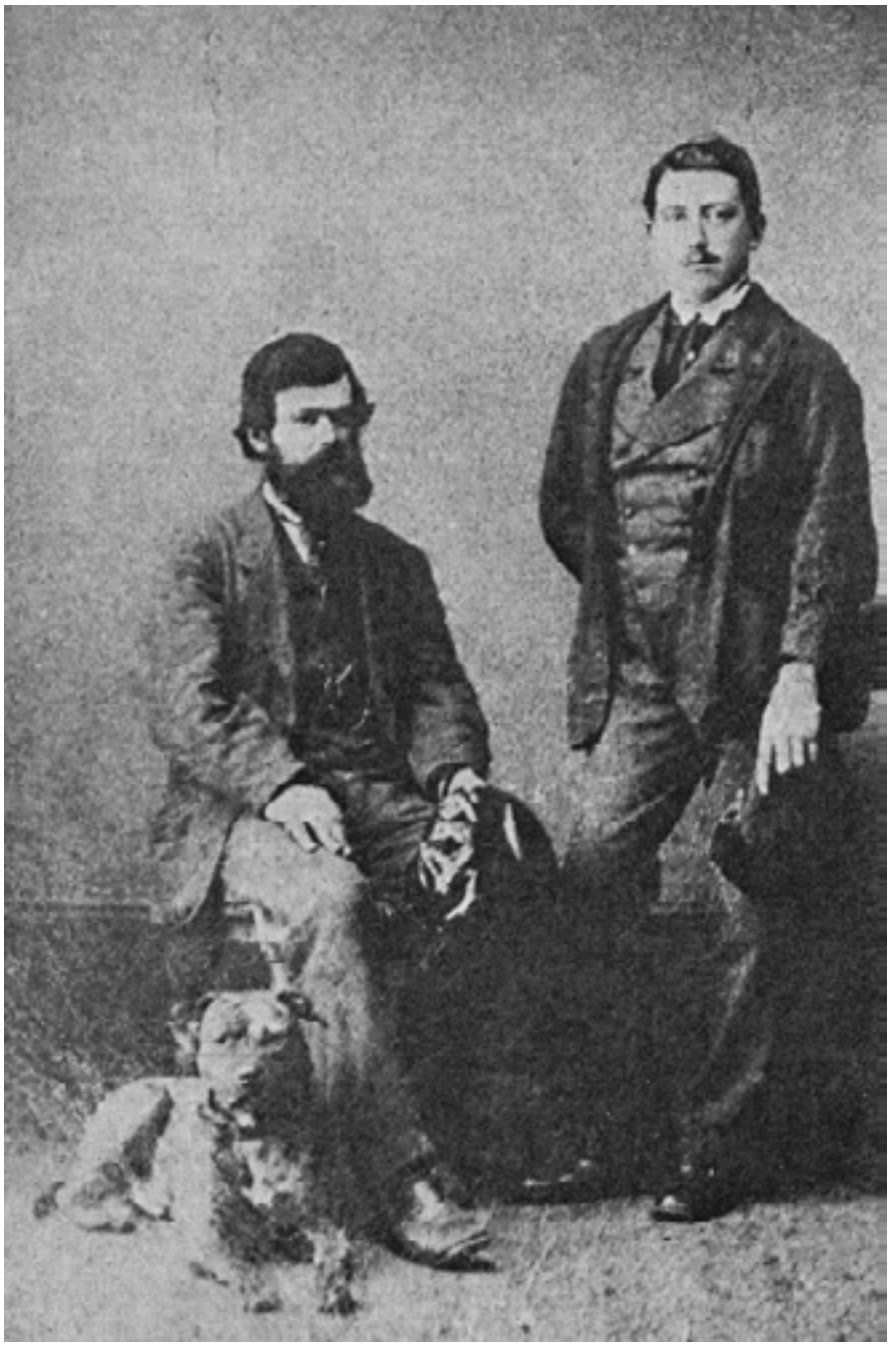

Nikola Primorac (lijevo), Edward Hayter (desno) i pas Boatswain, srpanj 1871, fotografija – Pomorski muzej, Dubrovnik

Kustosica fotografske zbirke Ljerka Dunatov na moj je prvi upit odgovorila da se u Pomorskom muzeju nalazi samo fotografija veličine 23,8 x 17,8 cm, relativno loše kvalitete s dosta bijelih mrlja, nalijepljena na kartonski paspartu. Kako je ljepilo popustilo, poleđina fotografskog papira otkrila je natpis *Agfa Brovina*, što upućuje da je fotografija izrađena negdje 1950-ih godina. Kako se na njoj ne nalazi natpis ateliera koji ju je izradio, a znajući da je originalne fotografije Nikole Primorca izradio Vandyke & Brown u Liverpoolu, bio sam uporan, moleći je da dodatno provjeri da li postoji ipak još nešto povezano s tom fotografijom u muzeju. Kustosica je pronašla da se uz fotografiju čuva i originalni stakleni negativ, veličine 11,9 x 8,9 cm, na čijem podnožju stoji otisnuto *Vandyke & Brown, Liverpool*.

Hotel Royal Rock bio je smješten na samoj obali, na istočnom završetku Bedford Roada, u elitnom kvartu Rock Ferry, u kojem su živjele imućne liverpulske obitelji i trgovci. Hotel je bio prestižno mjesto sa šetalištem i lijepo uređenim parkom sa zapadne strane, nazvanim *Olympic Garden*, koji je bio dobra lokacija za izlaganje *City of Ragusa*. Podaci govore da je *Olympic Garden* zatvoren 1925, a hotel Royal Rock srušen je 1960. godine. Zanimljivo je spomenuti da je uz hotel Royal Rock vezan događaj koji je ušao u povijest jedrenja. Naime, Alfred Johnson, nakon što je prvi na svijetu sam preplovio Atlantik u maloj jedrilici *Centennial*, upravo ovdje završava svoje putovanje 21. 8. 1876, izvlačenjem jedrilice na dok hotela Royal Rock. Tom događaju vjerojatno je svjedočio i kapetan Primorac. Nešto kasnije, 1901. godine, na lokaciju neposredno uz hotel Royal Rock premješten je elitni Royal Mersey Yacht Club. Pokušao sam u arhivu kluba vidjeti postoji li kakav spomen *City of Ragusa*. Na moj upit tajnik kluba Allan Dinwoodie odgovorio je da se u zapisima iz toga vremena ništa ne može naći. Iz svega se može zaključiti kako već početkom 20. stoljeća *City of Ragusa* nije bila izložena u vrtu hotela Royal Rock, jer bi je ovaj prestižni jedriličarski klub svakako i nadalje kao atrakciju zadržao u svom dvorištu.

Nakon smrti kapetana Primorca 1886. godine, najkonkretniji se trag vezan za sudbinu jedrilice *City of Ragusa* može pronaći u zapisu iz Kolinove knjige *Jedrenjaci*. U knjizi se na 156. stranici prenosi sjećanje dubrovačkog kapetana Aleksandra, koji ploveći na barku *Emma*, pod zapovjedništvom kapetana Vite Vlaić-Pende, u siječnju 1890. posjećuje Liverpool. U njemu kapetan ovako svjedoči: "po pričanju našeg Neretvanina, kapetan Nikola Primorac umro je oko šest mjeseci prije našeg dolaska u Liverpool, dakle sredinom godine 1889. Čamac je kasnije bio spremljen u jednoj kući u blizini Central Station, gdje sam ga i išao gledati."

Navedena "kuća u blizini Central Station" u Liverpoolu, u kojoj je u siječnju 1890. izložena *City of Ragusa*, bila je *World Museum*. Taj muzej, otvoren 1861, i danas se nalazi na istoj lokaciji u William Brown Street. Iz povijesti muzeja poznato je da je u bombardiranju Liverpoola 3. 5. 1941. zgrada muzeja pogođena 250-kilogramskom avionskom bombom, pri čemu je u požaru sve u zgradi potpuno izgorjelo. Oštećenje muzeja bilo je golemo, pa je tek nakon 15 go-

dina, u djelomično obnovljenoj zgradi, mogla biti otvorena prva izložba. U pokušaju da se potvrdi ova verzija konačne sudbine jedrilice *City of Ragusa* kontaktirao sam ravnateljstvo muzeja. Vjerovao sam da bi pronalazak bilo kakve fotografije koja bi prikazivala jedrilicu izloženu u prostorijama muzeja između dva svjetska rata, ili nekakvog inventarskog ili novinskog zapisa o tome, bio dovoljan dokaz da je jedrilica konačnu sudbinu doživjela u muzeju. Odgovor kustosa Johna Winrowa iz *National Museums Liverpool* navodi kako u muzeju "nemaju nikakvih tragova o tome", iako su u zadnje vrijeme dobivali dosta sličnih upita. Tako i nakon ovog istraživanja, ostaje zaključiti da postoje kontroverze vezane uz konačnu sudbinu *City of Ragusa*.

O sjećanju na veličanstveni podvig kapetana Primorca kod nas svjedoči njegova fotografija u Pomorskom muzeju u Dubrovniku. Tu fotografiju, snimljenu u srpnju 1871, inventarske oznake 3279, na kojoj je Primorac prikazan s pomoćnikom Hayterom i psom Botswainom nakon trijumfalnog povratka u Liverpool, vjerojatno je još sam Primorac poslao ocu Ivi u Dubrovnik. U inventarskom zapisu fotografske zbirke Pomorskog muzeja, po iskazu kustosice Ljerke Dunatov, ne nalazi se podatak tko je fotografiju poklonio muzeju a niti je poznato kada je ona zaprimljena u muzej. Originalni stakleni negativ, koji se u muzeju čuva uz fotografiju, izvornih je dimenzija 11,9 x 8,9 cm, sa natpisom *Copyright registered Vandyke & Brown, Liverpool*.

Literatura:

Ahmetović, S. (2010): "Dubrovčanin preplovio Atlantik u čamcu", "Dubrovački kurioziteti", Dubrovnik, s. 304-307
Anon. (1921): "The Funny yawl City of Ragusa - Queerest voyage ever made from Liverpool", Sea Breezes, No 3, Liverpool, s. 219-221
Barton, H. (1953): "Atlantic Adventures: Voyages in Small Craft", London, s. 27-32
Barton, D. (1976): "A Croatian Predecessor to Sir Francis Chichester", BC Review, No 7 (March), Bristol, s. 10-14
Bautović, A. (1975): "Čamcem preplovio Atlantik - Nikola Primorac", Matica, br. 2, Zagreb, s. 32-33
Buckley, M. B. (1889): "Diary of a tour in America", Dublin, s. 142-173
Decker, P. (1972): "The Search for the City of Ragusa", Boating, No 1, New York
Donahoe, P. (1870): "The Thrilling Log: with incidents, hair-breath escapes, & c., & c., of the little boat City of Ragusa on her voyage from Liverpool, via Queenstown to Boston", Boston
Erceg, K (2006): "Marcel Kolin - svestrani hrvatski aktivist", Matica, br. 12, Zagreb, s. 46-47
Franušić, B. (1994): "Povijest navigacije u Hrvata", Dubrovnik, s. 100-106
Gelcich, G. (1903): "Cenni per la storia degli studi nautici in Dalmazia", "Spomen knjiga o pedesetoj godišnjici opstanka kr. Nautičke škole u Dubrovniku", Spalato
Gluhonja, I. (1951): "Brodovi na jedra", Rijeka, s. 70-71
Kapetanić, A.; Vekarić, N. (2003): "Konavoski rodovi (Pi-Ž)", Zagreb, s. 56-59
Kolin, M. (1934): "Jedrenjaci", Zagreb, s. 150-156
Kolin, M.; Kolin, I. (2006): "Jedrenjaci - priče i slike starih brodova i kapetana", Zagreb
Longyard, W. (2003): "A Speck on the Sea", New York, s. 57-61
Luetić, J. (1952): "Nešto o pomorskoj školi kap. Pava Saltarića u Dubrovniku", "Dubrovačko pomorstvo", Dubrovnik, s. 101-107
Rimington, C. (1947): "The sea chest, yachtsman's reader", New York, s. 345-345
Sobel, D. (2000): "Longituda", Zagreb
Stephens, W. P. (1939): "American Yachting", Motor Boating, br.8, New York, s. 35-36
Šišević, I. (1935): "Dubrovčanin u barci preko oceana", Dubrava, br. 22, Dubrovnik, s. 13
Šišević, I. (1973): "Nikola Primorac u čamcu preko Atlantika", "40 godina športskog jedriličarstva JD Orsan (1933-1973)", Dubrovnik, s. 41-45
Tarana, B. (1962): "U čamcu preko Atlantika i nazad", Naše more, br. 3-4, Dubrovnik, s. 123-124

Milovan Buchberger, 1954, diplomirani je inženjer strojarstva rođen u Zagrebu. Bavi se istraživanjima te piše o temama koje smatra zanimljivima. Autor je knjiga: *Ribonski zvučnici za audio fanatike i sve one koji to žele postati* (1996), *Mate Botteri - hvarski prirodoslovac* (2007), *Jabuka, Sveti Andrija i Brusnik - zapisi, ljudi i sjećanja* (2008), *Petar Nisiteo (1774-1866), prigodom 200. godišnjice govora pri otvaranju Liceja u Gorici* (2011), *Zabadanje u kaos Janka Polića Kamova* (2013), *Everest 1924, Mallory i Irvine - istraživačka studija* (2013) koje izdaje u vlastitoj nakladi te *Ugledne osobe vezane uz Stari Grad na Hvaru* (2014) u izdanju Muzeja Staroga Grada.

Curzio Malaparte

Febo, metafizički pas

I malo pomalo njegovo je ponašanje, njegov ukus, čak i njegova dlaka, njegovo tijelo, zadobilo stanoviti stil, stanoviti gospodski izgled, stanovitu tankoćutnu boju

Kako je danas, iz raznih i ne posve neprijepornih razloga, puno teže napisati povijest nekog čovjeka nego neke životinje, nitko tko poznaje svoje vrijeme i probleme našeg vremena, neće se odvažiti da me pokudi što sam se poduhvatio pisanja kratke povijesti svojeg psa Feba. Vidim odmah da mi, govoreći o Febu, iz pera teče jednostavna i klasična proza. A to dugujem jednostavnosti i iskrenosti svojih osjećaja, ljubavi koju gojim za tu temu, žaru kojim pišem biografiju svog jedinog i neusporedivog prijatelja. Da je ova knjiga usmjerena i namijenjena anglosaksonskoj publici, naravno da bih pokušao izazvati u njima samilost i razumijevanje za Feba. Ali knjižica je namijenjena talijanskim čitateljima, a oni su među najsumnjičavijima koje poznajem: znam da će u njihovim očima od prve stranice Febo dobiti lik i značenje osobe a ne životinje, kao da opisujem život kakvog čovjeka. Talijani naime od svega stvaraju povijesne ličnosti, pa stabla, komad drveta, planina ili rijeka zadobivaju oblik i sadržaj junaka, osoba, egzemplarnih ljudi. Kad kao da nedostaju ljudi u koje se može upraviti pogled. Netko će se zapitati zašto je u prirodi kao što je moja, bogatoj ljudskošću, to jest ljudskim manama, upravo jedan pas postao tako važan. Iz raznih razloga, nikako nečasnih, već nekoliko godina živim sam na obali rijeke: poput mornara koji živi u luci, promatra kako lijepi brodovi otplovljavaju, i mora se zadovoljiti ostajanjem na kopnu dok njegovi drugovi brode prema dalekim obalama. Naime, već nekoliko godina živim na obali društvenog života svoje zemlje. Zabranjeno mi je umiješati se među druge, podijeliti njihove misli, sudjelovati u zajedničkom poslu. Tako je moja individualna sklonost, inače po prirodi u meni veoma snažna, dovedena do krajnosti, uzbuđena i pojačana, prema kojoj, iako sam dovoljan sam sebi, ipak trebam neko biće da mu se povjerim, da mu iznesem svoje nade, strahove, svoje najdraže i tajne misli i osjećaje. Febo je povezan s mojim životom, s možda najtužnijim ali čašću najbogatijim razdobljem mojeg života. Već sam se nekoliko mjeseci nalazio na otoku Lipari, gdje me dovela moja naivnost, ni pokude ni prezira vrijedna. Živio sam sâm, u kući na obali mora, pored radionice jednog stolara. Imao je on štenca pasmine *cirneco*, što je jedna vrsta hrtova slugija, i to sicilijanskih. Vrsta ovčarskih pasa, kratkodlakih, svjetlolješnjakove boje, plavookih, uspravljenih ušiju, duge njuške i izduženih oblika. Štenac je imao ružičastu njuškicu, silno pokretan rep, mišje uši i provodio bi duge sate gnjaveći piliće mornara Valastra, grebući po hrpama smeća u potrazi za koricama kruha i ribljim kostima ili bi po cijela popodneva spavao u sjeni barki izvučenih na suho na žalu Marina Corta. Blizu je bila ribarnica i štenac bi se ponekad ujedinio u čopor s drugim psima lutalicama, dijeleći najbolji plijen.

Sviđale su mu se duge hrptene kosti bakalara, napola istrunule glave palamida, repovi srdela i hujica. Uvečer bi se približio stolarevoj radionici, ušao spuštenih ušiju, te se skutrio među letvicama i pilovinom ispod drvenog radnog stola. Stolar bi zatvorio dućan, zaključao unutra psa i otišao kući. Svake sam večeri kod kuće slušao cvilež jadnog zarobljenika, sa izgladnjelim i jako ratobornim miševima. Jednog sam jutra zamijetio da je

"Pripadao je u stvari jednoj nesvakidašnjoj pasmini što se na Siciliji zove *cirneco* ...": jedan današnji *cirneco dell'Etna*

uho psa krvavo od ugriza tih pregladnjelih miševa. I odlučih da mu pomognem, da ga izliječim. Ali štogod ja rekao ili učinio, nisam mu se mogao približiti. Odlučih da ga namamim, čak i prevarom ako bude nužno. Ostadoše mi od jednog velikog slatkog kruha koji mi je poslala majka nekoliko kriški koje sam odnio jadnom štencu što je spavuckao pod kobilicom ribarske barke. Pas se uspravi, oprezno, na sve četiri, zagunđa, dahnu, divlje iskesi bijele zubiće, nabra s gađenjem ružičastu njuškicu i puf, jednim skokom nesta iza barke, pobježe, nesta. Slijedećeg sam dana iznova pokušao. Štenac je spavao pod kobilicom Valastrove barke, oličene zelenim, crvenim, bijelim i plavim prugama koje su se odražavale na koži pretvarajući ga u zebru. Dan je bio prohladan. Siječanjski je vjetar velikim udarima čekića mlatio po čeličnosivim pločama mora i iz razderotina je, kao iz bokova broda razderanih golemim valovima, šikljala pjena, dim, galebovi, i sve se dizalo prema nebu koje je djelovalo zatamnjeno i uprljano. Ribari su izvlačili na suho barke uzajamno si pomažući, a gradski su ih uglednici promatrali sjedeći uz zidove blizu Painove trafike. S prozora hotela Roma naginjali su se članovi putujuće kazališne družine koja je tih dana davala Niccodemijevu *Neprijateljicu* u drvenoj baraki što je služila kao kazalište upravo iza zgrade gdje se nalazila komanda kolonije. Dan je bio dakle hladan i turoban, štenac je dremuckao u zaklonu barke. Približim se, pružim mu krišku slatkog kruha, a on je ponjuši, zalaje, divlje iskesi zube i puf, pobjegne: ali, upadne u ribarsku mrežu raširenu po oblucima pristaništa, zaplete se, umota, slijepi, sveže, i što je više pokušavao pobjeći više se zaplitao dok ne postade sužanj mreže, uz krikove ribara u strahu da je ne razdere i pobjegne. Već je jedan zgrabio štap, drugi pak kamenčinu, treći veslo i nasrnuše na jadnoga psa kao što običavaju nasrnuti na dupine kad uđu u mreže da se najedu ribe. Stupih naprijed i rekoh da ću platiti mrežu ako se razdere, samo neka puste psa na miru. Sa zaprepaštenim su mi pogledom pomogli da oslobodim psa iz njezinih oka. A on, čim je bio oslobođen, pobjegne ne osvrnuvši se i ne znam da li se te večeri vratio kući, u stolarevu radionicu. Slijedećeg sam jutra sjedio kod kuće, a radnici su sklapali neki jednostavni ormar i namještali kupatilo ili neku vrstu cinčane kade u kojoj sam se namjeravao okupati, pod kantom obješenom o strop. Sjedio sam u toj sobetini gdje je nekad bio salon advokata Franze i odjednom začuh tiho šuštanje i nježni topot: na vratima se pojavi crveni nosić i potom dva šiljata uha. Štenac uđe, ponjuši unutrašnjost, ugleda me i zaustavi se. Tad jedna daska ispadne iz radnikovih ruku, tresne u drugoj sobi na pod s tako velikim i neočekivanim štropotom da se jadni pas, preplašen, sklonio pod moj

stolac. Nije se pomaknuo dok ja nisam ustao, i slijedio me sumnjičavo, drhteći. Otišao sam u kuhinju, izlio dobru litru mlijeka u zdjelu, u njoj razmrvio svoj slatki kruh i to ponudio štencu. On najprije ponjuši, pogleda i proba, potom gurne njušku u tu mliječnu bjelinu, u tu lijepu čorbu od slatkog kruha. Toliko se najeo da je hodao raširenih nogu, naduta trbuha, očiju sanjivih od blagostanja. Postavio sam ga na svoj poljski krevet, umotanog u pokrivač, u škotski *plaid*. I pustih ga da spava do popodneva. Samo je crveni nosić virio iz *plaida*. Gledao sam kako spava i čudnovata mi je i topla potresenost grijala srce. Hodao sam na vršcima prstiju da ga ne probudim. Rekoh radnicima da odu, da se sutradan vrate. Shvatili su, počeli se smijati i uskoro se moja kuća, pod raznim izlikama, napunila ljudima koji su dolazili vidjeti psa kako spava na mom krevetu umotan u moj pokrivač. Stigao je i stolar Perlazzo, zavrtio glavom i rekao da je beskorisno, da će pas uginuti, da već ima šugu i da se teško može spasiti. Ponudi da će ga baciti u more, i začudi se kad me spazi kako bijesan nasrćem na njega, kako mu prijetim i skoro ga izbacujem iz kuće zbog tako okrutnog prijedloga. Perlazzo je vjerovao da mi pomaže, htio me riješiti te gnjavaže, a ja sam mu rekao da ću psa izliječiti, da se pripazi onaj tko ga bude gnjavio ili sprečavao da dođe k meni. Od te se buke jadna životinja probudila, izvukla polako iz pokrivača, potiho otišla i više je te večeri više nisam vidio. Ali u noći začuh grebanje po vratima, more je udaralo gluhim udarcima o zid kuće, vjetar je zavijao, bijaše to noć olujnoga juga. Otvorih vrata i pas uđe, odmah se smjesti pod moj pokrivač i mirno i blaženo usne, a ja cijelu noć provedoh ukočenih nogu da ne uznemirim taj spokojni san. Od tog je časa za mene započeo nov život. Nisam više bio sam, imao sam pokraj sebe živo biće kojem sam mogao izreći svoje tajne misli, otvoriti svoje srce. Oko deset iziđosmo u šetnju. Vezao sam mu konop oko vrata i vodio ga uza sebe. Nije bio navikao hodati na uzici i svaki se čas spoticao sad o moje sad o vlastite noge, pokušavao ugristi konop, trzao ga, okretao glavu amo tamo, začuđen tim ropstvom. Na trgu Marina Corta grupa momaka ga je pozivala «Ca Fé, ca Fé» i pas bi se okrenuo, mahao repom, vrtio se oko mene, ne znam da li ponosan ili ponižen što je pronašao gospodara. «Zove se Caffè?» upitah jednog momka. Reče mi da se zove Febo, da je sin psa i kujice Attilija Fiorentina, da ima brata koji se zove Eolo, kojeg je uzeo zastavnik Kraljevske mornarice, onaj od svjetionika. Feba je uzeo stolar Perlazzo, Perlazzo Gluhonja. Otišli smo najprije postolaru kod kojeg naručih uzicu i ogrlicu. Vraćajući se kući sretosmo druge momke, svi su govorili «Ca Fé, ca Fé» što je značilo «dođi tu Febo» *Vieni ca' Febo, ca Fé*. Zatražio sam od Ciccija da mu pripremi ručak: gustu juhu od kruha i usitnjena mesa. Poslije jela pas ode u krevet, a ja rekoh Cicciju «donesi mi kavu, Ciccio», *portami un caffè, Ciccio*. Na ovu riječ, *caffè*, pas skoči s kreveta i okrzne se o moje noge, kao da sam ga pozvao imenom. I mnogo je vremena prošlo dok ga nisam navikao razlikovati vlastito ime od riječi *caffè*. Taj je dan kišilo, ostao sam u kući s Febom i počeh mu govoriti, rekoh mu mnogo toga, čak mu pročitah majčino pismo, nije bila dobro i jadikovala je nad mojim stanjem, nad mojom samoćom. Vjerovao sam da me počeo razumijevati jer me netremice promatrao i ćulio uši. Imaju psi stanoviti način ponašanja, držanje, okretanje glave, način kojim očima slijede svaki tvoj pokret, svaki tvoj naglasak što upućuje ne samo na njihov unutrašnji život, na njihovu inteligenciju, na njihovo pamćenje, već i na njihovo dubinsko razumijevanje misli i osjećaja čovjeka. Ili mu zajednički život s čovjekom, to življenje s drugim, slijeđenje istih navika, zajedništvo života, ukratko, pridaju, u stanovitom smislu, nešto ljudsko, oslobađaju ga ropstva u kojem ga drži njegovo stanje životinje, ili mu se čovjek približava, ide mu ususret, i pas zadobiva, kontaktom s čovjekom, viši stupanj inteligencije. Čovjek misli, pas osjeća. I zasigurno je Febo, u tim prvim danima, pokazivao da razumije moju situaciju, počinjao shvaćati stanje moje duše, rekao bih da je već znao sve. Razumijevao je nejasno da ja nisam poput drugih, da se nisam mogao ponašati kao drugi. A ipak nisam zamjećivao u njegovom djetinjem pogledu nikakvu samilost ni sućut. Moje je sužanjstvo za njega bilo igra: obilasci karabinjera oko mene, lupanje po vratima deset, petnaest puta tokom noći, ophodnje, neprekidna okruženost, na opreznom razmaku, tim istim karabinjerima, nemogućnost prelaska granice bodljikave žice upravo tamo gdje prestaje sušna zemlja, sušna šikara, i zidovi oko vrtova, vrtovi i kuće Liparija, te počinje slobodna zemlja, trava, zelena trava, zeleno drveće i žbunje, slobodan prostor za trčanje, ispunjavali su ga u biti čuđenjem i za njega bijahu poput igre, poput zabavnog hira. Zabavljalo ga je prekršiti zakon, pobjeći mi kroz noge, slobodno trčati izvan zabrana željeznih žica i potom bi zastao, pogledao me i zalajao kao da govori: «Dođi ovamo, hajde, idemo» i možda me zadirkivao tim svojim komičnim kretnjama štenca, tom svojom prevelikom glavom, tim svojim debelim šapama, tim svojim vitkim i pokretnim tijelom hrta. U moj sobi su se nalazili samo jedan karabinjerski poljski krevet, dvije stolice i jedan stol. Podijelismo namještaj kao dobri prijatelji, krevet za spavanje, pokrivače. Kad bih pisao, Febo bi se smjestio ispod stola ili bi se sklupčao do prozora, da gleda barke na moru i sluša razgovore ribara, prigušene riječi djevojaka, povike djece. Nije sam izlazio iz kuće. Ubrzo se privikao na moje društvo i zgodno je kako se kao podvrgao pravilima ponašanja, nije nikada izlazio poslije sedam navečer ni prije devet ujutro, pridržavao se rasporeda s točnošću koja je u meni izazivala čuđenje i ganutost. Uskoro je prema drugim psima, bijednim psima lutalicama s Liparija uvijek u potrazi za ribljim kostima i koricom kruha, zauzeo stav koji ne bih nazvao oholim, već gotovo ponosnim i distanciranim. Nije ih prezirao, promatrao je izdaleka njihove kavge, njihove bjegove, njihove oprezne lopovske korake. Nije se više priključivao čoporu. I malo pomalo njegovo je ponašanje, njegov ukus, čak i njegova dlaka, njegovo tijelo, zadobilo stanoviti stil, stanoviti gospodski izgled, stanovitu tankoćutnu boju.

Njegova kratka dlaka, sjajna, svijetla, boje pijeska s ponegdje ružičastim mrljama, njegovo plavo oko postadoše još svjetliji: pretvarao se malo pomalo u psa velikog stila. U tom mu je pomagala priroda, plemenita i čista, čistoća krvi i podrijetla. Pri-

Curzio Malaparte za izgnanstva na Lipariju, pred crkvom Navještenja (1934)

Malaparte na ukrajinskoj fronti za Drugog svjetskog rata

Malaparte, izgnanstvo na Lipariju, s Febom na žalu Marina Corta (1933)

padao je u stvari jednoj nesvakidašnjoj pasmini što se na Siciliji zove *cirneco*, koja je na Siciliji prilično uobičajena, ali bastardna, izmijenjena križanjima, pokvarena promiskuitetom i nebrigom, rijetkom i slabom ishranom. Na otocima oko Sicilije, posebice na Lipariju, ova se pasmina očuvala čistom, jednako kao i stanovnici, u kojima grčka krv još uvijek nadvladava kasniju, saracensku, ista pasmina kojoj pripadaju majorški psi i afrički slugiji. Ali dok su majorški zemljavi i bijesni, slugiji mršavi i izduženi, a sicilijanski *cirnechi* boje vatre, *cirnechi* s Liparija su boje žuta pepela s ružičastim mrljama, kraći i manji, poput braće nalik psima s etruščanskih grobova, nekim Pisanellovim psima i, općenito psima iz antike, s grčkih vaza, etruščanskih sarkofaga ili perzijskih minijatura. Mislim da su stigli na Siciliju s Grcima te su stoga najdrevnije rase što je ostala čista zbog negostoljubivosti otoka gdje su živjeli s pastirima u planinama: ne da čuvaju stada, jer to su psi plemenite vrste, psi lovci i ratnici, ne čuvari ovaca i koza već lovci na kuniće, i u toj su vještini prekrasni i majstorski. To bijahu psi s dvora sirakuškog Hijerona, gdje ih je zasigurno vidio Eshil. Njihov lavež odzvanja u *Perzijancima* i čak u Kasandrinim ustima. To nisu psi s grčkih otoka već iz Male Azije, iz Lidije, iz Troade, psi viđeni duž obala Meandra, Skamandra, na obroncima Ide. Sve je u njihovom držanju vrijedno pohvale i pamćenja. Kreću se s dražešću, divljom dražešću, uspravnih ušiju, istaknute njuške, plavih očiju upravljenih naprijed, drže rep ni visoko ni nisko već ispruženo poput trkačkog kormila. Jako su osjetljivi na zvukove, dovoljan je tih glas da ih natjera u bijeg. Smiješak ih uvijek zadrži. Oštrim se riječima, grubo izgovorenima, ne pokoravaju, već se uzbude, ražeste, takoreći izgube glavu, jer im se čini da jak i grub glas najavljuje nešto veliko i opasno, a kad opasnost ne zamijete, bjesne na prazno, poput konja što ga nevješt i neznalački konjanik bičuje i mamuza na mjestu neprikladnom kako za trk tako i za skok. Prevrtao sam sva ta razmišljanja po glavi dok sam, sjedeći uz vrt kanonika Paina, ramena oslonjenih na zid, uživao na mlačnom suncu siječanjskih jutara. Zid Painova vrta sazdan je od poklopaca grčkih sarkofaga, uspravljenih i složenih jedan uz drugi tako da su oblikovali zaklon, svojevrsni niski zid. Ti su poklopci sarkofaga velike četvrtaste kamene ploče sa uklesanim imenima žena, muškaraca, sa škrtim pohvalama. U davnini, tu gdje su sada vrtovi, kuće, biskupova imanja i sam njegov dvor pa i drvena baraka današnjeg kina, širilo se grobište, drevna grčka nekropola. Cijela se ta četvrt zove Diana, kao sjećanje na Dijanin hram, što se uzdizao tamo gdje je sad biskupija. Otočani još uvijek govore o nekom zlatnom kipu.

* * *

Febo ne voli prirodu, njezinu slavu i ljepote, vatrene sumrake, zore na staklu s blijedim tragovima šapa mačka noćnika, Febo ne voli grad i njegove tračnice, njegove pločnike i autobuse. Autobuse koji riču uz pločnike, uz Febove nježne šape. Febo voli selo i travu, stabla, jarke, zidiće, gomile na dnu livada goleme poput planina na dnu obzora, on ne vidi planine jer su svi psi kratkovidni, ne vidi boje i ravnine, sve je plosnato u njegovim očima, soba je plosnat zid prema kojem se kreće a da ga se nikad ne dotakne, njuška stiže do glatkog zida, tako je i s obzorom. Febo ne voli glazbu, zaglušujuću buku, ali voli zastave što veselo lepršaju na vjetru obješene na balkonima, 24. svibnja, 4. studenog, 11. veljače, 28. listopada, samo mu se trube sviđaju i bubnjanje bubnjeva, prodorni zvuk truba uz bub bub bub uz bub bub bubbubnjevenjeve, uz bub bub bubnje njeveeee! Febo je šumski pas, sicilijanski pas, drevne rase, kojeg uzeh na Lipariju, *lipariški* pas, dok sam na Lipariju vodio *lipariški* život, on je pas rođen pod okriljem Volcana, između žutog i mirisnog sumpora i žute brnistre s mirisom sumpora i fumarola otvorenih na tlu poput usta, usana ispucalih od vrućine, poput usana koje se pomiču i povremeno napuće ispuhujući dim i ključalo blato, a okolne se koze osvrću da vide usne što se jedva pomaljaju iz spržena tla, Febo laje na te usne i grize ih i bježi otvorenih usta, jezika sprženog njihovim prokletim poljupcem. A ja noću izlazim iz kuće potiho, duž zidova kuća, stižem dotamo da čujem usta fumarola koje govore na površini zemlje, među brnistrom. Febo ne voli koze, on ih ni ne gleda, nije on pastirski pas već lovac i možda ratnik, i koze mu se ne sviđaju i ne gleda ih kad prolazi kraj stada što pase slanu travu, žutu od sumpora, izraslu među raspuklinama lave, među komadima, među odlomcima od sjajnog opsidijana, crnog opsidijana. Kad je jednom na njega nasrnuo jarac, Febo se nije udostojao ni da ga pogleda, ovaj je nasrnuo spuštena čela, kratkih zavijenih rogova okrenutih prema Febu, on je nastavio svojim gipkim kasom, samo se izmakao laganim pokretom trbuha, upravo dovoljno da ga jedva okrzne oštro jarčevo čelo. Jarac je uzmaknuo, nasrnuo iznova i započne korida, Febo ga nije udostojao pogleda, samo se izmicao koliko je dovoljno laganim pokretom mršavog udubljenog trbuha mekane i bijele dlake. Febo započne koridu na čistini blizu stare zatvoreničke spavaonice, na maloj čistini popločanoj crnim pločama lave, uglačanim i izravnanim vjetrom i kišom. S jedne se strane otvarala prema moru, prema crnom bijesnom moru, koje se lomilo o okomite stijene, s druge je započinjala šuma brnistre, oštra i gusta, visok i gladak zid mirisa, neprobojan, pod zvučnim zujanjem tisuća osa, pčela, muha što su sjajile na gustom suncu, okruglom i glatkom poput naranče, i svjetlost, i odraz, i sjaj su zujali, nebo je titralo, sve plavičasto bijelo s crvenim pjegama. Cijelo se stado skupilo oko jarca i Feba da gleda koridu, i Febo je doista započeo koridu, započeo fiestu, pod okomitim suncem, i kratki su njegovi pokreti bili oprezni, odmjereni, gipki, glavu je micao amo tamo, ne da se osvrne već da slijedi svoj ritam, kao da pogađa kakav će pokret napraviti njegov trbuh, sam, nagonski, pred prijetnjom neizbježnog smrtnog udara. Svaki put kad bi jarac nasrnuo spuštajući čelo, Febo bi zastao, lagano svinut na stražnjim nogama, s prednjim ispruženim, lakim i napetim, titravim, glava se okretala amo tamo nježno, i kad se činilo da ga jarac dotiče svojim šiljatim, savijenim rogovima, Febo bi laganim pokretom trbuha izbjegao udarac i polagano se okrenuo, učinio

nekoliko odmjerenih koraka, da ne izgubi svoj ritam. Isticali su se jasni i svijetli dvojica neprijatelja na crnim pločama lave, i uokolo je zrak bio žut od sumpora, i brnistra je bila žuta od zlata, i s Volcana je padala neprekidna kiša sumpora, crno je more sijedjelo malo pomalo na vjetru, i konačno Febo stiže do granice, do ruba gdje se čistina okomito ruši u more. Ramena naslonjenih na modri zid obješen nad morem, lagano je micao glavu amo tamo, dok jarac nije stigao iznad njega, trčeći, spuštene glave, i Febo ga malim pokretom izbjegne, jarac se baci u pjenušavi bezdan, činilo se kao da je nestao u velikom žutom svjetlu obješenom nad crnim, već sijedim morem. Febo ne voli more, Febo mrzi more, on je zemaljski pas, uvijek u brdima, u trku za nekim nejasnim tragom, nejasnim mirisom napetim poput željezne strune s brda na brdo, uvijek slobodan u trku među brnistrom, i na moj se promukli poziv okreće, ubrzo stiže trčeći da me lagano udari u noge, poput vojnika s Maratona nakon dugačka trka, nježno udara čelom o moja koljena, i učas se sklupčava pored mojih nogu, sav uzbuđen i drhtav. Febo ne voli more, mrzi more, tu glupu, grubu zvijer što uvijek, spuštene glave, udara o obalu svojim mjesečastim čelom. Kad trči duž obale, lagan i brz, i more ga pokušava udariti svojim rogovima i čelom, Febo katkad zubima grize zvjersku njušku mora, očnjacima ugrize nozdrve, i more se povlači s krikom boli, i ponovo se baca, sve zapjenjeno od bijesa, i Febo jezdi slobodan i lagan duž obale, i svako malo se nagne na stranu i očnjacima ugrize nozdrve, i more se povlači s promuklim, bolnim jaukom. Febo ne voli vjetar, slijedi ga, napada, grize za krila, vjetar, tu nevidljivu pticu, čela, njuške pune krila, stotinu, tisuću, stotinu tisuća nevidljivih, golemih krila, i Febo ga opsjeda, napada, slijedi, i vjetar bježi, i nad njim je, iza leđa, ispred, bočno, udara ga, ranjava, pokušava podići, bježi, vraća se, krade ga, otima, gubi, slijedi i uplašen se povlači, dok ga Febo ne zgrabi za jedno krilo, dok zubima ne razdere laganu, nevidljivu, tanku tkaninu, stravično pucketanje razderanog platna pronosi se zrakom, i vjetar se ispuhuje, pada, bježi sa svojim odijelom u krpama, sa svojim razderanim krilima, u velikoj i dubokoj, neočekivanoj, sanjivoj tišini. Febo voli sunce, veliko sunce glatko i okruglo poput naranče, što hodi po pločama lave, po nanosima sumpora, po pješčanoj obali, po šumi brnistre svojim dugim kosim sjenama, svojim dugim sjenovitim šapama, koje se od zore skraćuju malo pomalo dok ne nestanu, i sunce stoji nepomično posred neba, bez nogu, dok mu malo pomalo noge ne izbiju, malo pomalo se produže, i sunce hodi po otoku žutom od sumpora i sjajnom od crnog opsidijana, polagano hodi, na svojim sve dužim nogama, sve dužim, što se malo pomalo utapaju u tlo od muljasto ljubičaste sjene, u mulju purpurne sjene, i potom preskoči zid obzora, uvlačeći malo pomalo svoje duge paukovske noge iz purpurne i ljubičaste mreže sumraka. Ali više od svega drugog Febo voli Mjesec, on je mjesečev pas, njegova ludost je nježna i silovita, svake večeri kad novi Mjesec, okrugao i žut poput netom ispečena kruha, izađe iz obzora iznad crnih sicilijanskih šuma, Febo se sklupča na vrhu litice i gleda Mjesec što polagano izlazi na prozirnom nebu. Prijateljica Luna, Febova prijateljica Luna. Što prvo izlazi nježno, i zaustavi se posred neba, pretvara u ružu, naglo procvjeta i rasprsne se proračunatom sporošću, pa se pretvara u žensko lice, što se polako, s osmijehom, pokazuje, i trese dugom plavom kosom, i blijede se usne smiješe, sad se čini golemom zujavom pčelom, što leti uokolo nevidljivog cvijeta, sad se neočekivano pretvara u zeca, plavodlakog zeca što trči, hitar, livadama neba: Febo ćuli uši, gleda ga i oštri se jauk izvija iz njegovih uzbuđenih njedara. Zec Mjesec trči ususret Febu, zaustavlja se na modroj livadi mora, griskajući nježnu travicu što poput malja raste po leđima mirnih valova. Febo ga gleda, i tek što zec poskoči da pobjegne, Febo ga slijedi, i trči po moru, i njegov se oštri lavež gubi u daljini prema Scilinoj špilji, prema Haribdinom vrtlogu, zec trči lukom obzora i Febo ga slijedi, leti zrakom, i hvataju se u koštac u modrom i svijetlom zraku. I evo Mjeseca na rubu Volcana, kotrlja se padinama žutim od sumpora, među suhom brnistrom, pucketavom kao staklo, već je u trščanoj prašumi i Febo ga slijedi lajući, i Mjesec mu bježi, trči u luku po žitu tek izniklom na poljima prema Quattropaniju, prelazi tjesnac, vere se hrptom otoka Alicudi, otoka Fenicudi, otoka Salina, i stiže do otoka Stromboli, do šiljatog Strombolicchija na Stromboliju što na grčkom znači zvrk, vraća se morskom pučinom na obale Liparija, i stigavši posred neba Luna se češlja.

IZABRAO I PREVEO: **Nenad Ivić**

Izvornik:
Curzio Malaparte, *Febo cane metafisico*, priredio Luigi Martellini, Ocra gialla. Testi rari e inediti del Novecento 15, Via del Vento Edizioni, Pistoia 1998.
Tekst je napisan u prvoj polovici tridesetih godina i prvi put objavljen 1992. u trećem svesku Malaparteove arhivske građe koji je uredila Edda Suckert Ronchi (*Malaparte III (1932-1936)*, Firenca, Ponte delle Grazie 1992).

Curzio Malaparte

Pas poput mene

Njegov će me umorni lavež pozvati iz dubine noći. I znam da ću mu krenuti u susret, da slijedim svoju i njegovu sudbinu

Da nisam čovjek, i da nisam onakav čovjek kakav jesam, htio bih biti pas. Ne da, poput Cecca Angiolierija, lajem i grizem, već da nalikujem Febu. Htio bih biti pas poput njega: kratke dlake, bljedomjesečeve boje, tu i tamo s ružičastim mrljama, mršava trbuha, gipkih i mišićavih sapi. Htio bih da mi glava bude fina i izdužena, uši šiljate, oči plave. Da mogu trčati zemljom, ulaziti u šume, rijeke, livade, planine, posjedovati prirodu osjetilima različitim od onih kojim je posjeduju ljudi. Da mogu izmisliti svijet i da mogu, tako, pokušati ispraviti pogreške stvaranja ne s ljudskog stajališta, kao što to pokušavaju ljudi, već sa stajališta psa. I hoću biti pas upravo zbog svega što je u njemu najživotinjskije, svega što u njemu otkriva nagon najudaljeniji od čovjekova, jedno različito dostojanstvo, slobodu, moral.

Krenuti u lov pred zoru po šumama i močvarama, među mirisima napetim u zraku kao nevidljive strune, njušiti tragove ptičjih krila u kiselkastom jutarnjem vjetru, i sitne trokutaste znakove njihovih ružičastih nožica u plaveti i zeleni obješenima nad livadama i rijekama. Daleki miris vatri smrče u brdima, snažni okus mora. I svako malo, okrenuvši se unatrag, uživati ne u panorami oblaka, planina i ravnica, već u panorami mirisa: tu nije upravo šuma, već miris šume. Tamo nije ulica, već miris ulice. Miris brda tamo, a ne brda. Miris kočijaša i konja na prašnjavom putu, a ne kočijaš i konj. Čudesno dostojanstvo psa u odnosu prema prirodi: gotovo bih rekao jedno muževno stanje, stoičko stanje, i ono otkriva ne samo mirnoću uma kojem su strane slikarske i sentimentalne izlike, uma sviklog na zablude slika, već i najvišu mudrost, uzvišenu ravnotežu osjetila, jasnu svijest o vlastitom biću, u odnosu prema nemirnom i romantičnom svijetu prirode.

Priroda puna mirisa, a ne boja, zvukova, a ne slika. Bitno upravo za njezin sklad bez oblika. Tako ne bih upadao u opasnost, što podjarmljuje ljude, da budu izdani i pokvareni onim što zovu ljepotom. Da trava šumori, da potočna voda teče bistra među rascvjetalim obalama, da listovi mrmljaju na ugodnom vjetru, da se stabla, brda i oblaci pomaljaju u prozirnom zraku: ne bih se trebao braniti od magičnih umijeća prirode, od varki što ih priroda neprekidno stvara i razara, ni od osjećaja što ih nadahnjuje u ljudskoj duši. Već bih se, slobodno trčeći po zelenim šumama, travi, radosnoj vodi, pokoravao jedino intimnoj životinjskoj sili, i za mene bi bili važni samo ritam moje krvi, gipka hitrost mišića. Dostojna plemenite zavisti je upravo ova sloboda psa naspram laski prirode, ova njegova izvanredna moć slobodnog izbora. I premda se čini kako pas ovisi o čovjeku, da je njegov rob, njegova je sudbina samosvojna, slobodna i samotna.

Od svog sam prijatelja Feba, mnogo više nego od ljudi, njihove kulture, njihove ispraznosti, naučio da je moral bezrazložan, da služi samom sebi, da čak ne traži spasiti svijet: tek stvoriti uvijek nove izlike vlastitoj nehajnosti, vlastitoj slobodnoj igri. Susret čovjeka i psa je uvijek susret dva slobodna duha, dva oblika dostojanstva, dva nehajna morala. Najbezrazložniji susret. I nema časa u mojem životu čije bi sjećanje bilo življe i čistije od mojeg prvog susreta s Febom.

Već sam nekoliko mjeseci bio u izgnanstvu na otoku Lipari: kako mi nije dostajao otvoreni morski obzor da mi povrati smisao vlastite moralne slobode, onemoćao od dugih tjelesnih patnji, i bojeći se, kao što se i događa, da me tuga moje divlje osame, među ljudima sumnjičavim prema svakoj mojoj misli kao prema prijetnji ili izdajstvu, da me neizvjesno stanje mojeg zdravlja, narušenog stalnom groznicom, nepopravljivo ne izbaci iz dostojanstvenosti i čak ponosa što je, obično, prirodno stanje mojega duha, uvjerih se da je za mene najbolje da si izaberem druga, prijatelja.

Nisam imao povjerenja u ljude, možda jedino spontano odgovarajući na njihovo nepovjerenje. I izabrao sam jednu životinju, jednog psa: činilo mi se da je pas najprikladniji da postane nehajni prijatelj, da me spriječi da se malo pomalo pokvarim i ponizim, da padnem u stanje indiferentnosti i podložnosti što je najsličnije niskosti. Već sam nekoliko dana primjećivao jednog

štenca, od onih što ih otočki pastiri zovu *cerneghi*, a to su psi s obala Azije, iz porodice hrtova. Bio je svijetle dlake, prekriven mrljama šuge. Provodio je dane na obali, skriven pod kobilicama barki izvučenih na suho. Noću bi izdaleka slijedio čopore pasa lutalica, što su kretali u brda tražeći janjce izgubljene u šikari brnistre i kupine da ih žive prožderu, potaknuti glađu ili zvjerskom prirodom. U zoru su se spuštali do luke, čekajući riblji otpad što su ga ribari bacali na obali pred ribarnicom. Na početku je njegovo nepovjerenje bilo golemo. A onda je jednog dana krenuo za mnom: i već šest godina dijeli sa mnom moje sreće i nesreće, postao je najintimniji i najplemenitiji dio mojeg života.

Često sam noću, s visokog, vjetrovitog praga svoje kuće na litici nad morem, u tjeskobnim bdijenjima na koja me prisiljavala groznica, promatrao ribarske barke kako isplovljavaju ususret mjesecu, osluškujući tugaljivi zvuk morskih dolina kako se udaljava u srebrnastoj izmaglici. Pastiri su u brdima palili vatre, psi lutalice su lajali u šumama brnistre, more je nježno disalo pred mojim vratima. I odjednom bih shvatio da me Febo, sklupčan do mojih nogu, promatra sa žalosnom i plemenitom pokudom u svom privrženom pogledu. Obuzimao me tada čudan osjećaj sramote, gotovo grižnja savjesti, zbog moje tuge, stanoviti stid pred njim. Osjećao sam da me u tim trenucima Febo prezire, bolno, s istančanom privrženošću; zasigurno je u njegovom pogledu bila sjena milosrđa i, zajedno s time, prezira. Tako, malo pomalo, postao je ne samo moj drug već i moj sudac. On je bio čuvar mog dostojanstva, moj *doriforema*.

Katkad, dok bi mi osama jako pritiskala srce, zapazio bih u njegovim očima ne onaj izraz strpljivog očekivanja što ga mnogi pronalaze u oku psa, već dug, težak pogled, pun tajnih značenja. Osjećao sam njegovu prisutnost kao prisutnost sjene, vlastite sjene. Bio je poput odraza mojeg duha. Pomagao mi je, samom svojom prisutnošću, da ponovo steknem taj odmak od dobra i zla koji je glavni uvjet vedrine i mudrosti u ljudskom životu. I danas, možda više nego tada, osjećam da mi Febo nalikuje, da on nije drugo nego odraz moje svijesti, mog tajnog života. Portret, ukratko, mene sama, svega onog što je najdublje i najintimnije u meni, najnagonskije. Rekao bih, moja utvara.

Prepoznajem u njemu svoje najtajnije pokrete, svoje najneizvjesnije trenutke, svoje sumnje, strahove, svoje nade. Moje je njegovo dostojanstvo pred ljudima, moja je njegova ponosna hrabrost pred životom, njegov prezir prema lakim ljudskim osjećajima. Njegova moralna svijest je moja svijest. Više od mene on je osjetljiv na nejasna znamenja, na glasove prirode. Ta me njegova golema osjetljivost ispunja često čudnim strahom, u kojem ima mnogo nade. I ne samo kad on predosjeća kako izdaleka dolaze žalosni sati i crne misli, što ih vjetar donosi tko zna otkud. Već i kad, ispružen pred mojim nogama, s uspravljenim ušima i pozornim očima, prepozna oko mene neku nevidljivu prisutnost, neku sjenu ili prikazu što se približava i udaljava, dodiruje mi čelo, uhodi me iza prozorskog stakla. Iz Febovih pokreta razumijevam da li je ta prisutnost blizu ili daleko, i kad skoči, očajnički i divlje zalaje, a potom se smiri, ušuti i razvedri, i stavi svoju njušku na moja koljena, znam da je sjena pobjegla, da nikakva opasnost više ne prijeti mom odmoru ili radu.

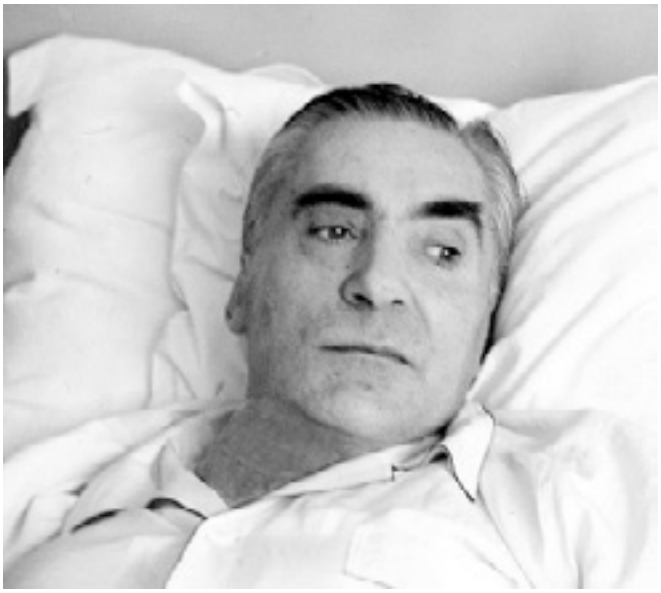

Malaparte u Rimu, nekoliko mjeseci prije smrti (1957)

Jednog će me dana Febo pogledati oproštajnim pogledom i zauvijek se udaljiti. Poput Alkestide, izaći će iz moje kuće svako malo se osvrćući: u plavim očima, zamagljenim suzama, vidjet ću kako sjaji najuzvišeniji osjećaj milosrđa i ljubavi. Moj će me jedini prijatelj, moj najdraži brat, ostaviti zauvijek. Neće se vratiti. Ostat ću sam pokraj vatre, knjige otvorene na koljenima, i neću imati snage lice upraviti prema otvorenim vratima. Ali siguran sam da će me Febo, iznenada, pozvati iz daljine. Njegov će me umorni lavež pozvati iz dubine noći. I znam da ću mu krenuti u susret, da slijedim svoju i njegovu sudbinu. Udaljit ćemo se pod mjesecom, u visokoj travi, duž rijeke, i Febo će, sretan, zalajati: krenut ćemo obojica, kao dva stara prijatelja, kao dva draga brata, nestašno skačući i trčeći jedan za drugim, u tu sretnu igru bez povratka.

IZABRAO I PREVEO: **Nenad Ivić**

Curzio Malaparte, *Cane come me*, u *Opere scelte*, priredio Luigi Martellini, I Meridiani, Arnoldo Mondadori Edizione, Milano 1997, str. 373-377. Prvi put objavljeno u *Corriere della Sera* 1. 11. 1938.

Curzio Malaparte (Kurt Erich Suckert), talijanski pisac i novinar (1898 - 1957). Svjetsku je slavu postigao djelima *Kaputt* i *La pelle* (prevedenima kao *Kaput* i *Koža*), izvješćima o Drugom svjetskom ratu. Krajem 1933. godine bio je, po Mussolinijevoj zapovijedi, prognan na otok Lipari.

Gidi Weitz

Znaci fašizma u Izraelu dosegnuli su novi vrhunac tijekom operacije Gaza

Dobitnik Izraelske nagrade i ugledni znanstvenik Zeev Sternhell pribojava se propasti izraelske demokracije i uspoređuje sadašnju atmosferu s onom u Francuskoj četrdesetih godina 20. stoljeća. Istječe vrijeme koje nam je preostalo da preokrenemo ovaj zastrašujući trend, upozorava.

Jednog rujanskog dana 2008, u jedan sat ujutro, profesor Zeev Sternhell otvorio je vrata svojega doma u Ulici Agnon u Jeruzalemu, namjeravajući ući u unutarnje dvorište. Kada je pritisnuo kvaku, gromoglasna eksplozija potresla je zgradu. Sternhella, koji je nekoliko mjeseci ranije bio primio Izraelsku nagradu za političke znanosti, lako je ranila bomba skrivena u posudi s biljkom.

Godinu dana poslije, policija je uhitila počinitelja, Yaakova (Jacka) Teitela, stanovnika naselja na Zapadnoj obali. Teitel je svojedobno bio doušnik Židovskog odjela sigurnosne službe Shin Bet. U istrazi se pokazalo da je među njegovim zločinima i ubojstvo dvojice Palestinaca.

"Sternhella sam odabrao za metu jer je vrlo cijenjen, on je ljevičarski profesor", rekao je Teitel istražiteljima. "Nisam ga želio ubiti jer bi ga to učinilo mučenikom. Želio sam odaslati poruku." Teitel je osuđen na dvije doživotne kazne zatvora. Poslije napada, Sternhell je u bolnici rekao da "taj čin po sebi otkriva krhkost izraelske demokracije".

Sada sam pitao Sternhella smatra li da vrlo uskoro više nećemo moći tvrditi da smo jedina demokracija na Bliskom istoku.

"Doista, više to nećemo moći reći", odgovorio je dodavši: "Nema sumnje da glavni državni organi ne djeluju jednako odlučno protiv desnice i protiv ljevice, ili na istočnoj i na zapadnoj strani Zelene linije. Sve u svemu, ta tijela drže da su im mnogo bliži ciljevi projekta naseljavanja negoli to da Izrael ima židovsku većinu i demokraciju koja svima jamči jednakost. Opasnost je u tome što se u dobrim razdobljima, kada je sve naizgled normalno, takvo stanje zanemaruje. No u krizi kakvu sada imamo, svatko tko je kritičan prema 'normalnom' poretku itekako se boji izaći na ulicu."

Zeev Sternhell rodio se u Poljskoj 1935. godine. Otac mu je umro za vrijeme Drugog svjetskog rata, a majku i sestru ubili su mu nacisti. Sternhell se skrivao u getu u kući rođaka koji su, da se zaštite, uzeli novi, katolički identitet zahvaljujući krivotvorenim ispravama. On je i poslije rata zadržao taj lažni identitet i dao se krstiti. Godine 1946. vlakom Crvenog križa stigao je iz Poljske u Francusku. Brzo je naučio francuski i uronio u kulturu i povijest Republike, ali se ipak osjećao kao autsajder. U dobi od 16 godina, 1951, odlučio je posve sam emigrirati u mladu židovsku državu.

Sternhell je služio vojsku u golanskoj pješačkoj brigadi i borio se kao časnik u Sinajskom ratu 1956. godine. Kao rezervni časnik oklopnog korpusa sudjelovao je i u Šestodnevnom ratu 1967, Jom Kipurskom ratu 1973. i u prvom libanonskom ratu 1982. U međuvremenu je uznapredovala i njegova akademska karijera. Sternhell je proučavao propast dvadesetostoljetnog modernog liberalnog demokratskog ustroja i rekonceptualizirao fašizam promatrajući tu pojavu ne kao slučajnu nesreću koja se dogodila poslije Prvog svjetskog rata, nego kao ideološki pristup s korijenima u 19. stoljeću.

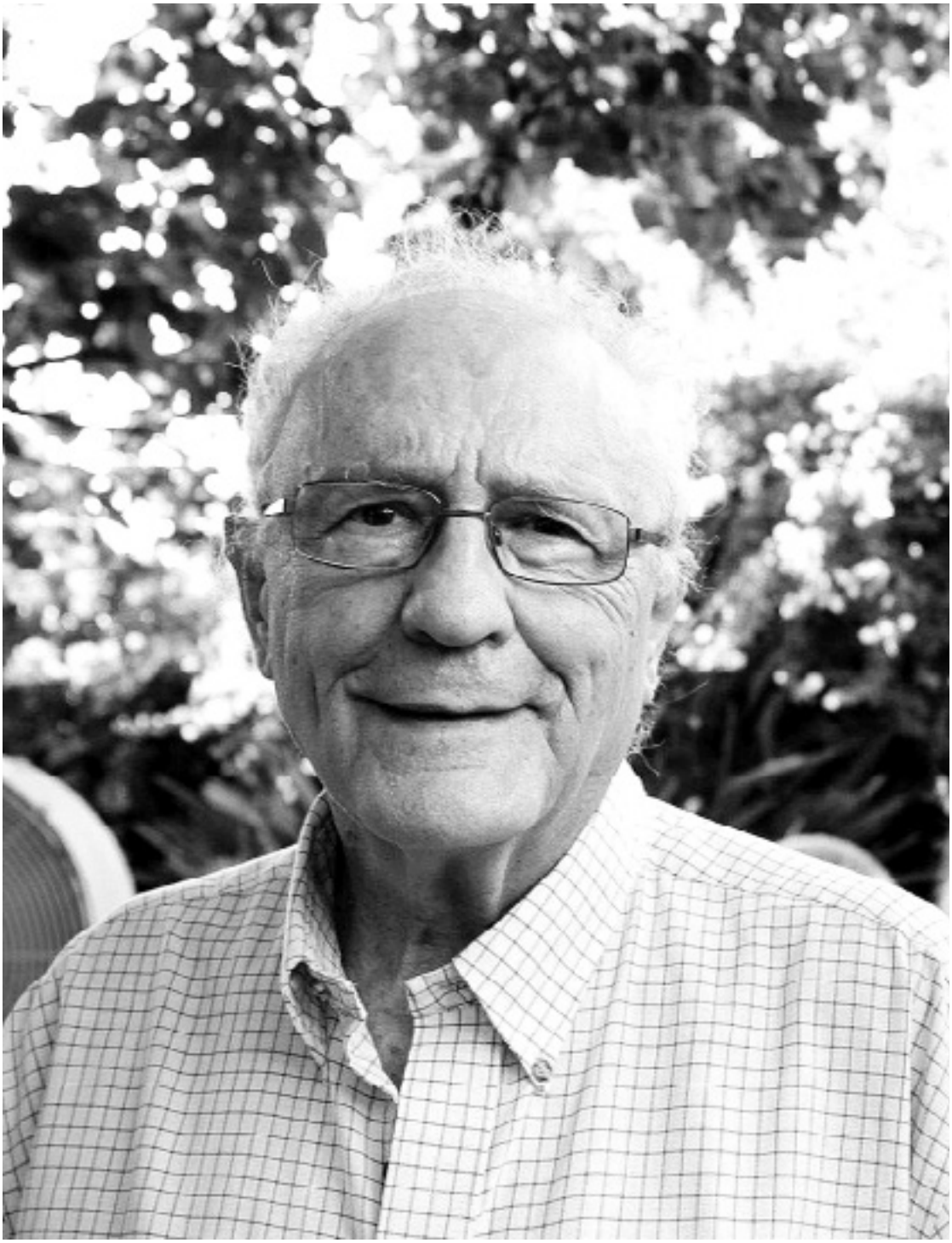

Zeev Sternhell

Godine 1983. njegova knjiga *Ni ljevica ni desnica: fašistička ideologija u Francuskoj* (izvorno objavljena na francuskome) izazvala je bijes u toj zemlji. Sternhellova je teza bila ta da višijevski režim, koji je pomagao u lovu na Židove, Francuzima nije bio nametnut, nego je potekao iz ideološke struje koja je odražavala skrivene želje masa. Fašizam se, tvrdio je, zapravo rodio u Francuskoj, a ne u Italiji. Sternhellova knjiga, koja je u međuvremenu prerađena i proširena, i dalje je sporna u Francuskoj i drugdje.

S dolaskom Menachema Begina i Likuda na vlast u Izraelu, 1977, Sternhell se pridružio krugu intelektualaca koji su nastojali privoljeti suparničku Laburističku stranku da zauzme miroljubiv stav. Već godinama otvoreno kritizira projekt podizanja naselja i zagovara neodložnu potrebu uspostave palestinske države. Ta mišljenja, što ih izgovara tako ugledna javna osoba, navela su Teitela da Sternhella izdvoji u činu kojim bi "odaslao poruku".

Potkopana demokracija

● GIDI WEITZ: **Jeste li u proteklih mjesec-dva zamijetili pokazatelje rađanja fašizma u Izraelu?**

ZEEV STERNHELL: Prvo, dopustite mi da kažem da ima i gorih stvari od fašizma, i da nije sve što je loše fašizam. U Mussolinijevoj Italiji, koja je prototip fašizma, taj režim vjerojatno nije ubio više od nekoliko desetaka ljudi. Nije bilo koncentracijskih logora, umjetnost i kultura su cvjetale. Prije rata život je bio vrlo podnošljiv, pa i Židovima, sve do proglašenja rasnih zakona 1938. Postotak Židova u Fašističkoj stranci bio je veći od njihova udjela u stanovništvu. Usto, Talijani zapravo nisu bili odgovorni za pogoršanje života Židova do kojeg je poslije došlo, za razliku od Francuske gdje je sudbina Židova u potpunosti historijska odgovornost Francuza, premda oni to odbijaju priznati.

Kao što rekoh, ima i gorih stvari od fašizma. Nije vam potrebna ta precizna odredba. Na primjer, kaže se da ako nije posrijedi jednostranački režim, tada to nije fašizam. Besmislica! Stranka je sredstvo da se zadobije vlast, a ne sredstvo vladanja po sebi. Ono što treba ispitati u tom kontekstu jest otpornost demokracije, a izraelska je demokracija sve više propadala dok u ovom ratu nije dosegnula novu najnižu točku. Pokazatelji [fašizma] za koje ste pitali ovdje svakako postoje.

● **Od svih pojava s kojima se ovdje suočavate, koju smatrate najgorom?**

Ono što smo ovdje vidjeli u proteklih nekoliko tjedana posvemašnji je konformizam većine izraelskih intelektualaca. Jednostavno su pošli za krdom. Pod intelektualcima mislim na profesore i novinare. U ovom su ratu masovni mediji doživjeli potpuni intelektualni kolaps. Nije lako ići protiv krda, lako možete biti pregaženi. No uloga intelektualca i novinara nije pljeskati vladi. Demokracija se urušava kada se intelektualci, obrazovani slojevi, izjednače s razbojnicima ili ih gledaju sa smiješkom. Ljudi ovdje kažu: "Nije tako strašno, nije to ništa nalik fašizmu – imamo slobodne izbore, stranke i parlament." Pa ipak, u ovom smo ratu dogurali do krize u kojoj sva sveučilišna tijela najednom, a da ih nitko nije pitao, zahtijevaju da cijela akademska zajednica bude manje kritična.

Sljepilo za drugoga

Zeev Sternhell

Od početaka cionizma izraelsko društvo ima velikih teškoća u tome da vidi drugi narod koji živi u ovoj zemlji. Prije postizanja neovisnosti to je sljepilo bilo izvor snage. No poslije 1949, a osobito poslije 1967, nesposobnost – ili nevoljkost – da se razumije drugi bila je uzrok katastrofalne moralne i političke paralize. U ovoj točci nikada nije bilo previše razlika između desnice i centra, ili lijevoga centra. Veoma je malen broj pripadnika golemoga konformističkog tabora – od kojih dio sjedi u [današnjoj vladajućoj] koaliciji, a dio svojom šutnjom koaliciju podupire izvana – za koje se može reći da imaju volju i sposobnost da razumiju Palestince.

Treba odmah reći i da je veoma dvojbeno da li postoji mnogo Palestinaca koji su sposobni vidjeti i razumjeti Izraelce. No s obzirom da su Izraelci jača strana, s obzirom da su oni ti koji kontroliraju živote Palestinaca, mi bismo od nas samih trebali tražiti mnogo više nego što tražimo od njih, od onih koji žive pod okupacijom.

Preveo: Branko Matan

Fragmentarno iz – Zeev Sternhell: *In midst of Gaza strife, now's the time for Israel to seek a treaty with the Palestinians*, *Haaretz*, 18. 7. 2014. URL: http://www.haaretz.com/opinion/.premium-1.605792

● **Smatrate li da je razlog strah?**

Strah od vlasti, strah od mogućih proračunskih sankcija i strah od pritiska ulice. Personifikacija sramote i poniženja dogodila se kada je dekan Pravnog fakulteta Sveučilišta Bar-Ilan jednom kolegi zaprijetio kaznom jer je obavijesti o datumima ispita dodao nekoliko rečenica kojima je izrazio tugu zbog ubijanja i gubitka života na objema stranama. Žaliti zbog gubitka života na objema stranama već je subverzivan čin, izdaja. Dolazimo u situaciju čisto formalne demokracije koja sve više tone.

● **Kada ćemo prijeći crtu na kojoj dolazi do implozije demokracije?**

Demokracija rijetko kad pada kroz revoluciju. Nije se to dogodilo ni u Italiji ni u Njemačkoj, niti u Francuskoj s višijevskim režimom, a to je ključno jer Francuska je bila demokratska zemlja koja je pala u ruke desnice uz potporu velike većine stanovništva. Tu ideologiju nije stvorio pad Francuske. Ona je bila rezultat postupnog procesa u kojemu se oblikovala jedna krajnje nacionalistička ideologija, radikalni pristup koji naciju doživljava kao organsko tijelo. To je poput stabla na kojemu su pojedinačni ljudi lišće i grane. Drugim riječima, ljudi postoje samo zahvaljujući stablu. Nacija je živo tijelo.

U Izraelu vjerski čimbenik osnažuje nacionalnu jedinstvenost. Nije to stvar vjerovanja, nego identiteta; religija jača vaš distinktivni identitet. Bitno je shvatiti da bez tog radikalnog nacionalizma nema fašizma. Ja razlikujem fašizam i nacizam jer fašizam ne nosi nužno i rasnu doktrinu. Da to posve jasno kažem: fašizam je rat protiv prosvijećenosti i protiv univerzalnih vrijednosti, nacizam je bio rat protiv ljudske vrste.

● **Vidite li u Izraelu zadnjih godina osporavanje univerzalnih vrijednosti i rat protiv prosvijećenosti?**

Da, to itekako bode oči. Izrael je izvanredan laboratorij u kojemu se vidi postupno propadanje prosvjetiteljskih vrijednosti, dakle univerzalnih vrijednosti koje sam spomenuo. Vidite kako negiranje, koje je uvijek postojalo na rubovima, polako nadire dok jednoga dana ne zaposjedne središte.

Pogledajte zakon o nacionalnosti koji je predložio [Likudov zastupnik u Knesetu] Zeev Elkin [a koji bi odredio Izrael kao državu isključivo židovskog naroda]; pogledajte kampanju protiv Vrhovnog suda, tijela zasnovanog na ideji da postoje pravila koje su iznad moći vlade; [prijedlog] zakona protiv lijevih nevladinih organizacija, koji znači brutalno i nasilno narušavanje slobode govora; različite ovdašnje manifestacije lova na vještice, zbog čega novinar poput [*Haaretzova*] Gideona Levyja treba tjelohranitelja.

Pogledajte zahtjev premijera Benjamina Netanyahua da palestinski predsjednik Mahmud Abbas prizna Izrael kao židovsku državu. To je zato da bi Palestince prinudio da priznaju kako su povijesno inferiorni, kao da kaže: "Izgubili ste zemlju 1948-49, ona nije vaša. Živite ovdje jer vas ne tjeramo, ali ovo je židovska država." Arapi su građani, ali ovo nije njihova zemlja. Drugim riječima, napravljena je razlika između nacionalnosti i državljanstva. Svatko može biti državljanin, ali mi smo gospodari.

Slučaj Francuske

Zašto je slučaj Francuske tako zanimljiv? Zato što je isto to učinjeno tamošnjim Židovima 1940, iako su neki od njih ondje živjeli stotinama godina. Rekli su im: "Dobili ste osobne iskaznice i putovnice, a sada ih oduzimam. Ne mogu poništiti francuskost Francuza, ali ti nisi Francuz, a državljanstvo je umjetna kategorija." To su učinili mom ujaku koji se 1929. doselio u Francusku skupa s mojom ujnom kako bi studirao medicinu. Isto je bilo i u Njemačkoj.

To je upravo ono što mi danas govorimo Arapima. I ovdje postoji mogućnost ukidanja državljanstva. Zašto židovsku državu bacati kao blato u lice tih građana Izraela? U stvari, njihovo je ponašanje sasvim dobro uzmu li se u obzir problemi na koje nailaze, s obiteljima na Zapadnoj obali i u Gazi, i s pritiscima kojima su izloženi. Što se mene tiče, ne znam ni za kakvu špijunsku mrežu izraelskih Arapa. Točno je da oni ne pjevaju nacionalnu himnu, ne mašu zastavom i nisu članovi Svjetske cionističke organizacije, ali kao građani izvršavaju svoje obveze.

- **Koji je vaš *horror*-scenarij kraja izraelske demokracije?**

Demokraciju ne određuje pravo glasanja svakih nekoliko godina. Ona se svakoga dana iskušava u domeni ljudskih prava. Sve ostalo je sporedno jer popunjavanjem glasačkog listića lako možete ovdje uspostaviti diktatorski režim, ili izglasati da se Arape izbaci iz Kneseta. Trebate se sjetiti da je demokracije davno nestalo na (palestinskim) područjima. Ondje Palestinci nemaju ljudska prava, njima se vlada silom, a nakon ubojstva trojice [židovskih] mladića možete pretvoriti život tamošnjeg stanovništva u pakao jer možete činiti što god vam se prohtije. Tako je već desetljećima, i to kvari.

Ta su pravila već ovdje, unutar Zelene linije, jer naša su djeca i unuci većinu svoje vojne službe proveli na tim područjima. Ondje je kolonijalna policijska sila koju predstavljaju Brigada Kfir i Granična policija, ali to nije dovoljno. Pripadnike Kfira i Granične policije nisu ni poslali u Gazu jer oni se više ne znaju boriti. To više nisu vojnici. Padobranske postrojbe doveli su s obuke na Golanskoj visoravni kako bi tražile tri oteta mladića, zapravo ne da ih traže, jer već se znalo da nisu živi, nego da život mjesnog stanovništva učine jadnim i pokažu mu tko je gazda. Ono što se ondje događa neprestano se prelijeva u Izrael. Demokracije ne propadaju odjednom, one se suočavaju s ozbiljnim krizama. Mogli bismo se naći u ozbiljnoj krizi u kojoj će cijela stvar nestati u dimu.

- **Da bi uslijedio uspon diktatora?**

Ne nužno, nipošto ne. Vlada će s osloncem na većinu u Knesetu i dalje vladati silom zakona i stvaranjem jasne segregacije Židova i nežidova, uvodeći cenzuru, zastrašujući disidente, medije, sveučilišta – sva ta navodno autonomna tijela.

- **Ali vi kažete da se to već sada događa.**

Dakako da se događa, ali bi moglo doći do točke ključanja. Voda je već vrela. Još nije proključala ali bi se to već sutra ujutro moglo dogoditi. Samo što ne iskipi.

- **Slažete li se da je operacija *Zaštitni rub* bila rat koji nije izabran?**

Bio je to rat potpunog izbora, kaotičan i šlampav, a i to će se istražiti. Nešto je trebalo učiniti čim su oni [Hamas] zapucali. Kao prvo, nije bilo potrebno ponižavati stanovništvo i uhapsiti 500 ljudi koji su bili pušteni na slobodu prema sporazumu o oslobađanju Shalita. Hamas je također iskoristio priliku da pokaže kako je on jedina borbena sila, a Abbas "kolaboracionist". Na rakete je trebalo odgovoriti. Je li se to moglo učiniti bez masovne upotrebe zračne sile? Ne znam, nemam dovoljno informacija. Ali ovaj rat, ulazak kopnenih snaga, bio je rat koji je izabran.

- **Što je s prijetnjom koju predstavljaju tuneli za napad?**

Nitko to nije unaprijed spomenuo, to nije bio cilj rata. Cilj je bio postići zatišje u zamjenu za zatišje. Vlada nije željela ulazak kopnenih snaga. To je već ionako bila operacija velikih razmjera. Bilo je pritisaka desnice na vladu. Možda bi Bibijev status premijera silno oslabio da se u to nije upustio. Svatko razuman sada bi iskoristio postojeći nesrazmjer snaga kako bi pokrenuo proces prema cjelovitom rješenju sukoba.

"Mrkva i batina"

● **Ali kako možete doći u situaciju da pregovarate s fundamentalističkom, vjerski ekstremističkom organizacijom?**

Načelno, smatram da trebate razgovarati sa svakime, ako to može uroditi plodom. Mislim da je Izrael trebao iskoristiti formiranje zajedničke vlade Fataha i Hamasa i dati toj vladi neki poticaj, nešto s čim bi mogla raditi. Mi im ništa nismo dali, osim zahtjeva da priznaju Izrael kao židovsku državu.

Hamas je Gaza, Hamas više nije samo teroristička organizacija. On je uspostavio pokrajinu, regiju pod svojom vlašću. Uložio je sve napore u rat protiv Izraela, ali treba biti pošten u vezi s cijelom pričom. Nastojim biti što je moguće objektivniji. Točno je da je Hamas ekstremna fundamentalistička organizacija, ubojita organizacija šehida [mučenika], ali mi ćemo morati živjeti s tim ljudima. Treba nam metoda mrkve i batine. Obilato smo koristili batinu ali mrkvu ne vidim. Abbas jedva čeka da mu nešto damo. Možda sada možemo postići nekakvu nagodbu kao dio oporavka Gaze. Nije potrebno zahtijevati da Hamas podigne bijelu zastavu. Treba nam dugoročna perspektiva u kojoj će biti i velikodušnosti spram Palestinaca. Može li to biti politika blokade i stvaranja nepodnošljivih uvjeta koja hrani Hamas? Trebamo učiniti nešto konkretno u odnosima s Palestincima i sa svim Arapima.

● **Na primjer?**

Prva je stvar prestati produbljivati židovsku prisutnost na tim područjima. Zatim im pokazati da iskreno težimo stvaranju dviju država. A kao način da dokažemo da smo ozbiljni, ukinuti blokadu Gaze, uz nadzor, s Abbasovim ljudima na točkama prijelaza, i dati stanovništvu da diše. Također, izgraditi odnose u kojima ćemo se s tamošnjim ljudima ophoditi kao s ravnopravnim ljudskim bićima.

● **Hoće li vlada koja nije u stanju ukloniti tri prikolice na Zapadnoj obali biti kadra ukloniti cijela naselja?**

Ta naselja su rak. Ako naše društvo nije sposobno smognuti dovoljno snage, političke moći i duhovne čvrstine da ukloni neka naselja, to će biti pokazatelj da je izraelska priča svršena, da je s cionističkom pričom, onakvom kakvom je razumijemo, kakvom je ja razumijem, gotovo.

Samorazarajuće razdoblje Izraela

Tom Segev

Čak i postizanje obustave vatre donijelo bi samo privremeno i površinsko smirivanje situacije [...]. Međusobni odnos je na obje strane previše pod utjecajem ekstremista. Izrael je samoga sebe doveo u slijepu ulicu. Uvjeren sam da Izrael trenutno – u psihološkome smislu – prolazi kroz samorazarajuće razdoblje, koje je uistinu zapanjujuće.

Preveo: Branko Matan

Fragmentarno iz – Iren Meier: *„Das ist ein Konflikt, der eigentlich nicht zu lösen ist"; Trotz internationaler Vermittlungsbemühungen nimmt der Krieg in Gaza an Intensität zu. Mit den Extremisten auf beiden Seiten rückt eine Lösung in weite Ferne. Der israelische Historiker Tom Segev sieht die Demokratie seines Landes zunehmend geschwächt und kritisiert die Regierung wie auch die Hamas*, *SRF*, 23. 7. 2014. URL: http://www.srf.ch/news/international/das-ist-ein-konflikt-der-eigentlich-nicht-zu-loesen-ist

● **Koliko nam je preostalo do kraja priče?**

Nekoliko godina. Izrael je danas posljednja kolonijalna zemlja na Zapadu. Koliko će to još trajati? Da nije sjećanja na holokaust i straha od optužbi za antisemitizam, Europa bi već davno bojkotirala naselja. Ja bih započeo evakuiranjem Sveučilišta Ariel, jer je to lako učiniti. Lakše je ukloniti sveučilište nego te tri prikolice. To je simbolički čin. Taj bijedni fakultet pretvoren je u sveučilište jer se nešto željelo dokazati.

Zašto toliko želim granicu između dviju zemalja? Zato da se spriječi da ovdje nastane jedna država, jer s jednom će državom postojati režim aparthejda. Uostalom, nitko ovdje ne pomišlja da će između Nablusa i Tel Aviva vladati građanska jednakost. Bit će građanski rat, u najboljem slučaju, a u najgorem postojat će aparthejd u kome ćemo mi vladati Arapima bez one dimenzije prolaznosti koja se još uvijek pripisuje [palestinskim] područjima – premda je svakome tko ima oči u glavi jasno da je te prolaznosti davno nestalo i da na je Zapadnoj obali stanje aparthejda.

"Njihova i naša tragedija"

● **Govorili ste o našoj krivnji za pogoršanje. Kakva se krivnja može pripisati Palestincima?**

Urednici jednog arapskog časopisa nedavno su me pitali o pravu na povratak. Rekao sam im da je ono mrtvo, da je to razorna iluzija. "Zašto se izbjeglicama ne bi ostavilo nešto nade?", pitali su me. Odgovorio sam: "Ta će nada onemogućiti postizanje bilo kakvog sporazuma". Prije nekoliko godina, na sastanku s arapskim intelektualcima u Haifi, suglasili smo se oko gotovo svega, dok nismo došli do prava na povratak. Jedan od njih je rekao: "Tražite li vi zapravo od mene da svome rođaku, koji je nekoć živio u ovoj ulici a sada je izbjeglica u Sidonu, kažem da se više nikada ne može vratiti ovamo?" Upravo to je vaša uloga, odvratio sam, reći im da se nikada neće vratiti u Haifu, Ramlu ili Jaffu. Dokle god se čvrsto drže ideje o pravu na povratak, sprečavaju većinu Židova u Izraelu, koji sve ovo žele okončati, da se bore za sporazum. Taj uteg koji ne mogu zbaciti njihova je i naša tragedija.

● **Ali ponašanje Palestinaca ponekad djeluje kao opsesivno odbijanje.**

Istina je da Palestinci nemaju snagu, vodstvo, potrebnu elitu i duhovnu čvrstinu da priznaju činjenicu da je 1949. godina bila kraj jednoga procesa. Ne moraju to smatrati pravednim, ali trebaju shvatiti da je svršeno. Oni nemaju snage da se s time suoče, a mi im utrljavamo sol u rane stalno novim zahtjevima i stvaranjem nesnosnog stanja na teritorijima. Mi pothranjujemo njihovo neprijateljstvo.

Poslije kratke epizode s intelektualcima Laburističke stranke, Sternhell i drugi pokušali su formirati socijaldemokratsku stranku po uzoru na Meretz. Kada im trud nije urodio plodom, on je zauvijek okončao svoj kratki flert s izraelskom politikom.

● Ima li ikoga u izraelskoj politici tko vas plaši?

Plaši me grupa koju predvode [Naftali] Bennett i [Uri] Ariel, mislim da su iznimno opasni. Smatram da je [Avigdor] Lieberman malo manje opasan, jer nema vjerskog zanosa. Ali oni i desničarski ogranak Likuda uistinu su opasni ljudi jer zaista ne razumiju što je demokracija, što su ljudska prava, i duboko i istinski mrze Arape na način koji ovdje ne omogućuje suživot. Pitate ima li sličnosti između Marine Le Pen u Francuskoj i Benneta – dakako da ima. No ona je u neku ruku opasni ljevičar u usporedbi s njim. Ako Netanyahu doista želi ući u povijest, mora razvrgnuti partnerstvo s desnicom, podijeliti Likud, uspostaviti vladu centra s podrškom ljevice i ne sramiti se toga da se uzda u glasove Arapa. [...]

● Određujete li sebe kao cionista?

Ostao sam cionist, dakako. Možda je to ludost. Cilj cionizma bio je stvoriti siguran dom za Židove, ali mi već mnogo godina živimo na najnesigurnijem mjestu na svijetu za Židove. Cionizam je imao za cilj izgraditi siguran dom za Židove, ali i dom koji bi bilo dostojan toga imena, dostojanstven dom kojim se možete ponositi, dom u kome nikoga ne gazite po leđima i ne tlačite. Već dvadesetih godina 20. stoljeća bilo je jasno da nas Arapi ne žele i da ostvarenje cionizma ne može ovisiti o njihovoj dobroj volji. Dospjeli smo do ratnog stanja, dobili smo rat i to je bio kraj toga poglavlja i početak novoga.

Nastaviti tako još desetljećima nakon uspostave države znači uništavati cionizam. Ono što se sada događa na [palestinskim] područjima nije cionizam, to je noćna mora cionizma. Ako će ovdje ishod biti jedna država između mora i rijeke Jordana, tada će nastati ili razorni građanski rat ili pak država aparthejda. U oba slučaja, cionistička država kako je ja razumijem i kakvu želim neće postojati. Nešto drugo će biti ovdje. Tješim se time što me više neće biti da to gledam.

● S obzirom na sadašnje raspoloženje javnosti i vaše osobno iskustvo, nije li vas strah ovako govoriti?

Ako me treba biti strah reći ono što sam ovdje rekao, i reći to javno, ljudima u lice, naša je priča ovdje svršena.

PREVELA: **Tatjana Paić-Vukić**

Gidi Weitz: *Signs of fascism in Israel reached new peak during Gaza op, says renowned scholar; Israel Prize laureate and renowned scholar Zeev Sternhell fears the collapse of Israeli democracy, and compares the current atmosphere with that of 1940s' France. The time we have left to reverse this frightening trend is running out, he warns*, *Haaretz*, Tel Aviv, 13. 8. 2014. (neznatno skraćeno)
URL: http://www.haaretz.com/news/features/.premium-1.610368

O Sternhellu vidi uredničku bilješku u *Gordoganu*, 9/2011, br. 23-26, zima-jesen 2011, str. 149.

Michael Hesse

Cionizam će nestati

Nesposobni smo za donošenje odluka koje bi nas možda spasile od nas samih – iz razgovora s izraelskim povjesničarom Tomom Segevom, srpnja 2014.

● MICHAEL HESSE: **Koliko je dubok postao jaz između Palestinaca i Izraelaca?**

TOM SEGEV: Veoma su se udaljili. Svaki novi doseljenik u okupiranim područjima otežava rješavanje problema. Nemojmo zaboraviti da tamo u međuvremenu živi gotovo pola milijuna Izraelaca i oni ne mogu samo tako nestati.

● **A Palestinci?**

I stajališta Palestinaca kaskaju za stvarnošću. To je oduvijek tako bilo. Ja nažalost ne vidim rješenje. Kao što čujete, nisam baš optimističan. Vijest o smrti trojice mladića strašno me žalosti, ali ona nije razlog za moj generalni pesimizam.

Tom Segev

● **Gdje su korijeni tog konflikta?**

Trenutno pišem o Ben-Gurionu, osnivaču Izraela. Oduvijek sam mislio da je konflikt počeo 1917. Ne, Ben-Guriona je već 1909. godine umalo ubio neki Arapin. Tada je upravo bio navršio 23 godine. Korijeni su tako daleko u prošlosti da je nemoguće reći kada su donesene prave, a kada krive odluke i što se moglo odigrati drugačije.

● **A danas?**

Danas još uvijek stojimo na točno istome mjestu. To je zapravo konflikt dvaju identiteta, židovskog i palestinskog. Oba identiteta definiraju se teritorijem – i to cjelokupnim teritorijem. Zato nikada nije dovoljno tražiti kompromise u pitanju vode ili granica ili tla. Uvijek se moraju sklapati kompromisi o samome identitetu. Zato i jest toliko teško naći rješenje.

● **Koja opasnost prijeti Izraelu od krvavih konflikata u Siriji i Iraku?**

Na Bliskom Istoku oko nas situacija se razvija veoma dramatično. To možda može dovesti do rata. Ali po mojem mišljenju glavnu opasnost za Izrael valja tražiti unutar samog izraelskog društva. To je nesposobnost donošenja odluka koje bi nas možda spasile od nas samih. U Izraelu nema većine koja zastupa povlačenje iz okupiranih područja. Ishod će biti to da će jednoga dana u Izraelu zavladati arapska većina. Cijeli cionizam će nestati. Odabrali smo samoubilački put. To je vrlo tragično i zastrašujuće za promatrati. Ali situacija se može samo pogoršati ako se ne donese radikalno nova odluka.

● **Na što točno mislite?**

Ako ne napustimo okupirana područja, živjet ćemo s Palestincima u jednoj jedinoj državi – a nju će onda određivati druge vrijednosti, drugi konstitucionalni i drugi religijski utjecaji. Neće više postojati židovska država, a niti Izrael kakvoga smo poznavali. Možda će ljudi onda za 50 godina pogledati unazad i reći: zapravo je bila dobra ideja da živimo svi zajedno. [...]

PREVELA: **Vesna Cvitaš**

Iz – Michael Hesse: *Eskalation im Nahost-Konflikt: Israel geht „einen selbstmörderischen Weg"; Der Historiker Tom Segev über die Tötung von drei jungen Siedlern, die Folgen für den Nahostkonflikt und die größte Gefahr für den Staat Israel* (razgovor s Tomom Segevom), *Profil*, tjednik, Beč, 9. 7. 2014. (fragmentarno)
URL: http://www.profil.at/articles/1428/982/376621/eskalation-nahost-konflikt-israel-einen-weg

Tom Segev, 1945, povjesničar, publicist i novinar. O Segevu vidi tekstove Susan Jacoby i Branka Matana u u *Gordoganu*, 9/2011, br. 23-26, zima-jesen 2011, str. 178-183.

KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA

KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA

KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA • KRONIKA

Zlatko Uzelac

Muzička akademija Milana Šosteriča zavrijedila je dobrodošlicu

Arhitektura dekonstrukcijske ravnoteže: središnja tema Šosteričeve arhitekture ponovna je integracija razdvojenih grana umjetnosti

Već odmah na dan svečanog obilježavanja dovršetka gradnje nove Muzičke akademije, zadnjeg dana rujna 2014, započelo je njeno blagotvorno djelovanje u prostoru. Izgleda da je i Thalija što stoji na vrhu pročelja Hrvatskog narodnog kazališta promijenila bar na taj dan masku, dok je s puno energije i dobrih vibracija, jedinstvenim i posve nesvakidašnjim "performansom umjetnika i zaposlenika svih institucija na trgu", u organizaciji svih osam postojećih javnih institucija, a inicijativom najvažnijih, dobrodošlicom na otvorenom trgu dočekana i nova – deveta. Nekoliko drugih središnjih zagrebačkih trgova odavno je već doživjelo takve svoje prve "otvorene dane" i od tada se potvrdili, svima već posve samorazumljivo, kao živa središta najrazličitijih aktivnosti na svojim otvorenim plohama. No perivojni trg kojemu u središtu stoji glavno nacionalno reprezentacijsko kazalište, i s njim opera i balet, Trg maršala Tita, takav proces "otvaranja" nije ni dotaknuo. Osim u jednoj davnoj prilici, prije više od četiri desetljeća, kada se manifestna umjetnička akcija – shvaćena tada kao provokacija prema posvećenom središnjem prostoru hrama nacionalne kulture – dogodila kao prva lasta, da kasnije više nikada ne bude nastavljena ili naslijeđena.

Salon 1971.

To je bila akcija u sklopu Zagrebačkoga salona 1971. godine, kada je na prijedlog Željke Čorak organizirana sekcija Prijedlog, s pozivom umjetnicima da raznovrsnim likovnim intervencijama u prostoru grada, uglavnom privremenima, daju prilog njegovu oživljavanju, odnosno "revitalizaciji", kako se tada govorilo, a danas bi se nešto preciznije reklo: u iniciranju iskri procesa ponovnog posvajanja gradskog prostora. Kipar Ivan Kožarić je sekciji Prijedlog priložio svoju pozlaćenu kuglu, nazvanu ubrzo *Prizemljeno sunce*. Kada je Salon počeo, ona je bila smještena na neobično mjesto, na Trg Maršala Tita, ali na njegovoj vjerojatno najmanje reprezentativnoj točki, na prometnom trokutu u sjeverozapadnom, ekscentriranom dijelu trga, u samom križanju gradskih prometnica koje prolaze trgom, na križanju Savske ulice i produženja Prilaza (tada Prilaza JNA, sada Deželićeva). To mjesto nije predložio umjetnik, nego žiri sekcije Prijedlog, u sastavu Željka Čorak, Želimir Koščević i Andrija Mutnjaković, a na ideju Koščevića, koji je tada na drugom kraju te iste Savske ulice bio voditelj Galerije Studentskoga centra. Da je Kožarićeva zlatna kugla bila postavljena na neko "dostojnije" mjesto, u središnjoj osi simetrije trga, vjerojatno bi bila prihvaćena. Ovako, u atmosferi 1971. godine, ona je shvaćena kao napad na nacionalnu kulturu i ubrzo izložena svakovrsnoj fizičkoj i verbalnoj agresiji, poput one nacionalno uspaljenog kipara Renéa Hollósa, ko-

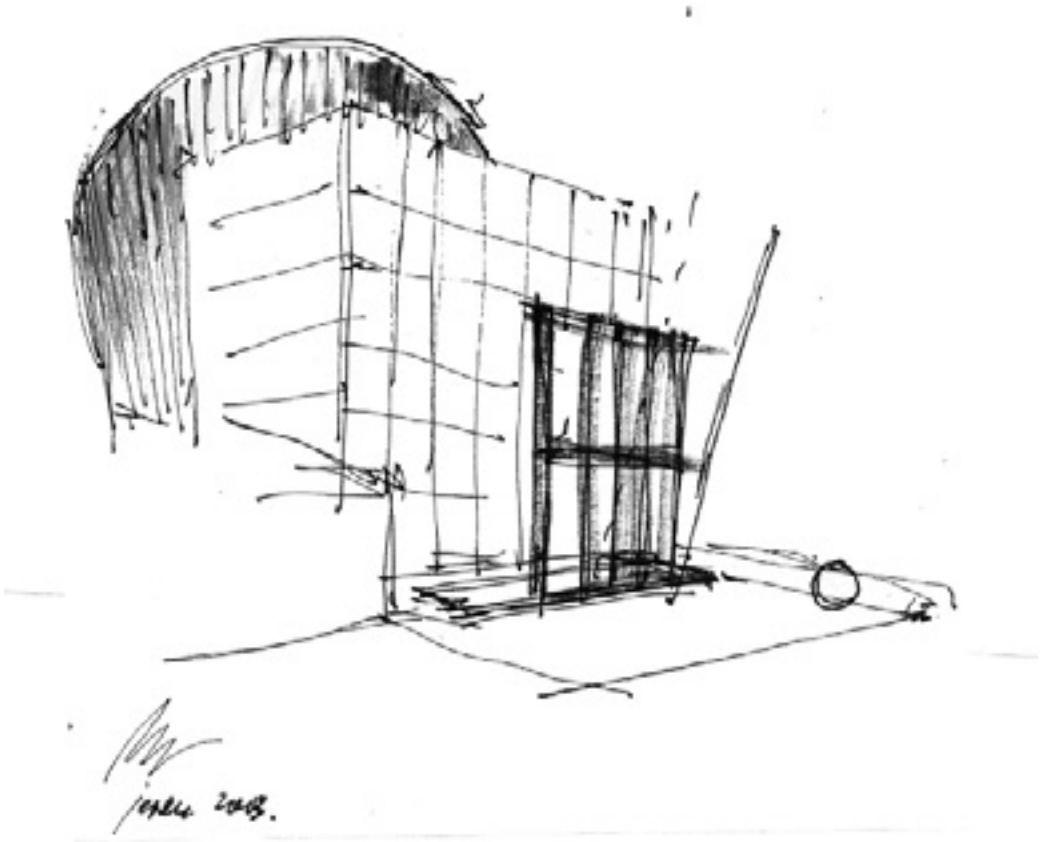

Prva skica iz godine 2003. i realizacija iz 2014.

ja i danas najbolje ukazuje na prirodu i pozadinu afere. Gradska skupština sve je sanirala odlukom o uklanjanju, a razlog je nađen u tobožnjoj smetnji vidljivosti u križanju kod skretanja automobila. Sanacija je bila tako temeljita da na tome trgu više nikada nikome nije padala na pamet bilo kakva provokacija. Nepomućeno dostojanstvo u sebe zatvorene središnje nacionalne kulturne institucije i mir gradskog prometnog trga postali su samorazumljivi. Sama skulptura, oštećivana ubrzo nakon postavljanja (slavna je scena kada jedan građanin zaustavlja svog fiću na križanju, izlazi iz auta i nogom je šutne), kasnije je obnovljena i preseljena na obalu Korane u Karlovac, gdje su po uzoru na Zagrebački salon nastavljene ideje intervencija u prostoru, ali u prostoru prirode. Ondje je trebala ostati trajno, no i tamo je bila oštećena i na kraju zapaljena i uništena.

Mjesto na trokutu prometnog križanja nije tada provociralo samo zbog svoje nereprezentativnosti (koja je bilo pojačana i stavljanjem kugle na tlo, bez ikakvog postamenta), nego i zbog posve drugog razloga. Stajala je i neposredno nasuprot pročelja nove poslovne zgrade reeksportnog trgovačkog poduzeća izgrađene desetak godina ranije, posve stranog tijela na trgu, jednako po svom sadržaju kao i po svojoj arhitekturi. To je bila jedina novotarija na gradskome trgu koji je gotovo u cjelini bio formiran, a uglavnom i dovršen u "utemeljiteljsko doba", najvećim dijelom na samom kraju 19. stoljeća, kada je bio zamišljen i izgrađen kao svojevrsni središnji forum nacionalne kulture i prosvjete, sjedište Kazališta i Sveučilišta, s dominantnom zgradom Hrvatskog narodnog kazališta u sredini trga i drugim javnim institucijama na njegovom urbanistički složenom obodu, kao jedinim sadržajima na trgu. Ta je institucionalno i koncepcijski neobično važna urbanistička cjelina ostvarena zahvaljujući prvenstveno sposobnosti, odlučnosti i viziji, najprije bana-vizionara Dragutina Khuen-Héderváryа, a potom i njegovog ministra, slikara i povjesničara umjetnosti Ise Kršnjavija, dvojice Slavonaca koji su u onodobni još mali i skučeni Zagreb donijeli polet toga vremena, širinu i mjerilo slavonskih veleposjeda s njihovim dvorcima, te ideju grada-metropole, budućega glavnog grada cijele "trojedne kraljevine".

Posljednja parcela

Na tome je urbanistički i arhitektonski dovršenom, a sadržajno jasno definiranom gradskom trgu, međutim, stjecajem nekoliko nesretnih okolnosti, ostala ipak i jedna neizgrađena parcela, omanja, ali položena na istaknutom uglu. Najgore je bilo uporno i dugotrajno nastojanje da se baš tamo nekako ugura za tu vrstu trga sasvim neprimjereni Oficirski dom, a nastojanje se protegnulo i u doba između dva svjetska rata, u vrijeme nove vojske i novog kraljevstva. Na drugom kraju Prilaza bila je naime velika vojarna, pa se zato nešto vojničko svakako htjelo ugurati u ambijent prosvjete i kulture. Kada je najzad došla republika srećom, a i nekim čudom više nije bilo takvih ideja, ali je zato već krajem 50-ih godina, u duhu tadašnje ambiciozne opće modernizacije i žuđenog "približavanja" Zapadu, a nakon karakterističnih svakovrsnih peripetija, izgrađena naposljetku za taj trg još manje primjerena kancelarijska zgrada trgovačkog poduzeća. Za vrijeme gradnje, ali i nakon dovršenja, ta je građevina izazvala, od 1961. do 1963, a i više godina kasnije, dugotrajne vrlo ozbiljne rasprave i polemike, s nastavcima i odjecima koji traju, a dijelom se vrte i u krug, sve do danas. Nisu se ticale samo nje, nego prvenstveno općih procesa, i još više najavljenih namjera jednog sloja aktera modernizacije koji se tada definirao pojmom "tehnokrati" (kako ga je u svojoj polemičkoj analizi definirao i Milan Prelog), a koji je najavljivao u svojim planovima i "umjetničkim vizijama" – u ime modernizacije – masovna rušenja i razaranja cijelih velikih dijelova povijesne jezgre Zagreba.

Prvenstveno se to tada odnosilo na nasljeđe prethodnog 19. stoljeća, čija je arhitektura u ideološkim pripremama za obračun čašćena epitetima "pseudo", "lažna" i sl., a kako se upravo radilo o jednom od najistaknutijih gradskih ambijenata 19. stoljeća, za koji su također postojali tada, kao i kasnije, agresivni planovi rušenja nekih njegovih istaknutih dijelova, posebno na sjevernoj i južnoj strani trga, bilo je dovoljno razloga za opću uzbunu. Ona je, prije svega zahvaljujući Milanu Prelogu, rezultirala stavljanjem pod zaštitu urbanističke cjeline Donjeg grada, spomenika zagrebačkog prosperitetnog i ambicioznog doba, jednog od tri glavna (uz srednji vijek i barok) temelja tadašnjeg, a i današnjeg identiteta grada. Pravna zaštita bila je jedna od prvih takvih donesenih za cjeline 19. stoljeća u europskim gradovima, a uslijedilo je potom i osnivanje posebnog gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture. To je rezultiralo sprečavanjem realizacije i dalje brojnih postojećih planova i ideja razaranja, koji su se uvijek iznova obnavljali idućih desetljeća, osobito sredinom 70-ih godina, i kasnije, a srećom su uglavnom ostali nerealizirani. Međutim, s druge strane, prevaga pravne zaštite nad aktivnim programima obnove, odnosno izostanak revitalizacijskih, dobro planiranih, razložnih i razumnih transformacija, koje su se razvile u brojnim drugim europskim gradovima, ali ne i u Zagrebu, dovela je ubrzo do pasivizacije, obamiranja, pa i propadanja cijelih dijelova zaštićene cjeline.

Poslovna zgrada

Sama arhitektura poslovne građevine – koja je bila isključivo "rezultat pojedinačnog naručioca", kako ju je najtočnije već tada definirala 1963. u svom prvom objavljenom tekstu talentirana studentica arhitekture Antoaneta Pasinović – bila je posve u duhu svoga vremena. Manifestna više zbog ulaska u ambijent kao njemu strano tijelo, nego zbog svoje tada već manje-više standardne arhitekture poslovnih kancelarijskih zgrada, bila je u konačnici birokratskim i drugim kompromisima ponešto izmijenjena u odnosu na prvobitni projekt. Te su izmjene samo još više naglasile ukupnu nezgrapnost kubične mase, bezrazložno iz-

maknute od regulacije i veće za otprilike jedan kat u odnosu na vijence susjednih zgrada. Odnosno, kao što je primijetila naša buduća jedina profesionalna kritičarka arhitekture, ostalo je "dvoličje, ono što se htjelo i ono što jest: promašaj", jer se "neutralnim sastavnim elementima ne postiže neutralno-uklapajući efekt". "Htjeli smo respektirati, a ispali smo prilično glasni, no ne snažnim isticanjem (nametljivom visinom npr.) već bojažljivim i neuspjelim lažiranjem gdje je visina objekta zastala na najnezgodnijem mjestu, između ("šekspirijanskog", naglasila je mlada kritičarka) 'da' i 'ne' – tolikog intenziteta da ćemo se dugo spominjati naše nedovršenosti". To se pokazalo i više nego točnim, a uslijedio je i brzi početak kontinuiranog općeg propadanja nevoljene, uz to i tehnički loše izvedene zgrade. Započet je najprije uklanjanjem jedinog njenog otvorenog javnog sadržaja, neuspješne kavane *Opera* u prizemlju, a potom svjesnim zaklanjanjem visokim, s vremenom posve zapuštenim i podivljalim zelenilom, ili prebojavanjem sivoplavih parapeta u smeđe, da se bolje "uklopi" u ambijent, a iz njega zapravo "nestane". No to je sve bio samo dio paralelnog procesa postupnog propadanja i poduzeća, najprije jednog, *Željpoha*, a na kraju i drugog, *Ferimporta*, zajedno s idejom samoupravljačkih "tehnokrata". Na kraju svega, u konačnom preokretu i povratku kapitalizmu, u takozvanoj tranziciji, nimalo simbolično, jer takvih je slučajeva bilo na sve strane, ostala je tek tri desetljeća nakon gradnje samo jadna napuštena, ispražnjena i ruinirana ljuštura, podsjetnik na jedan od gorih slučajeva tranzicijske opće pljačke, a gradski ugao posve zapušten, zarastao i zaboravljen. Ovdje ništa nije slutilo na dobro.

Mjesto za Akademiju

Teško je bilo i zamisliti da bi tu jednog dana mogao nastati povoljni javni sadržaj i da bi se mogla bar u tome ispraviti pogreška s početka 60-ih godina. Izgledalo je da je to nemoguće i zato što je (tada već podstandardnu) kancelarijsku zgradu, u paradoksalnom preokretu, gradski Zavod za zaštitu spomenika kulture stavio pod zaštitu kao primjer spomenika moderne arhitekture. Njena prostorna organizacija, dakako, posve je bila nepovoljna za primanje bilo kojeg ozbiljnijeg javnog sadržaja, pa se moglo sa sigurnošću očekivati da bi ovdje "zaštita" u najboljem slučaju završila posve isto onako kao što je završio sličan pokušaj zaštite *Nebodera* na Jelačić placu. Da se takvo što ipak nije dogodilo zasluga je manje spleta okolnosti koliko volje, upornosti i jasne vizije prvenstveno jednog čovjeka, Frane Paraća. Unatoč svim nepovoljnostima, uvjeren da je baš to pravo mjesto kamo se napokon treba smjestiti Muzička akademija, unatoč uvjeravanjima da je premalo prostora, da se radi o bučnom prometnom uglu, da je postojeći spomenik kulture nepremostiva prepreka, a posebno unatoč na prvi pogled primamljivim idejama da Akademiju treba smjestiti pokraj Koncertne dvorane Lisinski, u sklopu nekog megalomanski zamišljenog *Muzičkog grada*, s koncertnom dvoranom, akademijom, "muzičkim muzejima" i "drugim sličnim sadržajima", Parać je kao dekan Akademije na početku novog 21. stoljeća ostajao ustrajan. Rezultat je bio da su sveučilište, država i ponajviše grad, uz neka prebijanja dugova s razorenim *Ferimportom*, najzad kupili mjesto za konačno rješenje smještaja Akademije. Nekadašnja pogubna pogreška s naopakim sadržajem već je time bila ispravljena, a središnje visokoškolsko učilište glazbe po svemu je bilo upravo idealna karika koja je još nedostajala u okviru starog trga-foruma kulture i prosvjete kao njegova konačna popuna i zaokruženje.

Preostala je međutim puno teža i gotovo nesavladiva zadaća i nemoguća misija smještanja Akademije, s njenim opsežnim graditeljskim programom, u prostor nevelike kancelarijske zgrade i još jedne razmjerno male priključene parcele uz nju. Raspisan je javni natječaj početkom 2003. i sve je upućivalo na to da bi se mogao očekivati puni fijasko. Doista, o tome kakve su se prave arhitektonske grozote mogle desiti svjedoči već drugonagrađeni rad. No srećom, ali i hrabrošću žirija, prva nagrada dodijeljena je Milanu Šosteriču, arhitektu golemog tehničkog znanja i projektantskog iskustva, snažnog profesionalnog i moralnog integriteta, ali i visokog likovnog senzibiliteta i kulture. Njegov natječajni rad, neobično je slojevito i intenzivno djelo, u kojemu je arhitekt (za razliku od gotovo svih drugih natjecatelja) ne samo uspio svladati preopširni program na maloj lokaciji (kao i druge nepovoljne zadanosti, od nategnuto štićenog spomenika do problema buke na prometnom križanju, ključnog za glazbenu akademiju), nego ih je na nesvakidašnji način uspio preokrenuti u izrazite arhitektonske prednosti. One su dostignute jednako nastojanjem za postizanjem optimalne funkcionalnosti osobitog i specifičnog javnog sadržaja nove građevine, koliko i posve samosvojnim i neobičnim pristupom reafirmaciji digniteta ambijenta. Poštujući obvezu čuvanja zatečene zgrade, u nju je smjestio sve one sadržaje za koje je standardni kancelarijski raster prikladan, a na ispražnjenoj parceli u pozadini postavio potpuno nova i znatno veća dogradnju u kojoj su formirani prostori za sve ostale specifične sadržaje visokog glazbenog učilišta. Zbog obimnog programa i zahtijevane velike kvadrature, dogradnja je morala biti visinom izdignuta znatno iznad peterokatnice iz 1963. Taj ključni arhitektonski problem postao je polazište za cjelokupno rješenje. Dogradnja koja se izdiže iznad pročelne zgrade nije svojom masom postavljena simetrično u odnosu na pročelje prema trgu, nego ekscentrirano prema južnoj strani. To ekscentriranje potom je naglašeno neobičnom ovojnicom koja je obuhvatila i kulisno prekrila dio pročelja dogradnje na južnoj strani i cijelu izdignutu masu prema trgu, dok je pročelje dogradnje prema ulici na sjevernoj strani riješeno arhitektonski standardno, ali kao uravnoteženi iskaz unutarnje funkcije.

Povratak simetrije

Tema oblikovnog centriranja pročelja prema trgu u njegovoj središnjoj osi simetrije, ili pak narušavanje simetričnosti,

središnji je oblikovni arhitektonski problem za uspostavljanje strukturne relacije spram postojeće povijesne arhitekture u obodu trga. To je najbolje svojim studijama za gradnju Oficirskog doma pokazao Hugo Ehrlich. Dok su njegovi prvi projekti imali izrazito simetrična, monumentalna i samodostatna pročelja, u posljednjem projektu s Mladenom Kauzlarićem iz 1927. od toga je odstupio i rješenje pročelja predložio kao izrazito ekscentrirano. Razlozi za to, kako se čini, nisu bili u promjeni stilskog koda, nego su proistekli iz točnog zaključka na temelju iskustva prijašnjih svojih, ali i brojnih drugih projekata, da na zapadnoj strani trga na preostaloj maloj parceli ništa ne može samodostatnom monumentalnošću konkurirati arhitekturi susjedne Bolléove Obrtne škole. S druge strane je činjenica da se parcela nalazi na uličnom uglu, a istovremeno – u pogledu s trga – zapravo i između dvije velike zgrade, između na toj strani trga dominirajuće i simetrične Bolléove Obrtne škole, današnjega Muzeja za umjetnost i obrt, i asimetričnih uglovnice Narodnih novina na drugoj strani. Rješenje je dakle jedino u simetrično-asimetričnoj novoj ravnoteži, te centriranju i uravnoteženijem naglašavanju mase, upravo kao što je sve to odlučno i dosljedno projektirao Milan Šosterič.

Budući da samo po sebi pročelje bivše uredske zgrade nije bilo ni centrirano niti ekscentrirano, nego je njezin raster imao ravnomjeran i "neutralan" ritam, za transformaciju pročelja bila je nužna adicija zasebnog centralnog "rizalita". On međutim nije jednostavno pridodan, ili prilijepljen uz pročelje, niti je s njim izravno povezan, nego je od njega odmaknut kao zasebno tijelo, a veza je preostala tek u postavljanju njegovih pet vertikalnih stupova u linije unutrašnjih nosača rastera jezgre konstrukcije postojeće zgrade. Time je samo dodatno naglašeno da je od zaštićenog spomenika moderne arhitekture zadržano samo ono što je doista jedino imalo smisla zadržati, naime konstruktivni modularni raster, koji je i Antoaneta Pasinović izdvojila kao najvažniju i praktično jedinu stvarnu i konstantnu arhitektonsku vrijednost, naglasivši njegovu "kristaličnost", koja "ima gotovo apriorne mogućnosti da 'sjedne' i u najzamršenijim arhitektonskim situacijama". Ogoljen i uvlačenjem staklene opne istaknut do gotovo zasebnog tijela, te naglašen još i bijelom oblogom, konstrukcijski raster pročelja zasjao je izvanrednim proporcijama svojih otvora. No, kao što je u jednom intervjuu spomenuo Šosterič, "i dalje je to bila administrativna uredska zgrada".

Rizalit

Sve druge javne građevine na trgu-forumu kulture također imaju na svojim historicističkim pročeljima naglašene rizalite, raščlanjene karakterističnim visokim redom pilastara ili polustupova i stupova s kapitelima, koji su u stoljećima kontinuiteta povijesti arhitekture od svog nastanka na antičkim hramovima postali odavno opći znak koji upućuje prvenstveno na javni karakter građevine. Postavljen pred rasterom pročelja u pomaku sve do iste regulacione linije na kojoj je i središnji rizalit susjedne Bolléove Obrtne škole, čime je ispravljeno i u kompenzacijskom odmakom sanirano nekadašnje bezrazložno uvlačenje modernističke zgrade od izvorne regulacije trga, rizalit je vizualno posve transformirao uredski karakter pročelja u monumentalnim redom rizalitnog istaka označeno i simetrično centrirano pročelje nove javne građevine. Oblikovan po svemu suprotno od standardnih monumentalnih rizalita historicističke arhitekture, postavljen kao zasebno i fizički od pročelja izdvojeno tijelo, sa znakovitim obratom u kojemu su tradicionalne vertikale četiriju pilastara zamijenjena četirima vertikalama "praznog" prostora, oivičenog i formiranog vertikalama petoro tankih, crnim kamenom obloženih stupova (gdje središnji naglašava os simetrije), rizalit Akademije bitni je element strukturnog usuglašavanja nove arhitektonske cjeline s povijesnim ambijentom, proporcijski, oblikovno i značenjski.

No istovremeno, u drugom značenjskom sloju, dok je tlocrtni položaj stupova usuglašen s konstrukcijskim rasterom, dvije horizontalne grede, povezne na vrhu i razdjelne u sredini, a oblikovane identično kao i stupovi-nosači, određuju zasebne proporcijske odnose cjeline rizalita koji ne nastoje korespondirati samo s osnovnim proporcijama rizalita susjednih javnih zgrada na trgu, nego su raspoznate kao paradigmatske za duh vremena gradnje, sada iznova interpretirane i u novoj ulozi oživljene modernističke zgrade. Kao što arhitekt u procesu projektiranja raspoznaje i reafirmira postojeće vrijednosti preuređene zatečene građevine, on jednako raspoznaje, uvažava i iznova afirmira i pomiruje sve druge pronađene, a strukturno povezane vrijednosti, ne odbacujući ni jednu. Ovdje je tako u proporcijskim odnosima i oblikovanju rizalita raspoznata neobična srodnost, koja je potom svjesno preciznije poistovjećena, s grafičkim radom Ivana Picelja. Ne radi se o "citatu", postupku kakav je bio prisutan u postmoderni, nego o raspoznavanju vrijednosti postojećega umjetničkog čina i potom o njegovoj aproprijaciji, "posvajanju" i novoj afirmaciji u kontekstu projektiranog arhitektonskog sklopa. Uspostavljena u monumentalnim razmjerima rizalita nove Muzičke akademije, Piceljeva umjetničkim činom intuitivno proporcionirana karakteristična geometrijska apstrakcija, realizirana izvorno kao grafika, postala je znakom koji obilježava javni karakter arhitekture, u istoj onoj ulozi koju su nekoć na pročeljima imale reminiscencije antičke arhitekture. No istovremeno ona je pred pročeljem nove Akademije afirmirana i kao svojevrsna simbolička oznaka cijelog jednog razdoblja i duha vremena čijoj kulturi jednako pripadaju i projekt nekadašnje *Željpohove* poslovne zgrade, ali i Nova glazba, Muzički bijenale, kao i tadašnja snažna afirmacija same Akademije, jednog razdoblja koje također može biti na svoj način određeno kao "utemeljiteljsko".

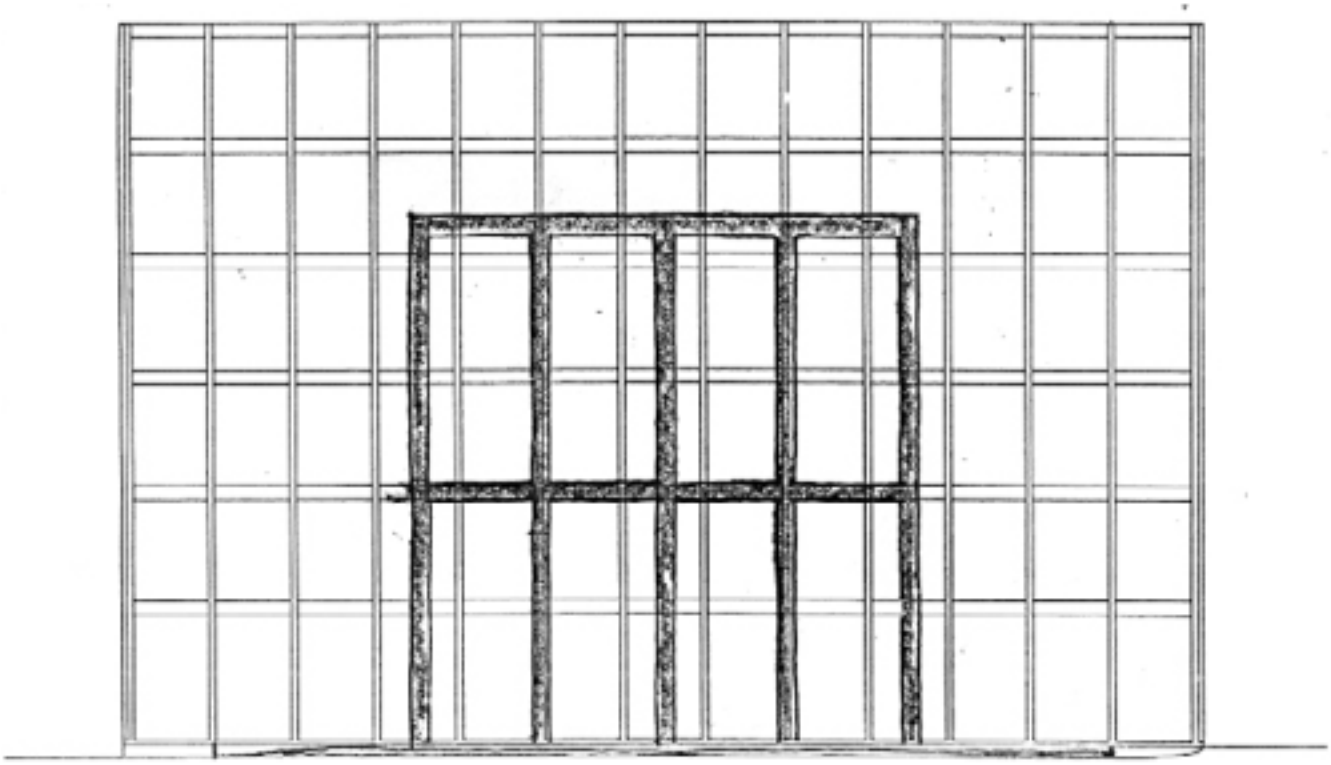

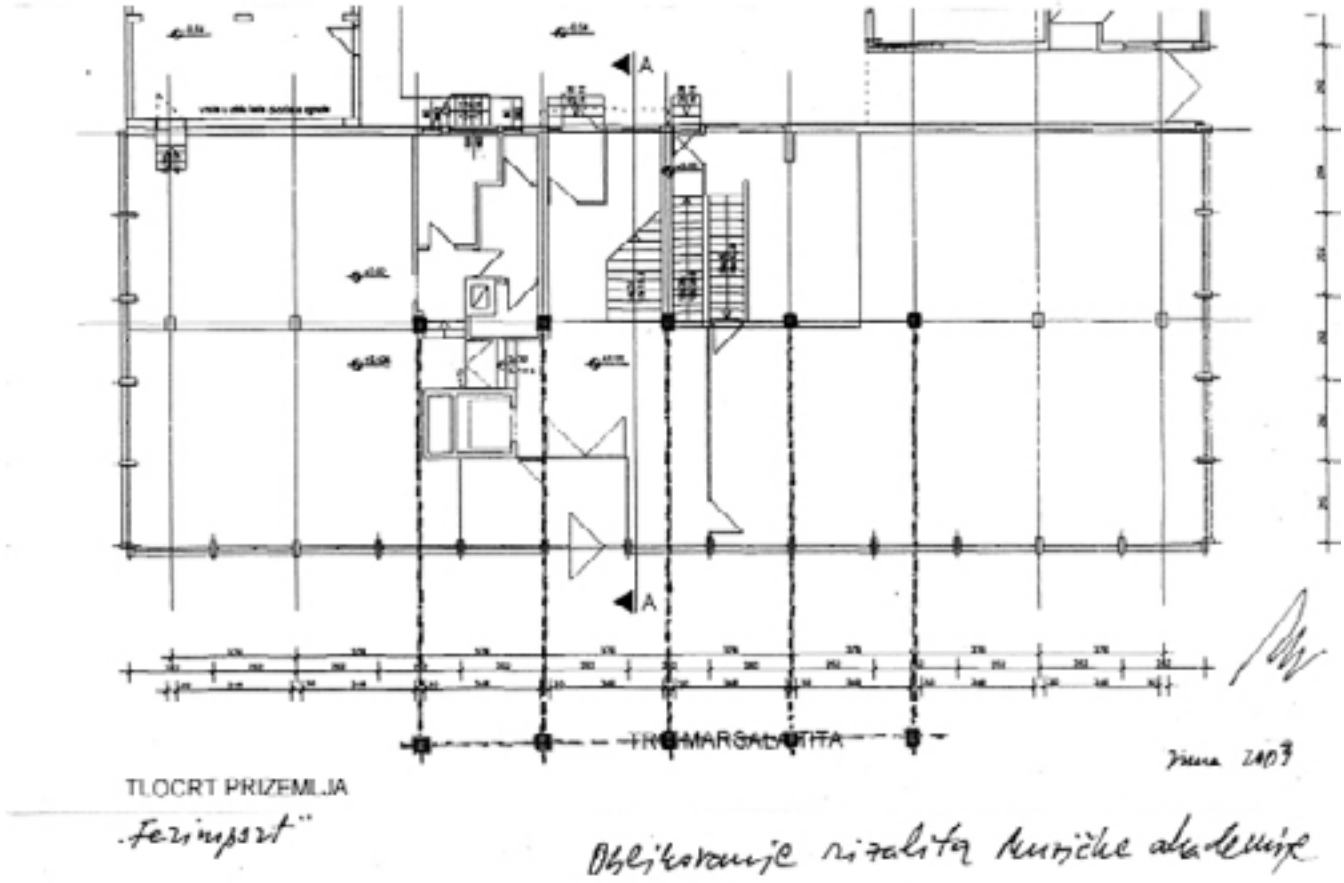

Nastanak rizalita iz mjerila konstrukcije

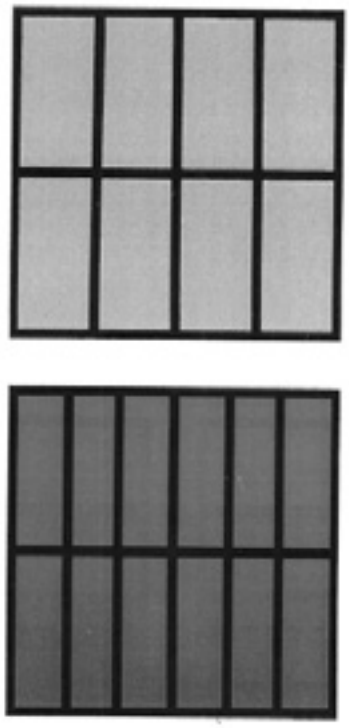

Proporcije vremena: grafika Ivana Picelja

Igla ravnoteže

Proces uspostavljanja harmonične ravnoteže uvijek je intuitivan. Ekscentrirana naglašenim bočnim pomakom uzdignute mase povišene dogradnje, a potom pred rasterom pročelja centrirana rizalitom u os simetrije, nova ravnoteža je iznova uspostavljena na doista krajnje neobičan način, zasebno projektiranom velikom metalnom "iglom" dijagonalno puštenom u prostor u paradoksalnoj funkciji protuutega harmonije. Od svoje trokutaste baze u dnu, postavljena u snažnoj dijagonali, ona se oštro u ravnomjernom sužavanju prostire do njenog uzdignutog vrha. Položena tlocrtno dalje u prostoru u odnosu na položaj rizalita, postavljena je ukoso dijagonalno u oba smjera, udesno u odnosu na pročelje, a također nagnuta i prema naprijed u položaju u kome istovremeno savršeno uravnotežuje formu iz središnjeg pogleda određenoga uspostavljenim pravcem osi simetrije, također uspostavljanjem posve dekonstrukcijske ravnoteže u vrlo složenom odnosu masa i elemenata arhitektonske cjeline. Sličan odnos osnovnih elemenata prostorne forme posjeduje i cijeli prostor Trga, koji je u potpunosti također određen temeljnim odnosom osi simetrije i asimetrije ekscentriciteta dijagonalnog pomaka. Os simetrije formirana je, kako je to u svojoj davnoj analizi formulirala Antoaneta Pasinović, centralnom simetrijom zgrade Kazališta "i njenog životnog prostora" i potom nastavkom prema jugu pojasom perivojnih reprezentativnih trgova, koje je detaljno analizirala Snješka Knežević. Od te se osi ukoso prostire naglašena dijagonala Savske ulice, koja se u oštrom uglu odvaja na zapadnoj strani Trga. Tako je u arhitekturi kompleksa Akademije, uspostavom iste teme odnosa simetrije i dijagonale, zapravo sublimirana temeljna struktura prostora cijelog trga, a isti odnos također predstavlja i esenciju cjelokupne urbane prostorne strukture Zagreba, s njenim središnjim pravokutnim rasterom, oštrom centralnom simetralom i simetričnim dijagonalama Savske ulice na jednoj i Držićeve na drugoj strani.

Dijagonala velike igle tako postaje bitni sastavni dio ukupne forme arhitektonskog kompleksa, no njezin je izvor na drugoj strani. Ona je ponajprije dio svojevrsne akupunkture bolesnog mjesta gradskog ugla, procesa "liječenja zemlje", kako to formulira Marko Pogačnik. Iako se može razumijevati i kao svojevrsna akupunkturna skulptura, povezana je više s rezultatima mjerenja i analizama "bioekološkog inženjeringa" Dragoljuba Pavkova, kojega je Milan Šostarič spomenuo u jednom od intervjua kao dugogodišnjeg prijatelja i stalnog suradnika, s kojim je redovito razmjenjivao i nadopunjavao međusobne ideje. Pavkov, koji je nažalost preminuo neposredno prije otvaranja zgrade Akademije, bio je taj koji je sugerirao da se radi prvenstveno o "energetskom izboju", te da se forma mora izravno sužavati prema vrhu. No samo s kosinom otvorene dijagonale kao završetkom,

ravnoteža nije moguća. Na određenoj točki iza položene dijagonale morao je stajati i završni "protuuteg", snažna okupljajuća forma konačne harmonizacije i uravnoteženja svih prostornih odnosa.

Kugla

Najjača okupljajuća forma je dakako kugla, pa se Šosterič s puno razloga odmah prisjetio činjenice da se Kožarićeva zlatna kugla, vjerojatno ne posve slučajno, nalazila upravo gotovo na istom tome mjestu, u blizini označene crne točke. Povratak u prostor gdje je bila izvorno postavljena 1971. godine vratio bi joj višestruko dignitet i onaj dio izvornog značenja koji je još i danas preostao u izmijenjenom ambijentu, ali bi joj sada također dodao i posve nova značenja i novi smisao povezan s nekim od ključnih pitanja našega vremena. No jedna replika Kožarićeve skulpture je već bila postavljena ponovno u Zagrebu, dvadesetak godina nakon uništenja, ali na posve nepriličnom i za tu skulpturu upravo ponižavajućem mjestu, u ulozi čiste dekoracije dizajna partera uske kanjonske pješačke ulice u pješačkoj zoni ispunjene kafićima, gdje je nimalo slučajno izložena svakovrsnoj i svakodnevnoj agresiji i iživljavanju, izgubivši svaki smisao i dostojanstvo.

Unatoč tim evidentnim činjenicama, novo i neusporedivo suvislije prostorno posvajanje naišlo je na žestoki otpor, a arhitekt je optužen ni manje ni više nego za "plagijat". Pravi razlog ležao je zapravo u zgražanju i nad pomisli da bi neko djelo jednog umjetnika moglo biti reafirmirano u sklopu drugog, pogotovo arhitektonskog djela, u kojem se iznova na novi način uspostavlja onaj isti funkcionalno povezani i čvrsti odnos arhitekture i skulpture koji je postojao u čitavoj povijesti umjetnosti, sve dok u 20. stoljeću taj odnos u modernizmu nije bio raskinut. Milanu Šosteriču nije preostalo ništa drugo nego da odustane od Kožarićeva djela, ali se nije mogao lišiti kugle kao ključnog elementa arhitektonske cjeline ili je zamijeniti nekom drugom formom, kao što bi se lako nečim drugim mogla zamijeniti Kožarićeva kugla na sadašnjem mjestu u pješačkoj zoni. Ostaje neka slaba nada da će možda to jednom biti ispravljeno, prvenstveno u korist Kožarićeva djela.

Duga

Integriranje razdvojenih grana umjetnosti iznova u samu bit arhitekture, središnja je tema arhitekture Muzičke akademije Milana Šosteriča. Skulptura, vizualne umjetnosti, pa i svjetlo i zvuk iznova se pojavljuju kao ključni sastavni dijelovi arhitekture na način srodan onome u tradicionalnoj arhitekturi, ali bitno povezano s ukupnim iskustvom i postupcima suvremene umjetnosti. Kao nekoć Thalija i Euterpa na pročelju Hrvatskog narodnog kazališta, tako je i duga na ovojnici koja dominira vanjskim izgledom arhitekture Muzičke akademije u izravnoj funkciji znaka u onoj mjeri u kojoj je njezina skala boja vizualni ekvivalent skale zvuka. Istovremeno ona se centriranjem zelene boje u središnjem dijelu ovojnice prema glavnom pročelju vizualno, ali također simbolički povezuje i sa zelenim kupolama kazališne zgrade. Tako i okret spektra, kao i obnovljena tema monumentalnog rizalita priključuje novu javnu učilišnu zgradu u kolo srodnih građevina u okvirima Trga, priključujući je utemeljiteljskom dobu. Zavrijedila je u tome kolu dobrodošlicu.

Thomas Irmer

Prepoznaju se tri Mađara

U kazalištu u Budimpešti na pozornici se donosi kritika suvremenih društveno-političkih zbivanja

Ibsenov *Neprijatelj naroda* trenutno je najigranija moderna predstava u Europi. U Berlinu su se nedavno izvodile čak tri verzije – politička verzija Thomasa Ostermeiera [Schaubühne am Lehniner Platz], ona je konkurirala s verzijom u kazalištu Maksim Gorki u kojoj je glavni lik prvi put prikazan kao gospođa dr. Stockmann, dok je u Prateru norveški berseker pučkog kazališta, Vegard Vinge, samo kazalište prikazao kao kloaku.

U Budimpešti predstava, dakako, ima posve drugačiji odjek. Tamo je, u teatru Katona Színház, jednom od najvažnijih kazališta glavnoga grada, Gábor Zsámbéki inscenirao priču o kupališnom liječniku koji u svojem lječilištu obznani istinu o zagađenoj vodi i time se zamjeri većini gradskih dužnosnika, zamislivši je kao predstavu koja problematizira sadašnjost. Prvo se novine *Narodni glasnik* distanciraju od Stockmanna, potom on na narodnoj skupštini, gdje se pokušava braniti tako da osvješćuje sugrađane, saznaje da je upravo izmijenjen pravni protokol. Svatko u publici razumije aluziju na bezbrojne zakonske i ustavne izmjene za vrijeme Orbánove vlasti, a neki pritom prasnu u grohotan smijeh. Stockmann je u ovoj izvedbi Mađar, pa zbog toga čak razmišlja o tome da emigrira u Ameriku. Sve je to upisano u aktualiziranoj obradi Ibsenova komada, publika je oduševljena i zahvalna.

S jedne strane je kazalište Katona, u kojem su ulaznice gotovo uvijek rasprodane, sklopilo savezništvo s kritički nastrojenom publikom. S druge to istodobno podsjeća na ono vrijeme kulture aluzija, namigivanja publici, vrijeme u kojem se u zaštićenom prostoru kazališta istina od publike upijala, jer se van dasaka nije mogla izgovoriti. Kao u kazalištu potkraj Demokratske Republike Njemačke, kada se vladajuće mišljenje partije – koja je šutjela o masovnom napuštanju zemlje i ekonomskoj propasti – lukavo potkopavalo u prešutnom razumijevanju pozornice i publike. Je li to u današnjoj Mađarskoj znak nade ili povratak potlačenom "ropskom jeziku" ostaje otvoreno. Činjenica je da Katona prihvaća odgovornost koju ima prema svojoj publici u zemlji čiji predsjednik kraj reklame za građevinsko tržište na autoputu vješa plakate koji ispod njegova portreta nose jednu jedinu stranačku poruku "Samo Fidesz".

Na drugi je način uzbudljiv projekt *Emigranti* koji je sa svojim glumcima razvio Gábor Máté. Stotine tisuća ljudi napustilo je zemlju tijekom Orbánove vladavine od 2010. godine. Projekt počinje video anketom. Prolaznicima na ulicama postavlja se pitanje o kojoj temi žele da se progovara u kazalištu. Odgovor je, dakako, o emigraciji, koja pomalo djeluje kao lažna nada sigurnosti. Cijeli mozaik zbivanja, od *skype* razgovora do iznenadnih susreta u inozemstvu, obrađuje se u samo dvanaestak više-manje nepovezanih priča. Izuzetak čini jedna scena u kojoj liječnik, koji radi u Nizozemskoj, pregledava prostitutku bez zdravstvenog osiguranja, kada u ordinaciju nametljivo upadne čistač. Sve troje shvate da su Mađari, što je i bilo predvidivo. No iznenađujuće je kako cijela scena dobiva prizvuk gorko-slatke komedije. Kazalište prikazuje događaj, ali gotovo da ne ulazi u to što stoji iza njega – ili ga barem ne secira. To je glavni nedostatak.

Henrik Ibsen: *A nép ellensége* (*Neprijatelj naroda*), Katona József Színház, Budimpešta, premijera 27. travnja 2013 – prizor iz predstave

Posrijedi je predstava rađena na temelju obrade Ibsenove drame Arthura Millera s početka pedesetih godina. U Madžarskoj se *Neprijatelj naroda* pojavljuje pod tri različita naslova: *A népgyűlölő* (1883, preveo Béla Vikár), *A hazaáruló* (1898, prev. Henrik Hajdú), te *A nép ellensége* (1974, prev. László Kúnos, Millerova adaptacija). (bm)

U prolazu, koji je zapravo ulaz u kuću i po novome služi kao kafić i knjižara, susrećem Tamása Aschera, redatelja u Katoni, koji je inscenirao zavidan broj predstava u inozemstvu. Kantina za građanstvo u najprometnijoj četvrti u Budimpešti, arhitektonska gesta otvaranja prema širem pučanstvu. O svojoj inscenaciji *Djece sunca* Maksima Gorkog, koja je imala premijeru u veljači malo prije izbora, kaže da mu je najvažnije bilo dotaknuti se toga koliko su zakazali mađarski intelektualci. U predstavi se radi o zanesenom znanstveniku koji ne umije prozreti niti ljubavna posla niti pobunu naroda. Na kraju komada rulja probije zidove vile gdje izumitelj živi u svojem svijetu nalik sapunici. Time Ascher indirektno pogađa u srž: tom kazalištu koje prosvjeduje, užlijebljenom u rezignirani *mainstream*, kazalištu koje se doima kao da je posvemašnju suglasju sa svojom publikom, zapravo nedostaje oštrine, jasnoće i uvida.

PREVELA: **Vesna Cvitaš**

Thomas Irmer: *Erkennen sich drei als Ungarn; Theater in Budapest wird Kritik an den gegenwärtige Zuständen auf die Bühne gebracht*, *Der Freitag*, 25. 6. 2014. (integralno)
URL: http://www.freitag.de/autoren/der-freitag/erkennen-sich-drei-als-ungarn

Thomas Irmer, 1962, Potsdam, njemački kazališni redatelj i profesor. U posljednje vrijeme akademski se prije svega bavi američkom dramom i poviješću istočnonjemačkoga kazališta.

Mario Rebac

Prijatelju Nenadu Peternacu

Riječ oproštaja na zagrebačkom krematoriju 14. ožujka 2014.

NENAD PETERNAC, 7. 3. 1949, BELIŠĆE – 10. 3. 2014, ZAGREB

Ne sjećam se točno dana kada smo se one jeseni šezdesetosme nakon upisa na filozofiju upoznali, ali nije prošlo dugo i odjednom smo bili društvo i prijatelji. Zajedno na seminarima, a još više u auli, po Moši i u onoj birtiji na Proleterskoj. Nešto kasnije i u Gajevoj, gdje je stanovalo šaroliko društvo, a vrlo često kod tebe, Nenade, na kućnom broju Račkoga 10. Iz toga doba ostaju uspomene na tvoje tolerantne roditelje i nezaboravnog deda Đuru, koji se – štoviše – veselio društvu. Ne zaboravljam ni prerano preminulog Nenadova brata Sinišu, posve različitog i praktično usmjerenog, a pogotovo ne velikog crvenog irskog setera Ringa, s kojim sam ne jedanput zaspao na kauču.

Družili smo se između ostalog vjerujući i da moramo nastaviti misiju neponovljive studentske Šezdesetosme na koju smo zakasnili. Ne slijedeći nikoga, ni stare vođe, ni profesorske autoritete. To nam nije ni trebalo. Svijet je bio u lošem stanju. Vijetnamski rat je zapravo ulazio u svoju najbrutalniju fazu, a u kolovozu su vojske pet zemalja Istočnog bloka zatrle Praško proljeće. I zemlja je bila u lošem stanju. Vodstvo države i Partije sve je više stezalo obruč oko profesora, kulturnih radnika i studenata koji su se istaknuli u Šezdesetosmoj. I ne samo njih nego i nekih drugih uklona. Gubitak na strani socijalne pravde vlast je počela nadoknađivati povezujući se s tehnomenadžerskim slojem, koji su na riječima osuđivali, ali je sve više bio faktor nove ideologije. Neku proklamiranu elementarnu jednakost sve je više narušavala glad za potrošnim dobrima, koja se od tzv. crvene buržoazije širila na cijelo društvo, što smo povezali s pojmom potrošačkog društva i onom zaboravljenom riječi – otuđenjem.

U traženju odgovora na Filozofskom smo osnovali tribinu koju smo nazvali *Misao i zbilja*. Kad kažem "mi", to smo bili Nenad, Lino Veljak, ja i drugi, pri čemu je Nenad Peternac pridonio da se otvorimo filmašima, ljudima od teatra itd. Ta nam je tribina bila i jedna od glavnih preokupacija do jesenskih dana 1970.

Tada se stvari naglo ubrzavaju. Kreću masovna zborovanja po domovima, zavičajnim klubovima, na drugim fakultetima, najprije s parolom za izbor "našeg" studenta prorektora, zatim s parolom "za čiste račune", a Filozofski fakultet se zaobilazi.

Mi nismo htjeli atmosferu krda koja se zapjenila. Htjeli smo slobodno društvo slobodnih pojedinaca. Na tome je inzistirao najviše upravo Nenad Peternac. Za razliku od njega, ja bih uvijek dao nešto slobode za više socijalne pravde, ali bili smo različiti i to nam nije smetalo. Zaključili smo da studentima FF-a treba dati priliku da se bez pritisaka, po vlastitu nahođenju, uključe u političke procese koji su pokrenuti izborom studentskog prorektora, a bacili su lijeve ideje 68. u drugi plan.

14. siječnja 1971. sazvali smo prvi zbor. Šačica letaka, koje je otipkala Nenadova mama u Račkoga 10, bila je dovoljna da napuni najveću dvoranu. Bio je to dan kada se na Filozofiji formirala zagrebačka Nova ljevica. I usput govoreći nije nas bilo ni tako malo. Držali smo studentski odbor sve do travnja, a sa svojom tribinom smo nastavili i ujesen.

Preskačem sada onu tešku atmosferu nastalu nakon sjednice u Karađorđevu. Tada smo ponovo formirali studentski odbor. Zvao se Koordinacioni odbor Saveza studenata Filozofskog fakulteta, KOSSFF. Partija, naime, nije imala svoje ljude, a mi zasigurno ni dalje nismo bili njihovi. Koristili smo ono utjecaja koliko smo imali da komitetska politika ne bude sveprisutna. U svemu tome tada je zdušno sudjelovala i naša Sunčana. Uslijedila je duga borba za održanje Saveza studenata, koji je Partija odlučila ukinuti jer ga nije mogla kontrolirati. U tome je 1974. konačno i uspjela. Ne treba ni spominjati da su te godine ugašeni također časopis *Praxis* i Korčulanska ljetna škola.

Ali u međuvremenu se još mnogo toga događalo. Među ostalim, Nenad je 1973. bio imenovan za v. d. glavnog i odgovornog urednika *Studentskog lista* i ti su brojevi među najboljim brojevima *SL-a*. Dovoljno je spomenuti da je tada u listu izašao strip *Fritz the Cat*, lik koji utjelovljujući anarhista i hedonista nemilo ismijava režim i policiju.

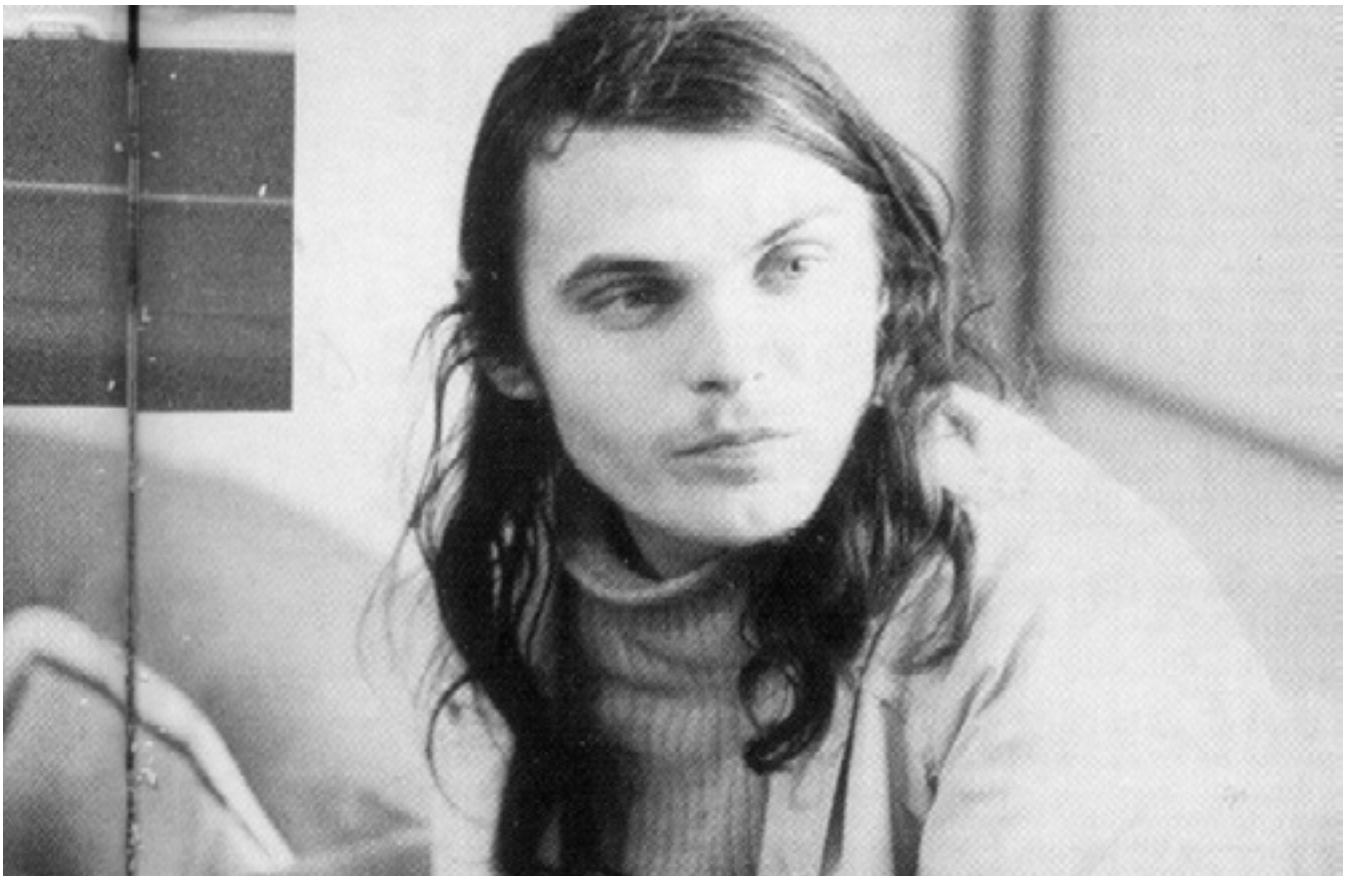

Nenad Peternac, 7. 3. 1949, Belišće – 10. 3. 2014, Zagreb

Prezime se izgovara s naglaskom na posljednjemu slogu, tako da je genitiv Peternaca.

Uredništvu *Gordogana* dugo nije bilo moguće doći do pouzdanoga podatka o datumu Peternacova rođenja (uključivo i godinu u kojoj je rođen). Neposredno prije predaje broja u tisak iskopali smo u arhivu Filozofskoga fakulteta njegov *nacional* (koji je Peternac ispunio prigodom upisa). Tu stoji da je rođen 7. 3. 1949. u Belišću, da je po nacionalnosti Hrvat, da mu se roditelji zovu Ana i Milan, da su oboje službenici, da živi u Zagrebu, Račkoga 10, te da se na fakultet upisuje na temelju svjedodžbi o položenoj maturi i završenome trećem i četvrtom razredu Druge gimnazije *Braća Ribar*. Nacional se nalazio među dokumentima iz 1968. što će reći da se Peternac upisao na studij u jesen 1968.

Fotografija prenijeta iz knjige – Kruno Petrinović: *Branimir Štulić; Kad Miki kaže da se boji; Prilozi za biografiju Johnnyja B. Štulića*, Umjetnička organizacija Uradi nešto, Zagreb, 2006, 120 str, fotografija se nalazi na str. 21.

Samo, posrijedi su bile ozbiljne stvari. Nenad je često podsjećao na to kako je politika u Hrvatskoj preskakala generacije. Ne radi se tu o nama. Pogledamo li zadnjih pedeset godina, na vlast su se stalno uspinjali neki bivši ljudi sa starim idejama. Tako je bilo nakon Karađorđeva, a to isto smo dočekali s uspostavom višestranačja. Nije isključeno da se tako i nastavi. To je nešto što Nenad nije mogao podnijeti.

Nenad je bio čovjek druženja, čovjek razgovora, čovjek javnosti i tribine. Gimnazija je također bila jedna od njegovih tribina. Zamišljam ga kako bi mu pristajala starogrčka agora. Prijatelju, ovih zadnjih tvojih mjeseci nismo stigli razgovarati. Uvijek će mi zbog toga biti žao. Ali vodio sam u sebi s tobom duge razgovore. I vodit ću ih i dalje, kao i mnogi od nas. Na kraju želim izraziti divljenje za brigu koju su u ovim teškim mjesecima Nenadu poklanjale Snježana i njena majka.

Dragi Nenade, ono tvoje drvo u dvorištu vjerojatno još nije prolistalo, ali uskoro ćeš biti u vječnom zelenilu i pratit će te pjesma tvoga kosa. Peternac, druže moj, neka ti je laka zemlja!

* * *

Nekoliko objašnjenja: Sunčana Radić (1947 – 2002) bila je prva Nenadova supruga. Upoznali su se na fakultetu i ostali su zajedno dvadesetak godina.

Nenad i njegova druga supruga Snježana Stipić počeli su živjeli zajedno devedesetih godina.

U prostranim dvorištima Donjeg grada ima podosta visokih stabala, uglavnom platana. Jedna platana raste i ispred dvorišne terase stana u Račkoga 10. Nenad se jako brinuo hoće li opstati, jer su neka stabla posječena kako bi se dobilo koje parkirališno mjesto. Na tome drvetu živi kos čiji je lijep i snažan pjev moj prijatelj jako volio.

Lino Veljak

"I grb i zvijezda!"

Sjećanja na Nenada Peternaca

Nenad Peternac (Belišće, 1949 – Zagreb, 2014) gotovo je nepoznat široj javnosti. Znaju ga preživjeli iz njegove generacije, oni koji su studirali na Filozofskom fakultetu ili na nekim drugim zagrebačkim fakultetima i koji su početkom sedamdesetih godina sudjelovali u studentskom pokretu, a sjećaju ga se i naraštaji nekadašnjih učenika Druge odnosno Sedme zagrebačke gimnazije (koja je osamdesetih godina nosila ime Centar za kulturu i umjetnost), ponajprije kao profesora koji im je predavao logiku, filozofiju ili sociologiju. Sjećaju ga se zasigurno i preživjeli utemeljitelji HSLS-a: on je – zajedno sa svojom tadašnjom suprugom Sunčanom rođ. Radić (1947-2002) – bio 1989. među dvadeset i pet utemeljitelja Hrvatskoga socijalno-liberalnog saveza (kasnije Socijalno-liberalne stranke), ali se brzo distancirao od stranačke politike, za razliku od mlađega brata, odvjetnika Siniše (1953 – 1999), koji je obavljao značajne stranačke dužnosti da bi iznenada i srazmjerno mlad umro kao gradski vijećnik izabran s liste liberala.

No, ono bitno po čemu bi se Nenada Peternaca trebalo sjećati, i po čemu njegovo ime zaslužuje primjereno mjesto u novijoj političkoj, socijalnoj i kulturnoj povijesti Hrvatske, jest njegov angažman u studentskom pokretu na Zagrebačkom sveučilištu od 1970. do 1974. godine, razdoblju u kojemu su tadašnje vlasti praktički ugušile svaku mogućnost autonomnoga političkog djelovanja i na sveučilištu i u društvu općenito.

Kritička rekonstrukcija toga razdoblja, koje je odredilo sve kasnije procese u našem društvu, a čije su konzekvencije i danas na djelu, tek treba biti izvedena. Uloga i mjesto Nenada Peternaca u zbivanjima u spomenutom razdoblju pritom mogu, i moraju, biti vrednovani na adekvatan način, a toj rekonstrukciji i vrednovanju nedvojbeno će pomoći video-građa koja je dijelom uključena u dokumentarni film o Džoniju Štuliću *Kad Miki kaže da se boji*, a svojim se većim dijelom neobrađena nalazi u arhivu Centra za filozofiju medija Seada Alića.

Nije svrha ovoga napisa da tu građu i rad na njoj zamijeni. Ograničavam se na iznošenje osobnih sjećanja na Nenada, s kojim sam bio povezan i dvostrukim kumstvom, a ukoliko ta sjećanja mogu pomoći naznačenoj generalnoj zadaći – utoliko bolje!

Upoznali smo se s jeseni 1969. kad smo započeli studij filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu. Uskoro smo se počeli intenzivnije družiti i izvan fakulteta. Nenad nije dijelio moju tadašnju strast za metafizikom, bio je skloniji racionalnom, da ne kažem razumskom pristupu svijetu, ali dijelili smo duh Šezdesetosme, studentske pobune u kojoj nismo sudjelovali zato što se dogodila u vrijeme kad smo bili još srednjoškolci, a koja je nama što smo na studij došli nakon njezina okončanja predstavljala legendu (sa živim akterima i protagonistima) te, možda je izraz pretjeran, predmet kultnog obožavanja. Svijet može biti bolji, zemlja u kojoj živimo mora postati pristojnije mjesto za život, ali ništa neće pasti s neba: bez revolucionarne akcije sve će ostati onakvo kakvo je zatečeno i dano, i dalje ćemo se gušiti u okovima otuđenja i postvarenja.

Postupno, svakako do sredine ljetnog semestra 1969/1970, uspostavila se i okupila skupina studenata, uglavnom studena-

ta filozofije i sociologije, koja je intenzivno promišljala što nam je činiti (ili smo o našim zadaćama i načinu na koje se one mogu valjano ispuniti tek maštali). Naš prvi izlazak u javnost sastojao se u obnovi zamrle studentske tribine Odsjeka za filozofiju *Misao i zbilja*. Nenad je bio među onima koji su formulirali ideju da tribinu oživimo i u svibnju 1970. održana je prva tribina. U dvorani III Filozofskog fakulteta okupilo nas se dvadesetak, imao sam uvodno izlaganje (a koji je točno bio naslov izlaganja ne bih mogao precizno rekonstruirati), popraćeno veoma živahnom i angažiranom raspravom. Dakako, u središtu pozornosti bilo je pitanje o revoluciji. Ideju revolucije dijelili smo svi, iako smo imali različite koncepcije, od anarhističkih i anarhoidnih do ortodoksno marksističkih, uključujući i maoističku verziju. Valja reći, Nenad je od svih nas najodlučnije odbacivao ortodoksne varijante marksizma, što ga nije priječilo da održava prijateljstvo (a kasnije i akcijsko zajedništvo) s onima među nama koji su zastupali ortodoksnija marksistička stajališta. A da ne bi bilo nesporazuma i krivih tumačenja, treba naglasiti i to da nitko među nama nije iz svojih sklonosti ovom ili onom tipu ortodoksije izvodio bilo kakav apologetski stav u odnosu na tadašnji "samoupravno-socijalistički" poredak, a posebno ne u odnosu na "avangardu radničke klase" i njezino vodstvo. Ukratko, među nama nije bilo režimskih elemenata.

Peternac snimljen na Jelsi, 23. lipnja 2012.

Nastavili smo se družiti i preko ljeta. Okupivši se u Splitu, nas je nekoliko otputovalo na Korčulu kako bismo izravno pratili Korčulansku ljetnu školu. Pored naših profesora s fakulteta, čija smo predavanja i javne nastupe slušali protekle godine (s iznimkom Rudija Supeka, koji je boravio na slobodnoj studijskoj godini, pa smo ga stoga tek u Korčuli prvi put vidjeli i čuli), imali smo na Korčuli prigode vidjeti i znamenite svjetske mislioce, od Ernsta Blocha i Henrija Lefebvrea pa do Luciena Goldmanna, koji je iste jeseni i umro. Upoznali smo se i s beogradskim studentima, sudionicima "lipanjskih gibanja", s kojima ćemo održavati intenzivne kontakte i u narednim godinama, a vrlo brzo uspostavili smo i kontakt s ljubljanskim studentima. Sve nas je to učvrstilo u našim revolucionarnim idejama, iako nam uglavnom nije bilo jasno što bi konkretno valjalo činiti.

Odgovor na to pitanje dobili smo iste jeseni. Neki od nas uselili su se u stan u Gajevoj 18. (danas je u tom prostoru kafić *Dobar zvuk*), gdje smo živjeli u nekoj vrsti studentske komune, u koju je gotovo svakodnevno dolazio i Nenad. No, često smo se okupljali i u njegovom roditeljskom stanu u Račkoga 10. Te jeseni počelo se zapažati po zagrebačkim ulicama sve više mladih ljudi s francuskim kapama na kojima je bio prišiven tradicionalni hrvatski grb, dakle, ne grb Socijalističke Republike Hrvatske, već onaj bez "socijalističkih simbola", klasja, zvijezde i slično, bilo s prvim crvenim, bilo pak s prvim bijelim poljem. Na skupštini Sveučilišta u Zagrebu – tada jedinoga sveučilišta u Hrvatskoj, iako je niz fakulteta u njegovu sastavu imao sjedište u drugim gradovima – prvi je put izabran student-prorektor, ali to nije bio službeni kandidat Saveza studenata Damir Grubiša, već deklarirani katolik Ivan Zvonimir Čičak. Time započinje tzv. pokret hr-

Naslovna stranica prvoga broja *Studentskoga lista* koji je Nenad Peternac potpisao kao glavni i odgovorni urednik. Broj je objavljen 17. svibnja 1973. Grafički ga je uredio Nenad Dereta.

Peternac je uredio svega nekoliko brojeva *Studentskoga lista*. Postavljen je za v. d. glavnog i odgovornog urednika 7. svibnja 1973, na trećoj sjednici Sveučilišnog odbora Saveza studenata Zagreba. Tada je izabran Izvršni odbor toga tijela, među članovima – njih ukupno petnaest – bili su Branko Bunjevac (predsjednik SO SSZ-a, član po funkciji), Lino Veljak (Predsjednik Organizaciono-političkog odbora Skupštine SSZ-a), Davor Lončarić (Predsjednik Odbora za kulturu), te kao urednik *SL-a*, po funkciji, Peternac.

Prethodni urednik *SL-a* Mirko Banjeglav podnio je 18. travnja ostavku na svoj položaj, i to "zbog kritika upućenih na rad uredništva i odgovornog urednika" (kako stoji u broju od 17. 5, str. 2).

U Peternacovo vrijeme novine nisu – za razliku od uglavnom uobičajene prakse – u impresumu navodile članove uredništva, umjesto toga stajala je samo napomena: „priredio urednički kolegij".

U tom razdoblju u *Studentskome listu* su se velikim člancima javili Antun Petak (*Marginalije uz studentski standard*), Bruno Popović (*Totalni čovjek ili totalitarna država*), Danko Grlić (*Čudo teatra*), intervjuirani su Gajo Petrović (*„Revolucija i filozofija"; Nije Marxova riječ ono najvažnije, nego sama stvar, a to znači: revolucija*) i Jean-Michel Palmier (*Što je s proleterskom ljevicom?*), a prevođeni Mihail Bakunjin, Fidel Castro, Louis-Auguste Blanqui, Frank Mintz (*Pouke španjolskog samoupravljanja*), Giuseppe Ungaretti (*Posljednji zborovi za obećanu zemlju*, tj. *Ultimi cori per la terra promessa*), Charlie Gillett (*Skica za sociologiju rock and rolla*), Pierre Couperie (*Kratka povijest i definicija stripa*). Među suradnicima lista bili su Lino Veljak, Mario Rebac, Slobodan Drakulić, Srđan Dvornik, Furio Radin, Mario Rubbi, Vlado Krušić, Žarko Puhovski, Ljubomir Vajs, Predrag Matvejević, Vladimir Biti, Davor Šiftar, Antoaneta Pasinović, Srećko Jurdana, Darko Glavan.

Odmah poslije ljetne pauze *Studentski list* preuzela je nova ekipa, pomalo paradna, politički pogodnija, no vjerojatno i najkvalitetnija u turbulentnoj studentskoj prvoj polovici sedamdesetih (tj. do ukidanja Saveza studenata 1974). Na čelu joj je bio Duško Čizmić Marović kao glavni urednik, u prvom jesenskom broju od 18. rujna 1973. kao njegov zamjenik navodi se Neven Mates, a urednici rubrika su Predrag Šipka (aktualnosti), Srđan Dvornik (studenti), Dean Rosenzweig (sveučilište), Lino Veljak (društvo), Pero Kvesić (ljudi), Vladmir Lokner (svijet), Goran Hudec (znanost), Nenad Miščević (teorijske teme), Slobodan Šnajder (kultura). Tim urednicima asistira poveća kolona imena koja ni danas nisu nepoznata, evo ih nekoliko: Zlatko Klanac, Ninoslav Pavić, Ivo Družić, Mladen Grbić, Dinko Podrug, Vesna Pusić, Marin Carić, Stjepan Čuić, Zvonko Maković, Saša Meršinjak, Nenad Polimac, Nenad Puhovski, Dražen Vrdoljak, Darko Zubčević, Ozren Žunec. Novu grafičku opremu potpisuje Ivana Radić.

Turbulencije u studentskoj štampi, pa i žestoki sukobi u studentskoj organizaciji prije njezina nasilna ukidanja, ostali su posve neistraženi, o tome nitko nije ni pokušao nešto ozbiljno napisati. Pa čak ni sami sudionici, čak ni memoarski.

Na prikazanoj naslovnoj stranici *Studentskoga lista* vidi se zalijepljena etiketa s mojom pretplatničkom adresom. Na *Studentski list* sam se pretplatio potkraj šezdesetih godina, mislim u doba dok su urednici bili Boris Srića i Mario Bošnjak, godine 1969. Bio sam tada gimnazijalac, kupovao *Studentski list*, jednako kao i svu tadašnju omladinsku i kulturnu štampu. U jednome trenutku uredništvo je ponudilo višemjesečnu pretplatu – ili možda čak cjelogodišnju – pod iznimno povoljnim uvjetima. Odazvao sam se i od tada redovito primao novine. Najugodniji aspekt te pretplate bio je u tome što je list stizao i nakon što je vrijeme koje sam platio odavno isteklo. Mijenjale su se redakcije, mijenjale su se političke okolnosti, *Studentski list* se trajno besplatno pojavljivao u mojem poštanskom sandučiću. Vjerujem da neću pogriješiti ako kažem da sam ga primao barem šest godina, negdje do sredine sedamdesetih. Čini mi se da je u to doba pretplatu obustavila redakcija u kojoj je važnu ulogu imao Nino Pavić.

(B. Matan)

vatskih sveučilištaraca, ključan segment "masovnog pokreta". Osporavanja izbora Čička za prorektora koja su dolazila iz redova službene studentske organizacije ubrzo će biti neutralizirana podrškom tadašnjeg vodstva Saveza komunista Hrvatske na čelu sa Savkom Dabčević-Kučar i Mikom Tripalom. Službeno vodstvo Saveza studenata Zagreba i Saveza studenata Hrvatske (Slobodan Lang, Dag Strpić, Dušan Čizmić-Marović i drugi), prisiljeno boriti se za svoj legitimitet, traži ga posredstvom *Programa 300 dana*, posvećenoga osmišljavanju studentskih aktivnosti na reformi sveučilišta (a ta reforma predstavljala je, pojednostavljeno, ali u bitnome ne i krivo rečeno, anticipaciju buduće bolonjske reforme).

Naše društvo u Gajevoj i Račkoga vidi u tim novim okolnostima šansu za prelazak s riječi na djela. Nenadova lucidnost tu dolazi do punog izražaja, ideje koje je on formulirao i u argumentiranoj raspravi izlagao bile su presudne za oblikovanje plana akcije. Odlučujemo se za izlazak u najširu studentsku javnost kako bismo ponudili alternativu i reformistima i nacionalistima. Oblikujemo dokument posvećen kritici *Programa 300 dana* (tzv. *ljubicu*, jer smo ga umnožili na ciklostilu s ljubičastom tintom), u kojem problematiku visokog obrazovanja postavljamo u širi društveni kontekst, osporavajući tehnokratski pristup rješavanju društvenih problema i zalažući se za izravnu demokraciju i klasni pristup (od autora tog dokumenta, Nenad, Zoran Kravar i Saša Meršinjak danas nisu među živima). Na samom kraju zimskog semestra 14. siječnja 1971, kao neformalna studentska skupina mimo standardnih procedura sazivamo zbor studenata Filozofskog fakulteta, održan u prepunoj dvorani VII, najvećoj na Fakultetu. Zborovanje se nastavlja i u naredna dva mjeseca. Formira se lijeva frakcija studentskog pokreta – "nova ljevica". Uključujemo se u rasprave na sveučilišnoj razini koje se organiziraju uoči predstojeće izborne skupštine Saveza studenata Zagreba. Okrugli stol što ga je organizirao i potom objavio *Studentski list* predstavlja vrhunac tih debata, a Nenadov prilog na tom okruglom stolu zasigurno je najpreciznija i najsustavnija elaboracija naše pozicije (njegov je slogan "I grb i zvijezda!").

Nakon provedenih izbora za organe Saveza studenata na Fakultetu "ulazimo u institucije", naime u Fakultetski odbor Saveza studenata, da bismo se na Skupštini Saveza studenata Zagreba (na kojoj je izabrano novo vodstvo na čelu s Draženom Budi-

šom) taktički udružili s "reformistima" u osporavanju legitimnosti novog vodstva, provedenoga i pomoću elemenata pučističkog nasilja. Izrazito smo nezadovoljni podrškom koju je tadašnji rektor Ivan Supek dao novom studentskom vodstvu, ali nastavljamo svojim putem. Priključili su nam se i neki "unitaristi" (koji se od "maspokovaca" razlikuju time što hrvatstvu suprotstavljaju jugoslavenstvo, a iza toga se kod nekih možda i krije pojačan osjećaj srpstva). Nenad je izrazito odlučan u zahtjevu da se antiteza etnocentrizmu s hrvatskim predznakom ne može niti smije sastojati u nekom drugom etnocentrizmu, niti u povratku proklamiranim vrijednostima jugoslavenskog poretka.

Krajem 1971. dolazi do represije protiv "pokreta hrvatskih sveučilištaraca" i do smjene hrvatskoga partijskog vodstva koje je pružalo podršku "masovnom pokretu". Uskoro započinju i suđenja, među ostalima i protiv većeg broja viđenijih studentskih aktivista na čelu s Budišom i Čičkom. Nenad je među onima koji oštro osuđuju režimsku represiju, ali prostora za djelotvornije solidariziranje s našim protivnicima nema. No, zato se otvara prostor za djelovanje u studentskoj organizaciji i u *Studentskom listu*. Nenad postaje predstavnik Filozofskog fakulteta u novom Sveučilišnom odboru Saveza studenata Zagreba, te se – zajedno s još nekima od nas – uključuje u rad redakcije *Studentskog lista*. Nakon smjene glavnog i odgovornog urednika Mirka Banjeglava, krivoga što je dopustio da *Studentski list* prijeđe granice dopuštene kritičnosti, uredništvo preuzima Nenad Peternac – i ona tri broja *Studentskog lista* koja je u proljeće 1973. godine uredio (dok i sâm ne bude smijenjen zajedno s cjelokupnom redakcijom) predstavljaju vrhunac toga tjednika, ako ne u profesionalnom pogledu (iako i tu jedva da ima premca), a onda svakako u pogledu razine kritičkog pristupa ideologiji, politici, društvu i sveučilištu. Smjena redakcije prethodila je ukidanju samostalnoga Saveza studenata na razini cijele Jugoslavije: ta se organizacija izmakla partijskoj kontroli, zadobila je stupanj autonomije nespojiv s logikom autoritarnog poretka te se stoga prinudno morala uklopiti u novoformirani Savez socijalističke omladine, kontroliranu organizaciju transmisijskog tipa.

Kao posljednji pokušaj otpora ukidanju Saveza studenata održan je u siječnju 1974. u Ljubljani sastanak triju studentskih organizacija iz Beograda, Zagreba i Ljubljane, a u pripremama sastanka Nenad je imao važnu ulogu, kao što je bio i među najaktivnijim sudionicima rasprave, koja je urodila prilično oštrim zaključcima. Ta akcija završava suđenjem za neprijateljsku propagandu i zatvorskim osudama šestorice sudionika skupa. Nenad, srećom, nije među njima (ipak, još će ga godinama povremeno privoditi u lokalnu milicijsku stanicu). No, nastupilo je i vrijeme povratka pomalo zanemarenom studiju. Nakon ne baš ugodnog iskustva služenja vojnog roka (u Puli i Pazinu), stekavši diplomu zapošljava se kao profesor u zagrebačkom Centru za kulturu i umjetnost u Križanićevoj ulici. Popis učenika i učenica koje je, dok su ga zdravlje i kondicija služili, nadahnjivao za uspravan hod i budio u njima intelektualnu radoznalost zasluživao bi posebnu pozornost. Ima tu veoma značajnih likova naše znanstvene, kulturne i političke scene. Mnogi od njih govorili su mi o Nenadu (ili o profesoru Peternacu) s neskrivenim divljenjem i oduševljenjem.

Intenzivno smo se družili kasnih sedamdesetih i osamdesetih godina, komentirajući aktualna zbivanja i prisjećajući se studentskih dana, ali i planirajući budućnost u kojoj će naše mladenačke ideje biti realizirane u okvirima mogućih opcija. Vrednovanje studentskog pokreta u kojem smo sudjelovali ostalo je Nenadovom trajnom preokupacijom. Nenad je bio glavni inicijator objavljivanja tematskog broja posvećenoga postšezdesetosmaškoj studentskoj ljevici u časopisu *Pitanja*. Od početka osamdesetih godina Nenad sve više zastupa vrednote liberalne demokracije, što će u konačnici rezultirati i njegovom ulogom u osnivanju HSLS-a. No, razočaranje je ubrzo nadomjestilo prvobitni entuzijazam: smjer kojim je samostalna Hrvatska krenula, među ostalim i uz pomoć stranke u čijem je osnivanju izravno sudjelovao, a posebice barbarizacija duha koja je sve agresivnije uzimala maha i u našoj zemlji, nisu bili nešto s čime bi se on mogao pomiriti. Vjerojatno je da su mu i te prilike oduzele poneku godinu života.

RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE

RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE

RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE • RECENZIJE

Otok s blagom

Ono što danas guši u znanstvenom svijetu je beskrajno ponavljanje, beskrajna novina istog

Nenad Ivić

Jean-Luc Nancy: *Ivresse* (*Opijenost*), Payot, Paris 2013, 96 str, cijena 10 eura

Adèle Van Reeth, Jean-Luc Nancy: *La jouissance; Questions de caractère* (*Naslada; Pitanja karaktera*), Plon/France Culture, Paris 2014, 144 str, 12,50 eura

> "A sram zbog toga što smo ljudi ne osjećamo samo u ekstremnim situacijama koje je opisao Primo Levi, već i u beznačajnim prilikama, pred niskošću i vulgarnošću egzistencije što progoni demokracije, pred širenjem tih načina postojanja i mišljenja-za-tržište, pred vrijednostima, idealima i mišljenjima našeg vremena."
> Gilles Deleuze i Felix Guattari, *Qu'est-ce que la philosophie*, str. 103

Prije tri godine, na nekom dosadnom znanstvenom skupu, jedan američki znanstvenik mi je, u razgovoru dok nas je autobus vraćao s neizbježnog, hladnog i vulgarnog izleta, rekao: "Već deset godina Nancy nema više što reći". Htio je, čini mi se, reći da se taj filozof, koji je u zadnjih petnaestak godina ipak objavio desetak knjiga, među njima *La Déclosion. Déconstruction du christianisme* I i *L'Adoration. Déconstruction du christianisme* II (2005 i 2010) iscrpio, da je sve rekao u prvim knjigama, da sad samo ponavlja rečeno. Ova čudnovata tvrdnja ne može biti objašnjena i otpisana samo sveučilišnom zavišću. Zavist je nedvojbeno bila prisutna: koji sveučilišni znanstvenik neće tuđi uspjeh, prema svojem neuspjehu, pripisati okultnim utjecajima najrazličitije vrste – izdavačima, masonima, antisemitizmu, filosemitizmu, stilu odijevanja ili života – a svoj uspjeh uvijek i isključivo vlastitoj kvaliteti, konačnom trijumfu istine. Trivijalna sociologija društvenih odnosa i emocija planetarne sveučilišne sitne buržoazije nije naročito zanimljiva. Zanimljiv je, i tipičan za jedan dio planetarne scene kritike i teorije, stav da Nancy – neosporno uspješan autor – govoreći i pišući, u stvari, ne kaže više ništa, tj. ne proizvodi ono što bi trebao proizvoditi. A trebao bi proizvoditi naročitu vrstu teza, promišljanja, analiza koje ga mogu potvrditi kao utemeljitelja diskursa, kao naročitog *maître à penser*. Ukratko, trebao bi proizvoditi singularitete što, s jedne strane, mogu biti napadnuti s pozicija svakojakih cjelina, univerzalnosti ili partikularnosti (utemeljenje, kroz ostvarenje davne metafore o patuljcima koji sjede na ramenima divova, beskraja teorijskog diskursa tipa: kažete ovo a zaboravili ste ono), a s druge, lokalizirani kao univerzalnost partikularnog (utemeljenje beskraja književnokritičkog diskursa tipa: takvi su stavovi uočljivi i u mojeg autora). Nemati ništa novo reći, zapravo je, u ustima američkog znanstvenika, čini mi se, značilo: Nancy nema što reći stoga što on ne otvara gotovu, zatvorenu poziciju govora (recepturu, instrumentarij, predvidljivi zaplet i cilj). Nancy nema što reći stoga što ja ne umijem ništa reći polazeći od njega. A najveća katastrofa za brbljave *humaniores* su, naravno, šutnja, tišina i nijemost.

Šutnja je katastrofa znanosti samo ako se ona zamišlja na priliku Olimpijade izvrsnosti u režiji Leni Riefenstahl. Manifestacije izvrsnosti i uspješnosti, kad se jednom nađu bez scenarija, pretvaraju se u nijeme nakaze. Taj fašistoidni koncept, drag suvremenom sveučilištu, ne ostavlja mjesta neuspjehu, oklijevanju, povlačenju i neznanju, koji su jednako dio znanosti kao i znanje, napredovanje, sigurnost i uspjeh. Izravno se povezuje s gospodarenjem mišljenja. Gospodariti mišljenjem, imati nekog *maître à penser*, nije isto kao i dati, izazvati u nekom želju, ponukati ga da misli, *donner envie à penser*, kao što to, uvodno, kažu urednici biblioteke u kojoj se pojavila knjiga razgovora Adèle Van Reeth i Jean-Luca Nancyja, *Naslada. Pitanja karaktera*. Gospodariti mišljenjem podrazumijeva vođu, recepturu i obzor, borbu s vođom i protiv njega, njegovo nasljedovanje i skidanje. U onoga tko slijedi recepte ili ih odbacuje, mišljenje, čak i kad argumentarij izokreće, ostaje zadano receptom. A predvidljivo mišljenje je uvijek vlastiti *simulacrum*, kopija bez originala, ništa drugo nego ugašena žudnja, zatrta želja za mišljenjem. Jedino predvidljivo mišljenje može biti izvrsno i uspješno jer postoji uzorak po kojem se može mjeriti; želja za mišljenjem je nemjerljiva jer je nepredvidljiva, jer se nema o što omjeravati, jer sama stvara vlastitu mjeru. Kao i globalizirani liberalizam, uspješnost, izvrsnost i odgovarajuća znanstvena praksa, guše.

U eseju o Stevensonu, Antonio Tabucchi ističe, u dobima koje guše – bilo da se radi o dobima života ili povijesnim razdobljima – knjige što iskrsavaju kao čuda: "vjetar što nadima jedra broda što plovi prema dalekom otoku, otoku što nije doista otok već kvintesencija otoka, onom što je skriven u svima nama i što znači drugdje, mjesto želja, to negdje gdje bi željeli da postoji nešto različito od onog što nas okružuje" (Antonio Tabucchi, "Ritratti di Stevenson", u *Racconti con figure*, Palermo 2011, str. 227-228).

Ono što danas guši u znanstvenom svijetu je beskrajno ponavljanje, beskrajna novina istog. Neznanje, koje je u XVII. stoljeću postalo pokretač mišljenja, u našem se dobu, gdje sholastičke štake sretno podupiru korake *normal science* Thomasa Kuhna, preobrazilo se u njegov temelj i uvjet. Simptomi su posvuda. Mnogi znanstvenici koji se ovako ili onako pozivaju na Nietzschea, kojima je grčka ili latinska referenca *de rigueur* na početku tekstova, za-

boravljaju da je Nietzsche bio najprije klasični filolog, da je čitao i komentirao antičke tekstove kojima oni ne mogu ni razabrati pismena a kamoli ih pročitati. Projekt unaprjeđenja [*sic*] odabranih studijskih programa temeljem ishoda učenja i potreba tržišta rada na natječaj Europskog socijalnog fonda (naslov, vokabular i sintaksa odlično sažimlju situaciju), spominje *alumnije*: ne samo da se radi o relativno besmislenoj posuđenici iz anglosaksonskog sistema, već i o nakaznoj izvedenici iz plurala latinske riječi *alumnus*. Danas je nepristojno prigovoriti člancima bez problema i uvredljivo za njegova mentora upozoriti autora diplomskog rada (budućeg *alumnija*) da ne navodi i kvalificira autore koje nije pročitao, da ne radi na tekstu čiji original ne može dešifrirati. Ponosno prihvaćeno neznanje oslobađa od šutnje, postaje uvjet izlaganje znanja. Presloživši Plotina, moglo bi se reći da je mišljenje sjećanje i maštanje (Ἦν γὰρ τό μνηνονεύειν ἢ νοεῖν ἢ φαντάζεσθαι: *Enn*. 4.4.3). Sjećanje je kontakt s prošlošću; prošlost nije "tabernakl vrijednosti sakupljenih i složenih u uređene pretince u kojem se možemo ogledati; to je svijet što nam pomaže da shvatimo *teškoću*, da shvatimo da problemi nemaju uvijek rješenja" (Luciano Canfora, *Gli antichi ci riguardano*, Bologna 2014, str. 59). Kad sjećanja nema, a maštom upravlja *Urdoxa* – hirovi interneta, politika publiciranja i napredovanja, te opće unovčivo suglasje o tome što izvrsnost znanosti jest – sve se može problematizirati i sve je rješivo, mišljenje se lišava sebe sama i vlastite budućnosti, postaje vlastita fikcija, objašnjenje koje ne treba objašnjenja. Sloboda što je danas znanstvenici žive nije sloboda mišljenja nego sloboda od mišljenja.

"Gle, to je zanimljivo!" Kao što za povjesničara, kako kaže Paul Veyne, poticaj povijesnoj mašti predstavlja uočavanje zanimljivog, onog što ga nuka, što mu daje želju da povijesno misli, tako i za filozofa poticaj filozofskoj mašti, želju za filozofskim mišljenjem predstavlja zanimljivost svijeta (G. Deleuze i F.Guattari, *Qu'est-ce que la philosophie*, Paris 1991, str. 80). U Nancyjevu slučaju to je od djetinjstva bila "praktički beskrajna rezerva smisla nekog teksta (J.-L.Nancy, *La possibilité d'un monde. Dialogue avec Philippe Jandin*, Paris 2013, str. 14). Kao i Nietzsche, uza sve razlike koje su ogromne, Nancy je najprije čitatelj teksta svijeta i svijeta teksta, "beskrajnog ulančenja 'smisla u svim smislovima i smjerovima'" (F. Guibal i J.-C. Martin, ur., *Sens en tous sens. Autour des travaux de Jean-Luc Nancy*, Paris 2004, str. 11). Bilo da se radi o pogledu pisca u njegovu portretu, o književnosti, o povijesti filozofije, u čitanju on osluškuje ono "nečuveno i nečujno" (*Naslada*, str. 11) današnjice što nadima jedra broda u plovidbi prema dalekom otoku, prema toj kvintesenciji otoka koja je nešto različito, koja je, možda, za njega bit filozofije. "Svijet je mogućnost kruženja smisla i na nama je da učinimo, izgradimo [*faire*] neki svijet, da ponovo učinimo, izgradimo [*refaire*] neki svijet" (J.-L.Nancy, *op.cit*., str. 31): činiti, graditi, stvarati, fr. *faire* prevode grčki ποιεῖν: "Tako se filozofija opija poezijom – ili je pak suprotno?" (*Opijenost*, str. 16).

Činiti, graditi, stvarati svijet je i pisati. *Naslada* i *Opijenost* su različiti u pismu. *Opijenost* je ogled, niz proznih i poetskih fragmenata, serija varijacija što se otvara Baudelaireovim *Opijajte se* i krajem *Liebestod* iz Wagnerove *Tristana i Izolde*. *Opijenost* neprekidno upliće citate i mijenja ton. Ti fragmenti očituju ono nešto što Nancy drži nedovoljnim u svojim filozofskim tekstovima: "Više bih želio započeti poemu", kaže o svom pisanju (Nancy, *La possibilité*, str. 29). *Opijenost* je tekst o opijenosti i opijenost teksta stvaranjem, započinjanje poeme na kraju filozofskog teksta, kraj poeme pred filozofskim početkom, rad monaha iz V. stoljeća na rubu velikog traktata o onome što se zove *mundus*, što daje francuski *monde*, koji mi prevodimo sa svijet. "Poezija ili vrlina, slika ili glazba, misao, osjećaj: piti znači upiti, postati spužva. [...] To je ono što se ne prestaje događati, promotrimo li koliko se često pažnja suspendira, a da to ne zamjećujemo, u korist sićušnih odsutnosti, obuhvaćanja, zanosa u času što prolazi, neki okus, miris, afekt ili koncept. Sićušna pijanstva, infinitezimalna, iščezavajuća, ne manje postojeća, ali koja nam skriva uvijek iznova započeto prekrivanje obuzetošću, projektom, djelovanjem, što miješa istinu s izvršenjem nekog procesa" (*Opijenost*, str. 50-51). Istina, koja, kako podsjećaju Deleuze i Guattari, nije više pretpostavka filozofiranja (Deleuze i Guattari, *op.cit*., str. 33), može biti imenovana stoga što nije tražena nego stvorena i pokazana, izložena pisanjem onkraj napisanog, koje u tom onkraju pronalazi "Hegela čija bakhovska povorka posrće nad sigurnim Sokratovim koracima" (*Opijenost*, str. 52). "U tom činu ili odnosu/izvještaju [francuski je *acte* i *rapport*; Nancy govori o seksualnom činu koji je istodobno izvještaj o njemu, čin pisanja i napisano], oblici se iznalaze – iznalaze čak i vlastiti eksces, vlastito prevladavanje" (*Naslada*, str. 54-55): fragmenti i citati ispisivanjem zajedno iznalaze vlastitu formu: poetski eksces prekoračuje filozofiju, filozofski eksces prekoračuje poeziju. Činiti, graditi svijet, čak i pisanjem, kao što se odavno zna, je čulno, seksualizirano. "Možda je svako umjetničko djelo na stanoviti način izravno ili neizravno upisivanje naslade, bez sublimacije" (*Naslada*, str. 67): *Opijenost* je poetski upisuje filozofsku nasladu u polje koje su Grci gradili s entuzijazmom i opijenošću.

Oklijevanje u prijevodu francuskog *ivresse* i *jouissance* (opijenost i pijanstvo, naslada i užitak) upozorava da se, kao u književnosti, "najteža filozofska pitanja formuliraju otjelovljenjem u nekom diskursu, tonu, nekoj viziji svijeta, nekom *karakteru*" (*Naslada*, str. 8) Prebačeno u hrvatski, teško je odlučiti da li je, npr. Rimbaudov *Bateau ivre* pijani, kako se prevodi, ili opijeni brod, pogotovo nakon Baudelaireovog *Enivrez-vous*. Prevod Barthesova *Plaisir du texte* uvriježio je razlikovanje užitka (*plaisir*) od naslade (*jouissance*). Ali, kako navodi Nancy, fr. *jouissance* dolazi od lat. *gaudere*, radovati se, veseliti, koje ima veze s posjedovanjem, kao i naše uživanje i užitak; naslada pak se u hrvatskom povezuje sa slatkim i slašću (Skok, *s.v.* sladak), što vodi prema različitim vizijama svijeta, različito boji argumentacije i govor. Ne radi se tu samo o etimološkoj atletici, dragoj stanovitim filozofskim diskursima, o

svođenju filozofije na leksikografiju ili jadikovanju o neadekvatnosti jezika i nekompetentnosti prevodilaca[01], već o "simptomima razlike", o "neprevodivom [...] kao o onome što se ne prestaje prevoditi", o "različitim terminološkim mrežama čije izobličavanje čini povijest i geografiju jezika i kultura" (B.Cassin, ur., *Vocabulaire européen des philosophies*, Paris 2004, Présentation, str. xvii-xviii). Radi se o razlici kao pretpostavci mišljenja[02]. U planetarnoj znanosti (i filozofiji) s planetarnim jezikom i planetarnom *Urdoxa*, nema razlike, nema mišljenja.

Naslada je namijenjena najprije radiodifuziji. Nancy govori; kao njegovo pismo u *Opijenosti*, njegov je govor u *Nasladi* usklađen s izgovorenim, s "nečuvenim i nečujnim", s neprekidnom "obnovom smisla kao takvog" (*Naslada*, str. 30). Njegov glas "pokušava tražiti smisao naslade [ili užitka; jednako, fr. *sens* je smisao, značenje, cilj, smjer], preko ostvarenja zadovoljstva, u nekom izlasku izvan sebe, u bujnosti, u ekstazi" (nastavljajući svoj komentar slavne Lacanove apoftegme "nema seksualnog odnosa", iz *L'"il y a" du rapport sexuel*, Paris 2001; *Naslada*, str. 38). Glas je poput javnog performativa naslade, njezinog radijskog uprizorenja, od kojeg u rukama čitatelja, kao predložak i uspomena, ostaje slovo. Ne radi se tu o nečemu što bi se moglo nazvati ravnopravnim dijalogom, iako je Adèle Van Reeth kompetentna i inteligentna sugovornica; radi se o pitanjima ili temama – naslada i osama, pulzija ili žudnja za drugim, naslada i beskraj, osuda naslade, naslada i profit (potrošnja) – oko kojih se obnavlja filozofova riječ, poticana, sažimana i nježno usmjeravana potpitanjima, jasna i precizna, prikladna mediju, ali nikada mišljenje-za-tržište.

Kao i u *Opijenosti*, ravnina s koje se govor i pismo otiskuju, je izlistana, listava, ali i puna rupa: listovi donose stajališta, rupe propuštaju magle i nejasnoće (*plan feuilleté et troué*: *cf*. Deleuze i Guattari, *op.cit*., str. 51-52). Tako je, npr. Freud istodobno list - zanimljivo i poticajno "mišljenje užitka kao napetosti" – i rupa – magla sublimacije, "zaostajanje u teleologiji, kao da postoji putanja koju treba slijediti [u nasladi] i kao da se mora završiti na stanoviti način" (*Naslada*, str. 48 i 49). Posebnu vrstu poticajnih listavih rupa predstavlja književnost: ne samo da odlomak iz *Sexus* Henryja Millera stoji kao, doslovce, središte cijelog teksta (najveći je i pomno komentiran, drugi je jedno Rilkeovo pismo iz *Pisama mladom pjesniku* koje izravno povezuje seksualnost i umjetničko stvaranje), već književnost i umjetnost postaju način razumijevanja koncepta: "ono što je zajedničko umjetničkoj i seksualnoj gesti, jest prolaz [*traversée*] subjektom: naslada polazi od iza *ja* i ide onkraj *ja*. Eto zašto uvijek imamo dovoljno razloga oduzeti nekom individuumu autorstvo djela kao i pripisati ga; jer, u stanovitom smislu, ono što on stvara *prelazi preko*, *kroz* njega" (*Naslada*, str. 75). Naslada subjekta prelazi preko i kroz njega, to je kruženje i povrat što se svakodnevnim jezikom zove srsi, što se istovremeno proizvodi i podnosi. Podnošenje i proizvođenje koji od subjekta čine istodobno podlogu (*subiectum*) i djelujuće (*agens*), koji su, mnogo prije Descartesa, kao što pokazuje Alain de Libera, slučajno i nasumično spojeni u čovjeka koji misli, u ono što danas uobičajeno zovemo subjektom (Alain de Libera, *Archéologie du sujet I*, *Naissance du sujet*, Paris 2014), istodobno su samodovoljni i potrebiti za drugim, i to im, kao subjektu, pridaje krhku snagu i snažnu krhkost.

Snažna krhkost subjekta može biti pojmljena kao opasnost i zlo, kao u kršćanstvu. "Da postoji neki moral, te onda osuda, treba postojati ideja zla, te to zlo mora moći biti predstavljeno kao opasnost. [...] Treba, na neki način, da ne bude unaprijed dana estetska vrijednost, čak i duhovna, koja je povezana s užitkom vina, s užitkom viđenja lijepih tijela, budući da se radi o prijelazu s lijepih tijela na lijepe duše. Taj prijelaz daje smisao (smjer) i vrlinu užitka. S kršćanstvom se ulazak tih užitaka u moral izokreće, osudom donesenom u ime opasnosti: smrti bez uskrsnuća. Međutim, istom se tom gestom doista degažira srž užitka. Točka ekscesa koja je svojstvena užitku je istodobno ekstatična i opasna. Ako se iz užitka isključi dimenzija veselja i radosti, ostaje nešto što izaziva drhtanje. Drhtaj, potres koji obuzima čak i samog platonovskog ljubavnika. Stvarnost naslade je stvarnost spazma koji se događa kad se dopre do krajnosti, u obliku grča ili eksplozije. Ali na kraju, nemoguće je odvojiti smutnju drhtanja ni zanemariti prag stidljivosti" (*Naslada*, str. 101-102). U ovom je elegantnom opisu zanimljivo, najprije, da je opis užitka ili naslade seksualnog čina koji kršćanstvo osuđuje, napravljen pojmovima koje su upotrebljavali stoici: Marko Aurelije, *Ad se ipsum*, 6.13, zove seksualni čin beznačajnim spazmom (σπασμός); odavno je Peter Brown istaknuo da kršćanstvo nije novina, već samo drugačije uređenje i naglašavanje već postojećeg... to u meni izaziva želju da mislim σπασμός kao grč čvorenja što izaziva i izazvan je srsima i drhtajem, kojim se, uvijek izvan koncepta, ispisuje identitet subjekta (*nouage*: *cf*. Nancy, *Le sens du monde*, Paris 1993, str. 188). Potom, tri stvari, što ujedinjuju *Opijenost* i *Nasladu*, i predstavljaju neku vrstu osi Nancyjeva mišljenja: subjekt, eksces, i

01 Prevoditi Nancyja vrlo je teško upravo stoga što se njegovo mišljenje u stanovitom smislu temelji na razlici jezika kojim misli. Da objasne ili približe njegove koncepte, prevodioci pribjegavaju neologizmima (npr. *razdjelovljena* za *désoeuvrée* u *Razdjelovljena zajednica*, Zagreb 2004, pr. T. Medak) što deformira ne samo ton i timbar Nancyjeva teksta, klasično suzdržanog u bujnosti, već i gestu njegova mišljenja. Nancy ne upotrebljava neologizme već aktualizira značenja već odavno sadržana u riječima i njihovoj povijesti, čini ih istovremenim, preslaguje konfiguracije semantičkih polja: kao u uobičajenoj francuskoj riječi *désoeuvré*, pridjevu koji znači *besposlen*, *dokon* i u jeziku postoji od 1692. godine, koncept se puni značenjima i smislovima tekstom o njemu a ne zadaje i ograničava imenovanjem. **02** S različitog aspekta: "Prevoditi je najživotnija od ljudskih aktivnosti. Put civilizacije je neprekidno prevođenje. To je, na primjer, shvatio jedan Grk iz Azije, koji se zvao Herodot, kad je vidio koliko je toga iz egipatske religije prešlo u grčki panteon. Narodi koji na vlastiti jezik ne prevode civilizaciju (književnu, umjetničku, filozofsku, vjersku, znanstvenu) drugih, ili postaju opasni ili, ako ne mogu biti agresivni, osuđuju se na nerazvijenost. Prije ili kasnije to će shvatiti anglosaksonski svijet (onkraj svojeg trenutačnog euforičnog monolingvizma) unatoč ekonomskoj i vojnoj sili s kojom nameće drugima vlastiti idiom. To jest sebe kao model." (Luciano Canfora, *Gli antichi ci riguardano*, Bologna 2014, str. 82)

drugi. Sve se u *Nasladi* i *Pijanstvu* vrti oko sebe i drugog, oko izlaska iz sebe, oko dopiranja do drugog: kao da su eksces, subjekt i drugi neke vrste konceptualnih likova, persona (krabulja i ličnosti) koje kretanje smisla preuzima i u kojima se uvijek privremeno otjelovljuje i kržlja na priliku smisla u značajnosti (*signifiance*) i značenju diskursa, govora, jezika: za Nancyja, kao i za Gorgiju ali na drugi način, govor je moćan vladar (*Helenae laudatio*, 8: λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν).

Zdravorazumski, užitak nije samo užitak ni opijenost nije samo opijenost. Ili, užitak nije samo naslada i opijenost nije samo pijanstvo. Ili ... kombinacije su beskrajne, ovise o karakteru, vremenu, razdoblju, predmetu: nije isto piti u Platonovu dijalogu i Čehovljevoj Rusiji, pušiti u Svevovoj *Coscenza di Zeno* ili u današnjoj Evropskoj uniji, seksualno općiti pred hrvatskim prelatima ili na Woodstocku. Ali, uvijek, gotovo uvijek, užitak koji nije posjedovanje, kao i opijenost koja nije alkoholizam i ovisnost, kao uostalom i govor ili jezik koji nije jezik današnje znanstvene izvrsnosti, je "entuzijastički, zanesen, smeten, izvan sebe" (*éperdu*: *Naslada*, str. 127). Užitak je gotovo istovrijednost što dovodi u pitanje, izaziva gotovu kapitalističku istovrijednost našeg svijeta.

Sudjelovanje u tom entuzijazmu i u toj zanesenosti, koji su u stanovitom smislu i povijest i početak filozofije, je pristup smislu, "pristup ulančavanju govora ili riječi, makar to ulančavanje bilo nezavršivo ili stoga što je nezavršivo, beskrajno mrežasto, beskrajno prekinuto i započeto [...]: podržavanje odnosa koji ne komunicira nikakav smisao ili smjer, već odnos sam" (Nancy, *Le sens du monde*, Paris 1993, str. 182). A taj smisao koji je odnos odnos nije drugo nego želja za mišljenjem, "vjetar što nadima jedra broda što plovi prema dalekom otoku, otoku što nije doista otok već kvintesencija otoka, onom što je skriven u svima nama i što znači drugdje, mjesto želja, to negdje gdje bi željeli da postoji nešto različito od onog što nas okružuje".

Vedro skupljanje tereta

Izgnanička ruska priča ispripovijedana na živahan češki način

Ladislav Tadić

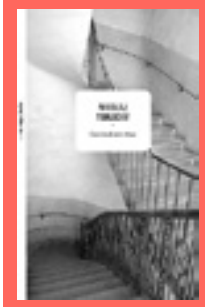

Nikolaj Terlecký: *Curriculum vitae*, s češkoga prevela Dubravka Dorotić Sesar, Hrvatsko filološko društvo & Disput, Zagreb 2012, 140 str.

Prije dvije godine, kad sam tragao za nekima od bohemističkih radova Dubravke Sesar, na jednoj internetskoj postaji naišao sam na obavijest o pojavi autobiografije Nikolaja Terleckoga u hrvatskom prijevodu. O Terleckome, doduše, nisam znao ništa, ali sam otprve pretpostavio da je posrijedi djelo vrijedno pažnje upravo zato što ga je prevela Dubravka Sesar, slavistica i bohemistica čiji je ukupan rad za mene odavno postao instruktivan i poticajan, a u bohemističkim stvarima i mjerodavan. Zatim sam u internetsku tražilicu utipkao "Terlecký, Nikolaj" i iznenadio se shvativši da mi globalna mreža ne nudi informacije kakve sam očekivao, naime, cjelovite i podrobne, s obiljem uputa na dostupna djela i širu recepciju. Istina, *Slovník české literatury po roce 1945*, dostupan i na internetu, nudi informacije kakve obično sadržavaju leksikonski ili enciklopedijski članci, pa su i one za znatiželjna čitatelja neka nagrada, premda više utješna. Ali, nelagoda je iščezla čim sam dobio knjigu te se na stražnjoj strani ovitka obavijestio o piscu, dok sam o njegovu djelu štošta doznao iz prevoditeljičine *Bilješke o autoru*, poticajne i pregledne, dobro obavještene i lijepo napisane, a *Curriculumom* sam se pozabavio i s umirujućom primišlju da ću o Terleckome štošta doznati iz njegovih autobiografskih zapisa.

* * *

Sve što je u ruskoj književnosti izvan Rusije nastalo od kasnih pedesetih do ranih osamdesetih godina 20. stoljeća u književnoj se historiografiji podvodi pod "emigrantsku" ili "disidentsku" književnost u kojoj su, doduše, pohranjene poruke i iz onih književnih (pretežno memoarskih) djela napisanih unutar Sovjetskoga Saveza za staljinske ili poststaljinske epohe. Međutim, u vezi s nekima od djela nastalih izvan granica Sovjetskoga Saveza, kojima književna povijest podaje status ruske emigrantske književnosti, mislim da bi bilo poželjno razmisliti o njihovu budućem tretmanu, možda više o nacionalnoknjiževnom nego o periodizacijskom. Drugim riječima, nezanemarivu broju ruskih – dakako, i drugih – pisaca izvan domovine lakše je jednoznačno odrediti poetički etos nego nacionalnoknjiževni topos, pa bi njihova pozicija, kad bismo ih smjestili na rub između "emigrantske" književnosti i nadnacionalnih okvira, mogla biti prikladnija od ekskluzivne, kakvu su im omogućila postojeća književnohistoriografska mjerila.

Lakoća, naime, s kojom takve pisce svrstavamo bez ostatka u književnu emigraciju i primjerenost takva svrstavanja nisu uvijek podudarne. Pod hrvatskim književnim nebom, na primjer, nastala su neka djela Irine Aleksander-Kunjine, a neka pak u okviru američke i švicarske književnosti, pa bi postojećim književnohistoriografskim shemama možda dobrodošla i jedna nova, koja bi piscima u egzilu dodijelila status adekvatniji od dosadašnjega. Kako bilo, usputne književnopovijesne podudarnosti između Irine Aleksander i Nikolaja Terleckoga, ponajprije biografske (oboje su rođeni u Peterburgu i umrli u Švicarskoj), spominjem kao jedno od mogućih polazišta za razmišljanje o odgovarajućem književnopovijesnom tretmanu emigrantskih pisaca i njihovih opusa.

Razloge, naime, za spomenuto preosmišljavanje nalazim i u *Curriculumu*, čiji faktografski materijal, osobito u svom naličju, i sam daje povoda za takva razmišlja-

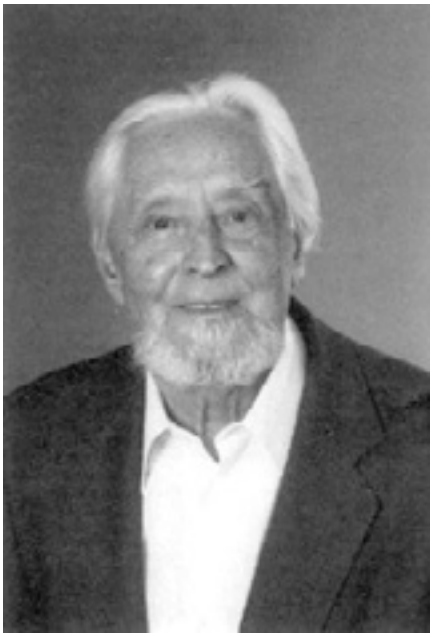

Nikolaj Terlecký, 13. 9. 1903, Petrograd – 18. 8. 1994, Zürich

Terlecký u tridesetim godinama

Prvo izdanje knjige – Nikolaj Terlecký: *Curriculum vitae*, Torst, Prag, 1997, 228 str. (pogovor o autoru: Jan Vladislav, grafička oprema: Robert V. Novák)

nja. U vezi s piscem *Curriculuma* rekao bih, dakako, da je on ruski pisac u egzilu, ali kad bih morao odrediti mjeru u kojoj je više ruski ili češki, ne bih imao nedoumica, pa bih ga, na temelju njegovih autobiografskih iskaza, svrstao najprije među češke pisce, doduše, nečeškoga porijekla. Istina, Česi su ga adoptirali, ali istom nakon što su starorežimske hijerarhije nakon 1989. zamijenjene novima. Premda nisam uspio doznati kamo su ga – ako jesu – svrstali švicarski književni povjesničari, mogao bih se okladiti da ga nisu pribrojili svojim piscima, vjerojatno s pravom, zato što su *Urfassungen* njegovih tekstova nastali izvan Švicarske, dok su njegova djela objavljena u germanofonom Zürichu pisana na češkome, a ne na njemačkome. Na češkome je, uostalom, napisan i *Curriculum vitae*, koji je izišao tiskom kod praškoga izdavača Torst 1997, tri godine nakon piščeve smrti.

* * *

Ruske izgnaničke pripovijesti kakve poznajemo iz knjiga što su u prijevodima pristizale u naše knjižare sedamdesetih i osamdesetih godina gotovo su sve prepoznatljive i među sobom slične po tematskim svjetovima svedivima na zloslutnu riječ *gulag*. Njih uokviruju i istodobno prožimlju patnje izazvane gulagom, izdvojenim položajem Sovjetskoga Saveza nakon Drugoga svjetskog rata i posljedicama njegove – kadšto veće, kadšto manje – izdvojenosti, a sve ih obilježuje radnja vremenski protegnuta do mjere koja se čitatelja doimlje u najmanju ruku neobično, pa on pomišlja kako je pisac želio da se dugo trajanje radnje prometne u alegoriju patnje.

Suprotno većini tematski i vrstovno srodnih djela, *Curriculum vitae* omeđuje radnja vremenski spregnuta, s izvanjske strane, na nekoliko sati ugodna poslijepodnevnoga čitanja, a s unutrašnje na nevelik niz intervala u koji je stao jedan gotovo cijeli ljudski vijek. Istina, u času kad mi je knjiga istom došla u ruke tome se nisam nadao, ali sam već nakon prve petine teksta shvatio da vremensko zbijanje radnje nije pogreška, nego postupak.

Kako se iz sama naslova dâ naslutiti, posrijedi je autobiografska proza, s radnjom kronološki pravocrtnom i s gdjekojim retrospektivnim ekskursom. Napisao ju je Nikolaj Terlecký (zapravo Nikolaj Nikolajevič Terlecki), ruski pisac u egzilu (a zapravo češki pisac) koji je kao četrnaestogodišnjak napustio svoju domovinu na početku Oktobarske revolucije. Razmišljajući naknadno o povijesnoj regresiji svoje zemlje, o borbi vođenoj između "crvenih", "bijelih" i "zelenih" (zelenoga kadra), Terlecký se prisjeća svoga doživljaja veličine i stabilnosti carske Rusije iz doba prije izgnanstva: "Nisam vjerovao da revolucija može uništiti tako veliku zemlju kakva je bila Rusija. Mislio sam da je revolucija nešto poput Pugačovljeve bune koja nije ništa promijenila, ili poput Francuske revolucije koja je završila Napoleonovom pobjedom i onda je opet zavladao francusko-monarhistički mir" (str. 23). Dok su rasprave, s ocjenama sličnima citiranoj, očekivane u glasovitih emigrantskih pisaca, u Terleckoga nisu, pa se on u njih ne upušta, nego ih spominje usput, u sklopu sjećanja na početak svoga izgnaničkog i lutalačkog puta. Uostalom, Terlecký nije glasovit pisac, s glasovitima ne dijeli ništa od njihove veličine i slave, premda je napisao djelo vrijedno pažnje, koje dokazuje da glasovitost nije jedina etiketa vrijednosti.

Pripovijedanje o autorovu životu započinje se prijemčivim iskazima, poslije kojih čitatelj lako poklanja povjerenje stranicama koje slijede (str. 5):

> Rođen sam u znaku djevice, što znači da sam u životu pretežno morao slijediti razum. A nisam slijedio razum. Valjda zato što sam se rodio u gradu s vratima koja su gledala na istok i prozorima koji su bili širom otvoreni prema zapadu. Zvali su ga Peterburg, zatim Petrograd, a onda Lenjingrad. U tom čudnom gradu rodio sam se 13. rujna 1903., dakle tri godine ranije nego što sam se rodio prema službenim papirima koje imam do danas. Ne zato što su uredi u Peterburgopetrogradolenjingradu radili s trogodišnjim zakašnjenjem. Upravitelj ruske gimnazije u Carigradu jednostavno je 1920. godine smatrao mudrim učiniti me tri godine mlađim.

U vremenski raspon što ga je Terlecký naznačio u prethodnom navodu, s težištem na dobu koje je prethodilo njegovu dolasku u rusku gimnaziju u Carigradu, stala je prva, najdramatičnija faza njegova budućega prognaničkog života. Rođen i odrastao u dobrostojećoj građanskoj obitelji kojoj zapadni kulturni utjecaji očito nisu bili strani niti neprivlačni, Terlecký je u Peterburgu proveo, čini se, sretno djetinjstvo, premda dosta dinamično, uz oca Nikolaja Vasiljeviča, visokoga časnika ruske carske vojske, majku Lidiju Adolfovnu (baltičku Njemicu Adelaidu Pruss) i dvojicu mlađe braće, Valentina i Alekseja. Usred revolucionarnoga kaosa 1917. obitelj se rasiplje, pisac ostaje bez doma i na kraju bez domovine. Trajno putovanje do dolaska u Čehoslovačku, koje se iz perspektive suvremena zapadnjaka doimlje nestvarno, prečeste promjene obitavališta (Terijoki, Tiflis/Tbilisi, Krim, Jalta, Feodosija, Sevastopolj, Jevpatorija, Simferopolj, potkarpatsko Mukačevo, Carigrad, Moravská Třebová, Prag, Beč, Zürich), nagle promjene zanimanja i poslova što ih je obavljao (na primjer, plesač u njemačkom teatru, činovnik u državnoj upravi, gimnazijski nastavnik), četiri braka (s četirima suprugama poimenično spomenutima: Nelly Ržondkovská, Saša Semjonová, Inka Terlecká, Jitka Houšková), teškoće na koje je nailazio u svim životnim fazama, idejni i svjetonazorski rezovi u osobnom razvoju, sve se to čini nevjerojatnim čak i za jedan dug život kakav je bio piščev.

Čitatelj navikao na ideološku ili političku svrstanost pisca čiju knjigu ima u rukama vjerojatno bi bio začuđen, a neki možda i ozlojeđen, uvidjevši da je Terlecký, čak i nakon Drugoga svjetskog rata, ostao neopterećen velikim idejama i globalnim političkim podjelama, što je, nema sumnje, za njegove suvremenike i sugovornike kojih nije bio mali broj moralo biti iritantno. Evo kako, rezimirajući svoj temeljni svjetonazorski stav, sâm pisac komentira ratno i poratno vrijeme provedeno u Pragu (str. 100-101):

> S Česima sam za vrijeme okupacije proživio puno dobra i puno zla i njihova je sudbina bila i moja sudbina. [...] nikad nisam volio pobjednike. Pobjednik obično zaboravlja mnoge stvari koje bi čovjek trebao gledati – slikovito rečeno – odozdo prema gore, i brzo nauči sve gledati s visine svoje pobjede. Nisam spadao u pobjednike, nisam ratovao, bio sam dolje.

Curriculum nimalo ne podsjeća na tipične ruske priče kakvima obiluje naša prijevodna književnost. Nasuprot njoj, Terlecký je napisao netipičnu autobiografsku pripovijest, zanimljivu, potresnu, napetu, ispripovijedanu na živahan, tipičan češki način, u kojoj je vedro skupljao svoje uistinu teške životne terete. Osim toga, sve osobe spomenute u piščevoj autobiografiji (članovi obitelji, prijatelji, znanci, supatnici, među kojima ima i osoba poznatih iz češkoga kulturnog života, na primjer, Marie Majerová, Jan Drda ili Vítězslav Nezval) ravnopravne su *dramatis personae*, pa je i taj postupak, drukčiji od onoga koji pretpostavlja manje-više strogu hijerarhiju likova na kakvu smo navikli, činitelj razlike u korist ovoga djela i ujedno preporuka da mu valja pokloniti punu pažnju.

* * *

Inače, Nikolaj Terlecký stvorio je nezanemariv književni opus. Od djelâ među kojima su neka i danas dostupna na internetskom tržištu knjiga treba spomenuti zbirke pripovjedaka *Šest metrů úsměvu* (*Šest metara osmijeha*, 1946) i *Vítr se vrací* (*Vjetar se vraća*, 1948), romane *Den osmý* (*Dan osmi*, 1947) i *Don Kichot ze Sodomy* (1986) te drame *Commedia dell'arte* (1971). Nadajmo se da će i koje od njih u dogledno vrijeme postati dostupno u hrvatskom prijevodu.

Za izvrstan prijevod *Curriculuma*, a siguran sam i za njegov izbor, zaslužna je Dubravka Sesar, bohemistica čije stručne kompetencije i bogato prevoditeljsko iskustvo i inače, kao i u ovom slučaju, jamče najvišu kvalitetu prijevoda.

Ako sam čitajući *Curriculum* zbog čega zažalio, to je bio jedino razmjerno nevelik opseg djela i njegov kraj, koji pada u sredinu šezdesetih godina, u doba kad se uzbudljiva priča naglo prekida nakon što se Terlecký nastanio u Zürichu, gdje je ostao do smrti 1994.

Jahač bez sedla

"Pisanje je izmišljeno kao lijek, odnosno kao način smirivanja tjeskobe, kroćenje demona", objašnjava Antoine Compagnon u svojoj kratkoj i vedroj knjižici o Michelu de Montaigneu

Vesna Cvitaš

Antoine Compagnon: *Jedno ljeto s Montaigneom*, prev. Rade Kalanj, TIM press, Zagreb, 2014, 181 str.

Kod Montaignea mi se veoma svidjelo što je mrzio autoritet. Što ponekad nije navodio imena autora koje citira tako da njihov ugled ne bi ohrabrio njegova čitatelja i sputao ga u pokušaju da ideju promisli sam. Što je o svojem djelu govorio kao da je trgovac, kao da su njegovi čitatelji kupci koje će nova roba ili bogatija ponuda na tržištu sasvim sigurno razveseliti. Od prvog do trećeg izdanja *Eseja* zato je marljivo nadopunjavao tekst, dodavao citate, komentare i razmišljanja. Premda je mlađega sebe i starijega sebe vidio kao dvije različite osobe, njegova je knjiga – u kojoj zapravo priča sebe – uvijek rastuća i jedna jer se čovjek neprekidno mijenja, ali se ipak stalno iznova prepoznaje u raznolikosti svojih djela i misli. No zašto je Montaigne uopće počeo pisati?

Antoine Compagnon

Jedno ljeto s Montaigneom kratka je i vedra knjižica povjesničara francuske književnosti i profesora na Collège de France, Antoinea Compagnona, objavljena 2013. godine u izdavačkoj kući Editions des Equateurs. Sastoji se od predgovora i četrdeset poglavlja ili ogleda, svako posvećeno jednoj temi i potkrijepljeno pomno odabranim citatima iz Montaigneovih *Eseja*. Vješto oživljena mišljenja, stavovi, pa i karakter šesnaestostoljetnog autora smješteni su potom u suvremeni kontekst. Compagnon se ne opredjeljuje nasumce za teme koje obrađuje nego lukavo bira upravo one koje su relevantne za današnje društvo. Pritom se služi metodom koju je naučio od samoga Montaignea. Kao što on u svojim pokušajima/esejima često traži pomoć kod antičkih autora kako bi bolje upoznao pa izrazio sebe, Compagnon je traži kod Montaignea – a ja pak kod Compagnona: "Budući da je, kako tvrdi [Montaigne], zahvaljujući drugima naučio spoznati sebe, on bolje poznaje druge; bolje ih razumije nego što se oni sami razumiju." (str. 82)

Jedna od brojnih ideja kojima *Eseji* anticipiraju moderne filozofe (poput Ricoeura) upravo je ta dijalektika između *ja* i *drugoga*, kaže Compagnon. Michel de Montaigne bio je političar i pravnik, imao je veoma razvijen senzibilitet za riječi i njihove dvosmislenosti. Kada se s 38 godina povukao iz javnog života, učinio je to kako bi se posvetio sebi. Čitanje, promišljanje i

meditacija, antički *otium studiosum*. No ubrzo je izgubio kontrolu, počele su ga mučiti nepripitomljive vrludave misli "poput čudovišta", postao je nemiran i tjeskoban. Odlučio je početi pisati. Pisao je prije svega kako bi tim čudovišnim mislima "dao ulogu" i svrhu, kako bi ih doveo u red. "Cilj povlačenja nije bilo pisanje, već čitanje, razmišljanje, sabranost. Pisanje je izmišljeno kao lijek, odnosno kao način smirivanja tjeskobe, kroćenje demona," objašnjava Compagnon. (str. 47, 48) Trenutke povlačenja kod Montaignea uvijek bi slijedio promišljeni povratak u javni, građanski život, jer se njegov *ja* ne može ostvariti bez drugoga. Ludilo do kojega može dovesti samoća uspoređuje s odbjeglim konjem koji mahnito trči na sve strane. S konjem u pokretu.

Abelard, Brantôme, Gourville i Montaigne prihvaćaju se pisanja nakon pada s konja. "Tako pisanje Eseja počinje u smrtnoj ekstazi", piše Pascal Quignard u *Les désarçonnés*, "Neprekidno se obnavlja, svako je poglavlje novi preporod, gubitak svijesti nakon kojega slijedi čista radost preživljavanja." (str. 56) Kada je umalo poginuo, Montaigne je tu nezgodu nazvao "pokušajem smrti" (francuska riječ *essai* znači u prvom redu pokušaj). Iscrpljujuće iskustvo koje je na rubu da postane iskustvo, ono neposredno prije iskustva, poput užasa, ludila, panike ili nesvjestice. U poglavlju *Pad s konja* Compagnon opisuje kako je taj događaj Montaignea naveo na razmišljanje o identitetu, ponovno naglašavajući njegovu modernost koja kao da ga svaki put iznenadi (ili joj se jednostavno divi?): "Zahvaljujući tom padu s konja Montaigne, prije Descartesa, prije fenomenologije, prije Freuda anticipira više stoljeća nespokoja glede subjektivnosti i intencionalnosti; i on koncipira vlastitu teoriju identiteta – nepostojanog, diskontinuiranog." (str. 28) Na više mjesta Montaigne je preteča Freuda, postkolonijalizma, komunizma, tiskarske kulture, ravnopravnosti spolova itd. Compagnon se ne libi spomenuti ugledna imena ili formativne kulturne koncepte. Ali možda je taj stil pripovijedanja samo njegov pokušaj (*essai*) da Montaignea približi suvremenom čitatelju, skokovima i pokretom od šesnaestog stoljeća do danas pa nazad.

Pomalo neočekivano za nekoga kome je prvi materinji jezik latinski i neuobičajeno za tadašnje vrijeme, Montaigne je svoje *Eseje* napisao na francuskome jeziku, na jeziku čitatelja koje priželjkuje, zaključuje Compagnon. Osim što je namijenio svoj tekst običnome puku, ponajprije ženama, ta je odluka još jedna manifestacija Montaigneove uronjenosti u pokret. Srednjefrancuski bio je nestalan jezik koji se veoma brzo mijenjao. *Sve se kreće*, zove se još jedno poglavlje Compagnonove knjige. Pokret u svoj svojoj raznolikosti velika je tema kako *Eseja*, tako i *Jednog ljeta s Montaigneom*. Konj kao simbol pokreta, značio je ujedno i ravnotežu. Jahač se kreće, ali je stabilan u svojem sedlu. Opozicije između života i smrti, rada i dokolice, pisanja i čitanja sve su sadržane u slici konja. Upravo tako valja zamišljati Montaignea, predlaže Compagnon, kao putnika koji zna da je najbolja životna škola raznolikost svijeta koja "dokazuje relativnost običaja i vjerovanja, podriva izvjesnosti; ukratko, putovanje poučava skepticizmu, koji je njegovo temeljno učenje." (str. 54) Lišen predrasuda i obrambenih mehanizama, možda tek tako čovjek postaje doista slobodan. Zamišljam Montaignea kao čovjeka koji traga za slobodom, kao jahača bez sedla.

Jedno ljeto s Montaigneom objavljeno je na hrvatskom jeziku 2014. godine u Biblioteci Naslijeđe u prijevodu Rade Kalanja. Zgodno, pristupačno štivo koje će svakog čitatelja upoznati s mislima i idejama francuskog pisca na način koji bi se možda čak svidio i njemu samome.

Idoli na kraju ubijaju

Konkretnost ljudskog života uvijek ima višu cijenu od doktrinarnoga argumenta

Vedran Šmitran

Ivan Lovrenović: *Nestali u stoljeću*, Fraktura, Zaprešić, 2013, 389 str.

Otkako je u rujnu 2013. zaprešićka Fraktura objavila posljednje djelo Ivana Lovrenovića *Nestali u stoljeću*, o njemu je u nas već podosta napisano, a početkom rujna ove godine na tuzlanskim književnim susretima *Cum grano salis* dodijeljen mu je naslov najboljega romana – među objavljenima u prethodnoj godini – na govornom području Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, dok je autoru pripala nagrada *Meša Selimović*. On sam tom prigodom reče kako nije "od onih koji su dobivali nagrade", barem ne one velike i vrijedne, pa ovu tuzlansku smatra "svojom prvom nagradom" (iako ni nagrada *Midhat Begić*, koju je dobio 2009, nije manje vrijedna).

Pred nama je, dakle, nagrađeno djelo, koje našoj književnoj javnosti nije sasvim nepoznato. Godine 1994. Lovrenović je objavio *Liber memorabilium* (sa žanrovskim određenjem u naslovu djela kao *quasi roman*, koje je poslije izašlo u sklopu Lovrenovićevih izabranih djela kod zagrebačkoga Durieuxa, ali bez spomenute oznake). Riječ je o nefikcionalnoj prozi s autobiografskom podlogom iz koje je autor crpio gotovo sva *materialia*, što je u ovom slučaju očekivan postupak jer su tvorbeni elementi fabule ujedno i njezin fokus. Iako su *Nestali u stoljeću* znatno proširena verzija *Libera* te se stoga trebaju smatrati novim djelom, do znatnih strukturalnih promjena u odnosu na protoverziju ipak nije

došlo: posrijedi je "razgranani oblik harmoničnoga romanesknog arhetipa koji, vjeran temeljima strukture, oslobađa njezine unutarnje snage da se razviju do maksimuma" (Stanko Lasić: *Autobiografski zapisi*, Zagreb, 2000, str. 334).

Tko je čitao *Liber memorabilium* sjetit će se da je djelo fokusirano na obiteljsku sudbinu: gubitak oca 1945. i s njime egzistencijalno povezana – kobna i uvijek sveprisutna – riječ *nestao*. Fabula koju ispisuje glavni protagonist, pisac sâm, koncentrira se na vrijeme poslije *nestanka* i spaja godine 1945. i 1992. U tome vremenskom rasponu kao glavne figure pojavljuju se likovi oca, djeda ("Dida"), majke i sina (protagonista) te se odvija izdašno i slojevito razmatranje i istodobno propitivanje individualne sudbine, koje se, dakako, postavlja i kao kolektivno pitanje o sudbinama mnogih *nestalih*. Posebno je vrijedno, i do danas zapravo u najširem kontekstu na pravi način nepostavljeno, temeljno pitanje o razlozima *nestanka*, na koje Lovrenović kao jedan među veoma rijetkima pokušava naći odgovor. Vrijeme je smješteno u trokut koji čine tri prijelomne godine: tragičnost 1945. (smjena dvaju totalitarizama i njezine posljedice) povezuje se s tragičnom 1941. (uspostava NDH i zločini na njezinu teritoriju) i uspostavlja vezu s ništa manje tragičnom 1992. (velikosrpska agresija na BiH, gubitak autorova doma koji *nestaje* u sarajevskom kvartu Grbavica).

Znak križa. Introibo – stoji kao naslov prvoga poglavlja protoverzije ovoga djela, koju ono po svemu "sadrži kao plod svoju jezgru". Dok *znakom križa* i danas započinje katolička liturgija, onoga *Introibo* sjetit će se tek stariji, oni koji pamte vrijeme prije koncilskih reformi, kad se liturgija još služila na latinskom. Ovome (pod)naslovu vratit ćemo se na kraju teksta.

Kao u svakom ozbiljnom poslu, tako i u suočavanju s teretima koje Lovrenović naturalistički ogoljeno oslikava u ovome proširenom/novom djelu, najprije valja ili prihvatiti ili odbaciti temeljne *pretpostavke*, *polazišta* bez kojih bi svako daljnje promišljanje bilo naprosto promašeno. Svoju temeljnu tezu autor bez ustezanja iznosi već na prvoj stranici protoverzije, i to kroz jasno suprotstavljanje pojmova *historije* i *istine*. Što si bliže jednoj, to si dalje od druge – aksiom je koji vrijedi barem na Balkanu, gdje je *historija* uvijek "nečija", a u stvarnosti "nijema i nema što reći, osim onima čija je". *Istinu* se – nasuprot tome – "ne može naći, možda samo doživjeti". Tako autor. Činjenicu da *na ovim prostorima* uvijek imamo (barem) tri *historije* nikome pametnom ne treba posebno dokazivati. I to dovoljno govori koliko je takva *historija* lišena istinskog *historiciteta* kao svoje supstancije. S druge strane, postavljajući pojam *istine* u polje osobne doživljajnosti, i to ne puko sentimentalne već egzistencijalne, autor se svjesno ili nesvjesno svrstava među one koji istinu drže neodvojivom od konkretne osobe; štoviše, među one za koje je transcendental *istinitog* u svojoj savršenosti i konačnici Osoba. Tada je jasno zašto se istina "ne može naći", jer u konačnici *govor o istini* postaje *govor o Apsolutu* koji umom nikada nije moguće posve obuhvatiti.

Diskurs o *historiji*, odnosno *historijskoj istini*, ali i *istini* kao takvoj, kojoj je u naravi da uvijek *mora biti samo jedna*, vjerojatno se na ovakav – živopisan i istodobno tragičan – način nije odvijao tako učestalo gotovo nigdje koliko u Bosni kao šavu između zapadnoga i istočnoga civilizacijskog kruga. Tako već nakon nekoliko stranica slušamo Matiju Banića (Dida), koji se zajedno sa župnikom fra Anđelom obreo u zatvoru (nakon što ni jedan ni drugi nisu htjeli potpisati "izjave" koje bi komšije odvele u sigurnu smrt), kako govori:

> "– Fra Anđele, znamo se tolike godine, nikad mi nije palo na um da te pitam. Kako je to po našem zakonu? Ako čovjek pravo živi, cijela vijeka sobom i o sebi radi, a rodio se u drugoj vjeri izvan naše, može li zaslužit slavu nebesku? Evo, Šikmani, ili onaj moj komšija Halil – ne znam po čemu bih ja bio od njih bolji pred Bogom?
> – Ako me pitaš za knjige, teško bih ti mogao reći, a ako misliš...
> – Pusti knjige, one nam noćas ne pomogoše, nego mi reci kako si sam smislio. A jesi sigurno, i dosad, to ti je posao, a ja se sebi čudim – gdje sam dosad bio ...
> – Znaš kako ja to, Matija ... Hajde da mi zavijemo još po jednu s ovim momcima, a o tome neka lome glavu koji moraju. Ako je Bog jedan, i mi smo jednaki pred njim. (...)
> Sutradan Matiji je stigla poruka od staroga Šikmana: 'Neću ti zaboravit'. Ni Anđelu, pratru.'"

Uz ove bi se navode moglo reći kako su bosanski katolici, i svećenici i narod, stoljećima osjećali i živjeli ono što je Crkva jasno i svečano izrekla nešto kasnije, u konstituciji Drugoga vatikanskog sabora *Lumen Gentium* (1964): *Oni koji bez krivnje ne poznaju Kristovo Evanđelje i njegovu Crkvu, a ipak iskreno traže Boga i pod utjecajem milosti nastoje Njegovu volju, koju su spoznali u glasu savjesti, djelom izvršiti, mogu postići vječno spasenje;* odnosno u saborskoj deklaraciji *Nostra Aetate* (1965): *Svi su narodi jedna zajednica; isti im je iskon jer je Bog sav ljudski rod nastanio po svoj površini zemaljskoj; svima je posljednji cilj Bog, čija se providnost i svjedočanstvo dobrote, i naum spasenja protežu na sve (ljude), dok se izabrani ne sjedine u svetom gradu.* Neka su i Bosanci u nečemu anticipirali posljednji Koncil!

Ima u toj sceni iz zatvora i u spašavanju komšija još nešto, zapravo ono najvažnije. Matija i fra Anđeo slika su i prototip one zdrave duhovne konstitucije koja se, ne računajući turske zulume, samo u ovome zadnjem stoljeću – stoljeću *nestalih* – jedina mogla othrvati njegovim razornim kolektivizmima, počevši od komunizma koji se klanjao idolu *klase*, odnosno nacizma i fašizma koji su se klanjali *rasi* i *naciji*, pa sve do *naših* posljednjih nacionalizama, koji su bili najgora i najprimitivnija mješavina svega što su iznjedrile spomenute *ideologije majke* iz prve polovice stoljeća. Pod takvim kolektivizmima uvijek je stradavao konkretan čovjek – osoba, ovdje amblematski utjelovljena u Ivanu Jablanoviću, zapravo piščevu ocu, *čovjeku koji se odazvao svim mobilizacijama*, uz na-

pomenu da se s one posljednje, početkom svibnja 1945, nikada više nije vratio. Možda još snažnije utjelovljenje – ne toliko samoga stradanja, koliko dugotrajne patnje i dugoročnih posljedica svih spomenutih idolopokloničkih i ubilačkih ideologija – jest Ivanova supruga, piščeva majka. Evo što on sam kaže o njoj: "Ako ima junaka u mračnoj i žalosnoj hrvatskoj priči, to su ove majke što su ostavljene bez igdje ičega, same sa svojim bolom, da pronalaze način da žive u tvrdoj stvarnosti nesklonoga svijeta i dižu svoju siročad kako najbolje znaju i umiju, ne nadajući se nikada više ni jednome jedinom danu sreće i zadovoljstva." Budući da je doživjela duboku starost, "jedna stara žena, stara gotovo kao Stoljeće", njezina patnja nije prestala u poraću (kad je njenome mužu i drugim nestalima smrt značila kraj muka), ili barem pred ovaj posljednji rat, nego je – valjda da bi se glupost pokazala u svoj svojoj besmislenosti – dala svoj zadnji bizarni pečat kada majke za ovaj svijet više nije bilo. I to kako slijedi:

> "– Službenica u matičnom uredu koja treba da izda smrtni list za majku pita kada i gdje je pokojničin muž umro, gdje je pokopan. Mora posegnuti za objašnjenjem zbog kojega mu je nelagodno, prepoznaje tu vrstu nelagodnosti što ga je kroz život pratila na šalterima, u kancelarijama, na ispitivanjima, koju je već bio pomalo zaboravio:
> Nestao je četrdesetpete, ne zna se gdje je i kada umro, ne zna se gdje je i je li ukopan.
> Službenici je neugodno, ali mora pitati dalje:
> – Pa, moralo se nekad tražiti službeno proglašenje mrtvim, imate li barem to?
> – Ne, nije se nikada tražilo, niti ga je tko dao.
> Majka nikada nije tražila *proglašenje*, jer bi to u njezinome zavjetu čekanja i nadi u povratak bilo ravno izdaji. Tko zna do kada ga je čekala, odnosno u kojem trenutku je izgubila nadu? Možda ni ona sama nije umjela odrediti taj trenutak. A možda nikada nije ni nastupio u jasnoći i konačnosti. Našao je u njezinim džepnim kalendarićima *Sv. Ante* bilješke o plaćanju mise za njega još u godinama poslije 2000. Tada ga već sigurno više nije čekala. Ali, nada? Nada je nešto drugo, nju se ne može kontrolirati."

Znak križa. Introibo – stvarnosti su koje prožimlju cijelo Lovrenovićevo djelo, od početka do kraja. Križ je stoljetna svakodnevica ne samo bosanskih katolika i Hrvata, nego svih njezinih stanovnika, pa i onih kojima vidljivi križevi i danas smetaju. Da bi se s križem moglo (pre)živjeti, mora se učiniti još nešto: *Introibo ad altare Dei, ad Deum qui laetificat iuventutem meam.* Mora se, dakle, *pristupiti*, i to osobnome Apsolutu koji je jedini kadar osmisliti križ i dati *ono nešto* što je resilo Matiju Banića ili fra Anđela, pa da su bili spremni staviti vlastitu glavu u torbu kako bi spasili komšijinu. Samo taj i takav Apsolut opravdava onda i život žene *nestaloga*, život koji je satkan od koraka u čistoj i suhoj vjeri, *u prazno – u nadi protiv svake nade.* To je jedna dimenzija. No, postoji i druga, a ona upozorava i opominje, iako se u Lovrenovića ne spominje izrijekom, ali je predvidljiva kao posljedica. Ako nakon *znaka križa* ne uslijedi *introibo*, odnosno ako sve ostane na konfesionalnom folkloru, bez osobne vjere – a to se u nas prečesto događalo – tada je jasno da smo na korak do idolopoklonstva. Prema kome? Naciji, zemlji, klasi? Sasvim je svejedno, jer svi idoli na kraju ubijaju i one koji im se klanjaju i one koji su se zatekli u blizini.

Na kraju, tek još jedna bilješka. Bilo bi nepravedno pisati o ovome djelu, a ne spomenuti izrijekom *Bosnu Argentinu*, kojoj je uostalom posvećen dobar dio knjige. Valja reći kako se i u svim drugim njezinim dijelovima, gotovo na svakoj stranici, čitatelj susreće s bosanskim fratrima. Čak i tamo gdje se to ne događa izravno, onda se sigurno događa kroz jednu od temeljnih ideja ove knjige, koju je autor lijepo vezao uz život nedavno preminulog provincijala Bosne Srebrene Petra Anđelovića – da konkretnost ljudskoga života uvijek ima veću cijenu od doktrinarnoga argumenta. Ta misao ujedno daje odgovor i na danas vrlo živu dvojbu bosanskohercegovačkih Hrvata: da li je bolje krenuti putem fra Anđela Zvizdovića (*biti potopljen, a ne udaviti se*) ili pak onim hajduka Mijata Tomića? Pametan odgovara samo jedno: presudna je konkretnost ljudskoga života, jer život ima višu cijenu od bilo kakvoga unaprijed danog odgovora.

Zahvaljujući autorovu pripovjedačkom umijeću i načinu na koji implicitno postavlja sudbinska pitanja o pojedincu i o zajednici kojoj pripada te o odnosu s drugima iz zajednica različitih od njegove, *Nestali u stoljeću* zaslužuju dobrodošlicu, koja im je, sudeći po dosadašnjoj recepciji, već ukazana.

Vedran Šmitran, 1980, Sarajevo. Živi u Zagrebu, završio studij filozofije i religijske kulture, bavi se poduzetništvom. Suradnik Vatikanskoga radija.

Hazir i Shkëlzen

Knjiga razgovora s poznatim kosovskim intelektualcem Shkëlzenom Maliqijem

Božo Kovačević

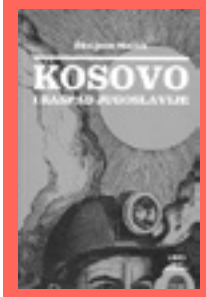

Škeljzen Malići (Shkëlzen Maliqi): *Kosovo i raspad Jugoslavije*, razgovor vodio Baton Hadžiu (Baton Haxhiu), preveo s albanskoga Anton Berišaj, Radnička komuna Links – Beograd, Mostart – Zemun, 2014, 289 str.

U ovoj se knjizi doista govori o temi naznačenoj njezinim naslovom, ali ne samo o toj temi. Razgovori koje je Baton Haxhiu vodio sa Shkelzënom Maliqijem u razdoblju od 2007. do 2011. godine donose nam, zapravo, Maliqijevu autobiografiju na podlozi političkih zbivanja u bivšoj Jugoslaviji i političku povijest raspada Jugoslavije i stvaranja kosovske države kroz prizmu njegovih osobnih iskustava. Sudbinu čovjeka koji je završio studij filozofije i napisao nezaobilazno djelo o povijesti bizantske umjetnosti, a ustrajno i zasad neuspješno težio biti pjesnik i dramski pisac, presudno je obilježila politika. U ondašnjoj jugoslavenskoj javnosti osamdesetih i devedesetih godina profilirao se kao informirani, elokventni, kompetentni i uvjerljivi kritičar i demistifikator političkih mitova koje su o Kosovu i Albancima širili pripadnici akademske zajednice i političko-propagandni stroj Srbije. Bio je jedan od inicijatora osnivanja UJDI-ja na Kosovu, Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu koje bi možda imalo nekog smisla da je bilo osnovano nekoliko desetljeća ranije, ali 1989. godine je bilo projekt koji nije mogao konkurirati stvaranju političkih stranaka koje su tražile snažnije suprotstavljanje komunističkih vlasti svojih republika Miloševićevoj politici velikosrpske ekspanzije i zahtijevale održavanje demokratskih izbora unutar republičkih granica. Čak tri godine bio je predsjednik Socijaldemokratske stranke Kosova, ali o toj temi baš i ne govori mnogo u ovoj knjizi. Osnivač je Helsinškog odbora Kosova i njegov član od 1990. do 1997. Od 1999. do 2001. bio je na čelu Sorosevog Otvorenog društva na Kosovu.

Osnovna poruka Maliqijeve knjige kristalno je jasna. Demontaža jugoslavenske federacije započeta je procesom ukidanja autonomije Kosova nakon smrti Josipa Broza Tita. Trajna frustracija velikog broja pripadnika srpske intelektualne i političke elite bila je potaknuta činjenicom da je odstranjivanjem Rankovića s vlasti 1966. godine bila bitno smanjena razina izravne kontrole Beograda nad pokrajinom, a dodatno je bila utvrđena prihvaćanjem ustavnih amandmana kojima je uveden službeni naziv Socijalisitčka Autonomna Pokrajina Kosovo, kao i donošenjem Ustava SFRJ 1974. godine kojim je Kosovo, kao i Vojvodina, postalo konstitutivnim dijelom jugoslavenske federacije. Mit o tome da je Srbija u miru izgubila ono što je osvojila u ratu, i snažnom propagandom promicani zahtjevi da se ta navodna povijesna nepravda ispravi, pothranjivali su velikosrpske aspiracije na to da Jugoslavija postane ono što je u očima srpskih nacionalista oduvijek i trebala biti: velika Srbija. Slobodan Milošević pokušao je ostvariti te zamisli. Atributi državnosti Kosova, Skupština, Izvršno vijeće i Predsjedništvo, te pokrajinske društveno-političke organizacije i znanstvene i kulturne institucije bili su trn u oku srpskih nacionalista. Na području koje Srbi smatraju kolijevkom srpske državnosti nastajala je druga albanska država. Repertoar argumenata u prilog zahtjevima da se to spriječi obuhvaćao je i genocidno rasističke teze Vase Čubrilovića o nužnosti istrebljenja Albanaca kao i neprestano ponavljane tvrdnje o prisilnom iseljavanju Srba s Kosova uz potpuno zanemarivanje činjenice da su motivi za iseljavanje u većini slučajeva bili i ekonomski, da su Albanci kupovali zemlju od kosovskih Srba po cijenama daleko višim negoli su bile cijene u Srbiji i da su nerijetko kupovali baš ona imanja koja su u sklopu srpske politike kolonizacije Kosova između dva svjetska rata doseljenici naprosto oteli njihovim precima. Činjenica da su prvi naraštaji kosovskih Albanaca koji su diplomirali na jugoslavenskim sveučilištima, ponajviše na beogradskom, počeli preuzimati odgovorna mjesta u gospodarstvu, politici, zdravstvu, kulturi i društvenim djelatnostima Kosova za srpske nacionaliste bila je samo očit dokaz da se albanski separatisti pripremaju za proglašenje republike, a nikako ne znak izlaska iz ekonomske zaostalosti i najava mogućnosti uspješne integracije Kosova u jugoslavensko društvo. Zatiranje autonomije Kosova 1989. godine trebalo je biti tek prvi korak u ostvarivanju plana pretvaranja tadašnjih jugoslavenskih republika u srbijanske pokrajine. Na kraju je Srbija izgubila niz ratova koji su doveli ne samo do raspada Jugoslavije, nego i Srbije kakva je bila tijekom jugoslavenskog mira druge polovice 20. stoljeća. Proglašenje samostalnosti Kosova u veljači 2008. i činjenica da je u kratkom razdoblju poslije toga više od stotinu vlada, uključujući i američku vladu, priznalo novu državu značilo je definitivnu propast ekspanzionističke politike zasnovane na ideologiji velike Srbije.

Kozmopolitska perspektiva

Jasno detektirajući problem srpskog nacionalizma Maliqi se ni u jednom trenutku ne priklanja simplifikacijama koje bi postojanjem srpskog nacionalizma opravdale bilo koji drugi nacionalizam. Suočavajući se s današnjim primjerima takvih simplifikacija i očitih falsifikacija povijesnih činjenica, ali i biografija pojedinih političkih aktivista, Maliqi strpljivo objašnjava političke procese koji su doveli do raspada Jugoslavije, kao što opisuje i svoj način razmišljanja u pojedinim etapama tog raspada. Neki od njegovih današnjih javnih kritičara, polazeći od tvrdnje da je za Kosovo bilo loše što se nalazilo u sklopu Jugoslavije, tvrde da je time što je svojedobno bio jugoslavenski orijentiran on nužno zastupao interese suprotne interesima kosovskih Albanaca. Maliqi odgovara da on, za razliku od tih kritičara, nikada nije bio dio jugoslavenskih političkih

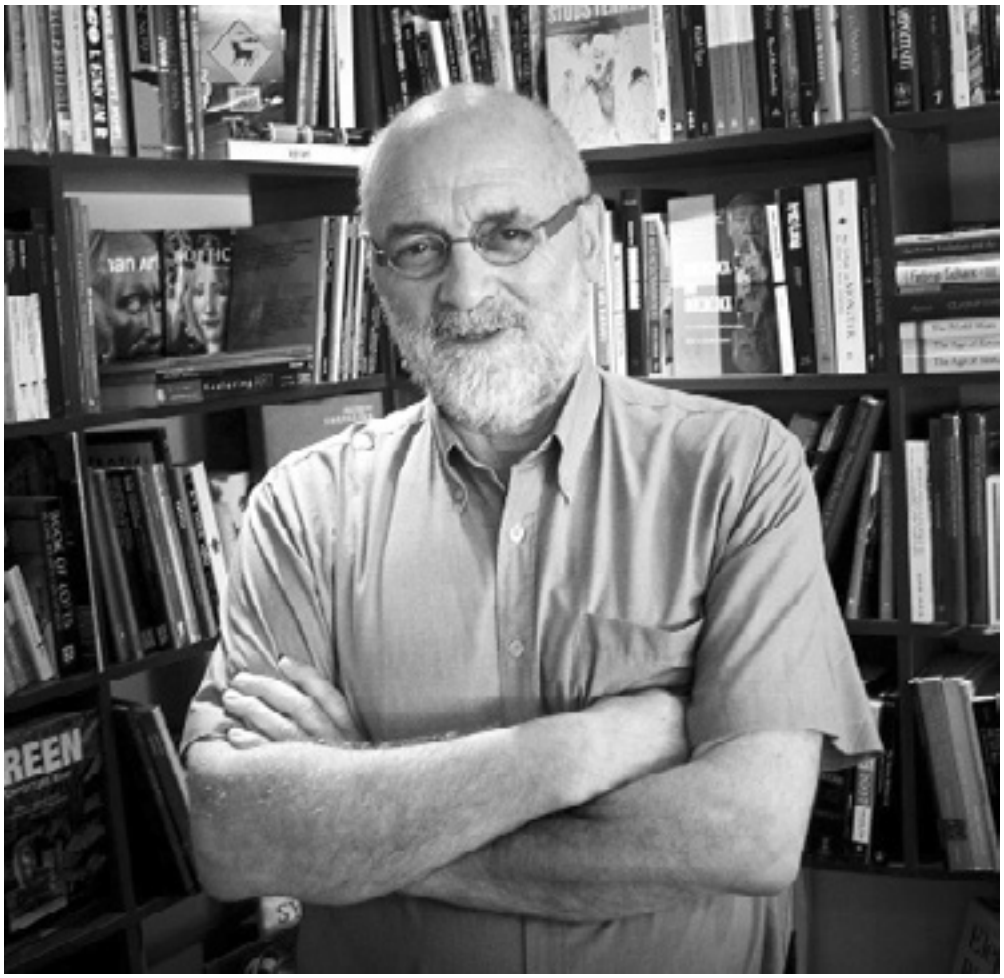

Naslovna strana izdanja na albanskome, 2011.

Shkëlzen Maliqi

kih struktura, omladinskih, partijskih, državnih. Već sama činjenica da su ti protagonisti današnjih političkih zbivanja na Kosovu odradili dugi marš kroz jugoslavenske političke institucije govori da oni nisu sasvim u pravu. Unatoč teroru UDBE, Kosovo je u jugoslavenskom okviru u svakom pogledu napredovalo, osobito u usporedbi sa staljinističkom Albanijom. "Nacionalistička Srbija je sigurno noću rušila ono što je prosvetiteljski i napredni jugoslavenski socijalizam gradio danju na Kosovu. Kad se sve sabere, mislim da su više dobijali Kosovo i Albanci. UDB-a jednostavno nije mogla da zatvori i montira procese protiv svih intelektualaca, stručnjaka i osvešćenih patriota. Generacija Fadilja Hodže i mog oca, od 1945. do 1981. godine, kompromisima i zaokretima, postigla je cilj i pripremila je teren da Kosovo postane faktor unutar jugoslavenske federacije, a ostvarenje nezavisnosti ostalo je na generacijama koje su rođene i odrasle u vreme socijalizma." (114) Činjenica da su albanski kadrovi ubrzano školovani i da su s rukovodećih položaja u politici i gospodarstvu počeli istiskivati dotad dominantne Srbe i Crnogorce izazvala je političke sukobe na Kosovu. Dio albanskih intelektualaca je na političke pritiske motivirane ideologijom srpskog nacionalizma reagirao nekritičkom afirmacijom svih albanskih tradicijskih vrijednosti i utvrđivanjem upravo onih sastavnica svog nacionalnog identiteta koje taj identitet čine nemodernim. "Braneći taj 'identitet', on zagriza udicu, postaje takvim kakvim ga zamišlja dominizirajuća kolonijalna sila koja ga ograđuje i drži ga u toru, zatvara u rezervat, stvara granice zatvorene kulture, neproduktivne, folklorističke, plemenske... Ovaj kulturni tribalizam onemogućava izgradnju modernih društvenih odnosa." (115) Primjerom takve intelektualne produkcije Maliqi drži "naizgled monumentalno djelo Rexhepa Qosje". Brojne nacionalne kulturne institucije usmjerene na istraživanje i afirmaciju nacionalnog identiteta kosovskih Albanaca zahvaćene su, kako to Maliqi kaže, *albanološkim svjetonazorom* i dosad nisu stvorile takav pristup "koji bi albansku kulturu i tradiciju, kao i svetsku kulturu, razmatrao i istraživao najsavremenijim metodama i sredstvima, bez provincijalnih kompleksa, bez plemenskog i nacionalnog takmičenja u 'afirmaciji' nacionalnih vrednosti koje se smatraju večnim u konzerviranim oblicima jedne statičke tradicije, nepokretne, sa kultom predaka koji postaje sredstvo za uništavanje živih ideja". (115) Kad se pročitaju ovi redovi, kao i njegova ocjena da suvremena kosovska kultura pati od provincijalizma i potrebe stvaranja *posebnih kriterija autonomnog samovrednovanja* (147), jasno je zašto je Maliqi i poslije oslobođenja Kosova ostao u političkoj opoziciji i u svojevrsnoj kulturnoj izolaciji. Na to nije utjecala činjenica da je upravo on tijekom

osamdesetih više od ijednog albanskog intelektualca pridonio rasvjetljavanju mehanizama demonizacije Albanaca s pozicije velikosrpskih ideologija, a tijekom devedesetih je uporno razotkrivao metode i ciljeve Miloševićeve nacionalističke politike na Kosovu. Njegova perspektiva nije ni tribalna, ni lokalna, ni nacionalna, ona je kozmopolitska. Susret s drugim i drukčijim kulturama, drukčijim načinima određivanja vlastitih identiteta i drukčijim načinima artikulacije političkih interesa treba biti povod za raspravu, a ne nužno razlog za pokretanje spirale nepovjerenja koja nerijetko druge i drukčije određuje kao neprijatelje. Zbog svog nedemokratskog mentalnog sklopa jugoslavenske političke elite, suočene sa sve dramatičnijim izbijanjem neriješenog nacionalnog pitanja, lakše su prihvatile koncepciju federacije kao saveza nacionalnih komunističkih nomenklatura negoli bilo kakav oblik demokratizacije političkog života.

Ako bi Maliqijeva knjiga sadržavala samo politološki prikaz uzroka i procesa raspada Jugoslavije, ona bi bila puka potvrda onoga što su već utvrdile brojne studije i svjedočenja pripadnika struktura jugoslavenske vlasti koji su bili suočeni s Miloševićevom politikom događanja naroda i pokušaja instrumentaliziranja saveznih organa u svrhu postizanja velikosrpskih ciljeva. Njezina prava vrijednost je u iznošenju podataka ponajprije o zbivanjima čiji je sudionik bio te u promišljanju važnosti tih zbivanja i autoironičnom, kritičkom ocjenjivanju i brehtovskom očuđivanju svojih postupaka. Dakako, i u briljantnom načinu kazivanja, koje je vjerno preneseno i u izvrsnom srpskom prijevodu Antona Berishaja.

Partizanski sin, čaušev unuk

Maliqi ne spada u brojnu skupinu kosovskih Albanaca koji su zbog ciklički provođenih masovnih represalija nad njima naprosto bili predodređeni za ulogu albanskih nacionalista protusrpske inspiracije. Već činjenica da je njegov otac Mehmed bio jedan od ne tako mnogobrojnih partizana među kosovskim Albancima, a pogotovo činjenica da je poslije Drugog svjetskog rata radio u sigurnosnim službama i u dva navrata bio kosovski ministar unutrašnjih poslova, na stanovit je način odredila Maliqijev životni put. Rođenom u trenutku kad je njegov otac izbivao iz kuće izvršavajući neku od opasnih misija protiv kontrarevolucionara, kakvih na Kosovu neposredno poslije rata doista nije bilo malo, današnjem je Shkëlzenu očev stariji brat, u skladu s običajima, izvorno odredio ime Bajram, budući da se dijete rodilo na Bajram. No, vrativši se iz potjere za balistima, Mehmed je novorođenom sinu promijenio ime i nazvao ga po planini u čijem je podnožju čuvao stražu kao partizan. U vrijeme kad na Kosovu nije bilo sveučilišta i kad se činilo da ga još dugo neće ni biti, učitelj u osnovnoj školi je – uočivši nadarenost malog Shkëlzena – nagovorio njegova oca da ga umjesto u peti razred, u kojem se nastava održavala na albanskom jeziku, upiše u srpski razred kako bi mu otvorio perspektivu visokog obrazovanja. Osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje na srpskom jeziku Shkëlzenu je omogućilo da mu i taj jezik – uz albanski i turski – bude kao materinji. Baš to što za njega nije bilo jezične barijere i što se od prvih dana studija u Beogradu potpuno integrirao u život metropole gdje je živio daljnjih 16 godina, ta činjenica da za njega nije bilo apriornih opterećenja i da nije bio izopćen kao nesnalažljivi stranac, nego prihvaćen kao ravnopravni pripadnik društava u kojima se kretao, pridonijela je dubini i oštrini njegova osviještenja srpsko-albanskih odnosa u optici drukčijoj od optike onih koji su bili neposredne žrtve čestih srpskih represija ili lako uočljivi pripadnici drukčije kulture obezvrijeđene indolentnim nepoznavanjem onih koji su sebe smatrali u svakom pogledu superiornima.

Shkëlzenov djed Hazir služio je kao čauš – današnjim bismo rječnikom rekli dočasnik – kod "poslednjeg sultana Otomanske imperije Abdulhamita" (44), kako to Maliqi kaže. Ta je tvrdnja nejasna jer Abdulhamid II, koji je vladao od 1876. do 1909. godine, nije bio posljednji otomanski sultan. Posljednji je sultan bio Mehmed VI Vahdeddin koji je tu dužnost obnašao od 1918. godine pa sve do ukidanja sultanata odlukom turskog parlamenta 1922. godine, nakon čega je prognan iz Turske. Tada je Abdulmeçit II imenovan kalifom, vjerskim poglavarom svih muslimana. (Shaw i Kural Shaw 1977: 365) Dotad je sultan istodobno bio i kalif. Abdulovu odluku da sjedište kalifata bude u Istambulu, prijestolnici Otomanskog carstva, turske su vlasti protumačile kao nepoštivanje republikanskih institucija i činjenice da je glavnim gradom Turske proglašena Ankara. Pretpostavlja se da su upravo zbog toga turske vlasti 1924. godine donijele odluku i o ukidanju kalifata i o progonu posljednjeg kalifa Abdula. Ako se Skhëlzenov djed Hazir, koji je kao vojnik služio sultanu Abdulhamidu II, u Prizren vratio nakon sultanove smrti, to je onda vjerojatno bilo 1909. godine. Da je u Istanbulu služio posljednjem sultanu Mehmedu VI, vratio bi se tek 1922. Odgovora na pitanje zašto se djed Hazir morao napustiti Istanbul i ondje ostaviti znatnu imovinu u Maliqijevoj knjizi nema. Burna povijest posljednjih desetljeća Otomanskog imperija pruža materijal za bezbrojne pretpostavke o tome zašto je tako moralo biti. Uglavnom, pod nerazjašnjenim okolnostima, ali sasvim sigurno pod prisilom, djed Hazir je napustio otomansku prijestolnicu i vratio se u Prizren, na Kosovo. Onamo su se Maliqijevi preci doselili iz Albanije krajem 18. ili početkom 19. stoljeća.

Očito, u okviru Otomanskog carstva Albanci su se nesmetano kretali i preseljavali na području čiji su dijelovi tijekom 20. stoljeća potpadali pod različite države. Današnje stanje je takvo da Albanci naseljavaju Albaniju i Kosovo te dijelove Makedonije, Crne Gore, Grčke i Srbije. Neslana šala skupine albanskih mladića koji su 14. listopada 2014. godine za vrijeme utakmice nogometnih reprezentacija Srbije i Albanije u Beogradu upravljali bespilotnom letjelicom, koja je iznad stadiona nosila transparent sa slikom velike Albanije koja obuhvaća baš sva ta etnička albanska područja, pokazala je kakav zloslutni eksplozivni potencijal nosi podsjećanje na tu či-

njenicu i koliku frustraciju u javnosti Srbije to podsjećanje može izazvati. Srbijanski premijer Vučić je, na konferenciji za tisak u sklopu službenog posjeta Edina Rame Srbiji 10. studenog 2014. godine, krajnje nervozno reagirao na konstataciju albanskog premijera da je Kosovo priznalo više od stotine zemalja. Pretpostavljam da će i Maliqijevo spominjanje proglašenja "nezavisnosti krnje Albanije u Valoni" (44) neke od onih koji osim sportskih novina čitaju i knjige potaknuti na daljnje razmišljanje o perspektivama rješavanja albanskog nacionalnog pitanja s obzirom na činjenicu da se ta "krnja Albanija" koju Maliqi spominje poklapa s granicama Republike Albanije kao i s obzirom na činjenicu da je Maliqi danas savjetnik aktualnog albanskog premijera Edina Rame. Cjelina Maliqijeve knjige ne upućuje na zaključak da bi on mogao biti zagovornik politike koja se zauzima za to da svi Albanci moraju živjeti u jednoj državi. A sasvim je isključeno da bi on predlagao primjenu metoda ostvarivanja takvih ciljeva kakvima je pribjegla Srbija. S obzirom na propast politike koja je teritorijalnim osvajanjima pokušala postići to da svi Srbi žive u granicama jedne države, o kojoj politici govori i ova Maliqijeva knjiga, bilo bi to čudno, iznenađujuće i nevjerojatno. Isto tako nema se temeljem čega pretpostaviti da aktualna albanska vlada teritorij svoje države smatra na bilo koji način okrnjenim. Edin Rama je, tijekom posjeta dijelovima Srbije u kojima su Albanci većina, to i potvrdio naglasivši da se njegova vlada ne zauzima za Veliku Albaniju. No, ne mogu zaboraviti da sam, koju godinu nakon što je NATO-ovim bombardiranjem bila dokrajčena svaka nada da će Milošević istjerivanjem Albanaca s Kosova kompenzirati ratne poraze u Hrvatskoj i Bosni, na ulazu u slavnu budimpeštansku tržnicu od stranačke aktivistice u ruke dobio predizborni letak danas vladajuće mađarske stranke Fidesz na kojem su bile iscrtane granice Mađarske koje su obuhvaćale dijelove Slovačke, Rumunjske, Ukrajine, Srbije i Hrvatske. Napokon, nedavna aneksija Krima, uz gotovo plebiscitarnu podršku ruske javnosti, govori da i danas u Europi postoje koncepcije usporedive s ideologijom u ime koje je Milošević pokretao svoje izgubljene ratove.

Djed Hazir je, dakle, izgradio karijeru i stekao bogatstvo u Istambulu, prijestolnici Otomanskog carstva. Kad se carstvo čijem je vladaru bio vjeran raspalo, vratio se u zemlju iz koje je potekao. Pobjegao je, najvjerojatnije, pred mladoturskim nacionalizmom. Shkëlzen u Beogradu nije stekao bogatstvo niti je služio vladaru Jugoslavije, ali je bio integriran u kulturni i društveni život bivše jugoslavenske prijestolnice kao što je djed bio integriran u život Istambula. Kao što je djed vjerojatno pobjegao pred mladoturcima, Shkëlzen je napustio Beograd kad su velikosrpske ideje počele poprimati javnu artikulaciju koja je davala naslutiti da se ozbiljno pomišlja na ratove za osvajanje teritorija u ime prava koja je Srbija navodno izgubila u okvirima komunističke Jugoslavije. Upravo su kosovski Albanci trebali biti prve žrtve u pokušaju preobrazbe jugoslavenske konfederacije u veliku Srbiju. Kad je taj projekt propao – što zbog žestokog otpora Slovenije, Hrvatske i Bosne, što zbog preokreta u politici EU i SAD-a i odlukom da se podrže demokratski izabrane vlasti u bivšim jugoslavenskim republikama – Milošević je politikom etničkog čišćenja Kosova pokušao ublažiti i prikriti ratni poraz u zapadnim dijelovima Jugoslavije. Dok je djedu Haziru vojna karijera okončana u košmaru propasti Otomanskoga carstva i on se iz Istambula vratio Prizren da ondje proživi svoje posljednje godine, Shkëlzenova prava karijera je otpočela njegovim povratkom u Prištinu odakle je njegov glas godinama odzvanjao kao upozorenje o namjerama Miloševićeva režima i razmjerima zločina koje je provodio u okupiranoj pokrajini. Danas taj glas poziva albanske intelektualce i političare na Kosovu i u Albaniji da budu razumni, da ne falsificiraju povijest i da, prisjećajući se prošlih zasluga i veličajući ih, ne zaboravljaju ni svoje zablude i pogreške.

Titoizam i enverizam

Represija srbijanskih vlasti prema Kosovu redovito je eskalirala prilikom pokušaja organiziranog iskazivanja zahtjeva za statusom republike. Tako je bilo 1969, 1981. i 1989. Zahtjevi za dodjeljivanje statusa republike i za ujedinjenje s Albanijom oslanjali su se na rezoluciju Osnivačke konferencije Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Dukagjinit koja je 1944. godine održana u Bujanu. Ondje su delegati s područja današnjeg Kosova i dijela današnje Albanije, velikom većinom Albanci ali ne samo oni, zaključili da se Albanci s Kosova i iz Albanije trebaju zajednički s drugim jugoslavenskim narodima boriti protiv okupatora, u to vrijeme protiv Nijemaca jer je Italija već kapitulirala, da bi nakon pobjede stekli pravo na samoopredjeljenje do odcjepljenja. Kako poslije rata Albanija nije postala sedma jugoslavenska republika niti je stvorena Balkanska federacija, pitanje prava kosovskih Albanaca na samoodređenje ostalo je otvoreno. Prema shvaćanjima srpskih nacionalista trebalo je ukinuti i autonomiju da bi se otklonila mogućnost odcjepljenja; prema shvaćanjima kosovskih Albanaca pravo na republiku proizlazilo je iz tih zaključaka jer je njima zajamčena ravnopravnost albanskog naroda s drugim narodima. Budući da je u Albaniji bio uspostavljen rigidni staljinistički režim Envera Hoxhe, različite opozicijske skupine koje su zagovarale ujedinjenje Kosova s Albanijom to su nerijetko činile u ime ideologije tog staljinističkog režima. Tako je okvir za raspravu o statusu Kosova uvelike bio određen titoizmom onih koji su tražili samo status republike unutar Jugoslavije i enverizmom onih drugih koji su inzistirali na ujedinjenu Kosova s Albanijom. Maliqiju, koji je školu pohađao na srpskom jeziku i studirao u Beogradu, neki su prigovarali da je bio titoist. U svojoj knjizi Maliqi dosta prostora posvećuje objašnjavanju da nije bio titoist unatoč tomu što nikad nije bio ni za Kosovo u sastavu Hoxhine Albanije.

Maliqi se prisjeća svojih prijatelja iz prizrenskih školskih dana s kojima je na turskom jeziku, jeziku kojim je govorilo

gradsko stanovništvo, raspravljao o postojanju ili nepostojanju Boga i koji su zajedno sa svojim obiteljima i mnoštvom drugih njemu neznanih ljudi napustili Kosovo. Njemu tada nije bilo sasvim jasno da je većina tih ljudi prisilno odselila u Tursku, a da je odluku tih trgovaca, obrtnika, kućevlasnika i zemljoposjednika da odu uvjetovala činjenica da nisu bili spremni odreći se ni svoje vjere ni svoje imovine, da nisu htjeli biti ni ateisti, ni proleteri, ni Slaveni. Za njih u Jugoslaviji nije bilo mjesta. Prisjetio sa Maliqi i mučnih scena koje su uslijedile nakon što je jedna susjeda, Srpkinja, vijest o iznenadnoj smrti predsjednika Skupštine Jugoslavije Moše Pijade komentirala riječima: "Svi će oni, jedan po jedan, umreti." (55) Sve prisutne žene bile su šokirane i zaprepaštene, a jedna od njih toliko da je o tom frapantnom izljevu nevjerice u vječni život komunističkih vođa obavijestila nadležne službe. Uzalud je ona nesmotrena žena kucala na vrata susjeda, Albanki i Srpkinja, s kojima je do jučer svakodnevno pila kavu. Njezine molbe da posvjedoče u njezinu korist, da izjave da ta jedna rečenica nipošto ne znači da su ona i njezin muž neprijatelji naroda i države ostale su neuslišane. Tako se tada na Kosovu mogao izgubiti posao, možda i sloboda. Prizorima iz tih dječačkih uspomena Maliqi je naknadno, kao odrasli čovjek, dao pravo značenje. Bila je to mračna strana Titovog režima koji je njemu, djetetu pripadnika kosovske i jugoslavenske nomenklature, prikazivao svoju drugu stranu omogućivši mu da ima vlastiti bicikl *Pirelli* kad većina njegovih vršnjaka o tome nije mogla ni sanjati. Sačuvane fotografije pokazuju njegova razdraganog oca uz Tita i druge sretne sudionike lovova za elitu ili nekih okupljanja zaslužnika prilikom obilježavanja državnih ili partijskih jubileja. No, sam Shkëlzen je bio daleko od toga. On je jedanput nosio štafetu trčeći s njom pedesetak metara, ali podalje od glavne bine u središtu Prizrena. Kao i mnogi drugi dječaci zavidio je sretnicima koji su bili odabrani za sudjelovanje u središnjem sletu na stadionu JNA "jer su nekoliko nedelja bili oslobođeni nastave i išli su u Beograd" (55). Ali Shkëlzena nikad nije obuzimao zanos u koji bi upadali iskreni vjernici prilikom izvođenja rituala kojima su se potvrđivali neprolaznost režima i veličina njegovih vođa. On je kao dječak gutao jugoslavenske časopise za djecu, *Politikin zabavnik i Plavi vjesnik*. "Njihov sadržaj je bio takoreći u celosti zapadnjački, prevedeni tekstovi. Najpopularniji stripovi su bili *Princ Valijant* i *Flaš Gordon*, ali i Diznijevi klasici." (71) Kasnije on se prepoznao u egzistencijalističkoj literaturi Kafke, Camusa i Sartrea. "Ideja apsurda za mene nije bila puka Kamijeva književna konstrukcija, već sam je smatrao nečim opipljivim, što sam lično doživljavao, ako ne i otelovljavao, što me plašilo, čak paralizovalo." (65-66) Na samom početku njegova obrazovanja na srpskom jeziku Shkëlzen se nije odmah potpuno uklopio u novu sredinu, a počeo se otuđivati od prijatelja s kojima je dotad pohađao školu na albanskom. Nesigurnost, izgubljenost, samoća i osjećaj besmisla koji su obuzimali mladog Shkëlzena kao da su svoj najprimjereniji izraz našli u Fellinijevom filmu *Osam i pol* kojemu se često vraćao.

Prije negoli je otišao na studij filozofije u Beograd 1966. godine Shkëlzena je njegov otac Mehmed upozorio da se čuva pripadnika UDBE koji bi mu mogli ugroziti život. U to vrijeme, neposredno nakon pada Rankovića na Brijunskom plenumu jugoslavenskom partijskog vodstva, na Kosovu se provodila istraga o zločinima UDBE počinjenima u vrijeme Rankovićeve vlasti. Mehmed je bio glavni čovjek istrage koja je obuhvaćala "akciju prikupljanja oružja, pritiske za iseljavanje Albanaca u Tursku, montirane procese i druge slučajeve policijskog nasilja". (80) Istraživano je 70 ubojstava. Svi ti brojni zločini tretirani su kao "zamaskirana delatnost sa pozicija srpskog nacionalizma". Problem je bio u tome da su izvršitelji tih zločina najčešće bez ikakve kazne naprosto odlazili u Srbiju gdje bi nastavljali normalno živjeti baveći se nerijetko onim što su radili i na Kosovu. Pretpostavljam da je Mehmed dobro znao da je to kampanjsko obračunavanje s nepravdama iz prošlosti uvelike bilo začinjeno niskim strastima koje izbijaju na vidjelo kad god se frustrirani ljudi domognu nekontrolirane moći. Mehmed se bojao da bi se neki od razvlaštenih i proskribiranih udbaša mogli osvećivati njemu ugrožavajući njegovu djecu. Da bi ga uvjerio kolika je opasnost od osvete, Mehmed je Shkëlzenu pokazao i dio tajnih dokumenata s opisima zločina koje je UDBA izvršila na Kosovu pedesetih godina. Shkëlzen je pak i ta upozorenja shvaćao kao dio nastojanja svojih roditelja, koji su već tad osjećali krivnju što su ga upisali u srpsku školu, da ga odvrate od odlaska u Beograd i od daljnjeg otuđenja od obitelji i albanskog društva.

Batinanje studenata u Beogradu 1966.

Prvi dojmovi o Beogradu doista nisu potvrđivali opravdanost strahova Shkëlzenova oca. "Nije bilo znakova opasnosti, naprotiv, Beograd je tada bio grad koji se otvarao prema svetu i život je tu bio veoma siguran i zanimljiv za radoznalog mladog čoveka kakav sam tada bio. Za razliku od pedesetih godina, koje su za deo albanskih studenata bile teške, jer su ih tajne službe pratile, nakon Rankovića nije se mogao steći takav utisak. Nije bilo bitno da li si Albanac." (82) Na drugom mjestu naglasio je da je "Beograd zatekao u atmosferi koja uopšte nije bila srpska, nego kosmopolitska". (107) Jedno je vrijeme, ni sam ne znajući zašto, po beogradskim ulicama hodao u najjeftinijim gumenim čizmama i s bijelom albanskom kapicom na glavi. Nije zbog toga doživio nikakve neugodnosti kao ni onda kad je izgledao poput većine studenata koji su izgledom i ponašanjem oponašali kontrakulturne ikone Zapada. Ali slobodarsko ozračje u prijestolnici bilo je sve nepodnošljivije za režim koji se teško prilagođavao promjenama u svijetu i u zemlji. U prosincu 1966. na Filološkom fakultetu održan je veliki prosvjedni skup protiv rata u Vijetnamu i protiv američkog imperijalizma. Masu studenata koji su mirno napuštali fakultet nakon završetka skupa dočekala je policija i bezrazložno ih počela tući. Prizori studenata srušenih na tlo koje bjesomučno batinaju pomahnitali policajci, i policajaca na konjima koji presreću one sre-

tnije i spretnije studentice i studente koji nisu odmah pali pa su pokušali pobjeći, trajno su ostali u Shkëlzenovu sjećanju kao i kvrga na glavi koju je gotovo mjesec dana nosio kao posljedicu udarca pendrekom. Maliqi se sjeća da na prosvjednom skupu nije bilo rečeno ni učinjeno ništa što bi moglo biti shvaćeno kao kritika jugoslavenske vlasti. Kako su se studenti počeli mirno razilaziti, policijska se akcija činila potpuno besmislenim spektaklom iskazivanja arbitrarne, nekontrolirane moći. Sagledana pak u svjetlu danas poznatih činjenica reakcija beogradske milicije, premda sasvim neprihvatljiva, izgleda nešto manje nemotivirano. Beogradski skup dogodio se 23. prosinca 1966, a zagrebački studentski prosvjedni skup protiv rata u Vijetnamu održan je 20. prosinca. Oba ta skupa, kao i niz drugih, organizirani su temeljem odluke vodstva Saveza studenata Jugoslavije. Zagrebački prosvjed, koji je započeo ispred zgrade Studentskog centra, premjestio se pred zgradu Konzulata SAD-a u središtu grada. Na zgradi su razbijeni prozori, a tijekom dana su se studentima pridružili brojni građani pa ih se ondje skupilo dvadesetak tisuća. Skup koji je započeo u 11 sati znatne policijske snage uspjele su rastjerati tak oko 21 sat istoga dana. Nakon što je beogradski prosvjedni skup završen, skupine studenata su prema unaprijed smišljenom planu pokušale doći do Američkog kulturnog centra i ondje nastaviti s uličnim prosvjedom kao što su to učinili njihovi zagrebački kolege tri dana ranije. Milicija je očito znala ono što Maliqi kao student prve godine tada doista nije morao znati. Divljački napad milicije bio je utoliko neshvatljiviji što je jugoslavenska vlast javno kritizirala američku intervenciju u Vijetnamu. Taj neugodni susret s nasilnim licem režima na Maliqija je ostavio trajan dojam. "Tog dana, nakon što sam video fašistička lica policajaca, ubeđen da ih nismo isprovocirali, postao sam protivnik režima. Do tada sam imao sumnje, ali tog dana sam prelomio." (89) A već idućeg dana kooptiran je u Odbor za razmatranje policijske represije. U tu skupinu, koja će 1968. godine postati jezgra studentskoga bunta, pozvao ga je Miloš Vasić, "koji je kasnije postao poznat i hrabar novinar u nedeljniku *Vreme*" (91), konstatiravši da ima "konspirativnu njušku". To što je Shkëlzen bio Albanac doista nije bio razlog zbog kojega je dobio batina od milicije koja je u njemu i u drugim studentima i studenticama vidjela opasno slobodne ljude i, kao takve, neprijatelje režima. Ni on se prema pobješnjelim milicajcima nije odnosio kao Albanac prema Srbima nego kao poniženi, uvrijeđeni i obespravljeni čovjek prema razgoropađenoj i podivljaloj vlasti. Isto tako, njegova etnička pripadnost nije bila ni preporuka ni prepreka za pripadnost skupini studentskih aktivista. Njegova konspirativna njuška, duga kosa i okrugle naočale, potreba za slobodom i pobuna protiv nepravde, bili su dostatna legitimacija za to.

Djelovanje beogradskih studentskih aktivista odvijalo se u ozračju kakvo je zahvatilo velik dio politički uzbunjene i odrastanju nesklone mladeži u Njemačkoj i Francuskoj, s istim antiimperijalističkim parolama, ikonografijom nove ljevice i strasnom privrženošću uvjerenju da je bolje voditi ljubav nego rat. Privlačnost takvog životnog stila bila je jača od utjecaja organizacijskih napora konspirativne skupine. Nakon prvih nemira 1966. godine studenti su otpočeli sa sustavnim pripremama za poticanje većih demonstracija po uzoru na studentske pokrete u Americi i Europi. Prosvjedovalo se protiv vijetnamskog rata, protiv smaknuća Che Guevare, za oslobađanje grčkog kompozitora Mikisa Teodorakisa i za podršku pobunjenim poljskim studentima. Premda je nekoliko tjedana prije izbijanja lipanjskih studentskih nemira u Beogradu održan sastanak nekolicine nastavnika Filozofskog fakulteta i pripadnika već etablirane studentske skupine za priređivanje javnih prosvjeda, eksplozija studentskog nezadovoljstva u Studentskom gradu u Novom Beogradu dogodila se ipak neovisno o njima. 3. lipnja 1968. Shkëlzena je probudio njegov sunarodnjak u čijoj studentskoj sobi je spavao i na turskom jeziku prizrenskih kasabalija ispričao mu što se protekle noći zbilo u Studentskom gradu. Ondje su se studenti, razgnjevljeni odlukom organizatora da im ne dopuste prisustvovanje snimanju televizijske emisije *Karavana prijateljstva*, sukobili s redarima i policijom, oteli vatrogasno vozilo, u Studentskom gradu održali spontani prosvjedni skup i zatim krenuli prema središtu Beograda. Na putu im se ispriječila milicija i primjenom krajnje grube sile onemogućila njihov marš. Kao već uigrana skupina s iskustvom organiziranja skupova, održavanja konspirativne komunikacije i artikulacije političkih poruka. Maliqi i drugovi pridružili su se studentskoj masi i preuzeli inicijativu. Zanimljivo je da se on ne može sjetiti političkih zahtjeva studenata koji su Univerzitet u Beogradu preimenovali u, kako on netočno navodi, *Slobodni* univerzitet Karl Marx. Taj alternativni univerzitet nije bio nazvan slobodnim nego crvenim. Unatoč očitim elementima pobune, stanovitoj mjeri sračunatog izazivanja vlasti i snažno izraženom neposluhu, te studentske nemire Maliqi ne ocjenjuje kao iskaz političke opozicije jugoslavenskom režimu. On kaže da je ideja studentske skupine kojoj je pripadao "bila samo korigovanje jugoslavenske revolucije". (91) "Sigurno je da je događaj bio politički, ali ne i opozicioni u današnjem smislu te reči. Tu se nije govorilo protiv komunizma. Pominjale su se greške i devijacije, ali se sistem nije napadao." (93) Objašnjavajući kontekst u kojem su izbili studentski nemiri Maliqi ukazuje, osim na globalno prošireni mirotvorni bunt mladeži, i na to da su beogradski studenti, zapravo, reagirali na prve rezultate provedbe privredne reforme započete sredinom šezdesetih u Jugoslaviji. "Nama se činilo da je sve išlo ka velikim socijalnim razlikama, tržišnoj ekonomiji i kapitalizmu. Smatrali smo da je Jugoslavija ekonomskom reformom kojom je započela da uvodi elemente tržišne ekonomije i konkurencije, klizila ka restauraciji kapitalizma. Pomenuo sam i ranije da smo mi titoiste nazivali *crvenom buržoazijom*." (91-92) No, Maliqi odmah dodaje da im se "nije sviđao ni staljinizam", čime je otklonio svaku mogućnost da mu se u kontekstu tipične dileme kosovskih Albanaca pripiše enverizam kao pozicija suprotna titoizmu. Za razliku od sjećanja na političke ciljeve, koja su izblijedjela, neče-

ga drugog Maliqi se izvrsno sjeća. To je život u središtu pobune, na Filozofskom fakultetu, gdje su najagilniji studenti, među kojima je bio i on, provodili dane i noći, ondje jeli i spavali, održavali skupove, pisali i umnožavali letke i ugošćivali brojne glumce, intelektualce i druge javne osobe koje su davale podršku pobunjenim studentima. "A kasnije, kada bismo ispratili cenjene goste, deo studenata je ostajao na fakultetu tokom cele noći, zatvarali smo sva vrata na zgradi, koja su bila klasična, dosta velika, i u lepom dvorištu Rektorata pravili smo duge žurke." (93) Kako su građani donosili hranu i piće, a neki pojedinci i institucije donirale novac pobunjenim studentima, nije čudo da su se oni "tamo dobro provodili kao na nekom veselom *happeningu*, bio je to snažan doživljaj". (95)

Pod posebnom paskom režima

Na istom mjestu gdje je dvije godine ranije, ničim zasluženo, bio udaren pendrekom u glavu, Maliqi je doživio drugi dramatični susret s milicijom. Milicajci su ga zaskočili kad je ujutro, u vrijeme kad su ljudi odlazili na posao, na Studentskom trgu pokušao raspačavati studentski poziv građanima da im se pridruže. Budući da je odbio sagnuti se i s tla pokupiti preostale letke koji su mu ispali iz ruku kad ga je milicajac zgrabio, ovaj ga je počeo tući. Maliqi je pokušao pobjeći skočivši na zid koji je opasavao obližnji park. Kad se popeo na zid, u parku je vidio stotine milicajaca koji su se pripremali za očito opsežnu akciju koju su namjeravali izvesti u slučaju da studenti pokušaju masovno izaći na ulicu. Vratio se u ruke onome od kojega je pobjegao. Ovaj ga je na stražnjem sjedalu automobila neprestano tukao sve dok nisu stigli do policijske postaje. Ondje je Shkëlzen u pritvoru proveo cijeli dan. Osuđen je na deset dana zatvora, ali tu kaznu nikad nije odslužio. Razumije se da su njegova antititoistička uvjerenja tom zgodom bila dodatno učvršćena. Doduše, čini se da mnogi, zapravo većina studenata postupanje milicije i postojanje društvenih, političkih i ekonomskih problema, zbog kojih je do pobune došlo, nije povezivala s čelnim čovjekom države, partije, vojske i cijelog režima u ime kojega ih je milicija premlaćivala. Oni su Titu slali pisma, tražili da primi njihovu delegaciju, isticali njegove slike i pjevali pjesme u njegovu čast. Daljnji razvoj događaja pokazao je da je Tito jako dobro znao kao razlučiti titoističko žito od antititoističkog kukolja. On je, u trenutku kad su studenti već posustali zbog danonoćnog mitingovanja i tulumarenja kao i zbog izostanka šire podrške radnika, istupio na televiziji iskazavši podršku opravdanim zahtjevima studenata, ali je istodobno istaknuo da u studentskoj masi ima deset posto neprijatelja socijalizma. Dok se ustanak rastapao u oduševljenju većine studenata porukom s najvišeg mjesta da su oni u pravu i da se napokon trebaju posvetiti izvršavanju svojih obveza, Shkëlzen je znao da on i njegovi drugovi spadaju u tih deset posto koji će ubuduće biti pod posebnom paskom režima. I doista, temeljem različitih optužbi, najistaknutiji sudionici studentske pobune u godinama koje su uslijedile osuđivani su na nerijetko i višegodišnje zatvorske kazne. U zatvoru su završili Shkëlzenovi prijatelji Vladimir Mijanović (s kojim je dvije godine dijelio sobu u studentskom domu), Lazar Stojanović, Pavluško Imširović, Božidar Borjan.

Razumljivo je da je taj Shkëlzenov politički angažman uzrokovao nesuglasice s ocem. Nakon okončanja nemira predstavnici vlasti su sve češće govorili o rušilačkim anarholiberalnim elementima izdvajajući pojedince među kojima je spominjano i Shkëlzenovo ime. Potreseni Mehmed je čak ponudio ostavku na mjesto člana Savjeta federacije zbog sinovljevih nesuglasica s vlašću. Neko vrijeme nije razgovarao sa sinom. Otac i sin potpuno su se razišli u pogledu ocjene onoga što se zbivalo u Jugoslaviji. Za Mehmeda smjer je nakon uklanjanja Rankovića bio pozitivan, za Shkëlzena to je bio put u gospodarsku i društvenu krizu. "Mi studenti smo u to vreme imali druge probleme sa režimom i delili smo opšte nezadovoljstvo omladine, od SAD do Poljske, to je bio istinski virus našeg vremena, a ne lokalni šovinizmi i revanšizmi" (107) Nakon neuspješnog pokušaja da sina nagovori na odustajanje od pogubnog radikalizma, Mehmed je ipak obećao da će financirati njegovo školovanje u Beogradu pod uvjetom da se redovito javlja majci i da je ne uznemiruje. Ta roditeljska financijska podrška trajala je sve do 1981. godine. No, činjenica da je spominjanje njegova imena u kontekstu ekstremističke grupe, kako su režimski mediji nazivali šezdesetosmaše, izravno ugrožavala egzistenciju njegove obitelji Shkëlzen je teško podnosio. Toliko teško da se 1970. godine udaljio iz te skupine. Studentski pokret u Americi i Europi kretao se, kako su šezdesete odmicale, smjerom *from protest to resistance*. Taj otpor u zapadnim državama kulminirao je dugotrajnim i organiziranim suprotstavljanjem rasnoj diskriminaciji i imperijalističkoj politici, uništavanjem automobila kao simbola građanskog konformizma, uništavanjem državne imovine kao simbola uzurpacije vlasti, čestim sukobima s policijom, ponekad i oružanim. I na koncu, neki rukavci tog otpora vodili su u terorizam. Oligarhije vlasti u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji relativno su lako izašle na kraj s tim prosvjedima bez pravog otpora, koji su organizirani s pozivanjem na iste ciljeve u koje se klela i vlast. Shkëlzen Maliqi bio je, čini se, među prvim šezdesetosmašima koji su tu situaciju *protest without resistance* pretvorili u rezignaciju i odustajanje. Nakon sedamdesete godine druženje s Božidarom Borjanom, Natašom Kandić, Lazarom i Vojom Stojanovićem, Velimirom Ćurguzom-Kazimirom, Draganom i Zoranom Minderovićem, Milanom Ćirkovićem i Svetlanom Kojić Slapšak bilo je zasnovano na zajedničkim sklonostima "za kritiku i sprdanje sa svim i svačim". (104) Claus Leggewie je napisao da se o 68. piše kao o događaju, kao o iskustvu i kao o mitologiji. Kao događaj 68. je obilježila kraj poslijeratnog razdoblja i otvorila put prema 1989, prema kraju Hladnoga rata. Kao povijesno i osobno iskustvo trajno je odredila svjetonazor cijelog naraštaja i postala središnje mjesto u autobiografskim preispitivanjima sudionika tih događaja. Kao mitologija sažima širok spektar društvenih sukoba iz razdoblja 1963-1974. u jednu žarišnu točku, u dramatski vrhunac

koji u jednom bljesku obuhvaća sukobe u Americi, Francuskoj, Njemačkoj i Češkoj. (Leggewie u Junker (ed) 2004: 421-422) Pokušamo li tu klasifikaciju primijeniti na Maliqijevu knjigu, mislim da 68. on prilazi i kao povijesnom događaju i kao važnom osobnom iskustvu, ali ima snažnu potrebu za demistifikacijom ponajprije svoje uloge u događajima, ali i važnosti događaja samih .

Tenkovi na Kosovu 1968.

Maliqi se prisjeća i toga kako su njegovi prijatelji i poznanici u Prištini komentirali pobunu beogradskih studenata. Oni su tvrdili da je studentske nemire organizirao Dobrica Ćosić, koji je nekoliko dana prije njihova izbijanja doživio žestoke napade na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, jer nije bila prihvaćena njegova oštra kritika kosovske autonomije i njegovo predviđanje da će, ako se ne poduzmu energične mjere protiv albanskog nacionalizma, Srbija ostati bez Kosova. Shkëlzenovi pokušaji da ih uvjeri kako je sve bilo drukčije i da ono što su studenti tražili nema veze s Dobricom Ćosićem ostali su neuspješni. Njegovi prištinski sugovornici su, vjerojatno, na neki način doznali da su se profesori beogradskog Filozofskog fakulteta, koji su se idući dan pridružili studentima, sreli s njim svega nekoliko sati prije izbijanja nereda. (Klasić 2012:143) Zanimljivo je da je i dio tadašnjeg hrvatskog partijskog establišmenta proglašenje Socijalističkog sveučilišta 7 sekretara SKOJ-a, i namjeru da se pruži organizirana podrška beogradskim studentima, shvatilo ili samo javno prokazivalo kao pokušaj restauracije rankovićevskih, unitarističkih snaga čija je namjera bila ugroziti republičko partijsko rukovodstvo i onemogućiti daljnji razvoj samoupravljanja. Pritom se pod samoupravljanjem u većoj mjeri mislilo na autonomiju političkog odlučivanja u republici, a manje na radničko samoupravljanje u tvornicama. Pod optužbama da su organizirali i poticali studentske nemire na različite načine bili su sankcionirani dvojica profesora Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Gajo Petrović i Milan Kangrga, i predavač s Fakulteta političkih nauka Mladen Čaldarović te studenti Šime Vranić, Inoslav Bešker i Ante Rumora.

Na pitanje o tome što se 1968. događalo na Kosovu Maliqi odgovara da o tome ne može govoriti jer u tim zbivanjima nije sudjelovao. Samo spominjanje tih zbivanja podsjetilo me da sam prvu naznaku toga što se ondje dogodilo 1968. godine dobio na krajnje bizaran način. Vojni rok služio sam u skopskoj vojarni *Maršal Tito* u tenkovskoj jedinici kao pripadnik, kako se tada u vojsci govorilo, mehanizovane pešadije. Bio sam aprilska klasa 1979. godine. Negdje u jesen 1979, kad smo već nosili zimsku uniformu, ali ne i šinjel, dugački vojnički ogrtač, prekinuto je uobičajeno zanimanje, neka vrsta praktične nastave koja se održavala na ogromnom poligonu unutar vojarne. Cijeli bataljun od oko 300 vojnika bio je postrojen pored jednog od hangara u kojem su bili tenkovi. Zapovjednik bataljuna, mršavi kapetan prve klase, vatreno je govorio o neprijateljima koji su se uvukli u naše redove. Između ostalog je rekao i to da bi s tim neprijateljima trebalo postupiti onako kako je ova tenkovska brigada, čiji smo mi dio, postupila prilikom intervencije u Prištini 1968. godine. Taj je kapetan, dakle, rekao da je jugoslavenska vojska, i to baš ona jedinica u čijim redovima sam ja služio vojni rok, intervenirala u Prištini. Tek mnogo kasnije, kad sam kao urednik u Nakladnom zavodu Globus krajem osamdesetih radio na pripremi objavljivanja knjige Branka Horvata *Kosovsko pitanje*, doznao sam da je taj tenkovski pohod bio dio odgovora jugoslavenskih vlasti na demonstracije održane u nizu kosovskih gradova dan uoči albanskog nacionalnog praznika Dana zastave koji se slavi 28. 11. na kojima su se izvikivali zahtjevi da Kosovo bude republika. Ako je izvršena Titova naredba da se na Kosovu rasporedi cijela tenkovska divizija (Klasić 2012: 331), onda su u toj akciji sudjelovali i tenkovi iz drugih vojarni osim one u kojoj sam ja služio vojsku. Čini se da je ta demonstracija moći dala očekivani rezultat. Osim jednog poginulog prosvjednika, koji je stradao u sukobu s milicijom prije negoli je angažirana vojska, drugih žrtava više nije bilo. Zanimljivo je da Noel Malcolm ocjenjuje da je "službena reakcija bila popustljivija nego što bi bilo moguće zamisliti u bilo koje vrijeme u prethodnih dvadesetak godina". (Malcolm 1998:325) Tu ocjenu on argumentira činjenicom da je su u prosincu 1968. godine usvojeni ustavni amandmani uključujući i onaj o promjeni dotadašnjeg naziva Kosovo i Metohija te o unapređenju statusa autonomnih pokrajina. Prema tome, prijetnja onog kapetana o mogućim pogubnim posljedicama za neprijatelje temeljila se, izgleda, u većoj mjeri na njegovu mišljenju o tome što je vojska trebala učiniti na Kosovu 1968. godine negoli na onom što je doista učinila. Čitatelja će možda zanimati što je to dalo povod onom kapetanu da zaprijeti mogućom vojnom intervencijom. Nakon što je održao govor, naređeno nam je da se postrojimo u kolonu po jedan. Kako sam ja bio u trećem vodu treće satnije te tenkovske bojne, bio sam gotovo na začelju. Kapetan je uspravno stajao upirući kažiprstom desne ruke prema tlu dok su vojnici polako prolazili pokraj njega. S kacigom na glavi i oružjem na ramenu (većina nas je dužila automatsku pušku *Kalašnjikov*) s nestrpljenjem sam pogledavao prema tom mjestu na koje je pokazivao prijeteći oficirski prst. Kad sam se primakao, imao sam što vidjeti. Na betonu je, kao neka zdepasta zmija koju je strah paralizirao tako da nije bila ni ispružena ni sklupčana, ležalo veliko ljudsko govno kao spomenik neprijateljskim namjerama nepoznatog počinitelja i kao znak krajnje nebudnosti stražara koji su tenkove trebali sačuvati od svake zamislive sabotaže.

Restauriranje srednjovjekovnih fresaka

Napuštanje konspirativne anarholiberalne skupine za Shkëlzena nipošto nije značilo promjenu svjetonazora. Jedna od sastavnica tog svjetonazora bilo je ignoriranje problema nacionalnih odnosa. U sedamdesete godine dvadesetog stoljeća zakoračio je gledajući na svijet i registri-

rajući "iz aspekta lične osećajnosti, samo ono što se ticalo mog sopstvenog identiteta, a to sam rešavao ignorišući obe plemenske kulture, baveći se uglavnom 'vrednostima' koje su dolazile iz sveta". (117) Službeni i javno dopušteni diskurs kojim se u Jugoslaviji raspravljalo o međunacionalnim odnosima Maliqi opisuje ovako: "Ono što se zvanično govorilo i što je bilo dozvoljeno da se javno govori o nacionalnim pitanjima izgledalo je kao zatupljeni vrh ulepšan frazama o ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu, a obim i težina realnih odnosa koji su bili zastrašujući i kasnije će eksplodirati, bili su ispod površine." (117) Priznaje da u to vrijeme nije bio svjestan ozbiljnosti tih problema ni razloga zbog kojih je Tito neprestano ponavljao fraze o nužnosti očuvanja bratstva i jedinstva. Te izjave, kao i niz drugih krilatica i fraza onodobnog političkog govora, za Maliqija i njegove prijatelje bili su tek dio opsjenarskih retoričkih figura i rituala pomoću kojih se održavala komunistička vlast. "U krugu u kojem sam se kretao imali smo mešovite anarho-liberalne i marksističke svetonazore, nismo u to vreme dobro shvatali ni Tita, ni tektonsku snagu nacionalizma. Lično sam mislio da su to anahronizmi, takvima sam smatrao i albansko i kosovsko pitanje." (117) On danas naglašava da takav način razmišljanja ne treba shvatiti tako kao da je bio protiv nastojanja Albanaca za stjecanjem ravnopravnosti. Naprosto, taj problem za njega i njegove prijatelje tada nije postojao. No, prisjeća se da su njegovi anarholiberalni prijatelji nakon povratka s odsluženja zatvorskih kazni s poštovanjem govorili o Ademu Demaqiju, najpoznatijim borcu za prava Albanaca i jednom od najdugovječnijih političkih uznika u Jugoslaviji. Prošavši zatvorski univerzitet Vladimir Mijanović, Pavluško Imširović i Lazar Stojanović su, pod utjecajem razgovora s Demaqijem, Shkëlzenu rekli da je Kosovo trebalo biti ujedinjeno s Albanijom. Pokušavajući iz današnje perspektive ocijeniti dosege svog ranog političkog angažmana Maliqi konstatira da njegova skupina nije imala artikuliran politički program kojim bi se jasno ogradila od tadašnje vlasti i kojim bi odredila za što se točno zauzima te na koju društvenu snagu računa kao na svoju političku bazu. Shvatili su da se ne mogu pouzdati u radničku klasu kojoj se u Jugoslaviji šezdesetih godina otvorila perspektiva šoping-putovanja u Trst, mogućnost kupnje automobila, televizora i hladnjaka, čime je bila otupljena njezina predanost revoluciji.

Sedamdesete godine Shkëlzenu su donijele novo iskustvo. 1971. godine je posjetio prijatelje koji su u srbijanskoj provinciji radili na restauraciji srednjovjekovnih fresaka u jednom manastiru Srpske pravoslavne crkve. Pridružio im se iz radoznalosti. Pokazalo se da je vješt restaurator, a njega je posao privukao. Kako je s vremenom bio sve više zaokupljen ljepotom slika kojima je, odstranjivanjem stoljećima nakupljenih naslaga prašine i čađi, davao novi život, zaintrigirao ga je svijet u kojem su nastajale. Njegova restauratorska vještina, ali i njegove opservacije o djelima s kojima se susretao, osigurali su mu stalni angažman na tom poslu slijedećih osam godina. Talent koji dotad nije došao do punog izražaja ni u poeziji, ni u drami ni u romanu proplamsao je pri dodiru s nijemim svjedocima minulog vremena bizantske kulture. Maliqi je brzo detektirao ključne smjerove rasprava o srpskoj srednjovjekovnoj sakralnoj umjetnosti. S jedne strane je matica srpskih povjesničara umjetnosti koji smatraju da su srednjovjekovne freske djelo autohtone srpske slikarske škole. S druge, manji broj stručnjaka, kojima se pridružio Maliqi, smatra da su srpski vladari pozivali majstore školovane u Konstantinopolu ili u Solunu kako bi oslikavanjem manastira i crkava dostojno slavili Boga i sami sebe. Rezultat toga njegova bavljenja je knjiga *Estetika e Arealit Bizantium* koja predstavlja nezaobilazno djelo o toj problematici na albanskom jeziku. Višegodišnji terenski rad na restauraciji srednjovjekovnih fresaka Maliqiju je omogućio da upozna mnoge ljude u unutrašnjosti Srbije i njihove običaje. Tako je, i ne sluteći da ta znanja mogu imati ikakvu drugu svrhu osim zadovoljavanje njegove urođene radoznalosti, stekao argumente kojima je tijekom idućeg desetljeća pobijao neke od uobičajenih velikosrpskih argumenata o neshvatljivom vandalizmu kosovskih Albanaca. Njima je pripisivano skrnavljenje fresaka u srpskim pravoslavnim crkvama i manastirima. Ponekom od prikazanih povijesnih osoba i svetaca bile su sastrugane oči, drugima uši, nos, ruke, noge, ostali dijelovi tijela. Maliqi je, razgovarajući sa srpskim seljacima, doznao za njihovo vjerovanje da boja sastrugana sa svete zidne slike može izliječiti onaj organ bolesnika koji je prikazivala na slici. Stoljećima su, dakle, praznovjerni srpski seljaci strugali boje sa fresaka vjerujući u njihova čudotvorna svojstva. Kad je taj podatak objavljen, znatno je smanjen prostor za manipuliranje javnim mnijenjem i sužen repertoar sredstava za demonizaciju Albanaca.

Povratak u Prištinu

Početkom osamdesetih Maliqi se iz Beograda vraća u Prištinu kao što se njegov djed Hazir iz Istanbula vratio u Prizren. Tada je započela njegova karijera političkog publicista, političara, zaštitnika ljudskih prava i promicatelja suvremenih oblika kulturnog stvaralaštva. O tom prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete Maliqi kaže: "U stvari, do sredine osamdesetih godina kašnjenje me nije zabrinjavalo, mislio sam da mi nedostaje samo duhovni mir. Međutim, tada me je uhvatila historija." (155) Atmosfera u Prištini početkom osamdesetih godina, u vrijeme izvanrednog stanja, diferencijacije i pokušaja kosovskog rukovodstva da napadnim načinima iskazivanja lojalnosti Jugoslaviji pokuša suzbiti najezdu srpskog nacionalizma, bila je sumorna. Premda je njegov otac tada bio ministar unutarnjih poslova Kosova, Shkëlzen nije bio u dobrim odnosima s pokrajinskom vlašću. Prošlo je nekoliko mjeseci prije negoli je dobio posao temeljem javnog natječaja. Ponuđeno mu je da i on sudjeluje u pokušajima spašavanja kosovske autonomije pridruživanjem naporima pokrajinskih struktura vlasti. Predložili su mu da recenzira netom objavljenu knjigu albanskog diktatora Envera Hoxhe. Kritiziranjem albanskog režima otklanjala se optužba za iredentizam i se-

paratizam. Shkëlzen je jedno vrijeme razmišljao da u toj recenziji usporedi jugoslavenskog komunističkog ideologa Edvarda Kardelja i Envera Hoxhu. No, jasno mu je bilo da takav tekst tada ne bi mogao biti objavljen pa ga stoga nije napisao. On se prisjeća da je u tom trenutku njegov najveći problem bio taj što nije imao jasnu političku poziciju, liberalnu ili socijaldemokratsku, sa stajališta koje bi mogao napisati tu kritiku. "Imao sam samo gorak okus, više estetski, razočaranog čitaoca kome su te politike i komunistički diskursi bili neubedljivi, budući da su te knjige bile napisane veoma siromašnim rečnikom, ideološkim, propagandističkim i manipulativnim. U neku ruku, imao sam istu konfuziju i nejasnoću kao i 1968. godine, kada smo se navodno pobunili, a ustvari nismo znali protiv čega smo se pobunili". (168) No, osamdesetih godina linije razdvajanja postajale su sve jasnije. Krajem 1982. godine Maliqi je napisao otvoreno pismo u kojem je odgovorio na teze poznatog srpskog akademika Pavla Ivića o Albancima objavljene u tada uglednom beogradskom tjedniku *NIN*. Pismo je objavljeno najprije u *NIN-u*, a zatim i u kosovskom službenom dnevnom listu *Rilindja*. Beogradski urednik nije mogao vjerovati da je taj stilski i gramatički besprijekoran tekst na srpskom jeziku mogao napisati Albanac. Na Kosovu pak, gdje je Shkëlzen Maliqi bio potpuno nepoznat, mnogi su mislili da je to pseudonim pod kojim je neki ugledni akademik objavio svoju briljantno argumentiranu kritiku srpskog nacionalizma i obranu albanske stvari. Od tog trenutka Maliqi postaje publicistička zvijezda čiji su članci redovito izlazili u slovenskom tisku, ali i u tisku drugih jugoslavenskih republika. Tako je on ušao u politički prostor u kojem je vodio bitke na dvije fronte: na jednoj strani to je bila konfrontacija s velikosrpskim nacionalizmom, na drugoj sukob s provincijalizmom i uskogrudnošću znatnog dijela kosovske intelektualne i političke elite. Jedan od pokušaja prevladavanja ograničenja svake od pozicija kojima se Maliqi suprotstavljao bilo je poticanje osnivanja UJDI-ja, Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu. No, kako se ni cijelo desetljeće nakon Titove smrti Jugoslavija nije demokratizirala i kako je ekspanzionistička politika Slobodana Miloševića potaknula komunistička vodstva drugih republika da se okrenu svojim građanima i omoguće im slobodne izbore unutar republičkih granica, ta se inicijativa pokazala kao potpuni promašaj premda su je promicali i u svakom pogledu respektabilni ljudi, među kojima i šezdesetosmaški antititoisti Lazar Stojanović i Shkëlzen Maliqi. Prema onome što piše Maliqi – a ja se prvi put susrećem s tom informacijom upravo u njegovoj knjizi – UJDI je imao snažnog inozemnog sponzora. Naime, sastanak skupine intelektualaca iz cijele bivše Jugoslavije u studenom 1988. godine u Zagrebu, na kojem se raspravljalo o mogućim izlazima iz jugoslavenske krize i na kojem se rodila ideja o osnivanju UJDI-ja, organizirao je Konzulat SAD-a u Zagrebu. (32)

Knjiga Branka Horvata *Kosovsko pitanje*

Te 1988. godine Branko Horvat, poznati jugoslavenski ekonomist sa zavidnom međunarodnom reputacijom i s kandidaturom za Nobelovu nagradu iza sebe, objavio je knjigu *Kosovsko pitanje*. Kao intelektualac nezadovoljan činjenicom da se o Kosovu piše jednostrano, na huškački način i bez prave mogućnosti da se i glas Albanaca čuje u toj diskusiji, poduhvatio se proučavanja povijesnih, ekonomskih, kulturnih i političkih uzroka kosovske krize te je predložio rješenja za izlaz iz nje. Već samom činjenicom da je objelodanio koncepcije srpske socijaldemokracije s početka 20. stoljeća o pravu Albanaca na vlastitu državu i da je pokazao kako je ta socijaldemokracija kritizirala imperijalističke namjere i zločinačku politiku Kraljevine Srbije prema kosovskim Albancima, izazvao je bijesne reakcije cijelog niza srpskih publicista i intelektualaca snažno angažiranih u kampanji za ukidanje autonomije Kosova. Njegovo stajalište da rješavanju kosovskog problema treba pristupiti demokratski, izazvalo je još veći bijes. On je predložio da se na Kosovu organizira referendum o tome žele li Albanci da Kosovo bude republika. Pretpostavio je da bi odgovor bio pozitivan, pa se poduhvatio analize mogućih posljedica takve promjene statusa Kosova. Republike su prema Ustavu SFRJ imale pravo na samoopredjeljenje do odcjepljenja. Kako je svaki dotadašnji zahtjev za statusom republike bio odbačen kao mogući uvod u ostvarenje prikrivenog iredentističkog plana za pripojenje Albaniji, do kojeg bi došlo nakon stjecanja statusa republike, trebalo je odrediti se prema takvom scenariju koji je bio redoviti povod za brutalne represalije na Kosovu. Pravo na odcjepljenje može se konzumirati, argumentirao je Horvat, ako je određena etnička zajednica ugrožena zbog nepoštivanja njezinih temeljnih ljudskih i političkih prava. Ako bi bio proveden demokratski referendum i ako bi Albanci na Kosovu kao i svi drugi jugoslavenski narodi ostvarivali svoja politička, kulturna i druga prava, ne bi postojala međunarodnopravna osnova za odcjepljenje. Ako bi svi Albanci željeli živjeti u jednoj državi, onda bi trebala biti napravljena Balkanska federacija u čiji sastav bi ušla i Jugoslavija s Kosovom i Albanija. K tome, Horvat je u Ustavu SFRJ iz 1974. godine vidio uzrok krize jugoslavenske federacije. Njegovo je mišljenje bilo da je tim ustavom ozakonjena vlast republičkih partijskih oligarhija na račun federacije. Stoga se on zauzimao za osnaživanje središnjih tijela jugoslavenske vlasti na izvornim načelima proisteklim iz NOB-a. Govoreći o pravu na odcjepljenje, Horvat se pozvao na praksu Sovjetskog Saveza u kojem je to pravo prvi put službeno priznato, ali nijedan vladar tog imperija nije ni pomišljao da dopusti njegovo ostvarivanje. Dakle, republikama bi trebalo oduzeti atribute državnosti i priznati ih isključivo federalnoj vlasti. Tako je Horvat zagovarao status republike za Kosovo, ali je istodobno predlagao da taj status ne podrazumijeva ono pravo zbog kojega su ga Albanci htjeli, pravo na samoopredjeljenje i odcjepljenje.

Shkëlzen Maliqi je u *Gordoganu* napisao prikaz Horvatove knjige. Sasvim suprotno stilu i tezama bezbrojnih srpskih kritičara koji su tu knjigu proglasili antijugoslavenskim i albanskim iredentistič-

kim pamfletom, Maliqi je u tom prikazu pokazao superiorno poznavanje relevantnih povijesnih činjenica kao i zavidnu razinu objektivnosti i političke nepristranosti. Činjenica da je kulturna i politička javnost Srbije gotovo unisono Horvatovu knjigu proglasila djelom proalbanske neprijateljske propagande Maliqiju nije bila nikakav razlog da je prigrli kao dobrodošlu pomoć u obrani albanskih nacionalnih interesa. On je, odajući priznanje Horvatu za hrabrost kojom se suprotstavio zaglušujućoj antialbanskoj političkoj kampanji i zauzeo se za to da se čuje i glas Albanaca, trijezno ukazao na propuste u korištenju povijesne literature. Napomenuo je da su Srbi i Albanci tijekom 19. i na početku 20. stoljeća naizmjenično jedni druge protjerivali s Kosova i obližnjih teritorija, ovisno o tome koja je velika sila podržava koju od sukobljenih strana. Time je ukazao na slabost Horvatovog povijesnog uvoda koji je zanemario albanski udio u odvijanju balkanskog krvavog pira. No, Maliqi je istodobno konstatirao da posezanje za poviješću, osobito ako je izvedeno na amaterski i površno feljtonistički način, ne može pomoći u rješavanju kosovske krize. On je ukazao na to da Srbija nakon Titove smrti traga za korijenima svog nacionalnog identiteta osjećajući jugoslavensko iskustvo kao promašaj, kao razdoblje mira u kojem je Srbija izgubila ono što je u ratovima stekla. Ta potraga za korijenima podrazumijevala je obnovu imperijalne ideologije i oživljavanje političke mitologije kojom je moglo biti opravdano ugnjetavanje Albanaca i negiranje njihovih temeljnih prava. Uočio je protuslovlje Horvatova poziva da se Kosovu prizna status republike uz uvjet da se ne prizna pravo na odcjepljenje koje taj status podrazumijeva. Primijetio je da Horvatovoj argumentaciji o tome da zahtjevi kosovskih Albanaca nisu kontrarevolucionarni nedostaje odgovor na ključno pitanje o tome je li na Kosovu uopće bilo revolucije. Na kraju je konstatirao da je "problem u tome da partizansko-enobeovsko-komunistička paradigma više ne funkcionira". (Maliqi 1990:190) Dakle, u okolnostima oštre polarizacije u kojoj je srpska strana Horvatovu knjigu doživljavala kao oružje u rukama Albanaca, Maliqi smireno utvrđuje da rješenja koja Horvat nudi – unatoč njihovoj prividnoj sukladnosti dominantnom zahtjevu kosovskih Albanaca za statusom republike – nisu prihvatljiva jer su u prevelikoj mjeri ideologizirana i jer ne uočavaju nove političke realnosti. Mislim da je ta recenzija reprezentativni primjer Maliqijeve prosvijećene političke publicistike koja je utemeljena na temeljitom poznavanju povijesti, kulture, literature, umjetnosti, filozofije, sociologije i različitih intelektualnih praksi koje su mu omogućile da uobliči diskurs razumljiv i prihvatljiv i čitateljima koje sudbina nije unesrećila darom rođenja i života na Balkanu. Ukratko, eksplozija povijesti i ubrzano političko osvješćivanje pojedinaca i cijelih nacija osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća bili su poticajan okoliš za iskazivanje sposobnosti i znanja koja je Maliqi samozatajno stjecao i kritički ih preispitivao tijekom svog obrazovanja. Pokazalo se da studiranje u skladu s devizom da sve što se može odgoditi za sutra nipošto ne treba biti obavljeno danas nije bilo izgubljeno vrijeme. To razdoblje produžene akumulacije znanja i intelektualne samosvijesti omogućilo je Maliqiju da se osamdesetih profilira kao osebujan, uvjerljiv i važan politički esejist čiji članci su dostojno afirmirali interese kosovskih Albanaca i političarima diljem Jugoslavije pribavljali dodatne razloge za suprotstavljanje pokušajima ostvarivanja Miloševićevih planova.

Enigma zvana Ibrahim Rugova

Završna poglavlja Maliqijeve knjige koja je povod za pisanje ovoga članka dobrim dijelom objašnjavaju njegov način razmišljanja devedesetih godina i polemiziraju s onima koji danas tvrde da im je već tada sve bilo jasno i da je on, za razliku od njih, tada bio na antialbanskim pozicijama. Maliqi koji je sve to vrijeme neumorno pisao ne ustručava se svoje onodobne tekstove danas objaviti u knjigama bez ikakvih izmjena, dok bi se dobar dio tih njegovih protivnika mogao pohvaliti karijerama unutar struktura vlasti bivšega sustava i uglavnom pravovjernim istupima u skladu s linijom partije u danom trenutku. Doznavši da namjeravam napisati osvrt na Maliqijevu knjigu, moj i njegov beogradski prijatelj Dragomir Olujić Oluja napisao mi je: "Shkëlzenova knjiga je stvarno dobra, a Zen je mnogo fin momak (moj drug) – strog prema sebi, blagorodan prema drugima (i zbog toga u knjizi ima mnogo 'aljkavosti', 'lažnih sećanja' i 'nesnalaženja')." No, unatoč takvom namjerno selektivnom pamćenju na svoju štetu, a u korist drugih, Maliqi je prema nekima – koji su to očito više nego zaslužili – prilično nemilosrdan. Visoko na popisu onih prema kojima nije mogao biti popustljiv je Halit Trnavci, beogradski albanolog svagda na usluzi srpskom režimu. Kolegu sa studija i pjesnika Miodraga Perišića spomenuo je kao čovjeka koji je naknadno postao srpski nacionalist i fašist. Sejdu Bajramovića kojega je Milošević instalirao na mjesto predstavnika Kosova u Predsjedništvu SFRJ spominje kao kockara i karikaturu od čovjeka. Ne spominje po dobrom ni akademika Rexhepa Qosju po čijem nalogu su ga, uvjeren je Maliqi, Rahman Dedaj i Skender Zogaj smijenili s mjesta urednika filozofskog časopisa *Fjala* zbog njegovog liberalizma i kritičnosti. No, daleko najvažnija osoba za koju Maliqi teško pronalazi lijepe riječi, premda o njemu nije izrekao nijednu ružnu, je Ibrahim Rugova, najistaknutija politička figura i simbol kosovskog otpora teroru Miloševićeve vlasti devedesetih godina i prvi predsjednik Kosova. Šutljivi, nepoduzetni Rugova predstavlja nerješivu zagonetku za hiperaktivnog Maliqija. Nakon proglašenja Kačaničkog ustava 1990. godine, za što su Rugovine zasluge neosporne, uslijedilo je razdoblje posvemašnje neaktivnosti, ili barem nedostatne aktivnosti s obzirom na dinamiku političkih zbivanja na području bivše Jugoslavije. Rugova se oglušio na pozive hrvatskog rukovodstva da organizira oružani otpor Miloševićevu režimu i da tako sudjeluje u sprečavanju realizacije Miloševićevih ambicija. Slijepo vjerujući u pomoć međunarodne zajednice, Rugova je samo čekao odbijajući poduzeti bilo što pa je gotovo u potpunosti paralizirao Demokratski savez Kosova kojemu je bio na

čelu. Oružana pobuna Oslobodilačke vojske Kosova, koja je na koncu isprovocirala takvu genocidnu reakciju Miloševićeva režima koja je međunarodnu zajednicu primorala na organiziranje oružane humanitarne intervencije, dogodila se neovisno o Rugovi i njegovoj stranci. Nakon toga je međunarodna zajednica, ponajprije Amerika, podržala mladog lidera Oslobodilačke vojske Kosova Hashima Taçija. No, Rugova je i dalje ostao politička figura broj jedan na Kosovu. Dvaput za redom njegova je stranka pobijedila na izborima i on je dvaput bio predsjednik Kosova. Sve Maliqijevo znanje i životno iskustvo nisu mu pomogli da objasni enigmu zvanu Rugova. Je li u tom naizgled mjesečarskom Rugovinom ponašanju bilo neke skrivene logike koja je nepogrešivo vodila do samostalnosti Kosova, nekih spoznaja koje drugima nisu bile prezentne? Bi li samostalnost došla prije da je Rugova bio ratoboran ili je u tom slučaju uopće ne bi ni bilo? Kosovo je danas samostalno i odgovori na ta pitanja, čak i ako bi bilo moguće pronaći ih, ne bi imali nikakvu praktičnu vrijednost. Ali intelektualci se, eto, bave i takvim pitanjima.

Djed Hazir je svjedočio propasti jednog oblika šire međunarodne integracije pa se pod prisilom iz Istanbula, prijestolnice toga svijeta na izdisaju, vratio u Prizren. Shkëlzen je uvjerljivije nego drugi opisao propast druge neuspješne nadnacionalne integracije u kojoj su Albanci prečesto bili žrtve. Svojim nastojanjima otvarao je put samostalnosti Kosova i njegove integracije u globalizirani svijet liberalne demokracije. Ako kao prvi korak na tom putu shvatimo osnivanje UJDI-ja, kojemu je glavni cilj bio ukidanje komunističkog monopola na vlast i demokratizacija Jugoslavije, onda smo suočeni s paradoksom da je osnivanje te udruge, čiji su osnivači sve listom jugoslavenski ljevičari, potaknuto pod egidom Sjedinjenih Američkih Država. Ključan obrat u zbivanjima na Kosovu predstavljalo je osnivanje Oslobodilačke vojske Kosova čiji su mnogi članovi bili dojučerašnji pripadnici radikalnih marksističko-staljinističkih enverističkih skupina. I njihov je uspjeh bio moguć zahvaljujući američkoj podršci. Koliko je snažna ta podrška uvjerio sam se 1999. godine kad je tadašnja korpulentna američka državna tajnica Madeleine Albright pred začuđenim sudionicima NATO-va Rose-Roth seminara u Tirani čvrsto zagrlila mlađahnog i vitkog lidera OVK Hashima Taçija. Godinu dana kasnije, na poprilično šlampavo pripremljenom skupu u okviru nastojanja za osnivanje Koncerta demokracija u Berlinu, ona je jednako strasno privinula na grudi svog drugog favorita, tadašnjeg njemačkog ministra vanjskih poslova Joschku Fischera. Nadam se, zajedno sa Shkëlzenom Maliqijem, da su te geste srdačnosti i dobrodošlice najave sretnijih vremena za sve ljude i narode koji su u dojučerašnjim nedemokratskim zemljama doživljavali kataklizme kroz kakvu je prošlo i Kosovo.

Literatura:

Dokumenti. Jun-Lipanj 1968, *Praxis*, 1-2/1969

Horvat, Branko (1988), *Kosovsko pitanje*, Zagreb: Nakladni zavod Globus

Junker, Detlef (ed)(2004), *The United States and Germany in the Era of the Cold War , 1945-1990, A Handbook, Volume 2: 1969-1990*, Cambridge University Press

Klasić, Hrvoje (2012), *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb: Naklada Ljevak

Leggewie, Claus (2004), "1968": A Transatlantic Event and Its Consequences, u Junker (ed), str 421-429

Malcolm, Noel (1998), *Kosovo. A Short History*, London: Macmillan

Maliqi, Shkëlzen (1990), Kosovo na Balkanu: osvajanje političkoga, *Gordogan*, 29-30/1990, str. 180-191

Shaw, Stanford J, Shaw, Ezel Kural (1977), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press

Velike iluzije

Povijest komprimirana na gustoću pjesme – američki književnik piše u povodu engleskoga prijevoda francuskoga romana o Prvome svjetskom ratu – autora zove "književnim čarobnjakom"

Max Byrd

Jean Echenoz: *1914*, prev. Linda Coverdale, The New Press, New York, 118 str, cijena 14.95 $

Jean Echenoz

Priča nije mogla biti jednostavnija. Petorica mladih Francuza napuštaju svoj zavičaj kako bi se borili u Velikom ratu. Neki će biti teško ozlijeđeni, neki se neće vratiti.

No u rukama francuskog književnog čarobnjaka Jeana Echenoza ta drastično prekratka, štura priča – 118 stranica, uključivo osam stranica prevoditeljičinih bilježaka – doima se poput epa. Riječ je o povijesti komprimiranoj na gustoću pjesme.

Roman počinje prvoga dana kolovoza 1914. (obilježavanje vremena bit će jedna od tema) u svijetlom pastoralnom krajoliku. Biciklist Anthime gleda s brežuljka u dolinu prema trgovištima, ometaju ga samo glasne, "za godišnje doba neuobičajene, provale vjetra koje bjesne posvuda". Kada jenjaju, čuje crkvena zvona kako turobno zvone na uzbunu, signal za mobilizaciju. Taj bučni, impulzivni vihor vrlo je vješto ukomponirani simbol. On će nas dovesti najbliže analizi, objašnjenju netrpeljivosti koje slijede. Nevidljive sile, prirodne i s one strane prirode, uskoro će iznenaditi Anthimea i njegove prijatelje te ih odvući do rovova na Sommi.

Echenozovi romani često izlaze iz okvira realističnoga i postaju razigrane fantazije u kojima likovi iskaču iz vidokruga poput akrobata na trampolinu, dok radnje divlje prelijeću vrijeme i prostor. Ali u *1914*. brojni nas detalji vraćaju u preciznu povijesnu stvarnost: marka kamere, *Rêve Idéal*, ili pak "platno smeđe poput slatkog korijena" od kojega su bile napravljene naprtnjače francuskih vojnika. U dvokrilcu Farman F 37 jedan od članova posade vadi "pištolj Savage, posebno prilagođen za avijaciju, opremljen zaslonom koji hvata potrošene čahure tako da ne odlete u propeler".

Takva autentičnost stvara čitav svijet predmeta koje oživljava Echenozov jedinstveno prepoznatljiv glas. Duhovit, strastven, naizmjence intiman i hladno distanciran, taj glas voli duge, pomno sastavljene popise u duhu Rabelaisa koji predstavljaju savršeno naličje kaosa bitke. Jedno izvanredno poglavlje opisuje sve značajne životinje Prvog svjetskog rata, od najvećih i najkorisnijih (krava) do najmanjih i najomraženijih (uši), a završava mračnim epilogom o štakoru. Jedno drugo nabraja inventar "zapanjujuće raznolikosti drva za pokućstvo" u nekoj spavaćoj sobi i dolazi do zaključka da su komadi pokućstva tako neusklađeni da se međusobno "čak se ni ne podnose".

Taj se oblik pripovijedanja čitatelju povremeno može učiniti groteskno ravnodušnim. Stravični prizori ispisani su u tonu lišenom svake emocije: "Anthime i Bossis vidjeli su kako su se pri udarcu od slijetanja zapalila dva pilota, još uvijek vezana, kako su se pretvorili u cvrčeće kosture obješene za remenje sjedala". Na drugom mjestu Echenoz ublažava šok komičnom

14

Odlomak iz romana
Jean Echenoz

Premda je sve je to opisano tisuću puta, možda ne bi bila gnjavaža zaustaviti se još jednom na toj smrdljivoj i odvratnoj operi. Uostalom, možda nije ni korisno ni prikladno uspoređivati rat s operom, pogotovo kad se baš ne voli opera, čak i kad je, kao opera, grandiozan, emfatičan i pretjeran, pun tegobnih dužina, čak i ako, kao opera, proizvodi mnogo buke i često ispada, nadugo, prilično dosadan.

12

Anthime je za svojih petsto dana vidio mnogo životinja, svakojakih. Rat ciljano udara gradove koje opsjeda, osvaja, bombardira i pali, ali se često odvija i na selu, gdje, kao što znamo, ne manjka živina.

Najprije, korisnih životinja: onih koje rade ili koje se jedu ili oboje, prepuštenih samima sebi nakon što su seljaci pobjegli sa svojih polja pretvorenih u borbene zone, napustili farme u plamenu i oranice pune kratera, iza sebe ostavili marvu i živad. U principu, njihovo hvatanje i sabiranje bila je zadaća teritorijalaca, ali to nije bilo tako jednostavno sa razbaštinjenim govedima u skorašnjoj nadi povratka na divljaštvo što ih je brzo činilo sumnjičavim, nadasve bikove, osvetoljubive i stoga neuhvatljive. Nije to bila mala stvar, čak ni za teritorijalce seoskog podrijetla, pregrupirati ovce koje su krenule u frentu po ostacima cesta, svinje nošene strujom, patke, kokoši, pilići i pijevce na putu marginalizacije, kuniće bez stalnog boravišta.

Postavši lutajuće, te su vrste bar mogle poslužiti, prema prilici, kao dodatak jednoličnoj svakodnevnoj prehrani vojske. Nabasati jednog lijepog dana na gusku koja je izgubila kompas, značilo je promjenu u odnosu na hladnu juhu, konzerviranu govedinu i jučerašnji kruh - vino više nije bilo problem jer ga je sad intendantura velikodušno dijelila kao i žesticu, s idejom, sve dražom glavnom štabu, prema kojoj napiti vojnika doprinosi povećavanju njegove hrabrosti, te, napose, umanjuje svijest o vlastitom stanju. Svaka je spašena životinja tako postajala moguća svečanost. Čak se dogodilo da su, potaknuti glađu, uz tehničku pomoć Padioleaua koji je pronalazio užitak u ponovnom vršenju svog mesarskog poziva, Arcenel i Bossis odrezali nekoliko kotleta sa živog vola, na sve četiri, pustivši ga poslije da se sam snađe. Bez grizodušja su klali i proždirali besposlene i izgubljene konje, u svakom slučaju lišene životnog cilja, tužne što nemaju teglenica za vuču duž kanala Meuse.

Nisu, s vremena na vrijeme, sretali samo korisne i jestive životinje. Nabasali bi i na bliskije, domaće, dekorativne, naviklije na udobnost: pse i mačke lišene gospodara nakon egzodusa civila, bez ogrlice i zajamčene najmanje dnevne porcije u zdjelici, na putu da zaborave čak i dana im imena. Bilo je tu i ptica u krletkama, ptica za zabavu poput grlica ili čisto ukrasnih poput paunova na primjer - koje nitko obično ne jede i koji ionako nisu imali nikakve šanse da se sami izvuku s obzirom na njihov zajebani karakter i grozni narcizam. Barem na početku, vojniku nije spontano padalo na pamet da se hrani takvom vrstom živina. Moglo se čak dogoditi da poželi njihovu pratnju - ponekad za samo nekoliko dana - te da usvoji, kao četnu maskotu, neku mačku što besciljno luta rovovskom okukom.

Nasuprot tome, postojale su, skačući ili skrivajući se uokolo fiksnog, nepokretnog, zamuljenog plana rovova, nezavisne životinje i to je bilo sasvim nešto drugo. U poljima i šumama, prije nego što su sravnjene i opustošene topovskom paljbom - polja pretvorena u marsovske krajobraze, šume nalik bezobličnim krezubim četkama - još su neko vrijeme obitavali ti slobodni strijelci: nikad zasužnjeni od ljudi borili se oni ili ne, slobodni da žive po vlastitu nahođenju, ne podvrgavajući se nikakvom radnom zakonu. Među njima se nalazilo dosta jestivih tijela, zečeva, srna ili veprova, koji su, hitro oboreni puškom premda je lov bio strogo zabranjen u vrijeme rata, dokrajčeni bajunetom te iscijepani sjekirom ili rovovskim nožem, katkad pružali vojsci božanske dodatke prehrani.

Isto je vrijedilo za žabe ili ptice koje su se mogle loviti i hvatati nakon smjene, za sve vrste pastrva, šarana, linjaka ili štuka koje se pecalo granatama kad se logorovalo uz neki vodotok, te s pčelama kad bi nekim čudom nabasali na košnicu koju garnizon nije sasvim napustio. Ostajali su konačno marginalci, za koje se nije pouzdano znalo koja ih je zabrana proglasila nejestivim, poput lisice, gavrana, lasice ili krtice: ako su iz nejasnih motiva bili držani neprikladnim za jelo, s vremenom se u tom pogledu iskazivalo sve manje obzira, te se katkad, putem gulaša, moglo rehabilitirati ježa. Ipak, kao i sve druge, uskoro ih se vrlo rijetko viđalo nakon otkrića i opće primjene plina na cjelokupnom polju ratnih operacija.

Jelo, međutim, nije sve u životu. U životinjski svijet, u slučaju oružanih sukoba, spadaju i nejestivi ali potencijalno ratnički elementi, prisilno unovačeni od strane čovjeka zbog sposobnosti pružanja usluga - poput militariziranih konja, pasa, ili golubova, od kojih su jedni bili uzjahivani od strane činova, ili vukli furgone, a drugi bivali raspoređeni za napad ili vuču mitraljeza, te, s leteće strane, eskadre golubova *globe-trottera* promaknutih u čin nosača poruka.

Živina je, avaj, konačno bilo i nadasve bezbrojnih, manje veličine i strašnije prirode: sve vrste neuništivih nametnika, koji ne samo da nisu bili zadovoljni time što ne pružaju nikakvu prehrambenu pomoć, već su se i sami proždrljivo hranili vojskom. Najprije insekti, buhe i stjenice, krpelji i komarci, zunzare i muhe koje su se u oblacima smještale na očima - izabranom mjestu - leševa. Sa svima se njima još moglo pronaći suživot, ali jedan od najvećih neprijatelja vrlo je brzo postala uš. Glavni i sve brojniji neprijatelj: ubrzo bi bili potpuno prekriveni tim ušima i milijardama njihovih sestara. Učas uš postade vječni protivnik, dok je drugi glavni neprijatelj bio štakor, ne manje proždrljiv i jednako pokretan, u beskrajnoj obnovi kao i uš, tustiji i spremniji na sve da požđere vašu hranu - čak i iz predostrožnosti obješenu o klin - da gricka vaše remenje, napada vašu obuću pa čak tijelo kad zaspite, svađa se s muhama za očne jabučice kad ste mrtvi.

I ne samo zbog tih dvoje, uši i štakora, upornih i preciznih, organiziranih, obuzetih jednim jedinim ciljem, poput jednosložnih riječi, bez druge svrhe osim da glođu vaše meso i sišu vašu krv, da vas, svaki na svoj način, istrijebe - a da se ne govori o neprijatelju sučelice drugačije vođenom istom cilju - često je bilo dovoljno razloga da vas uhvati želja da odmaglite.

Ne napušta se rat samo tako. Situacija je jednostavna, stjerani ste u kut: neprijatelji ispred vas, štakori i uši s vama, a iza vas žandari. Kako je jedino rješenje biti nesposoban, jasno je da se, u nedostatku boljega, čeka dobra rana, za kojom se počinje žudjeti (vidi Anthima), koja vam jamči odlazak, ali je problem u tome što ona ne ovisi o vama. Tu su blagotvornu ranu neki pokušali sami sebi zadati, neopaženo, ispalivši si na pri-

mjer metak u ruku ali nisu uspjeli: razotkriveni su, osuđeni i strijeljani zbog izdaje. Biti strijeljan od strane svojih umjesto ugušen, pougljenjen, raskomadan, plinom, bacačem plamena ili granatom od strane drugih, i to je moglo predstavljati jedan izlaz. A mogli ste se i sami ustrijeliti, s palcem na obaraču i cijevi u ustima, što je bio način odlaska kao i svaki drugi i mogao je predstavljati drugi izlaz.

Izvornik – Jean Echenoz: *14*, Pariz, Les éditions de minuit, 2012, str. 87-94.

Izabrao i preveo: Nenad Ivić

Jean Echenoz (1947), francuski pisac. Od njegovih petnaestak romana, u nas su prevedeni: *Ja odlazim* (2001), *Ravel* (2010) i *Sijevanja* (2011).

matematikom: "metak putuje 40 stopa kroz zrak brzinom od 3280 stopa u sekundi na visini od 2300 stopa kako bi ušao u Noblèsovo lijevo oko."

A onda se iznenada slika odvaja od stranice i uranja u ljudski kontekst: komadić šrapnela "odsječen je poput dodatka pismu: željezni fragment nalik poliranoj neolitičkoj sjekiri puši se od uzavrelosti". I pahuljasta lakoća Echenozova francuskoga – koju je savršeno uhvatila prevoditeljica Linda Coverdale – postaje mračno lirska. U gradu, iz kojega su nestali svi mladići, "Blanche vidi samo stare ljude i djecu, a njihovi koraci zvuče šuplje na pozornici koja je za njih prevelika".

Jednom ili dvaput Echenozov temeljni i beznadni bijes, koji obuzdava samo kratkoća i suzdržanost njegova pripovijedanja, probija se kroz čipkasti preplet riječi: "Ostatak znamo".

PREVELA: **Vesna Cvitaš**

Max Byrd: *Grand Illusions; "1914", by Jean Echenoz*, *The New York Times*, *Sunday Book Review*, 24. 1. 2014, str. 20 priloga (integralno)
URL: http://www.nytimes.com/2014/01/26/books/review/1914-by-jean-echenoz.html?_r=0

Max Byrd, 1942, Atlanta, Georgia. Autor povijesnih i detektivskih romana.

Iz uredništva

Boris Beck uredio je broj 3 za 2013. časopisa *Fantom slobode* koji, između ostaloga, donosi temat *Knjiga sa sedam kora* – o tome kako je to biti urednik danas. Također je uredio zbirku priča *Tamno ogledalo* mlade spisateljice Ivane Rogar – 14 priča koje na profinjen način govore o tome kako sve ljudi mogu okrutni. I časopis i knjigu objavio je nakladnik Durieux iz Zagreba.

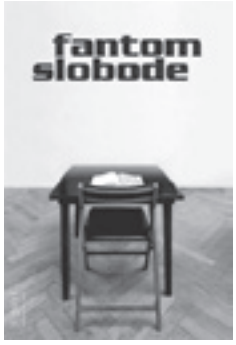

Stjepan Ćosić završio je rad na knjizi *Ideologija rodoslovlja; Grbovnik Korjenić-Neorić iz 1595*, izdavač je Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, knjiga bi trebala izaći potkraj 2014.

Božo Kovačević objavio je u kategoriziranim časopisima ove članke:

Pogrešno primijenjena filozofija, *Politička misao*, 4/2013, str. 73-104
Cyberwar – Američka izlika za novi Hladni rat?, *Polemos*, 32/2014, str. 91-110
Američko javno-privatno partnerstvo i cyber sigurnost, *Politička misao*, Zagreb, 3/2014, str. 76-100

U znanstvenim zbornicima:

Realizam poslije Hladnoga rata, u Dejan Jović (ur.) (2013), *Teorije međunarodnih odnosa. Realizam*, Zagreb: Politička kultura, str. 182-212.
Je li moguć novi kompromis ukorijenjenog liberalizma?, u Dejan Jović (ur.) (2014), *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 284-305.

Održao je i niz izlaganja na znanstvenim i stručnim skupovima, objavio više recenzija u kategoriziranim časopisima, te veći broj članaka u dnevnome tisku i periodici.

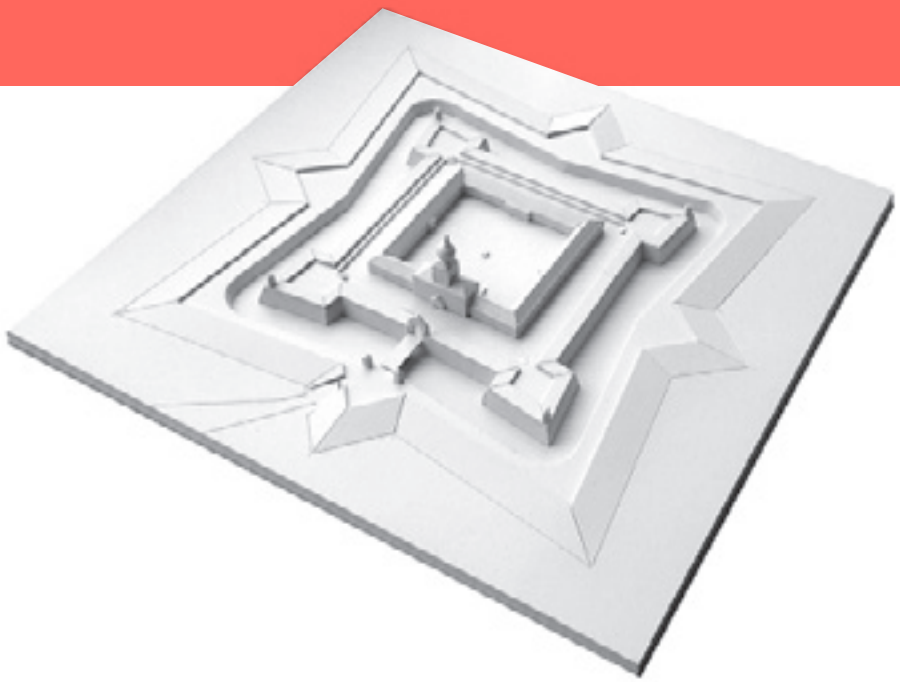

Tatjana Paić-Vukić priredila je izložbu orijentalnih rukopisa pod nazivom *Riječ, pismo, slika: iz riznice Orijentalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, koja se održavala od 12. do 31. 5. 2014. u X. dvorani Strossmayerove galerije starih majstora HAZU, Zrinski trg 11.

Uz izložbu objavljen je katalog – T. Paić-Vukić: *Riječ, pismo, slika: iz riznice Orijentalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Institut Yunus Emre, Zagreb – Ankara, 2014, 80 str. (englesko izdanje: *Text, Calligraphy and Painting: Treasures of the Oriental Collection, The Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts*, HAZU i Institut Yunus Emre, Zagreb – Ankara, 2014, 80 str).

Objavila je i rad: *Natpisi na "zagrebačkom" jataganu*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU, 31, Zagreb, 2013., str. 217-230.

Ladislav Tadić napisao je za časopis *Književna republika* opsežan prikaz čeških izabranih djela Miroslava Krleže (*Krležiana Bohemica*). Tekst bi trebao biti objavljen u broju 7-9, 2014.

Zlatko Uzelac inicirao je i s timom iz Instituta za povijest umjetnosti dovršio projekt obnove dvorca princa Eugena Savojskog u Bilju.

Biblioteka Gordogan

U srpnju 2014. u Maloj ediciji izašla je knjiga:

Nenad Ivić: *Grč Sirene; Stihovi u* Gordoganu *2003-2013*

U rujnu 2014. u grafičku pripremu predana je knjiga:

Ladislav Tadić: *Časopis* Gordogan*; Bibliografija 1979-2013*

Knjige u pripremi:

Una Bauer: *Priđite bliže; O izvedbi i ostalim radostima*
Vesne Cvitaš *Zakulisni pijuni*
Branko Matan: *Proza; 1968 & 1971: iznutra i naknadno*
Branko Matan: *Krleža; Scenski esej i drugi zapisi*